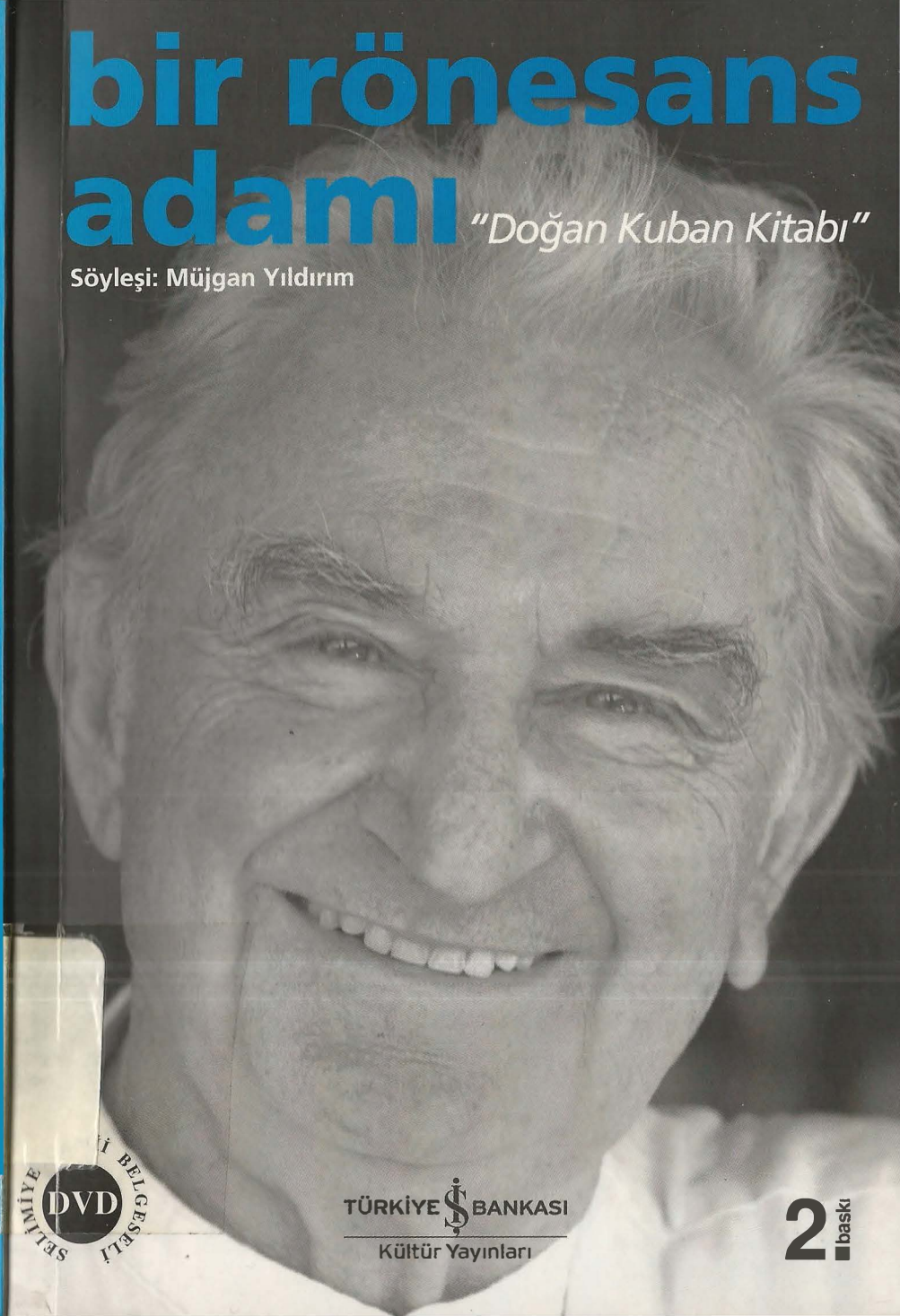
bir rönesans adamı

"Doğan Kuban Kitabı"

Söyleşi: Müjgan Yıldırım

DVD

SELİMİYE BELGESELİ

TÜRKİYE İŞ BANKASI

Kültür Yayınları

2. baskı

"doğan kuban kitabı"

bir rönesans adamı

Genel Yayın: 1327

MÜJGAN YILDIRIM

1989 yılında Yıldız Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü'nden mezun oldu. Aynı yıl *Hürriyet Pazar* ekinde başlayan gazetecilik hayatına, *Tempo, Arkitekt, Elele, Coliseum Life* gibi çeşitli dergilerde editör, TRT televizyonunda yayın sorumlusu olarak devam etti. Yüksek lisans ve doktora eğitimini Marmara Üniversitesi Sinema-Televizyon Bölümü'nde tamamladı. Çektiği iki kısa belgeselle (*Bedia Muvahhit'in Hayatı* ve *Paris Apartmanı*) ulusal ve uluslararası festivallere katıldı. Halen şarap ve yaşam kültürü dergisi *Karaf Magazin*'in Genel Yayın ve Yazı İşleri Koordinatörü olarak çalışıyor.

NEHİR
SÖYLEŞİ
—29—

BİR RÖNESANS ADAMI
DOĞAN KUBAN KİTABI

SÖYLEŞİ
MÜJGAN YILDIRIM

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2007

DİZİ EDİTÖRÜ
LEVENT CİNEMRE

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

REDAKSİYON/DİZİN
ASLI GÜNEŞ

DÜZELTİ
NECATİ BALBAY

DEŞİFRE
FİLİZ ÖĞRETMEN / İLKNUR CANKOZOĞLU

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

I. BASKI: 2000 ADET, KASIM 2007
II. BASKI: 1000 ADET, OCAK 2008

ISBN 978-9944-88-199-9

BASKI
SENA OFSET
(0212) 613 38 46
LİTROS YOLU 2. MATBAACILAR SİTESİ B BLOK 6. KAT NO: 4NB7-9-11
TOPKAPI 34010 İSTANBUL

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, NO: 144/4 BEYOĞLU 34430 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Fax. (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Nehir Söyleşi

bir rönesans adamı

DOĞAN KUBAN KİTABI

Söyleşi Müjgan Yıldırım

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

İçindekiler

Sunuş · vii

BİRİNCİ BÖLÜM
Cumhuriyet Kuşağı Yetişiyor · 1

İKİNCİ BÖLÜM
Aynı Gün Akademisyenliğe ve Evliliğe Adım · 107

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Menderes Dönemi ve 27 Mayıs· 143

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Zor Yıllar ve Doğan Abi · 225

BEŞİNCİ BÖLÜM
Mimarlık Öğretimi ve YÖK · 257

ALTINCI BÖLÜM
Bir Doğan Kuban Portresi · 299

YEDİNCİ BÖLÜM
Mimarlık, Kent ve İstanbul · 353

YAŞAMÖYKÜSÜ · 405

BİBLİYOGRAFYA · 415

SUNUŞ

İnsanın yaşamında dönemler vardır, beyaz sayfalar açarız hayatımızda; kimisini yok saymak isteriz, unutmaya çabalar, hatırlamak istemeyiz. Kimisi de durur öylece tam orta yerinde... Yeni dönemler, yeni kararlar, yeni başlangıçlar... Oysa bir sarmal gibidir; başladığımızı zannettiklerimiz aslında hep bir geri dönüşler, aşamamalar, varamamalar, amalar ile birbirine düğüm olmuş yaşadıklarımızın bir toplamıdır sanki. İşte böylesi gel-gitler dönemi içerisindeyken, yılların dostluğu içerisinden çıkıp geliverdi editör Levent Cinemre: "Hem mimarsın hem gazeteci. Bana Prof. Doğan Kuban'la bir 'Nehir Söyleşi' yapar mısın..." O an üniversite eğitimim, projeler, hocalarım, *Arkitekt* dergisinde çalıştığım yıllar (hani hep bir klasiktir ya) "film şeridi gibi gözümün önünden geçti." Ben ki yıllardır eğitimini alıp bambaşka meslekle boğuşanlar sınıfından biri olarak (her zaman olmasa bile dönem dönem bu yüzden kendimle yüzleşirim) bu konuyu tekrar gündeme getirmem gerekiyordu. İş bu kadarla kalmıyordu tabii ki, Prof. Doğan Kuban gibi bir duayenle (hani bazı insanlar erişilmez, dokunulmazmış gibi gelir ya!) buluşmak, bir araya gelmek, üstelik onun hayatını yazacak kadar yakından tanımak, belki de en zor olanıydı.

Prof. Doğan Kuban, İTÜ'lü olduğu için ben, naçizane bir Yıldız Teknik Üniversiteli olarak, ne yazık ki öğrencisi olma fırsatını yakalayamadım. Ama bu fırsatı yakalayan İTÜ'deki arkadaşlarımdan adını o kadar çok duymuştum ki... "Eğer üniversitede öğretim görevlisi olarak kalsaydım, mimarlık tarihinde yüksek lisans yapardım" düşüncemin karşılığıydı, o benim için. Bugün şunu daha derinden hissediyorum: "Şayet öğrencisi olsaydım, onun kürsüsünde yoluma devam ediyor olurdum." İşte hayıflanmam gereken bir nokta daha... Bunlar hep iç seslerim...

Gelelim "Nerden başlanacak bu söyleşiye" sorusuna... Kolları sıvayıp önce yazdığı kitaplardan, makalelerden başladım. Sonra onu yakından tanıyanları ziyaret edip kendimce ilk adımı atmaya çalıştım. Ama araştırdıkça, öğrendikçe ne kadar zor bir durumla karşı karşıya olduğumu anlıyor, ilk kez bir araya geleceğimiz günden doğrusu çekiniyordum (galiba bu sözcük durumumu çok iyi ifade etmeye yetmedi).

Geçen yıl bir bahar günü Anadoluhisarı'ndaki evinin yolunu tuttuğumda bir bilinmeze karşı gidişti benimkisi; bir yandan bir an önce varma duygusuyla adımlarımı hızlandırırken, bir yandan da "derya deniz bilgisi" karşısında nasıl davranacağım, "altından kalkıp kalkamayacağım" endişesiyle adımlarım geri geri gidiyordu.

Sakin ve mesafeli bir "merhaba" ile karşıladı beni. Salonda muhteşem Boğaz manzarasına bakan koltukta duran açık tavlayı görünce, biriyle oynarken yarım kaldığını düşünmüştüm. Sonra öğrendim ki çalışmasına ara verdiği zamanlarda tek başına oynarmış. Kitaplara baktık birlikte, sonra da öğrencilik yıllarından beri aldığı notlarla doldurduğu defterlere, yıllarca dolaştığı ülkelerde çektiği slaytlara... Sehpanın üzerindeki değişik şekillerdeki kabaklar, şöminenin orada duran ağaç kökleri, deniz kabukları ve her yerden topladığı taşlarla, farklı bir yanını keşfediyordum, bu yanı bana çok tanıdık ve bildik geliyor; benim de en sevdiğim hobiler arasında bunlar (küçük de olsa ortak bir nokta)... Sonra Çakır (Doğan Bey'in yardımcısı) çocukluğumdan kalan bir hatırayı canlandırıyor. Nasıl mı, sütlü Türk kahvesi yaparak... O gün, o ilk gün hiç bitmeyecekmiş gibiydi benim için, ama üç saat nasıl geçti anlamadım doğrusu. Kendimi mimarlık günlerimin büyük taş koridorlarında yürürken buldum: Bazen uykusuz proje gecelerimin sonunda bir şeyler üretmenin keyfiyle gülümserken, bazen de çözemediğim bir detayın sancısıyla kıvranırken... Benim için zor ama bir o kadar da öğrenme, araştırma hevesimi körükleyen bir sürecin başındaydım. Ve her geçen gün daha çok araştırmam gerektiğini, öğrenmem, okumam gereken yığınlarca kaynağın beni beklediğini ve en önemlisi de başla-

manın her şeyden daha zor olduğunu gördüm. "Kalp kırmama ilkesini" dinlediğimde onun duygularını sakladığı görüntüsünün ardındaki naifliğiyle buluştum, "Sokrates gibi olup bilgilerini gençlerle paylaşma" isteğini duyduğumda etrafında böyle bir kitlenin olmamasından dolayı içimin burkulduğunu hissettim. Kendi adıma yaşamını okumaya, öğrenmeye, anlamaya, yazmaya adamış ve "kendi kendinin hocası" olan bu kuşağın belki de en önemlilerinden biriyle, bir yılımı paylaşmanın keyifli, sıkıntılı, zor ama bir o kadar da öğretici olmasının serüvenini yaşadım.

Gazeteciliğimle mimarlığı buluşturmanın hoş bir tesadüfüydü. Böylesi bir "entelektüelle" buluşmak, onun düşünce dünyasından duygu dünyasına, makalelerinden şiirlerine yol almak, kuşkusuz öğretici bir dönemdi. Birlikte izlediğimiz basket maçından, Selimiye Camii'ne belgesel çekimi için Edirne'ye gittiğimiz günkü yol arkadaşlığına, eski günlerden bahsederken duygulandığımız anlardan, kızgınlıklara uzanan bu süreçte, bazen elimi dokunacak kadar yakındı, bazense parıldayan bir ışıltı kadar uzak... Uğraşlardan, unutulmuşluklardan, kırgınlıklardan, özlemlerden, anılardan, anlatıl(a)mayanlardan bende bir "Doğan Kuban Portresi" oluştu...

Bunun büyük bir kısmını bu kitapta birlikte paylaşıyoruz, diğeri bende saklı...

Emeği geçen herkese binlerce teşekkür...

MÜJGAN YILDIRIM
Ekim 2007

BİRİNCİ BÖLÜM

Cumhuriyet Kuşağı Yetişiyor

Kurtuluş Savaşı heyecanının sürdüğü Cumhuriyet'in parlak günleriydi. Ülke konusunda bilinçlenmeye lisede başladım. Atatürk yaşıyordu. İnancımız sınırsızdı. Gazi Lisesi yeni ve güzel bir deneme okuluydu, hocaları seçmeydi. Ankara kenti bir Cumhuriyet okuluydu ve ben Cumhuriyet'in ne olduğunu orada öğrendim. Bizi Ankara milliyetçi yaptı.

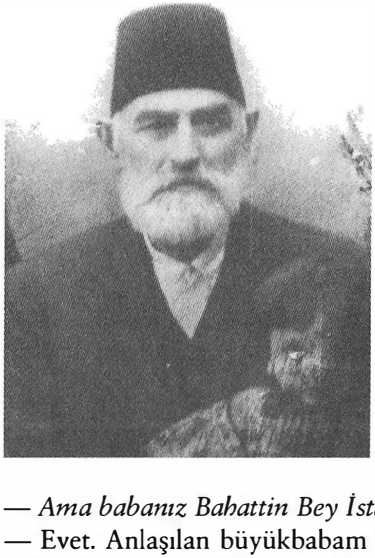
Annesi Vahide Hanım, kardeşi Yıldırım'la birlikte Ankara Güvenpark'ta (1938).

— Kuban ailesi nereden geliyor?
— Büyükbabam Yümni İdris Efendi, 1864'teki büyük göçte Kafkasya'dan gelmiş. Oradan göç ettirilen 1,5-2 milyon Çerkez ve adı Çerkez olan başka topluluklar var; Kabartaylar, İnguşlar, Abazalar gibi. 1864 sürgünü, ya da sürgünsü göçü, Çerkezler için önemli bir tarih. Bizimkiler Kuban Irmağı'nın kuzeyinden gelmişler. Babam da soyadını, babasının geldiği bölgedeki ünlü Kuban Irmağı'ndan almış.

— Bu göç nasıl olmuş?
— 1864'te Ruslar ile Osmanlılar anlaşmışlar. Osmanlılar, "Çerkezler gelsin. Bizim ordu için iyi olur, Çerkezler iyi savaşır" diye düşünmüşler anlaşılan. Osmanlı İmparatorluğu'nda Çerkezler çeşitli yerlere yerleştirilmiş. Bir kısmı denizden Kuzey Anadolu'ya gelmiş, takalarla filan. Bir kısmı, Bulgaristan'a, İstanbul'a gelmiş. Bir kısmı da Şam'a, Halep'e, Filistin'e dağılmış. Hatta Suudi Arabistan'a giden bile var.

— Siz gittiniz mi Kafkasya'ya?
— Hayır, ne yazık ki Kafkasya'ya hâlâ gitmedim.

— Kuban Irmağı ve Kuban soyadı olunca, insanın aklına köklü ve büyük bir aileymiş gibi geliyor.
— Öyle değil. Kuban soyadı, burada Soyadı Kanunu çıktıktan sonra, babamın kendisine seçtiği isim. Yoksa "Kuban Ailesi" diye bir aile yok. Çünkü sonradan farkına vardım (belki biz en erken alanlardan biriydik) birçok Kuban var. Hatta Avrupa'da yaşayan, Çerkez Ethem'in kardeşinin kızı olan bir Sabiha Kuban da var. Kafkasya'dan gelen büyükbabam Yümni İdris Efendi'nin hikayesi açık değil. Evvela İstanbul'a gelip sonra mı Bulgaristan'a gitmiş, yoksa tam tersi mi olmuş bilmiyorum.

Doğan Kuban'ın büyükbabası, Kuzey Kafkasya muhaciri Yümni İdris Efendi.

— *Ama babanız Bahattin Bey İstanbul'da doğmuş.*
— Evet. Anlaşılan büyükbabam Yümni İdris Efendi, babam doğduktan sonra Bulgaristan'a memur olarak gitmiş. Okuma-yazması olan bir adam, Nakşibendi imiş. Zaten o sırada tarikattan olmayan okumuş-yazmış sayısı azdı. Üç tane oğlu olmuş büyükbabamın. Babaannemden önce bir karısı ve o karısından da bir oğlu var, Fuat Bey. Abbas Hilmi Paşa'nın yatının kaptanıymış. Ünlü bir kaptanmış, meyhaneciler arasında da ünlüymüş, çok hoş sohbetmiş. O büyük amca Fuat Kaptan, annemin teyzesi Saffet Hanım ile evlenmiş. Dolayısıyla aradaki akrabalıktan dolayı babam, annemi (Vahide Hanım) küçükken tanımış.

— *Büyük amcanız Fuat Kaptan'la Saffet Teyzeniz nasıl tanışmışlar?*
— Anneannemin ailesi Midillili. Büyük amcam Fuat Bey, kaptan olduğu için herhalde adaları filan dolaşırken anneannem Hürmüz Hanım'ın kardeşi Saffet Teyze'yi tanımış, evlenmiş. Anneannemin babası, Midilli şehrinde şeriat mahkemesi katibi Bilal Efendi imiş.

— *Anneanne tarafı Midilli'ye nasıl gelmiş?*
— Onlar çok eski Midillili. Türkmen'e benzerlerdi, gözleri çekik insanlardı; oraya yerleşen Türkmenlerden olabilir. Anneannemin babası Bilal Efendi, Mistina köyündendi; toprakları varmış. Adalılarla karışmış da olabilirler. Birçok aile üyesi ufak tefekti. Akdenizli bir gen olabilir. Mistina köyünden Midilli'ye gelmişler ve anneannemin babası Bilal Efendi orada şeriat mahkemesi katibi olmuş. Bilal Efendi'nin kızı Hürmüz Hanım (anneannem) da dedem Mustafa Efendi ile evlenmiş.

— *Aile kökeniniz zengin.*
— Üç tane kökeni var bu ailenin... Öncelikle Kuban ailesi çok küçük, çünkü üç erkeği de öldü. Büyük amcam Fuat Kaptan'ın kızı Rukiye Çamlı, vali muavini olan hukukçu Cahit Çamlı ile evlenmişti. Rukiye ablanın üç çocuğu vardı, ikisi yaşıyor. Biri tarımcıydı, emekli oldu artık. Bir kızı da lise hocası idi. Şimdi Kanada'da, kimyager. Ne tesadüf ki onun kocası da benim öğrencimdi, mimar. Zorlu solculardandı. Amcam Münir Bey, gözüpek bir Kurtuluş Savaşı kahramanıydı. Kahramanı bol bir dönem. Karısı da, "Asker Saime" diye tanınmış bir "Kurtuluş Savaşçısı"ydı.

Ben iyi bir Osmanlıyım

— *Anne tarafınız daha geniş olmalı...*
— Evet, annemin babası Mustafa Efendi, Erzurumlu. Büyük bir molla ailesi. Çelebizade diye bilinen bu aile, 16. yüzyılda Orta Asya'dan önce Diyarbakır'a, sonra Erzurum'a gelmiş, Erzurumlu olmuşlar. Hepsi kadı filan. Sonra da İstanbul'a gelmişler.

— *Annenizin baba tarafı ulema...*
— Din konusunda çok sağlam. Aralarında şeyhülislam bile var. Annemin amcası, İttihat Terakki'nin bir aralık şeyhülislamlığını yapan, Hüseyin Hüsnü Efendi'dir. Anneannemin

Cerrahpaşa'daki evinin karşısında büyük bir konağı vardı. Böylece anne tarafından ailenin bir ucu Orta Asya'dan Erzurum'a yerleşip İstanbul'a gelen, çelebi unvanlı bir molla ailesi. Anneannem Hürmüz Hanım ise Lesbos (Midilli) Adası'nın Mistina köyünden Bilal Efendi'nin kızı.

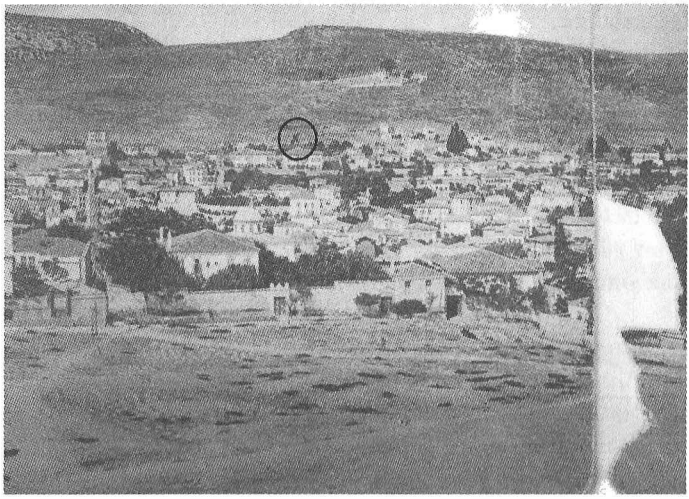
Ben gerçek bir Osmanlıyım ve bu karışık kökeni seviyorum. Anneannem Hürmüz Hanım, büyük teyzem Saffet Hanım, dayım Ferit Bey, çekik gözlü adamlardı. Ama dayım Vecih Çelebioğlu (İtalya'da ekonomi okumuştu. Dr. Vecih Çelebioğlu, Merkez Bankası Genel Müdür Yardımcılarındandı), "Ben Akdenizli Rum'um. Burnum, çok muntazam. Tıpkı eski Yunan heykellerine benziyor" diye övünürdü. Annemin baba tarafı yani dedem Mustafa Efendi tarafı geniş bir aileydi. Anneanne tarafımız ise yok oldu. Fazla kimse kalmadı. Anneannemin kardeşi Fevzi Efendi'nin Bilal, Yıldız, Nurullah diye çocukları vardı. Avukat Nurullah Sezgin, bir ara sanayi odası genel sekreterliği yaptı.

— Erzurum'dan gelen dedeniz Mustafa Efendi'nin ailesinden kimleri hatırlıyorsunuz?

— Raşit Çelebioğlu; dedemin ağabeyi şeyhülislam Hüseyin Hüsnü Efendi'nin oğlu, Danıştay üyesiydi. Kardeşi Sarim Çelebioğlu ise, Eczacılık Fakültesi'nde profesördü. Dört dayım vardı. İkisi dedemin (Mustafa Efendi), anneannem Hürmüz Hanım'dan önceki karısından diğer ikisi annem Vahide Hanım'ın kardeşleri. Dayımlardan biri de Danıştay'da Altıncı Daire Başkanı Ferit Bilen'di. Hatta Ankara'daki ilk Danıştay'ın kurucularındandı. Ferit Bilen, emekli olduktan sonra bizimle oturdu ve bizim yanımızda öldü. Anne tarafı mollalarda olan çok eşlilikten gelen bir karışıklık taşıyor.

— Bu büyük aile ile bağlantınız var mı hâlâ?

— Yok gibi. Torunlara indikçe herkes uzaklaştı. Çocukluğumda iç içe idik. Büyük amca Hüseyin Hüsnü Efendi'nin Cerrahpaşa'daki konağı, kardeşi Mustafa Efendi'nin evinin karşısındaydı. Çocuklar birlikte büyümüşler. Ankara'da otur-

Midilli (Lesbos) Adası'nda, Doğan Kuban'ın anneannesi Hürmüz Hanım'ın babası şeriat mahkemesi katibi Bilal Efendi'nin evi. (Daire içinde x işaretli.)

duğumuz zaman, herkes birbirinin evinde kalırdı. Annemin amcaoğullarından, Raşit Amca'nın Bahçelievler'deki evlerine gider kalırdım, çünkü oğlu Sadun'la, aynı yaştaydık. Herkes birbirini ziyaret ederdi. Şimdi öyle bir şey yok.

— Anneanneniz Hürmüz Hanım'la dedeniz Mustafa Efendi, Midilli'de mi evlenmiş?
— Evet, oradan İstanbul'a gelmişler. Dedem Mustafa Efendi kazaskerlik müsteşarıymış. Oturdukları semt Cerrahpaşa, Osmanlı İstanbulu'nun önemli bir semtidir.

— Babanızdan söz eder misiniz?
— Babam çocukluğunda Bulgarca konuşacak kadar Bulgaristan'da kalmış olmalı. İstanbul'da önce Hukuk'a girmiş, daha sonra Harbiye'ye geçmiş. 1914'ün aralık ayında Sarıkamış'ta, 9. Kolordu'da kumandanı İhsan Paşa'nın yaveri olarak esir olduğunda henüz teğmenmiş. Kolordu'dan sekiz kişi

kalmışlar. Sekiz kişiden biri babam, biri Kolordu Kumandanı İhsan Paşa, iki üst rütbeli subay, dört tane de asker. Bunları geçenlerde okudum. Babam 1892 doğumluydu, demek ki 22 yaşındaymış esir olduğu zaman. 1914'te orada teğmen olduğuna göre demek ki 1910'da, olasılıkla Balkan Harbi'nden önce Harbiye'ye girmiş. Balkan Harbi zamanında ne yaptığını bilmiyorum. Çünkü babam çok erken yaşta felç geçirdi. Uzun yıllar konuşamadı. Yazı da yazamadı pek. Ölümünden önce onunla konuşacak çok fazla fırsat bulamadım.

— *Tuttuğu günlük, aldığı not gibi bir şey yok muydu?*
— Galiba günlük tutmamış babam, tutmuşsa bile bizim elimize geçmedi. Bulgaristan'a gittiğini biliyorum, çünkü Bulgarca biliyordu. Birkaç Bulgar şarkısı öğretmişti bize.

— *Bulgaristan'da ne yapmışlar?*
— Büyükbabam Yümni İdris Efendi, memur olarak gitmiş. Babam, 1892'de İstanbul'da doğmuş. Büyükbabam ise buraya geldiği zaman 20 yaşındaysa 1840'lı yıllarda doğmuş olmalı, 1917'de yaşıyormuş ve 73 yaşındaymış. Ama bunlar varsayım. Kimseden bir şey öğrenemiyorum, aileden kimse kalmadı. Amcam Münir Bey de erken yaşta veremden öldü. Baba tarafının geçmişine ilişkin bilgi yok. Vatanlarından kopup gelmişler.

Babamın Fransızcası bir sır

— *Babanız Bahattin Bey, ilkokul eğitimini Bulgaristan'da mı almış?*
— Büyükbabam 1900'lerde memur olarak oraya gittiği zaman, kırklı yaşlarında olabilir... Sonra da tekrar İstanbul'a dönmüş, babam o sırada 10 yaşında bile değil ama ilkokulu nerede okuduğunu bilmiyorum doğrusu. Fakat şöyle bir tahmin yürütebiliriz: Hukuk'a 1909'da 17 yaşında girmiş, ondan sonra da Harbiye'ye geçmiş olsa, Bulgaristan'da ortaöğretimini yapmış olabilir. Sarıkamış'ta esaretten kaçtıktan son-

ra 1917'de Erzurum'a dönmüş, Kâzım Karabekir'in yaveri olmuş. Karabekir, 1921-22'de orada ordu kumandanıydı. Babam da onun yaveri idi. Rütbesi yüzbaşı. Hep Doğu Cephesi'nde bulunmuş. Kafkasya'da, Azerbaycan'da bir yığın olaylara karıştığını, Rusça bildiği için birçok defa çeşitli görevlerle İran'a gönderildiğini biliyorum. Hatta Ruslarla beraber İngilizleri Bakü'den çıkarmak için yapılan çatışmalarda bulunmuş. Ama bütün bunların düzenli bir kronolojisini ve ayrıntılarını hiç öğrenemedim. Bir bölümünü de arkadaşlarından öğrendim. Babamdan hiç dinlemedim.

— *Anneniz Vahide Hanım bilmez miydi o dönemi?*
— Annem biraz bilirdi. Ama bende de kusur var. Bildiklerini sistematik olarak dinleyip toplamadım.

— *Kaç yılında evlenmiş anneniz Vahide Hanım'la babanız Bahattin Bey?*
— 1923-24. Kesin tarih bilmiyorum. Sonradan tarihçi olan ben, demek ki tarihçi olarak doğmamışım.

— *Siz 1926'da Paris'te doğmuşsunuz.*
— Evet. Kafkasya'da, İran'da yaptığı işlerden dolayı, Kâzım Karabekir babamı beğenmiş ve kendisine yaver yapmış olmalı. Karabekir ile dostluğu uzun bir müddet sürdü. Ankara'da oturduğumuz zaman da Paşa'yı ziyaret ederdi. Ama o sıralarda babam hastalanmıştı. Fransa'ya kurmaylık için subay gönderileceği zaman, Genelkurmay'ın seçtiği bir-iki kişi içinde yer almış babam. Karabekir ile muhtemelen Mareşal Fevzi Paşa'nın ilişkileri iyi. Babamın Fransa'ya gönderilmesinde olasılıkla Karabekir'in rolü vardır.

— *Babanızın Paris'te gördüğü eğitim neydi?*
— 1925-27 arasında "Ecole Supérieure de Guerre" de (Fransız Harp Akademisi) okumuş ve çok iyi bir derece ile mezun olmuş. Güzel bir Fransızcası vardı. Ama ilginç olan şey, babamın Fransızcayı nasıl öğrendiği.

— Yani babanız oraya gittiğinde Fransızca biliyordu, ama nasıl?

— Evet, bu konuyu yeterince açık bilmiyorum. Bulgarcayı Bulgaristan'daki çocukluğu sırasında, Rusçayı esarette, Almancayı Krasnoyarsk'daki esir kampında oradaki Avusturyalı ve Almanlardan öğrenmiş. Krasnoyarsk'daki kampta 2 binden fazla Alman ve Avusturyalı, 200 civarında Türk subayı varmış. Bazı esaret hatıralarında o esir kampının Türkler için bir üniversite olduğu yazılmıştır. Mühendislik eğitimi için laboratuvarları bile varmış. Alman ve Avusturyalılar onlara hocalık etmişler. Babam Bulgarca yardımıyla Rusçayı kolay öğrenmiş. Almancayı da iki buçuk yılda öğrenmiş.

— İlginç bir ortam.

— Başka işleri yok ki. Kampta 2.500 kişiler. Subaylar esir oldukları zaman, yanlarına oradaki esir erlerden bir emir eri de veriyorlarmış. Ordu geleneği. Türk subayların emir erlerinin içinde Avusturyalı olan da varmış, çünkü yeteri kadar Türk neferi yokmuş. Mühendislik, matematik, her şeyi öğrenmiş genç subaylar. Babam orada ayrıca Fransızca da mı öğrendi, onu bilmiyorum. Belki babam, Harbiye'de Fransızca okudu, belki başlangıçta Hukuk'ta da okudu. Askeri okullarda oldukça iyi bir Fransızca öğretimi varmış. Dil öğrenmeye çok meraklı bir adamdı. Yalnız şunu biliyorum Fransa'ya gittiği zamandan kalan elyazı örnekleri var, ben onun kadar güzel yazı yazamadım hiçbir zaman. Fransızca yazdığı dersler, notlar, ödevler, birkaç makale filan var, mükemmel. Bunları iki senede Fransızca öğrenmiş bir adam yazmış olamaz. Demek ki Fransızcayı bilerek gitmiş, başka türlü de belki Fransa'ya göndermezlerdi zaten. Nasıl öğrenmişti? Sır...

— Belki de babanızın çok daha farklı bir misyonu vardı, bildiğinizden daha özel bir konumdaydı.

— Özel konumu sonradan haber almada da çalışmış olması ama çalıştığı insanlar Ruslar. 1920'lerde Türk gizli teşkilatı ile Rusların ortak çalışmaları içinde vardı. Ama olayların ayrıntılarını hiç öğrenemedim.

— O döneme göre Fransızca, Almanca, Rusça, Bulgarca bilen birini bulmak kolay olmasa gerek...

— Dört lisan bilen bir adamdı. Bana da geçmiş o, ben de onun gibi dil öğrenme meraklısıyım... Babam kitap gibi sözlük okumaktan hoşlanan bir adamdı. Ondan bana bir yığın sözlük kaldı. Ben de sözlüklere güzel bir bahçeye girer gibi girerim.

"Çalıkuşu" anne

— Biraz da anneniz Vahide Hanım'dan söz etsek...

— Biraz evvel de değinmiştik, annemin babası molla; kadılık yapmış, Kazaskerlik Müsteşarı olmuş Mustafa Efendi. Üç karısı olmuş; anneannem ikinci karısı. Mustafa Efendi iki kızını Çapa'daki Darülmuallimat'a vermiş. Oradan mezun olmuşlar. Safiye Teyzem, bütün ömrünce öğretmenlik yaptı.

1915 yılında Darülmuallimat öğrencileri. Doğan Kuban'ın annesi Vahide Hanım en soldan üçüncü sırada en başta.

— *O dönemdeki kadın öğretmenleri* Çalıkuşu*'ndan öğreniyoruz.*

— Evet, güzel ve romantik ama belki de zor bir çağ. Safiye Teyzem Samsun'a gitmiş, yeni mezun olduğu zaman. Annem çok az öğretmenlik yapmış, babamla evlenmiş. Babam, Berlin Askeri Ateşeliği'nden döndükten sonra Harp Akademisi'nde hocalık yaparken 1930'larda annemin de bir aralık Ortaköy'de öğretmenlik yaptığını hatırlıyorum. Annem Darülmuallimat'ı çok iyi bir derece ile bitirmiş. Ama elimde belge yok.

— *O dönemde okuyan kadın sayısı oldukça az...*

— Evet. Okuyan bir kadındı. Fransızcayı da biraz öğrenmişti. Annem de babam da çok okuyan insanlardı. Bana da o tutkuyu bulaştırdılar.

— *Annenizle babanız doğal olarak tanışmışlar. Birisinin ağabeyi, ötekinin teyzesiyle evli.*

— Annem 1899 doğumluydu, babam ise 1892. Çocukluklarından tanışıyorlar.

Anne Vahide Hanım ile baba Bahattin Bey Erzurum'da (1923).

— *Nasıl evlenmişler?*
— Babam, evlenmek için İstanbul'a gelemiyor, belki de izin alamıyor, 1923'te. Bir vekalet veriyor, vekalet verdiği arkadaşı, annemin Midilli'den yakın akrabası, babamın da arkadaşı, Sezai Madra.

— *Ömer Madra'nın ailesinden mi?*
— Ömer Madra'nın büyükbabası. Sezai Madra, anneannem Hürmüz Hanım'ın kardeş çocuğu idi. Anneannemin ailesi mübadil. Oradaki topraklarına karşı buradan toprak ya da mal alanlardan. Sezai Bey ve başka Midillililer Ayvalık'ta toprak almışlar, oradaki mallarına karşı. Anneannemin bir erkek kardeşi vardı, Fevzi Dayı. O, "Ben toprakla uğraşmak istemiyorum" demiş ve toprak yerine bono almış, İstanbul'dan mal almak üzere. Beyoğlu'nda Yunanlılardan arta kalan apartmanlar, dükkanlar filan varmış. Fakat büyük dayım Fevzi ailenin tek erkek çocuğu, "onu alacağım, bunu alacağım" derken, o bonolar bitmiş. Aileyi de çok sıkıntıya sokmuş. Fevzi Dayım kendine özgü bir adamdı, fakat çocukları çok iyi işadamı oldular, zengin de oldular.

— *Tanıyor muyuz?*
— Nurullah Sezgin, sanayi odası genel sekreteriydi. Diğeri, Bilal Sezgin meşhur gazetelerden birinin sahibinin kızı ile evlenmişti. Sonra o da bir şeker şirketinin genel müdürlüğünü yaptı. Sezai Madra ise toprak sahibi, zeytinyağı üreten sanayici oldu. Anneanne tarafı ise bonolar gittikten sonra fakir kalmış.

— *Midilli'den mübadele zamanında mı buraya gelmişler?*
— Hayır, anneannem daha önce evlenmiş, gelmiş.

— *Kardeşleri de mi?*
— Ne zaman geldiler, onları ben iyi bilmiyorum, ama resmi anlaşmalar yapıldıktan sonra ailenin bir bölümünün oradaki topraklarına karşı gelip Ayvalık'ta arazi sahibi olduğunu biliyorum.

Doğan Kuban'ın annesi Vahide Hanım, düğün giysisi ile Cerrahpaşa'da (1923).

— *Vekaleten evlilik nasıl oluyor?*
— Sezai Bey, babamın arkadaşı, anneannemin de kardeş çocuğu. Babamın yerine vekaleten annem ile evlenmiş İstanbul'da. Sonra annemle babaannem İstanbul'dan bir gemiye binmişler, Trabzon'a gitmişler. Babam da Erzurum'dan gelip onları almış, sonra çek çek arabası ile on beş günde Trabzon'dan Erzurum'a gitmişler. At arabası ile Zigana Geçidi'nden geçip Erzurum'a nasıl gittiler, Allah bilir. Başka yol yoktu. Tarihi kervan yolu.

— *1923 mü demiştiniz evlenme tarihlerini?*
— Kesin tarihini bilmiyorum. 1923 olası. Herhalde kış ayı değildi, çünkü Zigana'dan kışın geçilmez. Demek ki sonbahar ya da yazın evlendiler.

Sarıkamış, Doğu'ya göre bir Batı şehri

— Kurtuluş Savaşı bitmiş, Cumhuriyet ilan edilmiş...
— Tam o sırada, annemle Erzurum üzerinden Sarıkamış'a oradan da Paris'e gitmişler. Sarıkamış, Doğu'ya göre bir Batı şehridir. Rusların yaptığı bir şehirdir. Güzel ısıtılan muntazam taş evler, kürklü kadınlar, kayak yapan subaylar ve eşleri. Sarıkamış'ta annesini babasını Ermenilerin kestiği Karslı bir kızı evlat edinmişler. Bu tutum herhalde o yıllarda özellikle Doğu'da özel bir eğilimdi. Zühre, Kürt ya da Azeri kökenli olabilir.

— Siz doğmadan önce mi evlat edinmişler?
— Evet, ben doğmadan. Benden 15 yaş büyük bir genç kızdı. Annesini, babasını Ermeniler öldürmüş. Bir Ermeni komşuları da onu saklayıp kurtarmış. Zühre bizi büyüttü. Ondan pek çok Kafkas, Azerbaycan masalı öğrendik. Hakkını ödeyemeyiz.

— Ermeni meselelerini babanızdan dinlediniz mi?
— Ben babamı dinleyecek yaşa geldiğimde babam konuşma yeteneğini yitirmişti... 1939'da hastalandı. Sonra konuşamadı. Babam, Ermeni ilişkilerinin göbeğinde çalışmış. Ama ben çok bilmiyorum. Örneğin babam bir ay Erivan'da bir askeri takımla beraber kalmış. Ve hikayeye göre Ermeniler ona hazinelerini emanet etmişler. Ve orada bir ay kaldıktan sonra şehri tekrar Ermenilere teslim ettikleri zaman, hazinelerini de onlara geri vermiş. Ermeniler de çok memnun olmuşlar, bakmışlar ki içlerinden hiçbir şey eksilmemiş.

— Bugün tartışılan boyutuyla Ermeni meselesini nasıl değerlendiriyorsunuz?
— Karşılıklı kıyım olmuş. Deniyor ki, "Ermenilerden milyonlar kesmişler." Bu, sayıların propagandası. Bu konu, Osmanlı için hem dış hem de iç savaştır. Bu sorun Osmanlı-Rus

Sarıkamış'ta subay eşleri kayak yaparken. Anne Vahide Hanım soldan ikinci (1923).

savaşından başlayarak düzenli Ermeni savaş birlikleri kurulduğunu, bütün Hıristiyan dünyasının pro-Hıristiyan propaganda söylemini, Amerika'da Ermeni lobisini, Amerika'nın 19. yüzyılda Anadolu'da yürüttüğü misyonerlik çalışmalarını, Osmanlı'yı Sevr'e götüren Batı motivasyonunu, Rus emellerini, Türkiye'nin bugüne kadar iyi bir Ermeni tarihi uzmanı yetiştirmemiş şoven kültür politikasını, anası babasını Ermenilerin kestiği Zühre'yi, Ermeni sorununun Türkiye'nin parçalanması söyleminin bir alt bileşimi olduğunu düşünmeden ve Enver Paşa'nın Sarıkamış'ta yok ettiği Türk ordusunun başına gelenleri hatırlamadan değerlendirilirse tek taraflı bir Hıristiyan hücum aracı olarak kullanılıp gidecektir. Köy bazında ciddi araştırma gerekir.

— *Aileniz Paris'te ne kadar yaşamış?*
— 1925 yazının sonunda Fransa'ya gittiklerine göre demek ki iki yıl yaşıyorlar.

Erivan'da Türk müfrezesi. Bahattin Bey, ortada oturan (1921).

— *Anneniz Vahide Hanım Paris'e gittiklerinde, nasıl yaşadıklarını anlattı mı?*
— Nerede oturduklarını biliyorum. Doğduğum ev hâlâ duruyor.

— *Neresinde Paris'in?*
— Paris'te, Champs-Elysée'ye çok yakın, Avenue Kléber, 4 Rue Copernic.

— *Babanızı neden Paris'e Harp Akademisi'ne yolluyorlar?*
— Her alanda olduğu gibi orduda da birkaç subayı yurtdışına göndermişler. Yetişmiş adam az. Babam Fransa'da okulu bitirince herhalde bir kıta hizmeti için Sivas (belki de Giresun'a) gitmiş. Fakat 1930'da yine Ankara'ya tayin edilmiş. Ben 4 yaşında iken Çankaya'daydık.

— *Ne olarak görevlendirildi, Ankara'da?*

Doğan Kuban Paris'te yeni doğduğu zaman anne ve babasıyla (1926).

— Bilmiyorum. Binbaşı olmuştu. Çankaya'da oturduk, bir yıl. 1930-31 yılları arasında Ankara'daydık. Çankaya'da fotoğraflarımız var, 4 yaşındaydım ben o zaman. Yani hayal meyal hatırlıyorum. Bir bağ evinde oturuyorduk. Sonra 1931 yılında ben 5 yaşındayken babam Berlin'e askeri ateşe olarak gönderildi (1931-32), Hitler iktidara gelmeden önce.

— *Kardeşiniz Yıldırım Bey var mıydı, o zaman?*
— Vardı. O da 1930 Şubat, İstanbul doğumlu. Biz Ankara'dan önce hiçbir yere yerleşmedik. İstanbul'a geçici gelişlerimizde anneannemin Cerrahpaşa'daki evinde kalırdık. Yıldırım doğdu. 1931-32'de babam Berlin ataşe militeri oldu. Almanya'da bir yıl *Kindergarten*'a (anaokulu) gittim. Benim sınırlı Almanca aşinalığımın kökeni orada. Almanya'dan dönünce babam Anadolu'ya kıta hizmetine gitti. Ben birinci sınıfı Davutpaşa İlkokulu'nda okudum. Babam 1933'te Yıldız'daki Harp Akademisi'nde Alman hocaların asistanı ve çevirmeni olarak çalıştı. Biz Ihlamur'da bir ahşap konakta oturuyorduk. Ben ilkokul 2.

Doğan Kuban, kardeşi Yıldırım ve Zühre ile birlikte Berlin'de (1932).

sınıfı Beşiktaş'ta okudum. Üçüncü sınıfa geçtiğim zaman, babamı Elazığ'a tayin ettiler. O sırada yarbay oldu. Elazığ'a Tümen Kurmay Başkanı olarak gitti. Yani 1934'te Elazığ'daydık. Bir sene orada oturduk. Babam görevli olarak bir yerlere yalnız gittiği zaman, biz İstanbul'da anneanneme giderdik.

Anneannem 1930'lu yıllarda çarşaftan çıktı

— *Nasıldı o dönem Cerrahpaşa, hatırlıyor musunuz?*
— Tabii hatırlıyorum. Cerrahpaşa'yı daha sonra da hatırlıyorum, çünkü Cerrahpaşa 1970'e kadar pek değişmedi. Hep ahşap evler, konaklar, daracık sokaklar... Henüz Anadolu göçünün nüfuz edemediği Osmanlı İstanbul'u.

— *Yaşam nasıldı o zaman, yani kadınlar, aile yaşamı; hatırlıyor musunuz?*
— Tabii hatırlıyorum. Anneannemi o sıralarda çarşaftan çıkarıp pardösü giydirdiler. Ondan evvel çarşaf giyiyordu.

Doğan Kuban 1 yaşında iken Paris'te (1927).

— *Nasıl çıktı çarşaftan?*
— Ben küçüktüm, çok hatırlamıyorum. O dönemde anneannemin fotoğrafları var. Eğridir'de bizi ziyarete geldiği zaman artık çarşaf yoktu üzerinde, pardösülüydü. Demek ki 1930'lardan sonra, muhtemelen 1933'te, onu çarşaftan çıkardılar.

— *Anneanneniz Hürmüz Hanım, dedeniz Mustafa Efendi'nin ikinci karısıydı, diğerleri neredeydi?*
— Bir tanesini ben hiç bilmiyorum, yani büyük dayılarımın annesi, erken ölmüş. Öteki karısı, anneannem ile beraber vardı. Hatta aynı sokak üzerinde başka bir evde oturuyordu. Birbirlerine gidip gelirlerdi.

Asker, küçük bir sopayla ata bir vurdu...

— *Kadınlar arasında sorun olur muydu?*
— Ben farkına varmadım. Laftan başka sorun olmazdı. Kaldı ki dedem Mustafa Efendi ölmüştü. Ben dedemi hiç görme-

Doğan Kuban, babası Bahattin Bey Harp Akademisi hocasıyken, annesi Vahide Hanım, Zühre, kardeşi Yıldırım ve amca kızı Rukiye Hanım'la Beşiktaş Ihlamur'da (1934).

dim. Cerrahpaşa, tam bir eski İstanbul'du her şeyiyle; bakkalı, manavı, fırını, Arkadius sütunu, dünyanın her tarafından, özellikle Balkanlar'dan gelmiş insanlar orada otururdu. Eski konakların bir kısmı duruyordu. O konaklarda bizim akrabalar otururdu. Hatta ben çocukken annemin amcası Şeyhülislam Hüseyin Hüsnü Efendi'nin konağının sofasında bisiklete binerdim. Oğlu ve torunları, bizim karşımızdaki başka bir evde otururlardı.

— Bütün akrabalar aynı semtte mi otururdu?

— Bizim akrabaların birçoğu o civarda otururdu. Örneğin annemin ablasının oğlu, Ratip Aşir Acıdoğu diye, ünlü bir heykeltıraştı. Ben doğduğum sıralarda Fransa'da, Almanya'da okumuştu. Birçok heykeli var Türkiye'de, örneğin Kubilay heykelini, İsmet Paşa'nın Erzincan'daki heykelini, Ankara'da Ziraat Fakültesi önündeki Atatürk heykelini yapan odur. Yetenekli bir adamdı, tam bir bohemdi. Dönemin tipik bir sanatçısıydı. Hayatla dalga geçen bir adamdı. Hırslı değil-

di. Ama iyi bir heykeltıraştı. Cerrahpaşa Caddesi'nde caminin yanında güzel bir konakta otururdu. Ve bahçesindeki Bulgur Palas denilen çok katlı tuğla yapı, hububat spekülatörü eski harp zenginlerinden birinin yaptırdığı yarım kalmış bir binaydı. Orasını heykel atölyesi olarak kullanırdı. Bulgur Palas hâlâ duruyor. Aksaray, Cerrahpaşa, Davutpaşa benim çok iyi bildiğim Osmanlı mahalleleridir.

Asker ailesinin eşyası olmaz

— *Üçüncü sınıfı Elazığ'da okudunuz. Nasıldı Elazığ?*
— O sırada bütün şehir avuç içi kadardı. Sultan Aziz'in kurduğu Elaziz şehrine, "Elazığ" diye uydurma ad da henüz takılmamıştı. Elaziz, güzel bir hikayedir. İlk Cumhuriyet anısı. Babam, ben ilkokul 3. sınıfa geçtiğim zaman, Elaziz'e tayin edildi. Yaz sonu gittik. Galiba kente ilk giden trenlerden birisi ile.

— *O dönem uzun yolculuklar trenle yapılıyordu, değil mi?*
— Demiryolu Türkiye için çok önemliydi, çünkü Türkiye'nin gelişme, yani modernleşme çizgisi demiryoluydu. Türkiye maalesef 1950 demiryolu çizgisinde bırakıldı.

— *Sizce neden?*
— Çünkü 1950'den sonra bir Amerikan kazığı yedik; "Karayolları da önemli" dediler. Kuşkusuz karayolları da önemli fakat otomobil, benzin dışarıdan geliyor. Daha pahalı bir sistem. 1950'den sonra Türkiye'deki bütün ekonomi, dışarıyla iş yapıp avanta almak üzerine kurulmuştur. Müteahhitlerin avantası. Ondan sonra gelen bütün partiler, hep müteahhitlerin partileridir. Türkiye'de işadamı yoktu doğru dürüst. Fabrika da yoktu, para hep müteahhitlikten kazanılırdı. Büyük zenginler hep, demiryolu, yol, inşaat müteahhitleridir. Hâlâ da toprak yağması ya da ucuz işçi çalıştırma üzerine kurulu müteahhit sistemi Türkiye ekonomisinde ağırlıklıdır. Ve bir ekonomik bataklıktır.

Elazığ'da Kuban ailesini geçirmeye gelenler (1935).

— *Elazığ'a yataklı trenle mi gitmiştiniz?*
— Galiba yataklı ile gittik; biz iki çocuk, anne-baba ve bütün eşyalar. Doğrusu asker ailesinin pek eşyası olmaz. Babam, oradan oraya taşındığı için, ömrümüzde hiçbir zaman doğru dürüst mobilyalı bir evde oturamadık. Ta ki yerleşene kadar. Ondan evvel derleme şeyler vardı. Askerlerin paraları da yoktu. Aileden parası olmayan askerlerin, hiçbir zaman Anadolu'da doğru dürüst evleri olmamıştır. O zaman beyaz eşya falan da yoktu...

— *Elektrik sürekli var mıydı yoksa kesilir miydi?*
— Kesilirdi. Elektrik Türkiye'de kesintili bir konfordu, 1970'lere kadar. 1930'larda Boğaziçi'nde bile elektrik yoktu. Ben Beylerbeyi'nde idare lambası ile oturduğum zamanları çok iyi anımsıyorum. Anadolu da öyleydi. Elaziz'de elektrik vardı o dönem.

Elaziz'de bir askeri tümen vardı. Babam tümenin kurmay başkanı olarak atanmıştı. O zaman "Erkan-ı Harp Reisi" denirdi. Şeyh Said İsyanı'ndan sonra Dersim'de 1930-32'ye kadar süren isyanlar var. Biz gittiğimizde hâlâ bir korku vardı.

O dönemde Elazığ'da sessiz film izlenirdi

— *Nasıl bir korkuydu bu?*
— "Dağdan inip şehri basacaklar" türünden... Harput'a çıkan yolun en sonunda bir ev tuttuk. Harput, Artuklu başkentlerinden biri olan eski surlu, ulucamili küçük bir dağ kentidir. Ev, bahçe içindeydi. Elaziz'de bir Kürt'ün evinde kaldık. Adam Amerika'ya gitmiş, biraz para kazanmış gelmiş. Amerikalı misyonerlerin kandırdıkları Kürtlerden. Ama ülkesine geri dönmüş. Bir ev yaptırmış. Biz onun evini kiralamıştık. Bahçeli, iki katlı bir evdi. Yürüyerek okula giderdim. Okul, şehrin merkezindeydi.

— *Okul nasıldı?*
— Üçüncü sınıftaydım. Okul hakkında çok fazla bir şey nedense hatırlamıyorum. Sadece askerleri, şehir parkını, garnizonunu, askeri mahfeli, askerlerin bandolarını hatırlıyorum, bir de sinema vardı. Yeni mahalleler, bahçeler içinde bir-iki katlı evlerden kuruluydu. Kışın çevre ile ilişkiler kesilirdi. Askerler tatbikata çıkar, yollarda kalırlardı.

— *Sinema dediniz, nasıl filmler oynuyordu hatırlıyor musunuz?*
— Sessiz filmler gelirdi.

— *O dönemde İstanbul'da sessiz film aralarında klasik müzik konseri verilirmiş. Elazığ'da var mıydı öyle bir uygulama?*
— Hayır, yoktu. Onu hatırlamıyorum. Şehir Parkı'nı hatırlıyorum, o parkta Cumhuriyet'in askerleri, öğretmenleri, memurları gelip otururlardı. O zaman memur, asker, öğretmen ailelerinin eşleri şapka giyerlerdi. Halktan uzak, küçücük bir grup. Onları, o parkı, askeri bandoyu, o sırada ilk defa ilgi duyduğum küçük kızları anımsıyorum.

Anadolu'da kız-erkek farkı çabuk algılanır

— *O yaşta var mıydı karşı cinse ilgi?*
— Vardı. Anadolu'da kız-erkek farkı, çok çabuk algılanır. Çok erkenden başlar.

— Niye o kadar erken başlar?
— Ayrılık dayatıldığı için olmalı! Kadın ile erkek arasındaki ilişkinin iki uca çekilmiş olmasından kaynaklanan bir bilinçlenme var orada. İnadına bir bilinçlenme...

— Elazığ'a ilişkin başka neler hatırlıyorsunuz?
— Bazı anılarım var Elazığ'dan, bir tanesini çok iyi hatırlıyorum. "Hüseynik" diye bir ova vardır Elazığ'da. Büyük, yeşil bir ova, kent dışında. Hüseynik Ovası'nda Hıdrellez şenliği yaptı bütün tümen. Çadırlar kurulmuş, koca kazanlar kaynıyor. Asker, sivil orada. Ben de babamın atına bindim, geziyorum. Ama ayaklarım üzengilere bile erişmiyor. Çadırdaki genç subaylardan birisi ata küçük bir sopayla vurdu. Gücüm atı durdurmaya yetmiyordu. Çadırların ortasında koca yeşillik. En uçta kazanlar kaynıyor. At beni kaçırdı, herkesin gözü önünde 8 yaşında bir çocuk. Üzengisi sallanıyor, ayaklar havada, bir yandan dizginlere sarılmışım, bir yandan da atın boynuna...

— Nasıl izin verdiler peki ata binmenize?
— Babam Çerkez; onun çocuğunun ata binmesinden doğal daha ne olabilir? "Çek dizginleri" diye bağırıyorlar, ama koskoca atı benim gücüm durduramıyor ki, neyi çekeceğim. Atın yelesine sarılmışım, üstünde zor duruyorum. Sonunda kazanların yanından askerler çıktılar önüme, durdurdular atı. Ben de indim, süklüm püklüm, annemin yanına geldim. İlk büyük maceram olmalı. İkinci hatıram da atlarla ilgili. Kardeşimle bir aygırın kısrağa çekilmesini seyrettik, Elazığ'da. Küçük çocuklar için müthiş dramatik bir sahneydi.

— Nasıl etkilendiniz?
— Bizim için müstehcen değildi, çok etkilenmiştik. Ben olayın müstehcen olduğunu bildiğim için 4 yaşındaki kardeşime, "Sakın bundan bahsetme anneme" dedim. Oysa o eve gelir gelmez, "Anne! Ne gördük..." diye anlatmıştı. Bir üçüncü olay da ilginç. Biz İstanbullular sakatat yeriz; baş, yürek, da-

lak, böbrek... Bizim aile çok severdi. Bende ona karşın kolesterol yok. Bir gün annem emir erine (o zaman emirber denirdi), "Kasaba gittiğin zaman, sakatatı takım halinde satıyorlarsa, al" demiş. Asker de gitmiş, koyun etiyle birlikte iki takım sakatat getirmiş. Annem, "Kaç para" diye sormuş. "Bunu bedava veriyorlar" demiş emir eri.

— *Kimse yemediği için mi?*
— Anlaşılan pek yenmiyormuş. Oysa İstanbul'da kıymetliydi. Anadolu, o zaman bedava yaşanan bir yerdi.

— *Elazığ'daki okulu hatırlıyor musunuz, nasıl bir ortamı vardı, kız çocukları okula gidiyor muydu?*
— Tabii. Memurların çocukları okula giderdi. Zaten bir taneydi okul.

— *Elazığ'dan Eğridir'e gitmişsiniz.*
— Önce İstanbul'a geldik. Ara durak hep İstanbul'du. İstanbul'a gelip sonra tekrar Afyon üzerinden (Afyon'dan hat ayrılır) küçük bir trenle Eğridir'e geldik.

Anadolu'da Osmanlı çağında yaşıyorduk

— *Okul kitaplarında okuruz ya "savaştan sonra Anadolu'da inanılmaz fakirlik vardı" diye. Öyle miydi, Anadolu?*
— Anadolu hep fakir olmuş. Herkes fakir olunca insan onu hissetmez. Aslında Anadolu'nun köyü ile şehri de pek farklı değildir.

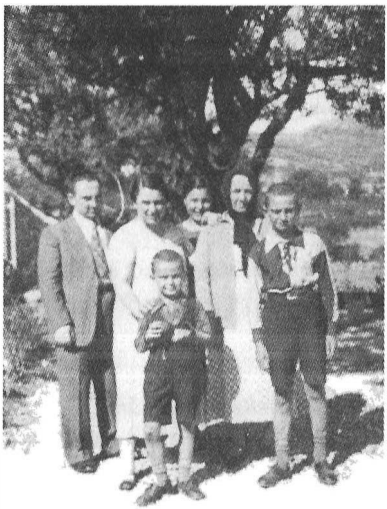
— *Anadolu'da dünya ile haberleşme nasıldı?*
— Haberleşme, yoktu. Posta, telgraf, Osmanlı zamanından beri çalışan bir sistem. O sırada gazete vardı tabii, ama Anadolu'ya birkaç gün sonra gelirdi. Orada mahalli gazete hatırlamıyorum. Ama o yaşta dikkat etmemiş olabilirim. Herhalde babama, Elazığ'da değilse bile, Eğridir'de geliyordu gazete. Ama o günün gazetesi değil, sonradan geliyordu. Radyo da yoktu. Biz Anadolu'da Osmanlı çağında yaşıyorduk.

— O dönem, Atatürk hakkında sizin, çocuk olarak nasıl bir düşünceniz vardı, size nasıl öğretiyorlardı?

— Okulların, eğitimin ideolojik başlangıcı doğal olarak Kurtuluş Savaşı'ydı, "Yunanlıları denize dökmüşüz" şeklinde. Cumhuriyet tam manasıyla ideolojik ortamını yaratmıştı. Bir grup insan için: Bürokratlar, askerler, öğretmenler ve okumuşlar. Yeni toplumun temsilcileri devletin memurlarıydı. Ama halk, yeni uyanıyordu. Fakat okumuşlar katında, çağdaşlığın temsilcisi olmak bağlamında, Cumhuriyet'in yöneticisi Osmanlı'nın da elitidir.

— İstanbul'a geldiğinizde farklı hissediyor muydunuz, Anadolu'dan sonra?

— Çocukken ayrıntıları hatırlamıyorum. İstanbul'a dönmek bütün yaşamımda önemli oldu. İstanbul hep başkaydı, başka kaldı. Köylüyle dolduğu zaman bile. Yahya Kemal'in dediği gibi Ankara'nın güzelliği "İstanbul'a dönmek" deyimi ile

Eğridir'de anneannesi Hürmüz Hanım, annesi Vahide Hanım, dayısı Vecih Çelebioğlu, Zühre ve kardeşi Yıldırım'la birlikte (1936).

açıklanabilir. O sırada Eğridir'deki okul, devletin yaptığı okullardan biriydi. Kale içinde, göl kenarında, evlerin arasındaydı. Eğridir Gölü'nün kale kapısından girdikten sonra küçük bir meydan vardı, oradaydı mektep. Kadın öğretmenlerimiz vardı. Ve öğrencilerinin büyük bir çoğunluğu memur çocuğuydu ama ora halkının çocukları da okurdu. Örneğin bizim karşımızda Eğridirli zengin bir ailenin kızı vardı, 9-10 yaşlarındaydı. Bizim sınıftaydı. Annesi bize torba yoğurdu, tereyağı sürülmüş kocaman ev ekmeği dilimleri verirdi. Kızlarını da güzel Türkmen kızı prototipi olarak hep hatırlarım.

— *Güzel bir kız ki hatırlıyorsunuz.*
— Güzel bir kızdı. Adını da hiç unutmadım: Hadiye... Hadiye, benim ilk güzellik prototipimdir. Buğday renkli, siyah saçlı, biraz çekik gözlü bir kız.

Bir karanlık oda: sinema

— *Tekrar Eğridir'e dönersek...*
— Göl kıyısında dünya cenneti bir kasaba. Benim ilk yeryüzü cennetim orasıdır. Orada askerin Türkiye'de her şeyin öncüsü olmasının örneklerini gördüm. Cumhuriyet onlarla kurulmuştur. Göl kıyısında salaş bir askeri mahfel vardı. Dağ Talimgahı (bugünkü Komando Okulu) depolarında babam bir sinema makinesi bulmuş. Çıkartmış, onu temizletmiş. İstanbul'dan film getirmiş...

— *Kaç yılında oluyor bunlar?*
— 1935.

— *Babanız sinemanın Eğridir'deki öncüsü oldu yani...*
— Evet, sinema oynatmaya karar vermiş babam, mahfelde sinema oynatacak. Bir de herhalde o işlerden anlayan birini bulmuş. Herkese haber göndermiş, "Sinema başlıyor" diye. Eğridir'de kimse bilmiyor. İlk gün halk gelmedi. Gece öğretmenler, askerler, memurlar geldi, halk yok. İlk geceden sonra

halk arasında bir dedikodu. "Kadın-erkek girdiler, lambaları söndürdüler" diye. Babamın kulağına da gelince, Eğridir'de esnafa ve önemli kişilere haber göndermiş, demiş ki, "Çevrede böyle laflar söyleniyormuş, gelip seyredeceksiniz yoksa karışmam getirtirim zorla sizi oraya seyrettiririm." Sonra geldiler, baktılar sinema nasıl bir yer anladılar, öğrendiler. Ondan sonra bütün Eğridir iki yıl sinema seyretti.

— O dönem ekonomik durum nasıldı?
— Ben para durumunu hiç hatırlamıyorum. Fakat biz o zaman fakir değildik. Şöyle: Babamın maaşı galiba 140 liraydı, bizim evin kirası 8 liraydı. Üzümün okkası 2,5 kuruştu. Barla'dan gelen bir eşek yükü kavun karpuz 80 kuruştu. Isparta halısı, eğer doğru hatırlıyorsam en büyüğü 100 liraydı. Babam ikinci yıl bize bir sünnet düğünü yaptı.

— Eğridir'de mi oldu sünnet düğününüz?
— Eğridir'de. Kardeşimle birlikte. O sünnet düğününe Isparta'dan çalgıcılar geldi ve gece talimgahta parti yapıldı. Askerlere de ziyafet çekildi. Babamın o sırada öyle şeyleri maaşı ile yapacak kadar durumu iyiydi. Biz Yazla köyünde otururduk, talimgaha yakın. Askerlerle karavana yerdik. Köylülerle gidip gelirdim mektebe. Dünya güzeli bir yerdi Eğridir. Isparta tarafında 2.000 metre yüksekliğinde dağlar var. Orada Camili Yayla denen yerde kayak kaymaya, dağcılık yapmaya gidilirdi. Biz köyde de kayardık, dağa çıkardık, balık tutardık, çok güzel balık yumurtası olurdu orada. Annem evde sucuk yapar, mutfağa asardı. 140 lira çok paraydı, Eğridir'de. Benim babam çok okuyan bir adam olduğu için Türkiye'de ne yayınlanmışsa o yıllarda bizim eve getirtmiştir.

Dünyayı atlaslardan öğrenen çocuk

— Ne tür kitaplar okurdunuz?
— Her şey. Çocuklarla ilgili, hayvanlar, bitkiler alemi, coğrafya kitapları, *Büyük Atlas* filan... Faik Sabri Duran'ın *Bü-*

yük Atlas'ı o sıralarda çıkmıştı, 1930'larda. Babamın Almanca Büyük Atlas'ı vardı, ben ona hayrandım. Hep onları karıştırırdım.

— *Küçükken biz ülke bulmaca oynardık atlasta, siz de oynar mıydınız?*
— Çok oynardık. Biz böyle tanırdık dünyayı. Geçenlerde jeoloji bölümünde lisansüstü yapan öğrencilere Prof. Celal Şengör, Patagonya'yı sormuş, bilememişler. "Macellan Boğazı nerede" demiş, bilememişler. Biz dünyanın her yerini bilirdik ilkokulda. Çünkü o oyunu hep oynardık. Herkes her yeri bilirdi. O Faik Sabri Duran'ın *Büyük Atlas*'ı bizim için olağanüstü bir keşif dünyasıydı ve hâlâ o haritaya bakarken aynı heyecanı duyarım. Haritayla büyüdüm. Babam asker olduğu için o da harita ile büyümüş. Bizim evde harita ve tarih çok önemliydi. Çocuklarla ilgili ne kadar yayın varsa, babam hepsini getirtmiş ve bize okutmuştur. Ben dördüncü sınıfta akıl almaz şeyler, yani şimdiki çocukların hiçbirinin ilgilenmediği şeyleri okuyordum. Eğitim de başkaydı, örneğin güzel yazı yazmak önemliydi. Herkes hokkasını, kalemini alır, güzel yazı öğrenirdi. Oysa senelerce önce üniversitede, doğru dürüst yazı yazan öğrenci kalmamıştı, okunmuyordu bile yazdıkları.

— *Mimarlara birinci sınıfta teknik resim dersinde öğretirlerdi...*
— O teknik bir yazıdır. Fakat uzun yıllar mimarlık öğrencilerinin güzel yazı yazdıklarını görmedim. Ben babamı hatırlıyorum, hem eski Türkçe, hem yeni alfabe ile çok güzel ve okunaklı yazı yazardı.

— *Babanız model olmuş galiba size...*
— Babam okuyan ve yazan bir adam olduğu için kuşkusuz bana model olmuştur. Lisan da bildiği için evde kütüphanede bir sürü yabancı dilde (Almanca, Rusça, Fransızca) kitaplar, lügatlarla büyüdüm.

Donmuş Eğridir Gölü üzerinde annesi Vahide Hanım'la babası yarbay Bahattin Bey (1935).

— Size de yabancı dil öğretti mi o zaman?
— Hayır, o sıralarda ben bir şey bilmiyordum. Bir sene Almanya'da *Kindergarten*'a gittiğim için bir tür çocuk Almancası biliyordum. Okuduğum alfabe türü çocuk kitaplarını da bir süre sakladım. Fransızcaya da kulak alışkanlığım oldu, Paris'te doğduğum ve evde sürekli Fransızca plaklar dinlendiği için.

— Anne-babanız plak dinleyip dans eder miydi?
— Dans ederlerdi tabii. Dans etmez olurlar mı? Berlin'deki sefarette bir yılbaşı balosu hatırlıyorum. Çocukları da götürmüşlerdi. Avrupalı gibi yaşadılar Almanya'da. Tabii Fransa deneyimleri vardı o döneme ait. Fotoğraflar var, giysileri çok güzel. Bizim halkın okumuşu, eliti, büyük şehirlisi Avrupalı gibi yaşamaya 19. yüzyılda özenmeye başlamış... Bizimkiler başlangıçta öyle sayılmaz. Babam Kafkas göçerinin oğlu ve asker. Babamın Batılılığı Harbiye, esaret, Paris, Berlin çizgisinde. Anne tarafım köklü bir molla ailesi. Babası kızlarını okutmuş. Kuşkusuz erkekler de hep iyi okudular. Okuma

önemliydi, İstanbullu aileler için. Zenginler, alafranga grup, hem okuturlar, hem dadılar, piyanolar filan, alafranga bir yaşam sürerlerdi. Bizimkiler alaturka gruptu. Ama sonra bizimki de alafranga olmuş.

— *Sınıf atlamışlar.*
— Bence sınıf atlamamışlar. Bir dönüşüm süreci yaşamışlar. Biz hiçbir zaman paralı olmadığımız için alafranga gruptan değildik... Ben asker çocuğuyum. Anadolu'da çok dolaştım. Alafranga grubun içine de hiç girmedim.

— *Eğridir'de sonra oradan Denizli'ye gidiyorsunuz...*
— Babam Denizli'de alay kumandanlığı yaptı. Albay olmadan önce.

— *İlkokulu Eğridir'de bitirdiniz...*
— Evet, Denizli Lisesi'nin ortaöğretiminin birinci sınıfına başladım. Denizli güzel bir yerdi. O sırada on beş bin nüfusu varmış. Yemyeşildi, bütün evler iki katlı, bahçe içindeydi. Yollarda açılan arklarda sular akardı. İncili pınar, koca bir havuz çevresinde bir mesire, Pamukkale başka bir mesire yeriydi. Denizli, ikinci cennetim. Bahçe içinde bir evimiz var, 15 liraydı galiba onun da kirası. Denizli Lisesi, Anadolu'nun iyi liselerinden biriydi. Çok sevdiğim genç ve güzel matematik öğretmenimi anımsıyorum. Belki matematik sevgisini bana aşılayan da o olmuştur.

Ankara'da Cumhuriyet kuşağının yetişmesi

— *Yıl 1938... Ankara'ya geldiniz...*
— 1937'de biz Denizli'deydik. Bir sene kaldık, 1937 yaz sonunda Ankara'ya geldik. Babam o zaman albay oldu. Ordu da tanınmış bir adamdı. Kâzım Karabekir'in yaveri, Fransa'da okumuş, ataşe olmuş bir adamdı. Genelkurmay İstihbarat Şubesi Müdürlüğü'ne tayin ettiler babamı. İstihbarat Şubesi, yani bugünkü Haberalma. Beş yıl Ankara'da Gazi Li-

sesi'nde okudum. 1943'te mezun oldum. Gazi Lisesi, bir deneme lisesiydi. Samanpazarı altında Hergele Meydanı'nda yeni yapılmış Sergi Evi karşısındaydı. O zaman Ankara'da modern binalar yapılmıştı, İsmet Paşa Kız Enstitüsü, Sümerbank, İller Bankası, Gazi Lisesi vs. gibi Alman mimarların yaptığı binalar vardı. Fakat Sergi Evi (sonradan Paul Bonatz'ın operaya çevirdiği) Şevki Balmumcu'nundu. Yeni gelişen başkentte biz Yüksel Caddesi'nde tek katlı, bahçeli bir evde oturuyorduk. Babamın maaşı 240, evin kirası 65 liraydı. Fakirdik, savaş başlamak üzereydi. Fakat Cumhuriyet'in parlak günleriydi.

— *İnanç ve umut vardı.*
— Müthiş bir inanç. O yaşta şikayetleri pek hatırlamıyorum. Ülke konusunda bilinçlenmeye liseye geçtikten sonra başladım. Gazi Lisesi biraz evvel dediğim gibi deneme lisesiydi. Erdal ile Ömer İnönü orada okuyorlardı. Atatürk, biz Ankara'ya geldiğimizde yaşıyordu. Ben Erdal ile aynı sınıfta okudum. Lise yeni ve güzel bir okuldu. Hocaları seçmeydi. Biz Cumhuriyet'in ne olduğunu Ankara'da öğrendik. II. Dünya Savaşı'nın içinde bulduk kendimizi. Atatürk öldü, İsmet Paşa Cumhurbaşkanı oldu. O okulda bilinçlendik, milliyetçi olduk. Ankara bizi milliyetçi yaptı. Ankara kenti bir Cumhuriyet okuluydu. Disiplin biraz askerce idi. Savaştan 1922'de çıkmışsınız, 1939'da tekrar giriyorsunuz. Başka türlü olamazdı. Liseyi bitirene kadar saçlarımızı 2 numara kestirirdik ve üç yıl boyunca yazları bir ay askerlik yaptık.

— *Okulda forma giyiyor muydunuz?*
— Formamız yoktu ama saçımız da yoktu. Liseyi bitirene kadar, hep 2 numara tıraşlı kafayla yaşadım.

— *Kızlar?*
— Kız yoktu bizim okulda. Gazi Lisesi, erkek lisesiydi. Kızların kız lisesi vardı, ayrıydı o. Şimdi karışmıştır belki, ama bizim zamanımızda kız öğrenci yoktu. Hocalarımız iyiydi.

Çünkü deneme lisesine, üstelik Cumhurbaşkanı'nın oğullarının okuduğu liseye tayin edilmişlerdi. Bu hocaların bir kısmı üniversite hocası oldu sonradan. Aklıma Nurettin Şazi Kösemihal geliyor. Karısı da bizim müzik hocamızdı. Hocalarımızın içinde her çeşit ideoloji yanlısı vardı, solcu, sağcı, ırkçı, gelenekçi. Ama hepsi milliyetçiydi. Bugün orada burada milliyetçilik karşıtı düşünceyi tırmandırıyorlar. Ama çağdaşlık bağlamında değil, Ortaçağ yobazlığı paralelinde. Bir ülkenin gelişmesini sağlayabilen başka bir siyasi örgütlenme yoktur. Dünya ulus-devleti aşamadı. Amerika gibi bir uluslar çorbası bile bizden daha ulusçu. Avrupa da öyle. Biz ulus bilincini yeren, ümmet bilincini zorlayan ilkel bir toplumuz hâlâ. Kanımca milliyetçilik bir örgütlenme aracıdır. İslam'ın çağdaşlaşamamasında cemaatten ulusa ulaşamamanın rolü vardır.

— *Lise döneminizde Hitler'in Nazi Almanya'sının etkisi vardı kuşkusuz.*

— Alman etkisi çoktu. Müthiş bir propagandaları vardı. Herhalde savaşta İngiliz, Alman, Rus içimizde cirit atıyorlardı. Irkçılık da çok yoğundu. Bir edebiyat hocamız, sadece Orta Asya dillerinde yazılmış kitapları okuturdu bize. Kimse de bir şey diyemezdi. Kimisi Divan edebiyatı okuturdu, kimisi Osmanlıcıydı, kimisi müthiş Cumhuriyetçiydi. Coğrafya hocamız bir Türk milliyetçisiydi. Kendisi de belki biraz Yörük kökenliydi. Çok heyecanlı bir adamdı. O heyecanını bize de geçirirdi. Dolayısıyla biz, Osmanlı tarihi de okusak, "Türk!" diye yetiştirildik hep. Maarif Vekaleti bugünkü Ulus'ta, Taşhan'daydı, bakan Hasan Âli Yücel'di. Deneme lisesi olduğu için Başbakan'ın yeğeni, Reisicumhur'un oğulları, bakanların oğulları, bizim sınıfımızdaydı. On üç milletvekili ve bakan oğluyla aynı sınıftaydık.

— *Hatırlıyor musunuz isimlerini?*

— Yok canım! Bazılarını hatırlıyorum. Bir tanesi profesör oldu, Erdoğan Konuk. Sağlık Bakanı'nın oğluydu. Ondan sonra "Fenari" diye bir ilginç çocuk vardı, Celal Bayar'ın yeğe-

niydi. Refik Saydam'ın yeğeni Erdoğan Saydam vardı. Recep Peker'in oğulları da bizim sınıftaydı.

— *Erdal İnönü ile aranız nasıldı, nasıl biriydi?*
— Erdal, her zaman sakin, kibar, çok terbiyeli, iyi yetiştirilmiş bir insandır. Her dersten çok iyi not alırdı. Lisenin hocaları gidip köşkte ona ders verirlerdi. Sınıfın birincisiydi, otomatik olarak. İyi yetişmiş, zeki bir adamdır. Ahbaplığımız hâlâ var.

— *Lisedeyken Erdal Bey'le ilgili özel anınız var mı?*
— Sınıftan kimse ile yakın ilişkisi yoktu. Okulda kimseye pek karışmaz, sabah şoför getirir, şoför götürür. Bahçede dolaştığını bile az hatırlıyorum. Sportmen bir çocuk da değildi. Kimseyle itişip kakışmayacak kadar terbiyeliydi. O zaman bile yetişmiş bir adam gibiydi, Erdal.

— *Yakın mıydınız?*
— Ben kimseyle yakın arkadaşlık yapmadım ömrümde.

— *Neden? Hep böyle sıra arkadaşları vardır ya öğrencilik hayatında...*
— Vardır ama yan yana oturduğum insanlara bile çok yakın olamadım. Bir tek arkadaşım vardı yakın, o da Macar'dı, Attila Arpat. Onun babası mühendisti, Macaristan'dan gelmişlerdi. Evvela Alman mektebinde okumuştu sonra bizim mektebe geldi. Evet, Attila Arpat, en yakın arkadaşımdı. Onunla satranç oynardık. Beraber gidip gelirdik. Üniversiteyi de aynı sınıfta okuduk. Aynı mektepte profesör olduk. Ama benim çok arkadaşım olmadı. Ben arkadaşlarla büyümedim.

— *İhtiyaç hissetmediniz mi?*
— Bilmiyorum.

— *Babanızın asker olmasından kaynaklı bir durum mu?*
— Sanmıyorum. Babam bana benzemiyordu. Hastalandığı zaman, bizim ev dolup dolup boşalırdı. Hatta bir arkadaşı

vardı Edip Bey, ölene kadar her akşam gelir, babam hiç konuşmadığı halde (konuşamıyordu) karşısında bir saat oturur, sonra evine giderdi. Ben anlaşılan ahbap canlısı değilim. Çok eski öğrencilerimden iyi dostlarım var. O zaman en yakınlarım Attila ile komşumuzun oğlu Fahri Sudalı'ydı (Prof. Muzaffer Sudalı'nın kardeşi). Sıkı fıkı arkadaşlıklar kuramadım.

Yalnız bir genç

— İhtiyaç hissetmiyordunuz herhalde.
— Evet, yalnız bir adamım ben. Hep öyle oldu. Çok fazla arkadaşım olmadı.

— Paylaşamadığınız belki de, aynı düzlemi kuramadığınız için...
— Kim bilir, ukala biriydim belki de. Çünkü benimle dalga geçerlerdi... "Doğan tartışırken ne yapar" diye... Ben tartışma olduğunda, "Sen bunu tartışıyorsun, ama bu konuda kaç kitap okudun" demişim bir seferinde. Ara sıra ukalalık yapmış olabilirim. Çok okur, yazardım kendi kendime. Annem bana, "Muterizüm billah" derdi, her şeye önce itiraz ettiğim için anlaşılan.

— Önce itiraz edip sonra mı kabul ediyorsunuz, yoksa?
— Ben tartışmalarda öyle kapıları kapayan bir adam değilim. Bilakis tartışma uzasın isterim. Makul bulmadığım zaman da kaygısızca itiraz ederim... İnsanların kalbini kırmak istemesem bile, yapmışımdır. Patavatsızlığım var. Kitap okumayanlarla fazla tartışmazdım.

— Doğru bir şey aslında.
— Bir şey bilmeden tartışanlara kızardım ben. Bugün de aynı. Bizde kahvehane safsatası her yere egemen. Bu öğretimde bilimsel düşünce, mantık disiplinin yoksulluğu ile ilgili sanıyorum. Kavramları doğru bilmek, tanımlamak, referansları bilmek gerek. Bizde diyalogların parolası, "At martini de bre Hasan..." Millet bir şey bilmeden alim gösterisine özeniyor.

— Ya da oradan, buradan duyumlarla idare ediyor.
— Kavramsal düşünce, biraz felsefe geleneğinin varlığına bağlı. Bizde medresenin "nakil" geleneği hâlâ egemen. Felsefe ile kavramsal düşünce yakından ilişkili. Bilim de ona bağlı. İngilizce bir makale okuyup, ertesi gün bir ciddi makale yazan adam çok.

— Geçen gün Mehmet Ali Kılıçbay'ın bir yazısını okumuştum. "Herkes futbol konuşur gibi konuştuğu için" diyor. Yani kulaktan dolma bilgilerle politika ve siyaseti konuşup, yorumluyoruz...
— Aslında Türkiye'nin okumuşları, bu hastalığı biliyorlar ama Türkler söz rüşveti çok verirler. Şarklı insan, Müslüman, çok fazla söz rüşveti verir. Pohpohlar karşısındakini, ya da kolaylıkla yerin dibine batırır. Yani iki uç. Bu gelişmemişliğin göstergesi. Ben de buna kızıp, "Sen bu konuda kaç kitap okudun" diyormuşum anlaşılan!

Eğitimde Fransız ekolü

— İlk okuduğunuz kitabı hatırlıyor musunuz?
— Benim ilk hatırladığım kitaplar *Kindergarten*'da okuma öğrendiğim zamanki Almanca kitaplar. En iyi hatırladığım, üstünde Berlin resmi olan bir kitaptı. Balon, uçak, tramvay, tren. Bir ara onu saklıyordum sonra yok oldu ortalıktan. İlk Almanca kitabımdı. Babamın kitaplarını hatırlıyorum. Bir de *Larousse*, Almanca bir coğrafya atlası; onlar hatırladığım ilk kitaplar. Sonra 1930'larda çıkan "Hayvanlar Alemi" filan türünden kitaplar... Babamın bizim için getirttikleri. Lisede felsefe de okumaya başladım: Mustafa Şekip Tunç'un çevirisiyle Bergson'un *Yaratıcı Tekamülden Hayatın Tekamülü* adlı kitabı okumuştum. *Hayat Ansiklopedisi*'ni A'dan başlayıp sonuna kadar okumaya çalıştığımı hatırlıyorum, altı-yedi cildini bitirmiştim. Öyle meraklarım vardı. Maarif klasiklerini de epey okurduk, klasik çok okuduk.

— Hangi dönem?

— Lise, üniversite. Ben liseyi bitirmeden Osmanlıcayı iyi anlıyordum. Evde annemin edebi eğilimi vardı; Mehmet Akif, Tevfik Fikret, güzel yazılar. Eski Türkçe değil Osmanlıca. Tabii yeni alfabe ile orta mektebin ikinci sınıfında Afet İnan'ın yazdığı yurt bilgisi kitabını anımsıyorum. Atatürk'ün *Nutuk*'u kadar zordur o. Zaten bir kısmını Mustafa Kemal'in yazdığı söylenir. Hocası da çok sert bir adamdı. Dilbilgisi yüzünden o dersten hep tam numara alırdım. Çok kimse kitabın dilinden dolayı ikmale kalırdı. Ortaokulun sonunda, orada öğrendiğim lisanla Fransızca kitaplar okumaya başladım. Dokuzuncu sınıftayken babamdan para istedim Fransızca kitap almak için. Babam hastaydı o sırada, küçük bir maaşı vardı. Paramız, malımız mülkümüz hiçbir şey yok. Bana kitap parası verdi, 10 lira, ben de gittim Hachette Kitabevi'nden Napolyon'un hayatına dair bir kitap aldım. Görünce gülmüştü. Demek ki lisenin başından bu yana Fransızca kitap okumaya başladım. Annemin amcasının oğlu Almanya'da okumuştu. Ondan Almanca dersi alırdım. Lisan öğrenmeye hep merak duydum. Evde hep yabancı dilde kitaplar olduğu için (babamın kitapları) onları okumaya heveslenirdim.

— O dönem yabancı dilde eğitim iyi miydi?

— Şimdikinden iyiydi. Yabancı okullar vardı. Gerçi dil dışında bizim iyi liseler ayarında değillerdi. Onlara paralı adamların çocukları giderdi. Amerikan Koleji, Saint Joseph, Galatasaray iyi okullardı ama en iyi liseler onlar değildi. Oradakiler iyi lisan öğrenirlerdi, matematik öğrenirlerdi. Ama Gazi Lisesi, Atatürk Lisesi, Konya Lisesi, Darüşşafaka, İstanbul Lisesi, Kabataş gibi büyük liseler değillerdi. Buradan iyi öğrenciler yetişirdi, Yüksek Mühendis Mektebi (sonradan adı İstanbul Teknik Üniversitesi oldu) imtihanlarını onlar kazanırdı. Türk liseleri o zaman çok iyiydi, ama sayıları azdı.

— Siz, Cumhuriyet'in tohumlarının atıldığı dönemde yetiştiniz.

— Evet. Okuldaki eğitim bu yüzden iyiydi ya da bana öyle geliyor. Hoca sayısı ile öğrenci sayısı dengeliydi.

— Kaç kişiydi sınıflar?
— Otuz-otuz beş kişiydi herhalde bizim sınıf. Hoca hakim olabilirdi sınıfa. Sabahtan akşama kadar ders vardı. Ders kitapları yazarları genelde üniversite hocalarıydı. Önüne gelenin yazdığı ders kitabı yoktu. Devlet hazırlar, bir tek elden kontrol edilirdi. Kuşe kağıda basılmış, gri ciltli kitaplar. Her yıl yeni kitap almak benim için büyük bir şenlikti. Tabii bu bir bakıma ideolojik kontrol anlamına da gelirdi.

— O eğitim sistemi de sonuçta Avrupa'dan kopya edilmişti.
— Tabii. Bizde her şey bir yerden kopya edilmiştir. 18. yüzyılda Fransızlardan etkilenmişiz. Eğitimde bu uzun sürdü. Örneğin Mektebi Sultani (Galatasaray Lisesi), Fransız ekolüdür. Alman ve İngiliz etkisi daha geç oldu. Sonra da Amerikalı misyonerler etkiledi. Fakat etkileri Cumhuriyet'ten, hatta 1950'den sonra. Liselerdeki hocaların çoğu Fransız kültürü içinde yetişmiş Fransızca bilen adamlardı. Ben de uzun zaman öyle oldum.

— O dönem okumaya, bilinçlenmeye, kendinizi bulmaya çalıştığınız bir dönem olmalı. Daha çok hangi tür kitaplar okurdunuz?
— Ben okuma bağlamında normal bir adam sayılmam. Tutkulu bir okuyucuyum. "Türkçe ne okurdun" dersen, Türkçe okunacak çok fazla şey yoktu. Roman okunabilirdi. Hocalar neyi tavsiye ederse, kahramanlık hikayeleri okurduk çocukken ama o, orta mektebe kadar. Pehlivan hikayesi, korsanlar filan... Ne çıkarsa piyasaya. Çocuklar için çok fazla şey çıkmazdı ki. Ben büyük adam kitapları okumaya başladım. Maarif klasikleri, yani Hasan Âli Yücel zamanında tercüme bürosunun yaptığı diziler, en çok onları okurdum. İyi bir hocanın etkisine bağlı olarak insan yönlenebilir. Fakat benim tutkum bilgiye idi. Her şeyle ilgiliydim. *Hayat Ansiklopedisi*'ni devirecek kadar.

— Sizi hangi hocalar etkiledi?
— Bilmem. Hepsi ya da hiçbiri. Ben hiç kimseyi izlemedim. Ben tek bir adam ya da bir düşünce peşinde koşan bir adam olmadım. En çok etkilendiğim hocalar matematikçilerdi. Onuncu sınıfta cebir hocası İbrahim Bey, son sınıfta Sorbonne'da doktora yapmış Süleyman Bey. O zaman bir kompleks sayılar kitabı almıştım. Coğrafya hocamız heyecanlı bir adamdı. Enver Behnan Şapolyo, tarihi Osmanlı destanı gibi anlatırdı. Nurettin Şazi Kösemihaloğlu bir ateistti. Muhtar Bey iyi bir Fransızca hocasıydı.

— Ön sıralarda oturan bir öğrenci miydiniz?
— Hayır. Hep arkada otururdum. Bir gün müdür yardımcısı Muhtar Bey arka sıralarda oturup, hocalarla alay ettiğimi söyledi. Öyle bir his duyduğumu hatırlamıyorum. Alaycı hissi veren bir dudak büküşüm var anlaşılan.

Arka sıranın çalışkan öğrencisi

— Sizin için, "Mizahçı bir yanı vardır" diyorlar.
— Kızgınlığımı işi alaya vurarak yok etmeye uğraşırım. Kendini bir şey sananları alaşağı etme yeteneğim var. Bir olay anlatayım. O zamanlar, üniversite ve yüksekokullara girebilmek için lise öğreniminden sonra verilen olgunluk sınavı vardı. Olgunluk sınavında bir atasözünün yorumu içeren çok güzel bir kompozisyon yazdım, felsefi bir tahlil yaptım ve on numara aldım. Bu arada ben sınıfın üçüncüsüydüm. Birinci, Erdal İnönü'ydü, ikinci de gene bizim üniversiteden benimle beraber mezun olup Teknik Üniversite'ye giren Halim Ağaoğlu'ydu, Adalet Ağaoğlu'nun kocası. O da çok çalışkan bir çocuktu ve bir yıl önce Gazi Lisesi'ne girmişti. Erdal en önde, o da onun arkasında otururdu. Ben de sınıfın en arkalarında otururdum. Hiç öne oturamadım. Üniversitede de sınıfın en arkasında otururdum. Müdür Muavini Muhtar Bey dedi ki, "Sen, iyi bir talebesin. Sınavı da bir filozof gibi yazmışsın. Ama sende bir antikalık var. Hem gidip en tembel heriflerin

oturduğu yerde oturuyorsun, arkada. Hem de böyle müstehzi bir şekilde tüm hocalara bakıyorsun, dudağını kıvırıyorsun. Öyle olmasaydın, daha da iyi numaralar alırdın". Öyle bir alaycı tabiatım olduğu kanısına varmışlar demek.

— Lisede katıldığınız yarışmalar, aldığınız birincilikler filan oldu mu?

— Hayır. Bizim zamanımızda hiçbir yarışmaya girdiğimi hatırlamıyorum. En önemli olay, resmi bayramlardı. Ve bunların içinde en önemlisi de 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı'ydı. Ekabir çocukları hariç, herkes, katılırdı. Biz asker gibi yetiştik bir bakıma. Herkes, saçsız kafa ile gösteriye katılırdı. Ve ben aylarca hazırlık yaptığımızı, güneşte yanıp, omuzlarımın yara gibi olduğunu anımsıyorum. Ben çok beyaz bir adamım, kıpkırmızı olurdum hep.

— Nasıl?

— Nefer gibiydik. Yukarıda da söylediğim gibi, harp içinde olduğumuz için, dokuzuncu sınıftan başlayarak üç ay lisede, iki ay da üniversitede toplam beş ay askerlik yaptım. Kampa çıktık, askerlik öğrendik, "Harp çıkacak, Almanlar, Ruslar gelecek" diye. Askerlik dersi ve kamplarda gerçekten askeri disiplin vardı. Ben Yüksek Mühendis Mektebi'ne girdiğim zaman orası da öyleydi. Her akşam yoklama yaparlardı.

— O dönemde Ankara'da okurken, yazları yine İstanbul'a geliyor muydunuz?

— Tabii, yazları anneanneme gelirdik. Beylerbeyi'nde dayımın köşkü vardı Küplüce'de, annemin ablasının kızının Anadoluhisarı'nda, halasının kızının Kanlıca'da, amcasının Çubuklu'da yalıları, köşkleri vardı. Onlarda kalırdık.

— Ankara ile İstanbul arasında fark hisseder miydiniz?

— İstanbulluya bu sorulur mu? İstanbul'un kendi dünyası var. Rumu, Ermenisi, Yahudisi, Levanteni, kitapçıları, denizi, anıtları. Bir dünya şehri.

— İstanbul'a gelmeyi, çok ister miydiniz o zaman?
— İsterdik. Ama beş yıl Ankara'da büyüdüm ve bilinçlendim. Ankara'nın 150-200.000 nüfuslu olduğu zamandı; tertemiz asfaltlar, düzen, sükunet, temiz hava. Kış kıyamet ama yürüyerek her yere varılabilen bir yerdi Ankara o zaman. Kızılay'da oturan adam yürüyerek on beş-yirmi dakikada Kavaklıdere'ye giderdi, çok düzenli ve çağdaştı. Halkı köylüydü. Daha o sırada Bakanlıklar'a geldiğin zaman biterdi mahalleler. Kavaklıdere'ye doğru tek bir yol çıkardı, sonra Çankaya. Her taraf yeşil, birkaç tane sefaret binası vardı. Büyük Millet Meclisi yoktu. Maltepe'ye doğru yürüdüğün zaman, köprüyü geçer geçmez biterdi Ankara. İstanbul uçsuz bucaksız dünya güzeli bir yer, kozmopolit. Tren bir hasreti bitirir. Binersin trene, uzun sürer bütün gece. Sabahleyin Sapanca'dan geçersin, Sapanca Gölü'nün kenarından geçtin mi, "Hah geliyoruz" derdik. Biraz sonra İzmit'e gelirsin. İzmit'te pişmaniye, simit filan... Ondan sonra deniz kenarından gitmeye başlarsın, denizi seyrede seyrede, İstanbul'a kadar gelirsin. Haydarpaşa'dan vapura binersin karşıya geçersin, tramvaya binersin, anneanneye... Başka bir dünyaydı... Babam hastalandığı zaman, biz Yoğurtçu'da bir ev tuttuk. Moda, Kalamış dünya cenneti plajlardı. Ben İstanbul'un, fakir, Anadolu eli değmemiş, dünya cenneti halini iyi bilirim. Belleğimden hiç silinmedi.

— Bunlar ne zaman oldu?
— Eski İstanbul, benim doçent olduğum dönemlere kadar fazla bozulmamıştı. Babam önce bir kalp krizi, sonra bir felç geçirdi. Konuşamaz oldu. Sonra yavaş yavaş düzeldi ama tam değil. Hiçbir zaman çok dil bilen, yazı yazan, konuşan adama geri dönemedi.

— Hasta olduğu zaman hangi görevdeydi?
— Genelkurmay İstihbarat Şubesi Müdürü'ydü. Ondan bir-iki sene sonra da emekli oldu zaten.

— Atatürk'ün ölümünü hatırlıyor musunuz? O atmosfer nasıldı?
— Hatırlıyorum tabii. Atatürk öldüğü zaman, bütün Ankara seferber oldu. Bütün o merasim günlerce sürdü ve biz onun içinde yaşadık. Müthiş kalabalık, yabancı askerler, merasimler, nöbetler. Babam da belli saatlerde Etnografya Müzesi'nde nöbet tutuyordu. Geçici mezar Etnografya Müzesi'ndeydi. Onları gayet iyi hatırlıyorum.

— Atatürk öldüğünde gittiniz mi görmeye, kuyruklar oluşmuştu?
— Hayır, ben öyle önünden geçmedim. Çok korkunç kalabalık vardı. Ama orada olan merasimleri biliyorum.

— Hep anlatıldığı gibi miydi?
— Çok görkemliydi. Bütün halk ayağa kalkmıştı.

— Bu kadar kısa sürede nasıl bu kadar sevmişti insanlar onu?
— Atatürk'ü mü? İnsanların bir insanı sevmesi için altı ay yeter. Ayrıca Atatürk İstiklal Savaşı'nın galibi. Osmanlı'nın en meşhur generali. Sahiden karizmatik bir adam. Benim için hâlâ dünyanın en güzel adamı. Çok güzel ve çok da akıllı.

— Etkilendiği insanlar, Fransız Aydınlanmacıları.
— Kuşkusuz. Bütün Avrupa gibi Aydınlanmacılardan etkilendi. Avrupa'ya gidip de oradaki düşüncelerden etkilenip, buraya aktaran insanlar, öncelikli olarak Harbiye'nin hocalarını etkilediler, onlar da ordunun aydınlık kafalarını yetiştirdiler. Türkiye'ye özgürlük düşüncesini getirenler, Avrupa'yı görüp Türkiye'ye nakledenlerdir. Atatürk'ü yetiştirenler de onlar. Ordu, 18. yüzyıldan başlayarak Türkiye'yi çağdaşlaştıran tek güçtür.

— Özerk yapısından dolayı mı?
— Gücünden ve bir ölçüde özgürlüğünden. Osmanlı'yı aske-

riyenin idare ettiğini algılamayanlar, çağdaşlığı Avrupa ya da Amerika'dan çevirenler, Türk ordusunun toplumsal konumunu anlamaz.

— Ülkedeki tepki nasıldı?

— Ülkeyi bilemem o sırada ama Ankara'nın, İstanbul'un tek olayı Atatürk'ün ölümüydü. Sanki hiç ölmeyecek gibi bir duygu vardı. Tabii Türkiye'yi kuran kişi. Benim için 20. yüzyılın en bilge, en akıllı, bir İslam ülkesi için en bulunmaz politika dâhisidir. Çağdaşlığın yönünü de kendinden sonra gelen herkesten on kat daha iyi anlamış ve hissetmiştir. Benim bugünkü değerlendirmeme göre herhalde İslam dünyası öyle bir adam yetiştirmedi hiç, hatta bütün dünya belki de o çapta bir adam yetiştirmedi. Cesur, dünyadan haberdar, pragmatik, hiçbir şekilde bağnaz olmayan bir adam. Onun rejimi kadar uzun süren başka rejim de yok. Şimdi onu sallayanlar Osmanlı artığı yobazlar, sömürgeciler. O zaman sadece çağdaşlık kavramı vardı. Basit bir formül: "İslam dünyası laik olmalıdır." Ya olur ya batar. Bugün de aynı şeyi düşünüyorum, hiç değişmedi. Laik ne demek? Cumhuriyet'te Türkiye dindar kaldı. Ben dindarlığa karşı hiçbir şey yapıldığını görmedim, bazı aşırı gruplar olsa bile. Herkes namazını kılardı, orucunu tutardı, camiye giderdi filan. Öyle bir değişiklik olmadı hiçbir zaman. Zaten Batı'da da kiliseye bir şey olmadı. Ama hükümet, en azından yüzeyde, tamamen dinden ayrıldı. Devlet dinin idare ettiği bir sistem olmaktan tamamen çıktı. Ama ne cuma namazı ortadan kalktı, ne de şimdiki gibi merasim haline dönüştü. Bayramlar, namazlar, ramazanlar devam etti gitti.

— Bu değişim süreci nasıl geçti?

— Böyle bir gelişme ve devrimin bizdeki kadar sakin olanı olmamıştır. İslam dünyasında tek reform varsa Atatürk'ün yaptığı reformdur. Gerisi hiçtir. Atatürk'ten esinlenerek, Mısır'da yapmaya çalıştılar, Tunus'ta yaptılar biraz bir şeyler.

— *Cezayir'de Fransızlara karşı ayaklanmışlardı.*
— Oralar müstemleke (sömürge) olduğu için bize benzemez. Biz kendimiz yaptık. Bize dışardan bir şey empoze edilmedi. Biz Türk milleti olarak, kendi devrimimizi yaptık. Rusya gibi bile değil. Orada yine Ruslar yaptı, ama orada da halk yapmadı. Bizde halk savaştı. O savaştan sonra devletin kendisine sunduğu sistemi kabullendi. Kavga, gürültü çok sınırlıydı. Laiklik denilen olayı, yeni harfleri, giyimi-kuşamı kabul etti. Dünyada bizim kadar gürültüsüz patırtısız, çabuk olan devrim yoktur. Ve bu devrim, İslam dünyasındaki en büyük devrimdir. Biz eğer bugün başkalarına göre biraz daha adama benziyorsak, bu yüzdendir. Şimdi onun kavgasını yapıyoruz: Toplumun birikmiş ataleti ve demokrasi adı verilen uydurma sistemle (yani bizdeki uydurma) bugüne kadar geldik. Aslında demokrasi kuramsal olarak güzel de uygulanması olanaksız. Laiklik kavgası neden? Laiklik çok basit bir şey, yeniden her seferinde tanımlanacak bir şey değil ki. Ama kurcalayan çok. Çoğu da dışarıdan, içerde kuyrukları çok. Türkiye'nin temel sorunu Ortaçağ bağnazlığı ile kavganın her planda sürmesidir.

— *Din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasından başka tanımlama gerekli mi?*
— Temel, hukuktur. Din hukuku değil, laik hukuk; yani din dışı bir hukuk olacak. Sorun biçimsel olarak bu. Eğitim dersen, eğitimi biz 19. yüzyıldan beri değiştirmeye, modernleştirmeye, Avrupa'dan her şeyi almaya gayret ediyoruz. Yani onu Cumhuriyet yapmadı. Cumhuriyet, bilinçli ve ilkeli aynı şeyi devam ettirdi. Orada bir sorun yok. Avrupa'da bilim var. Sen de bilimi ve teknolojiyi alacaksın. İster al ister alma. Almazsan esir olacaksın, alırsan eşit olacaksın. Daha eşit olamadık ama. Bunun dışında neyi tartışıyorlar, o belli değil. Demokrasi ise, bizde bir türlü uygulanamıyor. Ülkede 40 milyon kadın var. Mecliste ise on-onbeş kadın. Hadi eskiden okumuş kadın azdı diyelim. Bugün öyle değil. İlkel, maço bir ülke. Kadının özgürlüğü için bütün dünyada kavga devam ediyor. Gerçi bu-

gün 48 kadının bulunduğu meclise ulaştık ama yine de yüzde 10'nu bile bulamadık, meclis hâlâ bir erkek meclisi. Gericiliği biraz da bu yüzden.

— Kurtuluş Savaşı'na bakarsak, Kâzım Karabekir, Atatürk'e göre tutucu, dindar ama namuslu, güvenilir bir milliyetçi. İlk ve önemli desteği veren kişi. Sonradan bu din duygusunun gösterişi fazlaca mı yapılmaya başlanmış?

— Anladığım kadarıyla Kâzım Karabekir kadar Mareşal Fevzi Çakmak da, Atatürk'e göre daha tutucu olabilir. Fakat Mareşal de sonuna kadar Atatürk'ün adamıdır. Bir gün Karabekir babama demiş ki, "Biz Kemal ile beraber idare edeceğiz Türkiye'yi." Babam da ona, "Bir memleketi iki kişi idare etmez Paşam" demiş. Karabekir namuslu, dürüst bir adamdı, yani öyle birisine kızdım diye onun altını oyacak cinsten bir adam değildi. Gerçekten, düşünürseniz Karabekir olmasa, Atatürk olmazdı. Gazi, üniformayı bıraktığı halde, Karabekir desteklemiş oluşumun başında. O destek olmasaydı hiçbir şey olmazdı. O bakımdan Kurtuluş Savaşı'nda çok önemli bir yeri var, Karabekir'in. Kişi olarak da ahlaki vasıfları ile gerçekten olağanüstü bir adam. Ama parlak politik görüşleri olan bir adam değil. Vazife adamı. Ben onu babamın söyledikleri ve hatıraları dışında tanımadım.

— Babanız Bahattin Bey, Kâzım Karabekir'in yaveriydi, dolayısıyla Atatürk ile ilişkileri çok iyi olmasa gerek...

— Öyle bir sorun yok. Çünkü babamın Atatürk'le ilişkisi hiç olmamış. Babam Kâzım Karabekir'in yaveriydi ama Atatürk'ün öldüğünü duyduğu zaman ağladığını hatırlıyorum. Kâzım Karabekir ile Atatürk arasındaki ilişkiler çok tartışılmıştır. Bu işi benden çok daha yakından bilenlerin kitapları var. Babamın Karabekir'in yaveri olması, Erzurum'da bulunmuş olması demek. O dönemde Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kuruluşu gibi olaylara da birebir katılmış, kaldı ki... Orada babamın Erzurum ile olan ilişkisi iki boyutta ele alı-

I. Dünya Savaşı sonrasında Kâzım Karabekir (ortada) yaverleri Selahattin Bey (solda) ile Bahattin Bey (sağda).

nabilir. Bir tanesi; o sırada Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin sekreterliğini yapan Cevat Dursunoğlu babamın arkadaşıydı. O sırada aynı yaşlarda ve Erzurum'da imişler. Nitekim sonradan da babam Berlin'de ataşe militer olduğu zaman, Cevat Dursunoğlu da Berlin'de öğrenci müfettişiymiş. Dolayısıyla bizim onlarla çok yakın dostluğumuz vardı. Dursunoğlu sonradan da Halk Partisi Genel Sekreter Yardımcısı oldu. Çok zeki ve yetenekli, hoşsohbet bir adamdı ve hatta şivesi de Erzurumlu gibiydi hâlâ, ama çok kültürlü bir adamdı ve sol eğilimliydi. Yani Halk Partisi'nde solu temsil eden adamlardan biriydi. Bize de yakın otururlardı, Ankara'da, ona sık sık giderdik. Aslında onlar komünist filan değillerdi. Ben o sırada onları değerlendirecek düzeyde de bilgili değildim. Fakat çok radikal, çağdaş görüşleri olan, özellikle eğitim ile ilişkileri hakikaten bilimsel düzeyde olan bir adamdı. Zaten eğitimci olarak yetişmiş, sonra da politikaya geçmiş.

— Babanız Bahattin Bey'in Erzurum'da başka ilişkisi var mıydı?

— Diğer ilişki de akrabalık dolayısıylaydı. Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurucularından Raif Dinç (Raif Hoca), annemin halasının kızının kocasıydı. Raif Hoca ölene kadar da Erzurum mebusuydu. Aslında kadıydı. Raif Efendi, Çelebioğlu ile akrabadır. Raif Hoca'nın soyadı sonradan Dinç olmuş. Çok hoş bir adamdı; kocaman, heybetli, titiz, namuslu, dindar. Dindar ama Atatürk'le ilk günden itibaren beraber olmuş bir adamdı ve sonuna kadar da öyle oldu. Onun dindarlığı Atatürk'e karşı çıkmak şeklinde değil de bilakis onun yanında olma şeklinde tezahür etti. Babamın iyi dostuydu. Raif Hoca'nın burada Kanlıca'da bir evi vardı. Biz küçük yaştan beri oraya gider gelirdik. Onun oğlu benimle aynı yaştaydı, doktordu. İngiltere'de okudu ve orada operatörlük yaptı, sonra geri geldi. Kanlıca'da otururdu, benim en iyi arkadaşımdı, Doktor Halim Dinç. Tabipler Odası'nda da bir ara genel sekreterlik yapmıştır. Sosyalizme inanırdı, Halim de babası gibi güvenilir bir vatanseverdi. Bir basit tıbbi dikkatsizlik yüzünden öldü.

Boğaziçi'nde bir ev alamadık

— Hiç eviniz olmadı mı?

— Olmadı. Raif Hoca'nın bizim aile yaşamına olumsuz diyebileceğim bir etkisi olmuştu. Babam hasta olup ordudan ayrıldığında 3.500-4.000 lira kadar emekli ikramiyesi aldı, 1940'larda. Boğaziçi'nde yalılar, köşkler çok ucuzdu. Kimse oralara gitmiyordu. Vapurdan başka araç yoktu zaten. Böylece sayfiye yeri karakterlerini koruyorlardı. Babam, Raif Hoca'ya demiş ki, "Bizim çocuklar söylüyorlar, sizin evin yakınında bir köşk varmış 3.000 liraya (köşk dediği üç-dört dönüm arazi içinde müthiş bir yapı), alayım mı" diye sormuş. Raif Hoca, "Sen gidip orada oturur musun" demiş babama. Babam da İstanbul'da hiç oturmamış, çocukluğundan sonra hep Anadolu'da, orada burada dolaşmış, "Vallahi ben şimdi Ankara'dan pek

ayrılamam herhalde" demiş. Hasta da zaten, "Alma öyleyse orasını" demiş. Babamı vazgeçirmiş, Boğaziçi'nde bir ev sahibi olmaktan. Babam bir daha ev sahibi olamadı.

— *O sırada Boğaziçi nasıldı?*

— Boğaziçi o zaman hiç değişmemişti. Zaten Boğaziçi peyzajının güzelliği tepeler ile deniz arasındaki sayısal ilişkidedir. Bazı yerlerde genişler, koylarda, Beykoz'da filan. Fakat ön tarafta yerleşme olur. Bazen tepelere doğru hafif yükselir, araları dolu değildir. Bir yalı çizgisi vardır, böyle gerdanlık gibi bir çizgi. Ahşap evlerden oluşan bir doku. Arada tek tük kagir saraylar vardır Boğaziçi'nde... Ben 1969'da Boğaziçi'nde koruma planı için saptamalar yaparken eski doku köylerde varlığını sürdürüyordu. 1955'lerde Demokrat Parti zamanında Avrupa yakasında birkaç apartman yaptılar Rumelihisarı-Yeniköy arasında.

— *O döneme kadar korundu öyleyse.*

— Özel olarak korunmadı. Değişme hızlanmamıştı. Ahşap egemendi. Üsküdar bile ahşap konut dokusunu 60'lı yılların sonunda hâlâ koruyordu.

Anadoluhisarı'nda oturduğu yalıdan, Hisar İskelesi ve Boğaz.

— Şimdi Salacak'ın üst kısmında kalan birkaç ahşap konak, film seti olarak kullanılıyor.

— Orada ünlü bir-iki tane eski köşk kaldı. Üsküdar bitti. Koca bir bahçe içinde dünya güzeli bir yerdi dayımın evi, Beylerbeyi'ndeydi. Eski Mısır Kadısı'nın iki köşkü vardı, biri selamlık biri harem. İçeriye, büyük bir arabanın geçebileceği anıtsal bir kapıdan girilirdi. Dayım o ailenin kızlarından biri ile evliydi. Bahçe içinde böyle *grotto*'lar, suni kayalıklar, köprüler, havuzlar, enfes çam ağaçları, meyve ağaçları, küçük çakıl taşlarından yapılmış yollar vardı. Çocukluk cennetlerimden biriydi. Üniversite tatillerinde orada kalırdım.

— İstanbul peyzajında hangi ağaçlar egemendi?

— Erguvan, çınar, servi, defne bunlar Boğaz'ın ağaçlarıdır. Ihlamur Boğaz'da çok iyi yetişir. Manolya, incir, ceviz de Boğaz ağaçlarıdır. Fakat Boğaz'ın bütün tepeleri orman değildi. Çoğunlukla maki niteliğindeydi, yeşildi. Boğaz'ın büyük ağaçları hep sultan köşklerinin bahçelerindedir. Hâlâ öyledir. Kalanlar da onlar. Sultanlar, Boğaz'da 16. yüzyıldan sonra oturmuşlar.

— Yazlık olarak kullanmışlar.

— Evet, Boğaz, İstanbul'un sayfiyesiydi. Kışın köylerde balıkçı ve bahçıvanlar kalırdı. Yazları yalılar ve köşkler dolardı. Ben yalılarda çok oturdum, yalılarda kışın oturmak zordur. Dışarısının ısısı neyse içerisinin ısısı aynı olur, ısıtamazsın onları. Ahşap binalara her taraftan rüzgar girer, bir pencereden girer, öbüründen çıkar. Ama ben afiyetle oturdum. Özellikle 1964'te Amerika'dan dönünce bir yalı kiraladım.

— Nerede oturdunuz?

— Anadoluhisarı'nda oturdum. Şimdi Erdal İnönü'nün aldığı evde ben oturuyordum eskiden.

— Hoş bir tesadüf, sınıf arkadaşınızla aynı evi de paylaşmışsınız...

— Eşim Sabiha, Hisarlıydı. Aynı sokakta evi vardı, Hisar'ın içinde. Üniversiteyi bitirdiğim zaman Anadoluhisarı'na geldim. Annemin yeğeninin iki tane yalısı vardı, biri boştu. Mezun olunca kiraladım, annem ile kardeşimi de Ankara'dan getirdim oraya. Ben o zamandan beri, yani 1949'dan bu yana aşağı yukarı, birkaç sene hariç hep Boğaz'da oturdum.

— Boğaz talanı 1970'lerde mi başladı?
— Talan, 1970'lerden sonra başladı, evet. En çok 1980'den sonraki Turgut Özal dönemindedir. Demokrat Parti zamanında biraz Rumeli yakasında başladı. Fakat henüz yeterli yol yoktu. Denizden varılan bir yerdi. Ben bütün ömrümce, vapurla gidip geldim üniversiteye. Başka hiçbir araç kullanmadım.

— Eski filmlerde görüyoruz, bir tane araba geçiyor, aradan bir on dakika geçiyor ondan sonra bir tane daha...
— Daha küçükken araba filan da geçmezdi.

— İstanbullu olduğunuz halde ilkokuldan lise sona kadar Anadolu'da okudunuz. Sonra üniversite için yine İstanbul'a geldiniz. Bir hoca olarak o zamanki eğitim sistemini genel olarak nasıl değerlendiriyorsunuz?
— Türkiye Cumhuriyeti, ilköğretim-ortaöğretim üzerine kuruldu. Üniversite daha yeni kurulmuştu. Kaldı ki zaten bir tek İstanbul Üniversitesi vardı. Hatta Ankara'da 1925 yılında Hukuk Fakültesi açıldıktan sonra Adnan Menderes de dahil, orada ara sıra kurslara gidip, diploma alanlar oldu. Menderes de 1935 Ankara Hukuk mezunudur. O dönem, "Siz, Ankara Hukuk'tan mı mezun oldunuz" diye alaycı konuşanlar anımsıyorum. Tabii bunun çaresi yoktu. Üniversite çok büyük bir kurum. Yerleşmiş olması lazım. Zaman geçecek, insanlar yetişecek, kendi içinde geleneği oluşacak vs. Bunun kolay olmadığını biliyorum. Örneğin Yüksek Mühendis Mektebi'nin çok büyük bir geçmişi var. Zaten uygulamalı bilim ile uğraşıyor. Bizim de hocalarımızın çoğu yabancıydı. Al-

Anadoluhisarı İskelesi'nden İstanbul vapuruna giderken. Arkasındaki, kızı Mine Yücel (1975).

man, Avusturyalı, Fransız... 1940'larda yabancıydı ünlü hocalar. Onların yetiştirdikleri adamlar Avrupa'ya gittiler, geldiler. Biz de öyle yaptık. Her şey çok yavaş oldu. Teknik Üniversite 1945'te kurulunca hemen bilimadamlarıyla dolmadı. Liseler çok önemliydi. Türkiye'nin en iyi öğretmenleri belki de lise hocalarıydı. Tıpkı Fransa'daki gibi. Kuşkusuz şaheser bir Köy Enstitüsü süreci de oldu.

— *O zaman üç yıl mıydı lise?*
— Üç yıl. Çok iyi hocalarımız vardı. Hatta bizim matematik hocalarından Süleyman Bey, Sorbonne'da doktora yapmıştı. Ve o sıradaki kültür ortamı farklılığını açıklayan *Sosyoloji* kitabını hatırlıyorum. Nurettin Şazi'nin kitabının "Tanrı Toplumsal Ruhtur"a benzeyen bir adı vardı. Bize dağıtmışlardı. Bir lise hocası, Tanrı'nın toplum ruhunun ifadesi olduğunu yazabiliyordu o zaman.

— *Ve kitap toplatılmıyordu.*
— Toplatılmıyordu.

Ulus kavramı ve Osmanlı

— "Ulus" kavramı oluşmuş muydu?

— Okumuşlarda çok güçlüydü. Çünkü ulus kavramı, Aydınlanma sonrasının temel olgusudur. Ulusun kendisi olmasa bile, ulus kavramı temel bir olgu, 20. yüzyıl başı için. Bence dil, kurucudur. Almanlar, birliklerini 1870'te kurdular ama Almanya diye bir yer, yani Almanca konuşan insanlar zaten vardı. İtalya da İtalyan birliğini 1870'te oluşturmuştur; birbiriyle kavga eden sayısız şehir-devlet. Ama İtalya denilen bir olgu vardı. Edebiyatları aynı, Katolik kilisesi bir tane. Milliyetçilik, 19. yüzyılda şaha kalktı Avrupa'da. Oradan da bize, Yakındoğu'ya geçti.

— Osmanlı'da durum nasıldı?

— Osmanlı'da ulus diye bir kavram olamazdı. Osmanlı İmparatorluğu ulusüstü bir topluluktu. Hiçbir zaman Osmanlı Sultanları kendilerine, "Biz Türküz" demediler. "Osmanlıyız" derlerdi. Müslüman, Hıristiyan, Musevi Osmanlılar vardı. Sultan için zaten bir sorun yok. Sultan, kendisi ve ailesi ile tanımlanan bir olgu. Erkekten geçer. Kadın ne olursa olsun; Rus, Ermeni, Rum esir, zenci; her şey olabilir. Erkekten erkeğe geçen sülale anlayışı egemenliğiyle tanımlanıyor devlet. Osmanlı Devleti, Sultanın malı; Sultan, Tanrı'nın gölgesi. Türklerde Orta Asya'dan gelen bir örf vardı: Sultan'ın yasası ile Tanrı'nın yasası aynıdır. Sultan da kanunnamesini koyar. "Böyle olacak" der. Avrupa gibi değil. Kilise ayrı, devlet ayrı değil. Her şey sultana bağlıdır. Şeyhülislam da... Gerçi ulemaya saygı gösterirler, öldürmezler, ama isterse de atar, yerine başkasını tayin edebilirler. Osmanlı sistemi Avrupa gibi değildi. Hükümdar dinden üstündür. Sultan otoritesi ile din arasında bir anlaşma var. İkisi de birbirlerini kabul ediyorlar. Biraz Suudi Arap kral sülalesiyle fanatik İslam temsilcileri arasındaki anlaşma gibi. Ama öyle bir anlaşma yok. Tarihten gelen bir olgu.

— Din egemen değil miydi?

— Osmanlı, İslam dünyası içinden gelerek bu ülkelere egemen olduğu için, din devletin kimlik sorunuydu. Fakat asıl egemen, Sultan ve ailesidir. Sultan, her şeyi kontrol eder. Kimse Yıldırım'a kafa tutamazdı herhalde, ne de Kanuni'ye. Ne kadar dini bütün adam olursa olsun. Ama sonradan Sultanlar güçlerini yitirdikleri zaman, medrese daha güçlü olmaya başladı. Daha doğrusu kavga sınırına geldi. O kavga da 20. yüzyıla kadar seküler güç olan devletin başı ile din arasında bazen anlaşma, bazen kavga gürültü, bazen sultanı aşağıya indirmek şeklinde sürdü gitti. Osmanlı'da ulus yoktu. Ulus bilincini Osmanlı'da yitirdi Türkler. Türk, kendisinin Türklüğünü ancak yan yana geldiği zaman anlar, hani böyle iyi göremeyen insanlar vardır da şoför testine girdikleri zaman yeşille kırmızıyı ayıramazlar. Anadolu'da, "Ben Müslüman'ım" derlerdi, benim çocukluğumda öyleydi. Şimdi belki biraz değişti. Fransa'da, "Fransız'ım" der, "Ben Hıristiyan'ım" demez, çünkü zaten Hıristiyan.

— Gerçekte ulus, dinlerüstü bir kavram.

— Bizde öyle değildi. Bugün de hâlâ millet, ulus duygusu zayıf. Zaten ulus yapay bir kavram. Ulusu, milleti tanımlayan bir tek şey var; o da dil.

— Aynı dili konuşmak...

— Evet, Türkçe konuşan adamı kendimden sayarım, Arapça konuşan adamı saymam. Ama belki o daha çok Türk'tür. Halep'te Arapça konuşan bir adam veyahut Bağdat'ta, Azerbaycan'da bir adam, daha çok Türk olabilir, buradakinden. Fakat dili Türkçe olan bana en yakın olandır.

— Mübadelede çok yaşanmış, İzmir'deki Rumlar Türkçe konuşuyorlar, Girit'teki Türkler Rumca. Ve mübadele yapılırken limanda toplanıyorlar. Türkler, Rumca konuşuyor, Rumlar, Türkçe. Birbirleriyle anlaşamıyorlar...

— İstanbul'dan, İzmir'den Yunanistan'a giden Rumlara Yu-

nanlılar, "Türk" diyorlar. Osmanlı İmparatorluğu gibi bir dev politik yapıda etnik tanımlayıcı sınırlıdır. Venedikli ile Napolilinin aynı dili konuştukları bir dönemde Niğdeli ve Halepli aynı dili konuşmuyorlardı. Başlangıçta Türkler göçerdi. Egemenlik Türklerin eline geçtiği zaman, Balkanlar'da veyahut da Anadolu'da, diğer ülkelerde; Rum, Ermeni, Kürt, Arap, Süryani, Sırp, Yunan, Bulgar vs. bunların bir kısmının (fakir gruplar herhalde) kilise ile ilgileri artık tamamen kesiliyor. Zaten Bizans Kilisesi'nin gücü, devlet yok olduktan sonra çok azalıyor. Nitekim bizim eski kaynaklarda var. "Falan Şeyh, yüz bin kişiyi Müslüman yaptı" türünden rivayetler. Bizim tarihçiler bazen kabul etmeseler de, çok büyük Hıristiyan grupların Müslüman olduğu kesin. İslam'ın ilk devri gibi. Konya şehrinin halkı, Türklüğü değil, Müslümanlığı kabul eden Rum ağırlıklı bir halk, örneğin. Erzincan ve Divriği, Ermeni kentleri. Ama sonradan hepsi Müslüman olmuş. "Ben Müslüman'ım..." sözü, din değiştirenlerin gerçek kimliğidir. Ama yüzyıllar içerisinde dille birlikte yeni bir kimlik oluşur.

— Her yerden gelen etnik gruplar, Osmanlı'da buluşmuş...

— Orta ve Yakındoğu'nun göçerleri iki taraftan gelmiş: Araplar güneyden, Türkler kuzeyden, yerleşiklerle karışmışlar. Türk, İran'da İranlılaşmış. Ama orada daha uzun müddet egemen kaldıkları için onların da bir bölümünü Türkleştirmiş. Azerbaycanlılar, Türkleşmiş İranlı. Azerbaycanlı kara, kocaman kaşlı, İranlı'ya benzeyen bir tiptir; Türkmenistan'daki adama benziyor mu? Hiç benzemez. Bambaşka bir insan tipolojisi. Ama Müslüman, Türk dilli. Anadolu da öyle. 13. yüzyılda Konya'nın çoğu Rum. Ama dönmüş, Rum kızlarını almış, evlenmişler. Çocukları olmuş, iki lisan konuşulmuş evde doğal olarak. Sonra Türkleşmişler. Sen, ben, Türk'e mi benziyoruz? Ben Türkmenistan'dan gelen adama, Uygur'a benziyor muyum? Benim karım benzerdi bir parça. Halbuki onun da babası Laz'dı, annesi Türkmen'di, ama İsveçliye, Rus'a da benzerdi.

— "Benzerdi" derken, nasıl bir tipoloji çiziyorsunuz?
— Orta Asya'dakiler bir Türk tipolojisi çiziyorlar. Uygur, Türkmen, Kazak, Kırgız, Özbek'in bir kısmı. Mongoloid ama Moğol'dan ayrı. Moğol daha basık yüzlü. Türk öyle değil, daha değişik; ama en başından beri karışmışlar. Cengiz'in ordusunun yarısı Türk.

— Peki, "Türk" derken, nasıl tanımlıyorsunuz?
— Bence anadili Türkçe olan, dünyayı Türkçe algılayan, Türkçe anlatandır, Türk. Bütün duyarlıklar dil çevresinde oluşur.

— Mesela Çin'de geçen bir film izlerken, Türkçe şarkıyla karşılaşabiliyorsunuz.
— Tabii koca Uygur ülkesi var. Uygurlar, Ortaçağ'da da vardı. Moğolların bütün memurları Uygur. Budist, Maniheist, Müslüman. Bozkırda en büyük topluluk Türkler, o açık. Yakutlardan Tuva'dan bu tarafa doğru geldiğin zaman, en çok konuşulan dil Türkçe. Timurlar, Babüroğulları iktidara talip oldukları zaman Cengiz Ailesi'ne mensubiyetleri ile övünüyorlar ama Babür, hatıratını Türkçe yazıyor. Altın Ordu devleti Müslüman ve Türkçe konuşuyorlar. Kurucuları tarihe göre Moğollar. Aslında Moğolların yarısından çoğu Türk; yani Cengiz egemen olduğu zaman, hem Moğollar hem Türkler üzerinde egemen zaten. En baştakiler de kendi ailesinden geliyor; ama onun altındakiler Moğol'dan çok Türk. Moğol sayısı az. Eğer Moğollar çok olsaydı, Türk daha az olurdu. Öyle değil. Türk çok, Orta Asya bozkırında; Moğol az. Onun için en büyük göçer bizmişiz: Kumanlar, Peçenekler, Bulgarlar, Hazarlar, Oğuzlar... İlk büyük imparatorluğu kuranlar, Moğollardan 500 yıl evvel, Türkler. Zaten "Türk" diye biliniyor. Ondan daha önceleri de var, Çin'deki sülaleler, "Wei Sülalesi" Türk. Tang Dönemi'nin Li-po diye bir şairi vardır, Çinlilerin en büyük şairlerinden biri; ama Orta Asyalı, belki de Türk. Türklerin Çin'e girenleri Çinlileşmişler. İran'da yarı yarıya karışmışlar, Hindistan'da, Arabistan'da yok olmuşlar. Bulgarlar

gelmiş, Hıristiyan olmuşlar, üstelik Slavlarla karışmışlar. Rusya'da kalanlar hem Türkçelerini korumuşlar hem Ruslaşmışlar biraz. Göçer Türkler Anadolu'yu Türkleştirmiş, aynı zamanda Müslüman oldukları için de Müslümanlaştırmış. Orta Asya'da Oğuz Türk'ü görmek istersen Türkmenistan'a, Kazakistan'a git! Sana, bana benzemezler. Benim babam Çerkez ama benim tek kimliğim var: Türk. Türkçe konuşuyorum, burada büyüdüm, bu tarihin içinde, Kafkasya'dan gelmişim. Bu hiç önemli değildi, Osmanlılar için. Osmanlı Sultanlarında da Türk kanı kalmamış. Çünkü Türklerle evlenmiyorlar.

— Padişahlar eşlerini genelde esirlerden ya da satın alınıp hediye edilen cariyelerden mi seçiyorlar?

— Evet, genelde böyle oluyor. Birisinden çocuk olursa, onu sultan yapıyorlar. Bizde büyük sultanların hiçbirinin Türk kimliği sorun değil. Herhalde kadının genetik bir rolü olacağını bile hiç düşünmemişlerdi. Düşün ki, on yedi yaşında çocuk yapan bir kadın, ne kadar Türkçe biliyor? Gerçi bir acemilik dönemi geçiriyor. Erkeklerle konuşmuyor; kadınlar zaten yabancı. Şimdiye kadar Sultan'dan bir çocuk yapıp, Harem içinde eğitime devam eden birini bilmiyorum. Dolayısıyla onların çocukları Türk değil, melez, ama babası da melez zaten. Bir kuşak aşağıya indiğin zaman, yüzde 50'si Türk olmayan, bir tane daha inersen sadece yüzde 25'i Türk kanı. Mesela Sultan II. Osman'da, tahminen söylüyorum, ancak yüzde 5 Türklük vardır. Ama bence, Türk. Çünkü sarayda Türkçe konuşuluyor. Fatih, İstanbul'a girdiği zaman Yeniçeriler yol kenarında alkış tutuyorlar. Bir Bizans geleneği. Yeniçeriler Türkçe konuşmuyorlar aralarında, büyük kısmı Slav dönmesi. Fatih bakmış ki bunlar hiç Türkçe konuşamıyorlar, "Yahu, bunlara Türkçe öğretin" demiş, yanındakilere. Ama Fatih'in de etnik Türklüğü söz konusu değil. Acemioğlanların Türk aile yanına verilip dil öğrenmesi, çeşitli işlerde çalışması ve Yeniçeri olması ciddi ve uzun bir süreçtir. Bu olguyu ve sistemin bozulmasını anlatan çok kitap var. Bu bağlamda millet olgusunun Osmanlı Devleti'nde hiç önemi olmadığı

söylenebilir. İmparatorluk düşüncesi var, imparatorluğun temsilcisi sultan ailesi var, bir de onun örgütlediği devşirme ordu var. Düşünsenize! Kanuni dönemi (1520-66) Türk kökenli, tımarlı sipahilerin en parlak zamanları, sayıları 165.000'i buluyor. (Bunların 74.000'i Rumelili, 91.000'i Anadolulu.) Yani Yeniçeri'ye karşı bir Türk kontenjanı var. 17. yüzyıldan itibaren tımarlı sipahiler bozulmaya başladı. Yeniçeriler gibi kanlı bir tasfiyeden uzak, sessizce ortadan kalktılar. 17. yüzyılın birinci yarısında orduda sipahi sayısı 8.000-10.000'e inmiş.

Kul olma ve yetişme açısından yeniçeri ile sadrazam arasında pek fark yok. Bazen tarihçiler komik değerlendirmeler yaparlar. Sultanın annesinin Rum olduğunu unutur, "Bu namussuz sadrazam Rum dönmesiymiş zaten" diye yazar. Örneğin Rum Mehmet Paşa'ya (vezir-i azam, 1466-69), çok kızarlar, "Türklere iyi davranmadı, gavur işte! Hep Rumları tuttu" diye. Oysa ondan önce sadrazam olan Mahmut Paşa (vezir-i azam, 1453-66, 1472-74) da Rum aristokratı. Halk onu o kadar beğeniyor ki öldükten sonra bile, devletle işi olan adam gidip türbedarına bir şey bırakır, "Mahmut Paşa'nın ruhu bize yardım etsin, işimizi kolaylaştırsın devlet katında" diye. O da Rum, öteki de Rum. Birisi, Rum Mehmet Paşa, kötü, Rum olduğu için. Ötekisi aristokrat Rum Mahmut Paşa, o iyi. Bu tür değerlendirmeleri rayına oturtacak çalışmalar daha yapılmadı.

— Ulus kavramına gelirsek, Osmanlı'da ulus düşüncesi yok ama Osmanlı kavramı var...

— Osmanlı Hanedanı, Osmanlı'nın temel simgesi. 20. yüzyılda Türk'ten söz etmeye yeni başlamışız. Gökalp bile Türklükten bahsetmeye galiba 1910'lardan sonra başlıyor. Osmanlı kavramı ağır basıyor. "Türk" demeyi de başlatan biz kendimiz değiliz. Yunanlı, "Ben Yunanlıyım" diyor, Sırplar, "Sırp'ım" diyor. Başkaları, "Karadağlıyım," "Arnavut'um," "Arap'ım," "Kürt'üm" demeye başlayınca, egemen sınıf da Türk'lüğünü hatırlıyor.

— Bize Türklük kalıyor.
— Kanımca aslında Türklük kültür olarak dilde somutlaşıyordu. Dil, Türkçe ise sen Türksün. Gerisi hikaye. Nitekim Arabistan'da Türk kökenli birçok büyük aile var, Arapça konuşur ve kendilerini Türk saymazlar. Bağdat'ta ünlü bir mimar arkadaşım vardı. Kaçmış İngiltere'ye gitmiş. "Aman, keşke Osmanlılar kalsaydı" derdi. Öylesi de var, ama çok az böylesi. Ben Anadolu'da, "Türk'üm" diyen görmedim, gençliğimde herkes, "Müslüman'ım" derdi. Onun için Atatürk, Türklüğü vurgulamıştır sürekli. Devlete kimlik kazandıracak tek şey bu... Avrupalılar egemen sınıfın kimliğinin farkındalar. Ortaçağ'dan itibaren buraya, "Türkiye" demişler. Neden? Çünkü Türkçe konuşuluyor, Türkler egemen, onun için Türkiye; ama bizim Memalik-i Al-i Osman bir türlü Türkiye olamamış.

Osmanlı, Türk olmayı istemedi

— "Türk ulusu olmak için Osmanlılığı reddediyoruz" diyorsunuz bir yerlerde...
— Başka türlü olamazdı zaten, "Osmanlı" diyemezdi. Çünkü Osmanlı, Türklüğü kabul etmiyordu ki... Osmanlı'da cemaatler hakkında değer yargıları verilirken, Türk başta gelmiyor.

— Bizim kuşak Osmanlıcayı bilmiyor, bunun eğitimini de almadık, o dönemi başka kaynaklardan öğreniyoruz. Yani 1920'den önceki dönem bizim için bir karanlık...
— Karanlık değil, sadece anlaşılmaz. Atatürk'ün *Nutuk*'unu da anlamaz gençler. Fakat yeni Türkçe çevirisi var. Bir de 19. yüzyıl Osmanlıcası o kadar zor değil. Herkes öğrenebilir. Okumuşun yazdığını halkın anlamamasının ne olumsuz bir kültür yapısı yarattığını size anlatan bir şey. Bunu pek çok kimse hâlâ anlamış değil. Oysa Avrupa toplumları İncil'in halk diline çevrilmesiyle birlikte ulusal dilleri 16. yüzyıldan bu yana egemen yazın dili konumuna getirmeye başlamışlardır.

— Halkın Türkçesi gelişmedi mi?

— Halkın Türkçesi, gelişmemiş bir Türkçe. O Türkçeyi bilen, adam okuma-yazma da bilmediği zaman, Osmanlı'nın yazdığı ne şiir, ne tarih, ne yazılı herhangi bir şey onu ilgilendirmiyordu. Camilerin içine giren, okumamış-yazmamış adamları düşün. Onlar için Arapça yazılı levhalar sırlı şeylerdi. Allah ile Muhammed'i okumasını bilebiliyorlar. Ama duvarlar, kubbeler yazı dolu; Arapça sureler, ayetler... Resim, heykel olmadığı için hep yazı. Halk için hiçbir şey ifade etmiyor o sırlı şeyler. Onun için bizim halk, eskiden yazılı bir kağıt gördüğü zaman, gazete kağıt parçası yerden kaldırıp bir yere koyardı. Çünkü Arapça yazıyı *Kuran* ile eşleştiriyor. O zaman yazı mistik, sihirli bir şey. Muska gibi.

— Anlamadığı şey dokunulmaz olmuş.

— Her yazıyı olasılıkla Tanrı sözü gibi algılıyordu. Bu anlaşılabilir bir şey. 16. yüzyılda Almanya'dan başlayarak diğer Avrupa ülkelerine yayılan reform hareketi içerisinde İncil Latinceden milli dillere çevrilmiş. Çünkü o dönemde Avrupa'da halk Latince bilmiyordu. Bizde de hocalar, halkın diliyle konuşuyordu. Fakat *Kuran*'ın Arapça olması onu sırlı ve cahil için otoritesi daha kolay kabul edilebilen bir söylem haline sokuyor.

— Cumhuriyet'in başında Türkçe ezan tartışması var, bazıları karşı çıkıyorlar. "Ezan Türkçe okunursa, gerçekten ezan olur mu" diye. O tartışmaları belki hatırlarsınız.

— Ben ezanın Türkçe okunduğunu hatırlıyorum, biz sevinmiştik. "Namaza gelin" diyor, Arapçasında da aynı şeyi söylüyor. Bu dini bir söz değil. Bir çağrı. Arapçaya bir tür kutsallık tanımak anlamsız bir şey. Şimdi bir de, "Selamün aleyküm" âdeti. Halk her zaman öyle derdi. Şimdi büyük kentte doğmuş büyümüş köy kökenliler de, "Selamünaleyküm" diyor. "Selam olsun sana", "merhaba" demek. Türkçede selam yoktur, biliyor musunuz? Şehirliler birbirine, "Sabah şeriflerin hayırlı olsun" derlerdi. Anadolulu da, "Selamünaley-

küm" der. Bunlar basit, fakat köklü kültür sorunlarıdır. Ama ciddi bir tartışma konusu olduğunu hâlâ görmedim.

— Böyle sorunların ışığında "Türk ve ulus" kavramı oluşturabilmek herhalde eğitimden geçiyordu ve sizin kuşak da böyle bir Cumhuriyet misyonunu yüklendi anlaşılan...

— Sanırım eğitim ve öğretimin iki amacından biri bilimsel düşünce ise ikincisi toplumun kimlik kavramını işlemektir. Kişisel deneyimime dayanırsam, bizim öğretimimizde bilimsel düşüncenin ağırlıklı bir öncelik olduğunu söyleyebilirim. Lise öğretimi iyiydi, matematikte çok iyiydik. O sırada liselerdeki fen eğitiminin ölçütü her yıl Yüksek Mühendis Mektebi sınavını kazananların sayısı idi. Hangi lise oraya daha çok adam gönderirse, onunla övünürdü. Ankara Gazi Lisesi'nden 1943 senesinde dokuz kişi girdik, Yüksek Mühendis Mektebi'ne. Yüz seksen kişi aldıklarına göre iyi bir performanstı. Biz de onunla övünürdük. Bilgiyi adama içiren bir dönem yaşadık, Hasan Âli Yücel'in bakanlığında. Yüksek Mühendis Mektebi'ne girdiğim yıllarda dekanın odasına Hasan Âli Yücel dönemindeki çeviriler gelir, dizilirdi raflara. Öğrenci temsilcisi olarak o zaman dekan olan Prof. Mukbil Gökdoğan'ın odasına girdikçe, benim gözüm kitaplarda kalırdı. Kitap alacak param da sınırlı. Yatılıydım. Bir gün dekana, "Sizin raflarda kitaplar öyle duruyor! Ara sıra alayım da okuyayım" demiştim, o da izin vermişti. Kanımca o dönemde devlet, Türkiye'yi eğitmek için seferber olmuştu. Bunu havada koklardınız. Şimdi sadece pis bir para kokusu geliyor, öğretimden bile.

— O dönem çağdaşlaşma, örgütlenme ve aydınlanmanın hızla geliştiği bir ortamdı herhalde?

— Tamamen! Herkes az çok milliyetçiydi, yani insan Osmanlıcı, ırkçı, dinci ne olursa olsun, "Türk ulusu" denilen kimliğin tanımı açısından nötr kalamazdı. Türkiye'de toplumun heyecan dolu olduğu bir dönemdi. Öyle anımsıyorum Türkiye'yi. Ben çok yıllar sonra 1960'ta Mardin'e gittiğim zaman, gazete almak için bir sabah çıkıp bir bakkala girdim,

baktım Arapça konuşuyorlar. Ben ne kadar cahilmişim, Türkiye'nin Anadolu'sunda hâlâ Arapça, Kürtçe vb. konuşulduğunu bilmediğim için. Doçent olmuşum ama haberim yok. O kadar çok Anadolu'da dolaşıyorum ama her yeri de görmemiştim. Arapça konuşulmasına kızdım, tepki gösterdim ve, "Burası Türkiye'nin vilayeti değil mi, sen niye Arapça konuşuyorsun" diye adama bağırdım. Dükkan sahibi bana tuhaf tuhaf baktı. Sonra kendime güldüm, aptallık yaptım tabii. Herhalde o da, "Bu deli de nereden çıktı" demiştir. Türkiye, sadece Osmanlı zamanında değil, hiçbir zaman bizim hayal ettiğimiz gibi Türk olmamıştı.

— Sizin çocukluğunuz Anadolu'da geçmiş, Elazığ'da o dönem nasıldı, Türkçe mi konuşuyorlardı?

— Elazığ'da Türkçe konuşuluyordu ama küçük bir grup. Kürtler yine kendi aralarında Kürtçe konuşuyorlardı herhalde. 1960'tan sonra üniversite öğrencilerini asteğmen olarak, öğretim için doğuya gönderdiler. O sırada benim teyzemin oğlu da Ahlat civarında bir köyde öğretmenlik yapıyordu. Kürtler, kızları okula göndermiyor, erkekleri gönderiyorlar. Fakat çocuklar Türkçe bilmiyor. Benim teyzemin oğlu da Kürtçe öğrenmeye başlamış, çocuklara biraz ders anlatsın diye. Sonra gitmiş kazadaki Milli Eğitim Müdürü'ne, "Okula göndermiyorlar öğrencileri. Kızlar hiç gelmiyor" demiş. "Sen onlara karışma. Sen gelenlere anlat" diye yanıtlamış o da. "Yahu, bunlar Türkçe de bilmiyor" deyince, o da, "Sen işini yap gerisine karışma" demiş.

— Anlaşılan her şey daha çok yüzeyseldi...

— Evet, gerçi simgesel davranışlar, imgeler yaratmak toplumsal eğitimde çok önemlidir. Atatürk bunun üstün örneğidir. Türkiye'nin bütünleşmesi kolay olmamıştır. Sadece üst katta simgesel bir bütünlük. Güçlünün simgesi bir yerde. Merkeze kafa tutarsanız bir Yeniçeri ordusu geliyor, kafalar kesilip, hizaya getiriliyor. Herkes köyüne dönüyor, isyan bitiyor. "Celali İsyanları" daha köktenci, bitmek bilmiyor. Fakat bütünleş-

memiş dış çevrelerden, periferiden gelmiyor. Türk'ten kaynaklanıyor. Genelde İstanbul daha güçlü. Mahallenin kabadayısı gibi. Eyaletler ona küfür de etseler, kızsalar da istediklerini yapmasalar da aslında İstanbul mahallenin namusunu koruyan, mahalleyi dışarıya karşı temsil eden, sıkışıldığı zaman yardım istenen bir güç.

Anadolu'ya sahip çıkmak

— Peki, ulus neye göre şekillendirildi ya da şekillendirilmeye çalışıldı?

— Bence kuramsal olarak değil, spontane olarak gelişti. Kuşkusuz genel bir Türk tarihi ve Türklük kavramı son Osmanlı döneminde ortaya çıkmıştı. Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra ulusun yaratılması olgusu Cumhuriyet'le birlikte gelişti. Rus Devrimi'nden sonra "bize özgü olsun" eğilimi ağırlıklı değildi. Biz de Osmanlı gibi yaptık. Avrupa ne yapıyorsa onu yapmaya çalıştık. Biz ulusu geriye dönüp bakarak yapmadık. Biz ulusu dile, kültüre dayalı olarak yeniden tanımlamadık. "Hititler de, Sümerler de bizdendir. Hepsi bizim" gibi kuramlarla Anadolu'nun geçmişine sahip çıktık. Anadolu'ya sahip çıkarak, ulusu Anadolu'nun sahipliği içinde de tanımlamaya çalıştık. Ama daha eski Türk tarihini de yadsımadık. Aslında çok da yanlış değil. Biz Hitit değiliz. Öte yandan Hitit, Fransız değil. Eğer Hitit'ten bir şey kaldıysa burada kaldı. Biz de onun vârisiyiz. O da bize geldi zaten. Biz Anadolu'da ne varsa onun sahibiyiz ve onlar bizim içimizde; yani biz onların da çocuklarıyız, torunlarıyız, onların da genetiği bizde var. Anadolu'nun sahipliği önemli bir kavram. Herhalde Anadolu'ya Almanlar sahip olmayacaklar. Ama Hitit olmak, Türk olmak değil. Fakat Türk olmak, bugün, Uygur ya da Kırgız olmak da değil. Fakat olmamak da değil.

— Burada hassas kültürel dengeler ya da çıkmazlar var. "Türklük" söyleminin sınırı ve içeriği, tarihi kronolojiler içinde değişik karakterler kazanıyor.

— Irkçılık kavramı ağır basmadan, Türk'ün katıldığı her şeye sahip çıkmaya çalıştık. Dünya tarihinde çok kapsamlı bir Türk olgusu var. Bazı kültürel sınırlamaları hafife alırsanız, vizyon olarak, "Cengiz Han da, Babür de Türk, İsfahan'da hakim olan Safaviler de, Şah İsmail de Türk" diyebilirsiniz. Kuşkusuz bu birleştirici tavır, her şeyi daha fazla karıştırır. Türk Memluklar Mısır'a egemen oldukları zaman Türkçe konuşuyorlardı belki, ama izleyenler Araplaştılar. Arap ülkelerindeki Türkler, Arapları Türkleştirmediler; tersine onlar Türkleri Araplaştırdılar. Selçuklular Türkçe konuşuyorlardı, ondan sonra gelen Türk kökenliler giderek Farsça, Arapça konuşmaya başladılar.

Teknik Üniversite yılları

— Lise bitti, bitirme sınavlarınızı verdiniz, o zamanki üniversite sınav sistemi nasıldı, tek tek okulların sınavlarına mı girdiniz?

— Galiba başka okulların sınavı yoktu. Akademi'de bir resim yeteneği sınavı vardı. Ben Yüksek Mühendis Mektebi'ni seçtim ve sınava girdim.

— Daha çok matematik ile ilgili bir seçim mi?

— Yok, ben katı kural adamı değilim. Liseyi bitirince kocaman bir liste yaptım. Harbiye de vardı listede; Mülkiye, Tıbbiye, Mühendis Mektebi de... Matematik, felsefe ne istersen. Sonunda Yüksek Mühendis Mektebi'nin prestiji üstün geldi.

— Aile içi yaşamınız nasıldı o dönemde?

— Aile içi yaşamımız orta hallinin altlarındaydı. Emekli subay bir baba. Malı-mülkü hiçbir şeyi olmayan, maaş ile geçinen bir aile bizimki. Babam, dengeli bir adam, annem de çok ciddi bir kadındı. Paramız yok. Anne tarafım geniş bir aile. O zamanlar Ankara'da oturuyoruz. Yazın İstanbul'a geldiğimiz zaman, sayfiyede dayımda otururuz Beylerbeyi'nde filan...

— İstanbul'a geldiğinizde yaşamınız bolluk dönemine mi giriyor?

— Değil ama daha sevimli. Biz bolluk görmedik. Ben, Yüksek Mühendis Mektebi'ndeyken ayda 30 lira gönderirlerdi bana. Evde hiçbir lüks yoktu. Radyodan başka.

— Dinler miydiniz, radyo?

— Çok dinlerdik. Babam lisan bildiği, hasta da olduğu ve kendisi zaten konuşamadığı için gün boyunca özellikle Alman radyosunu dinlerdi. Onların dinledikleri Belgrad'dan yayın yapan bir istasyonu vardı, bütün ömrü radyo dinlemekle geçerdi. Türk radyosunda alaturka müzik vardı. Alaturka müzik çaldığı zaman babam (aslında alaturka sevmiyor değildi) nedense onu kapatırdı. "Bu Bizans müziğini boşverin" derdi.

— Ne tür müzikler dinlerdi?

— Berlin'de, Paris'te yaşarken Avrupa müziğine açılmışlar. Dolayısıyla ben daha doğduğum zamandan itibaren 1920'lerin meşhur şarkılarını ya da Şehrazad, Cavalleria Rusticana

Doğan Kuban, Vedat Dalokay ve diğer arkadaşları, hocaları Prof. Hilmi Ziya Ülken ile birlikte, Gümüşsuyu'ndaki üniversitenin önünde.

cinsinden müzikleri dinlemeye başladım. O taş plaklardan son zamanlara kadar bizde epey vardı. Herhalde doğduğum günden bu yana Nikolay Rimski-Korsakov'u biliyorum. Babam mandolin çalardı, Rusya'da öğrenmiş. Ama ben müzik eğitimi almadım, alamadım, güçleri yoktu zaten bana özel müzik eğitimi aldıracak.

— *İlginiz var mıydı?*
— Benim kulaklarım çok iyiydi, bir melodiyi duydum mu pek unutmam. Kulağım hâlâ da iyi. Müzikten de iyi numara alırdım. Ama çok özel bir şey olduğunu sanmıyorum. Bir kere virtüöz olmak için hiçbir yeteneğim yok, benim ellerim çok marifetli değil. Kardeşim Yıldırım marifetlidir, saz çalar. O biraz keman dersi de almıştı. Ama müthiş bir dinleyiciydim. Teknik Üniversite harp döneminde müzik mabedi gibiydi. Bazı öğretim üyelerinin müzik ortamı ile ilişkileri çok sıkıydı. Dolayısıyla harp döneminde Avrupa'dan İstanbul'a gelen bütün müzisyenler, ilk konserlerini ya da ikinci konserlerini gelip Teknik Üniversite amfisinde verirlerdi. Ve biz onların sürekli dinleyicisiydik. O zaman daha Tepebaşı'ndaki ahşap tiyatro duruyordu. Bir keresinde Şef Hermann Scherchen (Nazi Almanya'sından kaçıp, İsviçre'ye yerleşmişti) orkestraya Beethoven'a ait senfonileri çaldırmıştı. Salonu doldurmak için Yüksek Mühendis Mektebi öğrencilerini bedava alıyorlardı içeri. Fakat 9. Senfoni çalarken biletler satılmıştı. Bizi almak istemediler. Gürültü çıkarıp, zorbalık yaptık, girdik. Hermann Scherchen, o konserlerde İstiklal Marşı'nın ritmini değiştirip hızlandırmıştı. Onun için adını hiç unutmam.

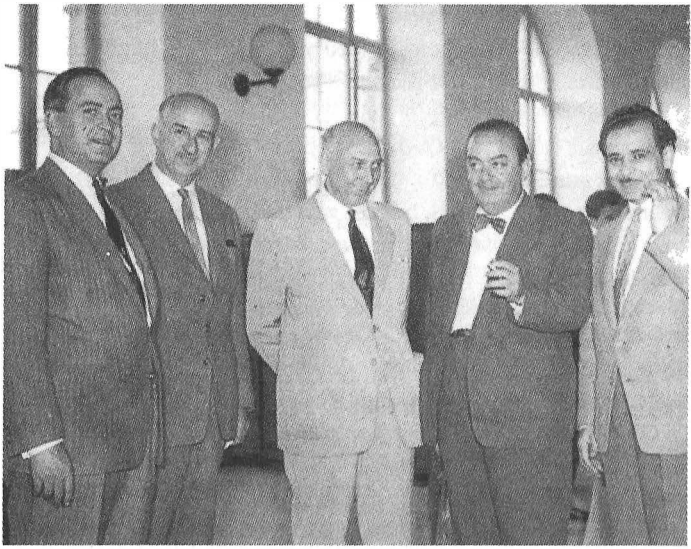
— *Üniversiteye girmeye karar verdiniz, liste yaptınız...*
— Liste yaptım, fakat karar veremedim bir türlü. İyi bir talebeydim; fizik, matematik, kimya hemen her dersten iyi numaralar alırdım. Ve Türkiye'de de en şöhretli yüksekokul Yüksek Mühendis Mektebi idi. Ben de ona girmeye karar verdim, ama ne olacağımı hiç bilmiyordum, hiçbir kesin fik-

rim yoktu, meslekler hakkında. Bize öyle bir terbiye vermediler. Babam da, "Şunu oku, bunu yap" demedi. Beni mimarlığa yönelten Emin Onat oldu.

— Neyiniz oluyordu, Ord. Prof. Emin Onat?
— Anneanne tarafından yakın bir akraba, kesin ilişkileri hatırlamıyorum. I. Dünya Savaşı'nda çok kötü durumlar geçirmiş ailesi. Dolayısıyla Emin Bey, kardeşleri ile beraber bizde oturmuş bir süre... Emin Bey, çok çalışkanmış gençliğinde; bir yandan okula gidermiş bir yandan da sepet yapıp satarmış. Çok hoş, zeki bir adamdı, Emin Onat. Sınav kazanarak İsviçre'ye gitmiş, orada okumuş. Çocukluğumdan bu yana bizim aile ile çok yakın, annemle abla-kardeş gibi. Ankara'ya geldikçe de bize uğrardı. Geldiğinde, "Neler yapıyorsun, liseyi bitirince nereye gireceksin" diye sordu. Ben de, "Yüksek Mühendis Mektebi'ne gireceğim" dedim. "Aferin, ne olmak istiyorsun" dedi. Yüksek Mühendis Mektebi'nde makine mühendisliği, elektrik mühendisliği, inşaat mühendisliği ve ona yamanmış bir mimarlık vardı.

— Sonradan ayrılıyor değil mi branşlar?
— O zaman sonradan ayrılıyordu. Üç sene birlikte okuyorduk, sonra da dallara ayrılıyorsun. Altı yıldı eğitim. Ben de nereden aklıma geldiyse, "Gemi inşaat mühendisi olacağım" dedim. Bizim ailede büyük amcam kaptanmış ama, ilhamın kökenini bilmiyorum. Dudağını büktü. "Gemi inşaat mühendisliği nereden çıktı? Türkiye'de gemi mi yapılıyor, sen neyin mühendisi olacakmışsın" dedi. Ben de, "Peki, ne olayım" dedim. "Mimar ol" dedi. Ben de, "Peki" dedim. Gerçekten hiçbir mesleğe karşı özel bir eğilim yoktu bende. Çünkü ben öğrenmeye tutkuluydum, ama özel bir konuya tutkulu değildim. Tarih, edebiyat, şiir çok okurdum ama matematik ve diğer bilimlere de açıktım ve başarılı bir lise öğrencisiydim.

— Ord. Prof. Emin Onat, Mimarlık Bölümü'nün kurucusu zaten.

İTÜ Mimarlık Fakültesi holünde öğretim üyeleri. Orhan Safa, Kemal Ahmet Aru, Sabri Oran, Emin Onat, Nezih Eldem (soldan). Yıl 1955.

— Evet. 1944'te Teknik Üniversite olunca mimarlık bölümünü kurdu ve dekanı oldu. 1938-44 yılları arasında ise Ordinaryüs profesör olarak mimarlık şube şefliği yapıyordu. 1951'de de rektör oldu.

Yüksek Mühendis Mektebi, İTÜ oldu

— Ailenizden ilk ayrıldığınızda neler hissettiniz? Onları Ankara'da bıraktınız...

— İstanbul'a gelmem sorun değildi, İstanbulluyum, her taraf akraba dolu. Zaten birinci yıl yatılı olamadım. Oysa yatılı olmak istiyordum, çünkü paramız yoktu. O sene zaten altmışa kadar yatılı almışlar. Ben altmış üçüncü olmuştum girişte. Dolayısıyla bir yıl sonraya kaldı.

— Anneannenizde mi kaldınız?

— Hayır, teyzemde kaldım. Kadıköy'de bir sene oturdum. Talimhane'de bir evleri vardı. Kadıköy'den gidip geldim mektebe, ikinci yıl doğrudan ikinci sınıfa geçince yatılı oldum. Ondan sonra beş yıl yatılı okudum.

— *Yatılı bölümü okulun içinde miydi?*
— Evet. Gümüşsuyu'nda hâlâ duruyor bina, gerçi şimdi artık orası yatılı mı bilmiyorum ama... Bütün her şey oradaydı, Gümüşsuyu'ndaki binada. Orası evim oldu, beş yıl. Başlangıçta neredeyse askeri disiplin ile idare edilen bir yerdi. Bakımlı bir okuldu o zamana göre. Yirmi dört saat sıcak suyu akan bir okuldu. Bu o zaman için müthiş bir lükstü.

— *Kaç kişiydiniz o zaman?*
— Bizim sınıfta otuz iki kişi vardı galiba. On altışar kişilik stüdyolardaydık.

— *O sırada Emin Onat'ın öğrencisi oldunuz mu?*
— Elbette Yüksek Mühendis Mektebi'nde, inşaat mühendisleriyle okudum. Mimarlığı seçen sekiz kişiydik. Avusturyalı bir teknik resim hocamız vardı, Simony. Aynı zamanda bize sanat tarihi anlatırdı. O zaman harp içinde slayt falan yoktu. Kitap da yoktu zaten. Simony'nin bir sandık dolusu resmi vardı, o resimleri asardı duvarlara. Bizi, "Mimarlar" diye çağırırdı. İkinci sınıfa geçtiğimde Yüksek Mühendis Mektebi, Teknik Üniversite'ye dönüştü. O sırada bir imtihan açtılar, ikinci sınıfa geçmek isteyenler için. Ben durumu doğru değerlendiremedim. Şöyle ki: Ankara'da komşu ailenin Muzaffer Sudalı diye, benden üç yaş büyük bir oğlu vardı (Prof. Muzaffer Sudalı). İstanbul Fen Fakültesi'nde Matematik Bölümü'nde üç yıl okumuştu. Dördüncü yıl Yüksek Mühendis Mektebi'nin sınavına girdi, benimle beraber kazandı. İkimiz aynı zamanda girdik. Biz girdikten sonra sınav açıldı, "İkinci sınıfa girmek isteyenler var mı" diye. Ben bilmiyordum. Ertesi yıl, mektep üniversite olunca eğitimi beş yıla indirmeyi düşündükleri için, "Bir sınav açа-

lım, sınavı geçenleri doğrudan ikiye alalım" demişler. Ben Yüksek Mühendis Mektebi sınavını kazanmaktan çok memnundum bir daha imtihana girmeyi aklıma getirmedim. Arkadaşlarımdan giren vardı. Örneğin Halim Ağaoğlu sınavlara girip ikiye geçti. O sınıf, Süleyman Demirel'in sınıfıdır.

— *Erdal İnönü de mi sizle birlikteydi?*
— Hayır. Bizim sınıftan Halim Ağaoğlu ve Bozkurt Güvenç vardı. Hatırladığım kadarıyla sadece Halim ikinci sınıf sınavına başvurdu. Bir de bizim komşu Muzaffer. Ben sadece onun gireceğini biliyordum: "Bu üç sene matematik bölümünde okumuş daha iyi matematik filan biliyor, onun için sınava giriyor" diye düşündüm.

— *Ne zaman gerçeği öğrendiniz?*
— Bir gün Emin Bey'i gördüm koridorda, "Sen imtihanlara giriyor musun" dedi. "Hayır" dedim. "Niye" diye sordu. Ben de gayet rahat, "Daha yeni imtihandan çıktım. Yani ben ikinci sınıf matematik, fizik filan bunları yapamam ki" dedim. "Gir yahu" dedi. O sınavın niteliğini o zaman anladım. Herkes her kürsüye gidip kişisel sınava giriyordu.

— *Hangi derslerden giriyordunuz?*
— Fizik, matematik, kimya. Üç imtihandan geçiriyorlardı, ben de Emin Bey'den öğrenince matematiğe, kimyaya girdim, geçtim. Bir fizik kaldı. Fizik imtihanına girmek için kürsünün kapısını vurdum. Doç. Celal Bey, "Ne istiyorsun" dedi. Ben çekingen biriyim. Süklüm püklüm, "Ben imtihana gireceğim" dedim. Hoca bir kızdı, çünkü günlerce iki kişi, üç kişi gelenlere sınav yapmış. En sona ben kalmışım. "Artık bıktık nedir bu" deyince, ben kaçtım, girmedim.

— *Çabalar boşa gitti.*
— Fizik sınavına giremediğim için ikinci sınıfa geçemedim. Dolayısıyla Yüksek Mühendis Mektebi'nde bir yıl okuduk-

tan sonra, Teknik Üniversite olduğu zaman ben gene yeni gelenlerle beraber birinci sınıfı bir daha okudum. Ama iyi matematik öğrendim.

— 1944'te Teknik Üniversite olduğu zaman ne gibi farklılıklar olmuştu?
— Gümüşsuyu'ndaki binaya yeni bir kol eklenmişti. Bizim fakülte, son iki tarafından da merdiven, uzun bir hol, bir tarafta hocalar, öbür tarafta sınıflar; büyük bir ev gibi, herkesin iç içe olduğu, çok samimi bir ortamdı. Yeni kurulduğu için de müthiş bir şevk vardı. Yeni kurulan bir fakülte çok önemli bir olgu Türkiye'de. Yüksek Mühendis Mektebi, Teknik Üniversite olmuş.

— O sırada mimarlık eğitimi veren bir de Akademi vardı.
— Akademi ve biz. Bizde yüksek mühendis-mimar yetişiyordu. Beş öğretim yılında yüksek mimar mühendis, yüksek inşaat mühendisi, yüksek makine mühendisi, yüksek elektrik mühendisi olarak mezun olunuyordu.

— Halk arasında da son zamanlara kadar "mimar" dediğiniz zaman, "mimar mühendis" derlerdi, oradan gelen bir alışkanlık olsa gerek.
— Halkta "mühendis" deyimi daha eski. Mühendis unvanı bizde çağın teknolojisi ile ilişki kuran olarak algılanırdı. "Modern çağın mimarının teknik bilgisi yüksek olmalıdır" şeklinde bir düşünceyle kendimize bir övünme payı çıkarırdık.

Mimari tasarımı hiç bırakmadım

— Ben de 1980'lerin sonunda Yıldız Teknik Üniversitesi'nde mimarlık okudum. Bizde mühendislik bilgileri ağırlıklıydı. Ama mimari öğretim yöntemleri pek farklı olmasa gerek. Sizde öğretim sistemleri değişik miydi?
— Herhalde. İki sınıfımız vardı. Bütün hocalar, asistanlar do-

çentleriyle grup halinde gelirlerdi. Hoca, öğrencinin masasına oturur çalışmaları önüne çeker, üzerlerine bir eskiz kağıdı yerleştirip tashih yapardı. Bir öğrenciyle on beş dakika ile bir saat arasında ilgilenirdi.

— *Kömür kalem (ucu oldukça kalın, yumuşak uçlu, çizimde kullanılan bir tür kurşunkalem) kullanır mıydınız?*
— Kömür kalem mi, hayır. Kurşunkalem ve tarama kalemi kullanırdık. Eskiz yapılırdı sürekli ve o eskizler proje ile beraber yıl sonunda değerlendirilirdi. O sırada mühendis kökenli olmak önemli olmasına karşın, mimarlık eğitiminde güzel sanatlar geleneği egemendi her yerde. İyi çizgi çizen öğrenciler hocalar gözünde değerliydi.

— *Sizin aranız nasıldı, çizgilerle?*
— Ben orta boydum. Öyle çok fazla parlak çizgici bir adam olmadım, her şeyi yeteri kadar yapan cinsten bir adamdım. Fakat iyi perspektif yapardım. Her zaman iyi bir geometri öğrencisi oldum. Ben daha çok okur-yazar kaldım. Kuram, eleştiri ve tarihle ilgilenirdim.

— *Maket de yapar mıydınız?*
— Maket de yapardık ama çok değil. Daha çok perspektif yapardık. Ben iyi boyamasam bile iyi perspektif yapardım. Hatta yarışmalara girer, hocalara da perspektif yapardım ama başkaları boyardı. Dördüncü sınıftan itibaren yarışmaya girmeye başladık. On yıl kadar tek başıma ya da başka arkadaşlarla birlikte birçok yarışmaya girdim. Mimari tasarımı hiç bırakmadım. Her fırsatta proje yaptım. Yarışmaya girdim. Danışman ve jüri oldum. Tasarım, ağırlıklı bir hobi olarak kaldı. Hâlâ iyi eskiz yaparım. Tabii serbest elle.

— *Mimarlık öğretimi de tasarım ağırlıklı mıydı?*
— Önce matematik, fizik, kimya okuduk. İstanbul Üniversitesi'nde matematikçi, fizikçi nasıl yetiştiriyorlarsa Teknik Üniversite'de de aynıydı. Ağırlıklı bir mimarlık dersi birinci

sınıfta zaten görmedik. Çünkü mühendislerle birlikte okuduk. Mimarlık tarihi dersini, Ziya Kocainan diye bir hocadan biraz gördük. Sonra Clemens Holzmeister, Kemali Söylemezoğlu hocalık ettiler (hepsi amatördü). Hilmi Ziya Bey geldi, İslam sanatı anlattı, okuduğu kitaplardan.

— *Sabahattin Eyüboğlu yok muydu?*
— Eyüboğlu ben mezun olduktan sonra gelmiş. Avrupa ve Anadolu sanat tarihi anlatırdı. Kürsüde birlikte uzun yıllar çalıştık. İyi hocalar vardı benim zamanımda. Clemens Holzmeister, Paul Bonatz, Emin Onat çok iyi hocalardı. Şehircilik hocamız Hamburg'lu ya da Altona'lı Oelsner'di. Fakültenin hocaları, doçentleri iyi ailelerden gelen, Avrupa'da okumuş, lisan bilen kişilerdi. Sait Kuran, Kemali Söylemezoğlu, Orhan Safa, Kemal Ahmet Aru, Mukbil Gökdoğan... Hepsi uygar, dünyadan haberdar insanlardı. Çoğunun, benim dönemimde büyük bir sorumluluk duygusuyla, uygar bir öğretim ortamı yarattıklarına inanırım. Belki şimdikiler gibi bilimadamı olma savları yoktu ama, bugünkü hocalardan daha entelektüel, dünya görmüş adamlardı.

— *Öğrenci-hoca ilişkisi nasıldı?*
— Öğrenci ve hoca bir koridorun iki tarafında yaşayan aile fertleri gibiydik. Alman hocaların ve Emin Onat'ın yanında yavaş yavaş doçentler yetişti. Yeni mezunların yeteneklileri asistan oldular. Kanımca öğretim ortamı olağanüstü iyi ve samimiydi. Bugüne bile o yıllardan (1940'lı yıllar) bir şeyler kalmıştır.

— *Kanımca mimarlık öğrencileri biraz daha şanslı bu açıdan. Hoca-öğrenci ilişkisi proje başında kuruluyor.*
— Evet. Fakat biz İnşaat Fakültesi hocalarından da ders alırdık. Kimya, malzeme, statik, demir inşaat hatta yol inşaatı, topografya bunların hocaları çoğu bizim fakülteden değildi.

Üniversiteler pratikte daha özerkti

— *Savaşın etkisi nasıldı?*
— 1940'lı yıllara damgasını vuran II. Dünya Savaşı'dır. Bu yıllar, lise ve üniversitelerde askerlik öğrenilen yıllardır. Ama bunun yanı sıra anlayışlı hatta dirayetli bir milli eğitim politikasının hüküm sürdüğü yıllardır. Milli Eğitim'de de Hasan Âli Yücel gibi adamlar çok etkiliydiler. Hasan Âli de sol eğilimli olduğu savlanan, çok zeki ve etkileyici bir adamdı. Etrafına da, şimdikilerin tersine, doğru dürüst, yetişmiş adamları toplamıştı.

— *O zaman üniversiteler daha özerk miydi?*
— Şimdiki kadar özerk değildi belki, yasalara göre. Fakat pratikte kuşkusuz şimdikinden daha çok özerkti.

— *YÖK gibi bir sistem yoktu, en azından.*
— YÖK yoktu. Bütün kararlar mektepte verilirdi. Eğitim programlarına; kim profesör, kim doçent olacak, kim Avrupa'ya gidecek gibi şeylere Profesörler Kurulu karar verirdi. Bir fakültenin Profesörler Kurulu karar verdikten sonra kimse "hayır" demezdi. Daha üst kurumlarla bir çatışma yoktu. Şimdiki gibi, YÖK ile üniversite ya da din ile dinsiz, üniversite ile devlet arasında tepişme yoktu. Devletin amacı mümkün olduğu kadar üniversiteye yardım etmekti, 1940'larda. Zaten üniversite kurulalı kaç sene olmuş? İşin başında da ne idüğü belirsiz adamlar yoktu. Atatürk Cumhuriyeti'nin bütün heyecanı olduğunu söyleyebilirim. Bu ilişkiler 1950'den sonra çabuk dejenere oldu. Sol ve sağ kavgaları yeni filizleniyordu. Yazılı basında Turancılığın belli bir ağırlığı vardı. Sol yeni filizleniyordu. Fakat benim öğrenciliğimde ağır bir politik kavga içinde hiç olmadık.

— *"Tartışmalı, gergin bir ortam yoktu" diyorsunuz.*
— Bizde yoktu, ama Ankara ve İstanbul Üniversitesi'nde hocalara bağlı olarak olabilir, bizim bölümde sosyal bilimin

ağırlığı da yoktu. Bir İnkılap Tarihi okurduk, bir de ekonomi. Teknik Üniversite o sırada politize olmamıştı.

— Peki, üniversiteler arası bir tartışma platformu var mıydı?
— Voleybol, basketboldan başka bir şey yoktu. Türkiye'de o sırada sosyal, sanatsal etkinliklerin de çok yoğun olduğu söylenemez. Fakirdik. Savaşlardan gelmiştik ve savaş içinde yaşıyorduk. Hiçbir şeyimiz yoktu bizim. Ama bugünkünden daha bilinçliydik.

— Hiçbir şeyiniz yoktu ama mutlu muydunuz?
— Ben çok mutluydum. Ben zaten en kötü durumlarda da mutlu olabilen bir adamım, çünkü mutluluğu düşüncenin tatmini olarak tanımlarım. Duygusal içerik sınırlı. Herhangi bir durumun, niye iyi ya da kötü olduğunu anlayabiliyorsam ve kendime göre yorumlayabiliyorsam mutluluk dengem bozulmaz.

Hobi olarak mimarlık ve kavramsal boyutu

— Üniversitede mimarlığa başladığınızda neler hissettiniz? Mimarlığı tanımaya başladığınız zaman, doğru bir karar verdiğinizi düşündünüz mü?
— Şimdi bakınca yanlış bir tarafını görmüyorum. Sanat, edebiyat, tarih, felsefe, matematik hiçbir konudan uzaklaştırmadı beni. Bilakis anlama kapıları açtı. Ama ben her şeyi yapabilirdim, diye düşünüyorum. Biyolog olsaydım, iyi bir biyolog; doktor olsaydım, iyi bir doktor olurdum olasılıkla. İyi bir operatör belki olamazdım, çünkü elim o kadar yetenekli değil. İyi bir ressam da belki olamam. İyi bir maestro olabilirdim belki ama iyi bir virtüöz olamazdım. "Mimarlığı sevdim" diyebilirim, çünkü mimarlık zeki ve biraz yetenekli bir adamı geliştiren bir meslek. Hiçbir meslek mimarlık kadar sosyal yapının her bir boyutu ile uğraşmaz. Mimardan başka hiç kimse, otelden tut hastaneye, hastaneden tut gökdelene kadar değişik alanlarla ilgilenmez. Fiziksel çevre ve onun içindeki yaşamla bu denli iç içe başka meslek yoktur.

— Ben de mimarlık okurken insanla ilgili her şeyin, uğraş alanınıza girdiğini öğrenmiş ve keyif almıştım.
— Yıllarca tarihini anlattığım, dünyanın her yerinde gezip görüp inceleyip analiz edip kuramını ve kendime göre tarihini yazdığım için benim düşüncemin bir parçası. Çevrende gördüğün her şeyin yarısı mimarlık.

— Sizin yapınıza çok uyan bir meslek olmuş. Çok yönlü bilgilenme tutkunuzu tatmin ediyor olmalı.
— İşin içine tarih de girdi. Tarihi de işin içine sokunca toplum yapısı, antropoloji, insan, arkeoloji, psikoloji, estetik girdi. Bunlar girince felsefe de girdi. Bir de kesin bilimsel boyutu var. Matematik, statik, malzeme gibi... Düşününce belki de dört başı mamur tek meslek. Hem kuramsal, hem pratik olarak sonsuz boyutlu. Onun için zor. Fazla iyi mimar olmamasına şaşmamalı. Ben güzellik hakkında, insan hakkında, toplum hakkında düşünmeyi mimarlık tarihi anlatıp yazarak öğrendim. Kaldı ki içinde oturulan binalar da yapıyorum. Daha zengin ne olabilir?

— Somutlaştırıyorsunuz düşünceyi, bu da işin en güzel yanı olmalı.
— Düşünmekten öteye bir heykeltıraş, bir ressam gibi bir şeyler yapıyorum. Üstelik içine insanları sokuyorum. Bir insanın kaç gereksinimi var: Yemek, içmek, uyumak, barınmak. Barınmadan olmaz. Ben bu dördüncüsünü kesinlikle yapıyorum. Ötekileri de onun içinde gerçekleşiyor. Başkalarının hayallerinde yapabildikleri şeyleri ben fiziksel olarak yaratıyorum.

— İnsanı tanımak açısından da bir açılım değil mi? Önce müşteriyi, sonra isteklerini, beğenilerini, olanaklarını, yaşam tarzını öğreniyorsunuz. Bu olanaklı mı?
— O kadar ideal bir tablo olsa gerçekten çok güzel olurdu. Bir ressama, bir filozofa, bir romantik şaire ev yapmak müthiş bir şey gerçekten! Eğer bilinçli olursa çok zor ya da olanaksız.

— Mimarların sürekli bilmek, araştırmak ve okumakla yükümlü olduğunu düşünür müsünüz?

— Mimar, yaşamın maddi çevresini yaratıyor. Şu duvarda (bunu derken Anadoluhisarı'nın tepelerinden Boğaz'ın enfes manzarasına bakan kocaman pencereyi gösteriyor) ben böyle boydan boya bir pencere yapmışım. Tersi de olabilirdi. Buradaki olabilirliğin faktörleri çok fazla. Şu gördüğün mekanda (girişte bulunan mutfak ve yemek bölümüyle, medivenle buraya bağlanan salondan bahsediyor) şuranın dolu olması, boş olması, küçük bir delik olması, yan yana delikler olması, kemerler olması, orada sedir olması, ahşap olması... Mimarın ufak bir duvarı çizerken bile, karşısında o kadar çok varyasyon olanağı var ki. Bu çok olasılık insanı daha zeki, daha duyarlı yapmak için birebir. Onun için aptaldan iyi mimar olmaz. Gerçekten mimarlık, olağanüstü bir meslek. Dünyada çok yeri görme şansım oldu. Bir gotik katedralin içine girmek; bir Rönesans cephesine bakmak; bir barok sarayın merdivenlerini, Süleymaniye'nin, Ayasofya'nın mekanlarını seyretmek... Bütün o ışıklar, renkler, mozaikler, müzikler, resimler, heykeller. Hele bilinçli seyredince... Doğa daha zengin. Fakat burada algıladıklarımız hep insan yapısı. Daha zengin bir şey olamaz. Üstelik mimarlık bence, müzikten de önce, mutlu olmak için en büyük olanağı sunuyor. Evinde mutlu olursan, müziği de daha iyi dinlersin, daha iyi konuşursun. Daha rahat edersin. Barınak, insanı tamamlayan bir şey. Fakir fukara belki, "bir dam olsun, altına girecek" diyordur, ama o söz bile yine bir mekan tanımı içerir.

— "Mimarlık hep hobim oldu" diyorsunuz?

— Hobim oldu sayılır, çünkü ben daha çok mimarlık tarihi, sanat tarihi, kent tarihi ve tarih ile uğraştım. Ömrümü onlarla geçirdim. Tabii bir de bunların korunmasıyla. Dünyanın pek çok ülkesinde ders verdim, konferans verdim. Mimarlık hep yaptım ama, bu ikincil ve kesikli bir uğraş oldu. Ama uygulama ile, çağdaş sahne ile ilgim sürekli oldu.

— Uzun bir amatörlük tarihinin ardından "ilk profesyonel mimarlık tarihçisi" siz misiniz?
— Galiba öyle. Kronolojik bir tesadüf. Benim özel çabamla olmadı. Yeterlilik, doçentlik, profesörlük tezleri ve sınavlarıyla akademik kademelerden geçerek Türkiye'de ilk kez bu işi yapan benim. Mimarlık tarihçisi olarak yetiştim. Benim hocam, mektebe asistan olarak girdiğim zaman Torino Politekniği'nden gelmiş olan Profesör Paolo Verzone idi. Bir Ortaçağ Avrupa mimarisi uzmanıydı. Burada Bizans Ortaçağı'nı inceledi. Tezimi onun yanında yazdım.

— Değişik bir soru: İyi mimar olabilmek için gerçekten iyi resim yapmak gerekir mi?
— İyi kalem ille iyi mimar olmaz! Ama iyi mimarın iyi bir kalemi olması iyi bir şeydir. Büyük mimarlar illa şaheser resim yapar diye bir şey yok. Çok iyi yapanlar da var. Fakat "Ecole des Beaux Arts" (Paris'teki güzel sanatlar okulu) geleneği ile modern mimarlık başka şeyler. Resmin ağırlığı geçti. Yeni öğrenciler çizgi çizmesini bile bilmiyorlar, çünkü bilgisayarlar var. Ama eline kalemi alıp fikrini anlatamayan adama ben hâlâ mimar olarak bakmam.

— Cepheler, kesitler, planlar evrensel bir dil değil mi?
— Evet, bir dil. Ben düşüncelerimi hâlâ üç boyutlu olarak çizerim. Bazıları resimseldir, bazıları mekansal. İyi resim yapanın kötü mimar olması gibi bir olasılık var. Birçok mimar çok güzel resim çizdikleri için cephe mimarı oldular, mekan mimarı olamadılar. Ünlü de olabilirler. Mimari yarışmalarda görsel takdim önemlidir. Fakat resmi aşamazsan, mimar olamazsın. Akademik eğilimli hocalar jüride ağırlıklıydı her zaman. Fakat ondan dolayı büyük mimari üretmediler.

— Formalist estetik tartışması, her zaman vardır. Sizin dönemizde de yaşanırdı herhalde...
— Kuşkusuz, bizim zamanımızda daha önemliydi. Bu tartışma hocanın mimariye yaklaşımından kaynaklanır. Eğer ken-

disi tasarıma "estetik bir olgu" olarak bakıyorsa başka, daha karmaşık organik bir biçimlenme olarak bakıyorsa başka. Ama biçimci hocaların çoğu Akademi geleneğinden, yani henüz dünyada ağırlığını koruyan bir gelenekten geldikleri için biçime, özellikle resimsel olana duyarlı idiler. Emin Onat şairane konuşur, dünyaya öyle bakardı. Holzmeister, suluboya yapardı. Eğer güzel bir cephe hazırlarsan yarım saatte onu boyardı, fırçanın suyunu ağzı ile alması ilginçti. Herkes onu seyretmeyi severdi. Bizim mektebin asistanları iyi resim yapanlar arasından seçilmişlerdi. Hepsinin az çok yeteneği vardı. Kemal Ahmet, Orhan Safa ve Kemali Söylemezoğlu'nun elleri resme yatkındı. Karakalemle güzel eskizler yaparlardı. Kötü çizen yoktu, herhalde. Nezih Eldem, Akademi kökenlidir. Ressamdı. Babası da suluboya ressamıydı. Benden daha kötüsü var mıydı, bilmiyorum. Ama ben zaten mimarlık tarihi hocası oldum. Çizim geleneği giderek azaldı. Birden herkes bilimadamı oldu. Bu tuhaf bir gelişmedir. Bir sanat geleneği birden bilimsele dönüşemez.

— *Neden?*
— Mimarlık bilim değildir, uygulamalı bir meslektir. Arkasında bilim var; malzeme, statik... Ama bir de estetik var. İTÜ'de biraz daha fazla analitik, ilkelere değer veren bir tavırla yaklaşıldı belki tasarıma ama Akademi ile aramızda büyük bir farklılık olduğunu sanmıyorum. Bizim matematik, statik, betonarme altyapımız daha kuvvetliydi. Yine de Akademi'den mezun olan mimarlar ile Teknik Üniversite'den çıkan mimarlar arasında mimarlığa yaklaşım açısından çok fark olduğunu sanmıyorum.

Bütün ömrümce tasarım yapmaya devam ettim

— Tarihçi oldunuz ama proje anlamında da mimarlıktan hiç vazgeçmediniz. Yarışmalar, restorasyon projeleri... Elinizin altında daima bir eskiz kağıdı ve kurşunkalem vardı.
— Doğru, mimarlık pratiğinden hiç uzaklaşmadım; proje mi-

marı, yarışma mimarı, restoratör, jüri olarak bütün yaşamım boyunca mimar kaldım. Uzun yıllar yarışmalara girdim, arasıra ödül aldığım da oldu. Her şeyi kurumsal boyutları ile de öğrendiğim için mimarlıkla ilgili kuramsal yaklaşımlara önem verdim sanıyorum. Fakültede uzun yıllar Diploma Jürisi üyesiydim. Fakültenin giriş derslerini de uzun yıllar ben verdim. Kısaca çağdaş mimarlıktan ve pratiğinden hiç kopmadım.

— Öğrencilik yıllarınızda bile yarışmalara katılmışsınız, çok başarılı oldunuz mu?

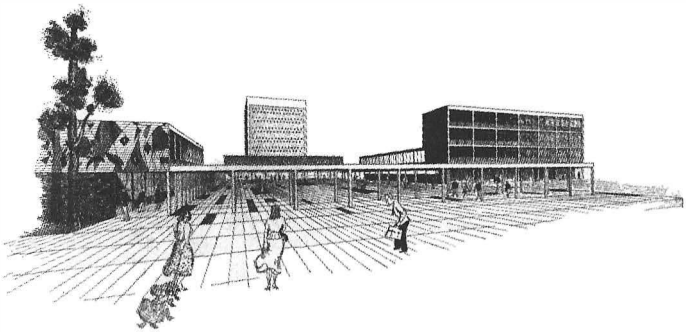
— Önce çizimci olarak yarışmalara ikinci sınıfta başladım. Mezun olduktan sonra 1953 yılında Atilla Arpat ile beraber Ulus İşhanı Yarışması'na girdik, üçüncü olduk. Ayhan Tayman'la İstanbul Belediye Sarayı Yarışması'na girdik. İstanbul planına aykırı ve Şehzade Camii karşısında yüksek bir bloka birincilik verdiler. O zaman bizim için üçüncülük de önemliydi. Üniversiteden yeni mezun olmuşuz. Hastane yarışmaları çok modaydı. 1955'te Ayhan Tayman'la birlikte Adana Sosyal Sigortalar Hastanesi Yarışması'nda mansiyon aldık. Sonra Köy Evleri Yarışması oldu. Yedi bölgede köy evleri; dağ, ova evi falan gibi. O sırada gene Atilla Arpat ile girdik. Ancak bir mansiyon aldık. Okuldan sonra da yarışmalara çok katıldım. Örneğin 1957 yılında Ankara Kocatepe Camii Yarışması'na Erdoğan Yalkın'la girdik. İki aşamasında da mansiyonda kaldık. 1960'lardan evvel çok yarışmaya katıldım, Erzurum Kampus Yarışması'na girdim.

— Uygulanan oldu mu hiç?

— Benim olmadı, ben birincilik kazanmadım hiçbir zaman. Ben tasarımcıyım ama sunucu değilim. Çok güzel resim de yapamam.

— Projede de sunuş önemli değil mi?

— Kuşkusuz. 1950'lerin sonunda Unkapanı Ticaret Merkezi Yarışması'na Erdoğan Yalkın ile girdik, kazanamadık. Tek başıma Brüksel'de Türk Pavyonu Yarışması'na katıldım. Ka-

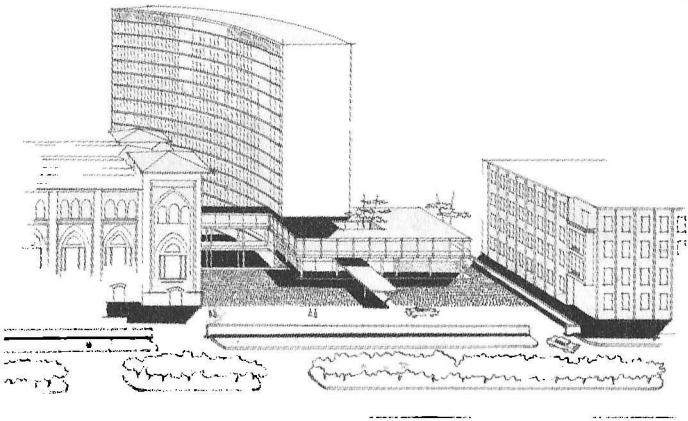
Erzurum Üniversitesi Kampusu.

nımca o proje ilginç bir projeydi. 1958 idi galiba, altıgen modül üzerine çelik strüktürle bir proje gönderdim, kazanamadım. Fakat o proje duruyor, ara sıra bakıyorum ona. İlginç olan Brüksel Fuarı'nda yapılan iki yabancı projenin, benimki gibi altıgen şema üzerine inşa edilmesi. Ziraat Bankası Ek Binası Yarışmasına da girdim. 1965'lerden sonra da daha çok restorasyon ile uğraştım.

— Bu yarışmalar bir anlamda mimarlık ile olan bağlantınızı sürdürmenize neden oldu diyorsunuz?

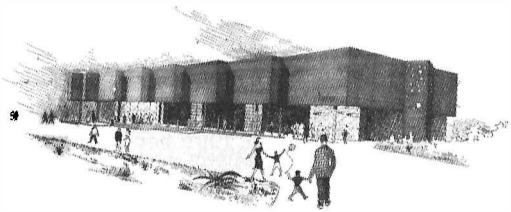
— Tabii. Kesinlikle öyle. Bina da yaptım, kendi evimi, kayınbiraderimin apartmanını, halazademin evini, Emin Onat'ın bir dostunun evini yaptım. Ama sonunda giderek proje yapacak vaktim olmadı. Oldukça yakın bir zamanda 1989 yılında Abudabi Camii Yarışması'na davet edilmiştim. Cafer Bozkurt ile beraber yaptık projeyi, bir Alman şirketi adına. Üçüncü olduk orada. Restorasyon projeleri bunların dışında. Pratikten çok uzaklaşmış sayılmam. Elim her zaman kalem tutar.

— Sizin için zaten, "Elinden çizim kalemini pek düşürmez" diyorlar.

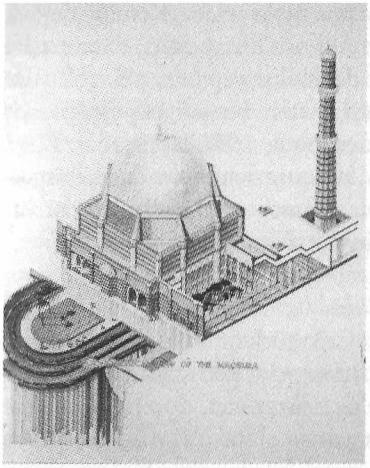

Ankara Ziraat Bankası Ek Binası.

— Evet, hiç düşürmedim. Hâlâ da çizerim. Çizmekten de hoşlanırım, ama buna bir mimarlık hobisi olarak bakabiliriz. Bir de uluslararası jürilerde çalıştım. Özellikle Ağa Han Ödülü Yönetim Kurulu üyeliğinden sonra Uluslararası Abudabi Üniversitesi Kampusu Projesi'nin jürisindeydim. Cidde'de Arap Birliği idare binası jürilerinde üyeydim. Diyarbakır Üniversite Kampusu jürisinin başkanıydım. Nedeni belki de Teknik Üniversite'de yoğun bir mimarlık atmosferi içinde yetiş-

Brüksel'de Türk Pavyonu Yarışması için çizdiği proje (1958).

Abudabi Camii Yarışması'na Cafer Bozkurt'la birlikte katıldığı proje.

memdir. Saddam'ın güçlü döneminde Bağdat Büyük Camii jürisinde de üyeydim.

— *Mimarlıkta yaşanan proje sürecinin heyecanı ve keyfi de çok, değil mi?*

— Kuşkusuz. Sonra Ağa Han Ödülü Yürütme Komitesi'nde ilk yarışmanın jüriliğini yaptık. Yarışmada Turgut Cansever ile asistan mimar Ertur Yener'in Türk Tarih Kurumu'na ödül verdik (1980). O binayı bilen de sadece bendim. Onu, jüride önerip ben savundum. Bunu övünmek için söylemiyorum ama Türkiye'den bir bina kazansın istiyordum ve Cansever'in binasını da çok beğeniyordum sahiden. Gördüğün gibi bütün ömrümce mimari ile uğraştım. Daha sonra mimari uğraşım, restorasyon alanına kaydı. Bir süre kent koruma raporları yazdım. 1967-83 yılları arasında Anıtlar Yüksek Kurulu'nda çalışırken, binlerce proje geçti elimizden. O projelerin bir kısmı doğrudan doğruya eski eser restorasyonu ile ilgiliydi. Bir kısmı dönüşüm, yeniden kullanmalarla ilgiliydi. Kurulun birkaç mimar üyesi vardı. Kurulun mimar üyeleri olarak düpedüz ellerimize kalemi alıp gelen projeleri tashih

ederdik. Dolayısıyla Türkiye'nin her yerinde Kemali Bey'in, Sedad Hakkı Bey'in, Feridun Akkoza'nın, benim, daha başka mimar üyelerin kalemleri ile düzeltilip yapılmış pek çok yapı vardır. Böylece Yüksek Kurul benim bir on beş-yirmi sene daha kalem oynatmama neden oldu, 1980'lere kadar. Buna öğrenci projeleri tashihlerini, ara sıra yaptığım danışmanlıkları ve eş dosta yardımları da katınca mimarlık tarihçisi yanında bir de mimar profili oluşuyor.

— *Neden pratikten kopmadınız?*
— Ben mimarlığı seviyorum. Çok görkemli bir meslek. Daha önce de değindim. Kaldı ki başlangıçta, geçimimi oradan sağlıyordum. Teknik Üniversite'de asistanken, doçent olana kadar ailemi geçindirmek için yarışmalara girip üç-beş kuruş kazanırdım. O sırada kalıp resmi bile çizdim. Çok iyi betonarme biliyordum. Betonarme hesabı yapardım. Dolayısıyla birçok projede kalıp resmi çizerdim. Bir mimara verip, "Hadi şunu hesapla, kalıp resmini çiz" dersen şaşırırlar ama ben asistanken bizim inşaat doçenti arkadaşlar kalıp resmini bana çizdirirlerdi. Ben biraz daha fazla para alırdım ama herkesten iki misli daha hızlı çizerdim.

Halk Partisi ve II. Dünya Savaşı

— *Atatürk öldükten sonra sistemde bir değişiklik oldu mu? Siz, o zaman lisedeydiniz.*
— Ben lisedeydim. İsmet Paşa rejimi, Atatürk'ünkinden farklı değildi. En azından benim yaşımda olanlar için. Fakat global savaş faktörü vardı. Bugün geriye döndüğüm zaman da aynı şeyi düşünüyorum. Savaş sırasında ve sonra her şey II. Dünya Savaşı'nın yarattığı tümden farklı koşullardan kaynaklanmıştır.

— *Bir karışıklık ya da olağanüstü herhangi bir şey yaşanmadı mı?*
— Hayır. Üst kademede konuşulmuş da olsa bize intikal eden

bir şey olmadı, rejim aksamadı. Büyük bozukluklar savaştan sonra, 1946'da, yani Demokrat Parti'nin kurulduğu zamanlar oldu. Ben üniversitedeyken dev savaş yeni bitmişti. Savaş bizim milliyetçiliğimizi beslemiştir. Düşünün! Çocuksunuz ve yıllarca askerlik talimi yapıyorsunuz. Her gün, "Almanlar şuraya gitti, Ruslar şöyle yaptı, Kuzey Afrika'da şu oldu. Pasifik'te bu oldu..." diye haber dinliyorsunuz. Dünyanın bütün propagandası milliyetçilik üzerine yoğunlaşmış. Türkiye'nin sınırlarında tehlikeler var: "Almanlar Mısır'a gidiyor, Almanlar Adalar'a indiler, Almanlar Kafkasya'ya geliyorlar..." Askerlerin büyük bir çoğunluğu Alman taraftarıydı, geleneksel Rus düşmanlığı, Alman propagandası...

— Savaşa girmedik, ama savaşı herhalde omuzlarımızda hissediyordunuz...

— Savaşa girmedik ama savaş ekonomisi yaşadık. Herkes biliyor. Ankara'da hep siyah perdeler inerdi, hava akınlarına karşı. Şeker, yağ, ekmek karne ile veriliyordu. Türkiye, hiçbir zaman kendine yeten bir ülke olmadı. Askeri nedenlerle bütçenin çoğu savaş hazırlığına gidiyordu. Üniversitedeyken, hiçbir şey yoktu; kağıt, kalem, grafos ucu (dolmakaleme benzer, numaralı uçları gereğinde değiştirilebilir bir tür mürekkepli çizim aracı) bekliyoruz ki Almanya'dan gelecek. Onları bulmak için Perşembepazarı'nda bir tek dükkan var, bir Yahudi'nin, oraya giderdik. Ona, ara sıra beş-on tane gelirdi. Eskiz kağıdı bile yoktu. Bir hesap cetveli, hatta adi bir cetvel bile bulmak zordu. Osmanlı'nın ne üretimi vardı da, iki savaş arasında Türkiye'nin olsun. Ama unutmamalı! Türkiye Cumhuriyeti 1950 yılına geldiği zaman borcu yoktu. 1950'den bugüne kadar geçen süre zarfında ise ülkenin durumu iyice kötüledi ve dışa bağımlı hale geldi. Fiziksel görüntü değişti. Nüfus arttı. Dünya ile iletişim arttı. Tüketim araçları yaşamı değiştirdi. Ama her şeyi dışarıdan alma pek değişmedi. Ve borç da yıllık bütçenin neredeyse yarısına ulaştı. Torunları bile borçlu bir ülke. Bu ülke değişmedi anlamına gelmiyor. Çok değişti. Böyle oldu.

— Yokluk vardı, ama sizin deyiminizle "sağlam bir Cumhuriyet kuşağı" vardı, değil mi?
— Bizde kesin bir inanç, kesin bir milliyetçilik, kesin bir güven vardı. O sırada komünist hareketler yavaş yavaş filizleniyordu. Özellikle Bulgaristan'dan gelen mübadiller arasında komünist eğilimler vardı. Bulgaristan'dan geldiği için bir arkadaşıma "Kızıl Fahri" derlerdi. Oysa sonradan pek çok kuşağın söylediği şeyleri bile ağzına almamıştı.

— Sol hareket nasıldı o dönemde?
— Sosyalizan düşünce, Cumhuriyet Halk Partisi içinde de vardı. Üniversite ortamında ve aydınlar arasında sol fikir, sınırlı da olsa vardı. O sırada çoğunluk milliyetçiydi. Türk milliyetçiliği bir örgütlenme sloganıdır. Ancak küçük bir grup için, ırkçı vurgularla güçlendi. Halkın çoğunluğu Müslüman ve futbolcu kaldı. Solcu olmak için çok özel bir ortam gerekiyordu; o koşullar ve çevreler Türkiye'de hiç olmadı.

— Politik olarak bilinçlendirecek yayınlar var mıydı?
— Ben okumayı seviyordum ama Türkiye'de okunacak fazla sol kitap yoktu. *Kadro* dergisinin bazı sayılarını ve Haydar Rifat'in komünizm üzerine bir kitabını anımsıyorum. Sahaflar Çarşısı'nda Nâzım Hikmet'in şiirleri satılırdı. Aldıklarımın içinde bir tanesi, *835 Satır*'dı. Solculuk fikri temeli pek gelişmemiş, bulanık simgesellikler ve belki bir jargondan ibaretti.

Evet, Fahri Aydağ (Kızıl Fahri) ile iyi dost olduğumuz için bana, "Fahri ile ahbaplığından dolayı sana kaybolmuş nazarıyla bakıyorum" diyenler vardı. Oysa hiçbir zaman, militan bir adam olmadı Fahri. Yumuşak, sakin, hoş bir insandı. Bulgaristan şivesi ile konuşurdu. Sosyalizmi savunmaktan öteye, örgütle falan ilişkisi olmayan biriydi. Yetenekli de bir mimardı. Doğrusu Teknik Üniversite'de pek komünist yoktu. Sol eğilimliler vardı. Ben de herhalde sol eğilimli bir adam oldum. Daha doğrusu düşüncenin her türüne açık bir gençtim. Fakat ideolojik bir saplantım olmadı, ama sosyalizm öğretisi-

ni okudum. Yine de çok fazla sol edebiyat okuduğumu o yaşlarda hatırlamıyorum. Nâzım Hikmet'in şiirleri, hikayeciler. Biraz sol düşünce tarihi. Harp bitince Amerika dünyaya egemen oldu. Demokrat Parti kurulda ve CHP eleştirisi arttı. Bu eleştirilerle birlikte radikal düşünceler de serpildi. Sağcı da arttı, solcu da. O sırada pek yavaş da olsa, biraz özgürlük havası geldi. Aslında bu savaş baskısından kurtulma havasıydı. Demokrat Parti özgürlük getirmiş gibi oldu. Ama bu bir cila idi. Hiç gerçek olmadı. Ve çok da sürmedi.

Su katılmamış bir "kendimci"yim

— Sizin lise ve üniversite döneminde insanlar özgürce konuşabilir miydi, yoksa sınırlar var mıydı?
— Kuşkusuz vardı, ama ben lisede çok farkında değildim. Henüz politize olmamıştım. Hükümetin gazetesi olan *Ulus*'u ve *Cumhuriyet*'i okurduk. Bir tane parti vardı zaten. II. Dünya Savaşı'ndan sonra her şey değişti. Hükümetler hoşgörülü değildi aslında. Eğer kendilerine karşı ufak bir şey hissederlerse hemen bastırırlardı. Türkiye tam bir polis devleti olmadı ama hükümetin demir elini her zaman hissederdiniz. Belki başka çaresi yoktu, onu bilmiyorum. O sırada dünyada da çok farklı olduğunu sanmıyorum.

— Okul döneminizden sonra Türkiye'deki siyasi harita nasıldı?
— Bana kalırsa kimse hiçbir şeyin militanı değildi. Fakat ırkçılık tartışılırdı. Irkçılar epey güçlüydüler. Reha Oğuz Türkkan onların sözcülerinden biriydi. Onu da okudum. Fakat politik bir yakınlığım olmadı. Doğrusunu istersen benim yapımda ideolojinin yeri yok. Ben bir kimsenin ya da düşüncenin peşinden gitmedim. Onun için hiçbir ideolojinin militanı olmadım. Garip gelecek ama su katılmamış bir "kendimci"yim. O dönemin en önemli siyasi hareketi, Demokrat Parti'nin kuruluşudur. Çok bilinçli değildik. Hatırladığım en önemli olaylardan biri, Beyoğlu'nun yakılıp yıkılmasıdır. 4

Aralık 1945 günü komünistlere karşı bir miting oldu. Bize, üniversiteye haber geldi, gazetelerde yazdılar. "Beyazıt'ta müthiş bir miting var, komünistlere karşı miting, herkes gitsin" diye. Biz dersteydik, haber geldiği zaman çıktık, tramvaya binip Çemberlitaş'a gittik.

— *Karşı grup olarak mı gidiyordunuz?*
— Hayır, meraktan gittik. Ben kesinlikle o yüzden gittim. Sınıfta ırkçı falan da yoktu. Tam Çarşıkapı'da Konstantin Sütunu önünde tramvay durdu. Beyazıt'tan müthiş bir kalabalık geliyordu. Biz de o yürüyen grubun en önünde tramvaydan indik. Beraber yürümeye başladık. Cağaloğlu'na ve Sirkeci'ye doğru giderek geride kaldık. Sirkeci'ye yaklaştığımız zaman kalabalık koşmaya başladı. Sirkeci'ye indiğim zaman Tan Matbaası'nı tahrip edenler, ellerine geçenleri sokağa atıyorlardı. Ben de dışarı atılanları ve onları yağmalayanları seyrediyordum. Kitaplar, yazı makineleri, telefonlar havada

1949'da İTÜ'den mezun oldu.

uçuşuyordu. Millet de topluyor. Önce dalıp seyrettim. Sonra benim de ayağımın dibine bir kitap düştü, baktım İngilizce bir çocuk ansiklopedisi, onu da ben yağmaladım. Uzun yıllar durdu. Sonra yok oldu. Üzerine safça yazmıştım, "Tan Matbaası baskınından hatıra" diye. Kalabalık oradan Eminönü'ne geçti.

— Hiçbir polis müdahalesi yoktu değil mi?
— Yoktu. Köprüden de geçtik. Sonradan köprü kapatılmış. Kalabalık Yüksekkaldırım'a yürüdü, biz de bu sefer, Tünel'e geldik. Tünel Meydanı'ndan biraz yürüdükten sonra konsolosluklar olduğu için yolu kesmişti polis. Bizi Asmalımeşcit'ten arkaya doğru yönelttiler. Sonra tekrar kalabalık döndü aşağıya indi, orada *Yeni Dünya* gazetesi ile La Turquie matbaası basıldı galiba. Beyoğlu'na doğru yürüdüm. O sırada farkına vardım ki dükkanları da talan ediyorlar. Benim çok sevdiğim bir kitabevi vardı, adı Berkalp olabilir. Orada güzel pul koleksiyonları vardı, Rusya'dan da kitaplar geliyordu sanıyorum oraya. Onu "komünist kitapçı" diye bastılar. Onun önünden geçerken çok üzüldüm, çünkü çok severdim orasını. Hep girer kitaplara, pul koleksiyonlarına bakardım. Ben de pul biriktirirdim. Dükkanı yok etmişlerdi.

— İnsanların tepkisi nasıldı?
— Etraftaki bazı adamlar şaşkın şaşkın seyrediyorlardı, yürüyen gençleri. Beyoğlu'na geldik, birisi çıktı ırkçı bir nutuk attı. Irkçı bir eylemdi ve yönlendirilmişti. Karışık hisler ve ezik bir ruh haliyle Gümüşsuyu'na geri döndüm.

— Neden böyle bir eylemin içinde yer aldınız, sol eğilimliydiniz ve bu ırkçı bir yürüyüştü?
— Bir kez, üniversiteden çıkarken biz bir gösteri seyrine gittik ve sadece seyrettik. O yürüyüşün önüne düştük, nehir gibi kalabalıkla sürüklendik. Ben, düşünsel ve duygusal olarak o yürüyüşün parçası değildim. Arkadaşlarım da değildi. Kaldı ki ben öyle her şeye heyecanlanan bir tip de değilim. İçeriği

de benim için anlamsızdı, ama eylem görülecek bir olaydı. Gençleri ayağa kaldırmışlardı, komünizme karşı o yürüyüşte birçok bilmediğimiz örgütlenme vardı.

— *Hükümet destekli bir eylem miydi?*
— Onu bilmiyorum. Gerçekten habersizdik. Ama resmi destekli olabilir. Okulda komünizm, Nâzım Hikmet, ırkçılık tartışmaları yapardık. Ama içimizde örgüt ilişkisi olan bir adam olduğunu hatırlamıyorum.

— *Siz hiç* Tan *gazetesi okur muydunuz?*
— *Tan* gazetesi ara sıra okudum. Okula giren gazeteler içinde vardı ama bizde *Tan* gazetesi takipçisi yoktu.

— *Bu baskınlar üzerine nasıl değerlendirmeler yapıldı ya da karşı gösteriler filan oldu mu?*
— Yapılamazdı, hükümet onu engellerdi. Sola karşı Türkiye'de her zaman bir şeyler olabilir de solun bir şey yapması olasılığı sınırlıdır. Daima azınlıkta kalmıştır. Solun, sosyalizmin içeriği bizim kültür seviyemizin üzerindedir. Taraftarları da çok fazla anlamamışlardır. Çünkü Marksist felsefesinin Avrupa kültürünün derinlerine inen kökleri var. Antikiteye kadar iner.

— *Anlamak için belirli bir düzeyde mi olmak lazım?*
— Evet. Avrupa'da o düşünce bir ırmak gibi beslene beslene gelmiş. Marx sonuçta kendinden öncekiler üzerine kurmuş felsefesini. Bizde o temel hiç olmadı. Her şey gibi o da, halka hatta okumuşa düşünsel olarak inemeyen aktarma olarak kaldı. Türkiye'de maalesef düşünce akımlarının çoğunluğu aktarmadır. Bilim de öyle, ideoloji de... hatta dini düşüncede de aynı köksüzlük var. Halka zaten inmez. 1960'tan sonra biraz daha fazla bilinçlenme oldu. Bana kalırsa, Atatürk döneminin pratik, halkçı ilkeleri kadar hiçbir şey halka inmedi. Sosyalizm köye inemedi. Kolay kolay bu millet bilinçlenmiyor. Köy Enstitüleri devam etseydi, belki olabilirdi. Türki-

ye'de Müslümanlık bile basit birkaç litürjik bilgi dışında gerçek bir tarihi bilgiye oturmaz. Halk birkaç dua öğrenir. Peygamber hikayeleri öğrenir. Ne *Kuran* okumuştur ne de İslam tarihi bilir. Bir toplumsal davranıştır. Kentli ve köylü arasında da İstanbul hariç, bir fark olduğunu sanmıyorum. Türkiye bir kırsal toplumdur. Hâlâ da o karakterini koruyor.

— *Şehirle köy arasında kültürel bir fark da yok muydu?*
— Kültürel olarak çok büyük bir fark olduğunu sanmıyorum, yani köylü daha az okumuş olabilir, ama temel olarak kentteki okumamışla benzer eğilimleri taşır. Kaldı ki Anadolu köylüsü artık kentlerde. Bugün de bizim dış dünya yorumumuz çok kısıtlı. Bu kadar yıl geçtikten sonra Türkiye'de bir bilim toplumu eşiğine ulaşamadık. Onca üniversitenin varlığına karşın bir bilim ortamı yaratamadık. Bilimsel jargon kullanılması sizi aldatmasın. Olmaması için de çeşitli nedenler var. Bir kez tarihi birikim yok, dolayısıyla motivasyon, dolayısıyla bilime karşı ilgi, nesnel olarak dünyaya bakış gelişmemiş. Felsefe olmadığı için kavramsal boyut gelişmemiş. Eleştiri yok, gözlemcilik gelişmemiş. Bunlar olmadığı için de üniversite, üniversite olmakta zorlanıyor. Devlette de motivasyon yok, halkta da. Devletin bunu halka vermesi gerek. O, Atatürk zamanında olabilen bir şeydi. 1950'den sonra kalktı. Çünkü öyle bir lider bir daha gelmedi.

— *İsmet İnönü dönemini nasıl değerlendiriyorsunuz?*
— Demokrat Parti ve sonrasında uydurulanlardan gerçeği çıkarmak zordur. Halk II. Dünya Savaşı'nda içinden geçtiği büyük ekonomik sıkıntıyı İsmet Paşa ve Halk Partisi'ne yükledi. Ben, "milli şef" hatta "Atatürk" sözlerini sevmiyorum. Atatürk, Gazi Mustafa Kemal olarak kalsaydı daha güzel olurdu bence. Bir dâhinin unvana ihtiyacı yok.

— *Abartı mı?*
— Yüceltmek belki doğal bir eğilim ama, ben ululamayı sevmem.

— Bir yandan içini boşaltmak gibi mi?
— Sözle yüceltmek güzel bir şey değil, insanları. İnsan kendi kişiliği ve yaptıkları ile yeteri kadar büyük, eğer büyükse. Şimdi, "Gazi Mustafa Kemal" dediği zaman Atatürk küçülüyor mu, "Atatürk" dediği zaman büyüyor mu? Yok. "Milli şef", "Atatürk" filan dersen, içini boşaltma eğilimini de teşvik edersin. Churchill'in içini boşaltamazsın, Churchill neyse odur. Gerçi Atatürk olağanüstü bir dâhi olduğu için ne söylesen yapıtını ve düşüncesini boşaltamazsın. Onun başka kimlikleri de var, bir noktada çağdaş Türkiye'yi tanımlayan bir kimlik. İslam dünyası içinde ona yaklaşan bir lider çıkmamış. Amerikalılar, II. Dünya Savaşı sırasında, Ruslara karşı kavganın aracı olarak İslam'ı kullandığı için, Türkiye'deki yobazları da tahrik ettiler ve o kavganın sonucu bizi bugüne getirdi. Soğuk Savaş'tan bize kalan bir şeydir İslamcılık. Ama İslam dünyası bundan dolayı bir şey kazanmadı. İslam ülkeleri, ne yazık ki dünyanın en fakir, en az bilim üreten yeridir; dünyada her şeyini yabancılara borçlu ve onların kuyruğundan giden ülkeler topluluğudur. Laik Türkiye onlar için sadece bir aydınlanma ideali değil, bir yer edinme ideali olabilirdi. Dinsel kültüre bir şey olmadığı da kesin. Emperyalizm ve aç gözlü petrol şeyhleri ortaklığı bunu engelledi.

Alıcı kültürün son iki yüz yılı

— Cumhuriyet'te kültürün eğilimi değişti mi?
— Çok yineliyorum ama bizimki alıcı bir kültürdü. Eskiden olduğu gibi, rejim değişse de almak zorunda. Geri de kalmışsın. Taklit, determinist bir zorunluluktur. Almadığımız hiçbir şey yok! Bilim, teknik, tıp, mühendislik, malzeme, makine, öğretim programları her şey. Tanzimat denilen, topluma kabul ettirebilecekleri kadar Avrupalılıktan öte bir şey değil. Atatürk buna ulusal özgürlük ve laikliği eklemişti.

— Yine de her yenilik bir dirençle karşılaşmamış mı?
— Kuşkusuz. Toplumun yerleşmiş kurumları ve düşünsel ge-

leneği her zaman yeniliklere direnir. Amerika'dakinden daha kötü bir tepki değil bizdeki. Yalnız burada dış odakların *subversive* (zarar veren, hükmeden) etkileri bizde daha etkili. Amerika katı dincilerin yerleşip kurdukları bir ülke. Bugün Türkiye'deki laiklerin oranı Amerika'dan çok yüzde olarak. Amerika'da yüzde 15 civarında. Ne var ki Amerika laik bir ülke. Bir papazın, ya da dini bir mezhebin iktidar şansı yok. Fakat gericiliğin boyutları her yerde aynıdır.

— 11 Eylül'den sonra gitmiştim Amerika'ya. Her taraf bayrak doluydu.

— Onların milliyetçiliği bizden daha köklüdür. Fakat Amerikan toplumu temelde Avrupa uzantısı olduğu için toplumsal yaşamında bilimsel düşünce ve düşünce özgürlüğünü din ile savaşarak almış bir Avrupa geleneğine sahip çıkar. "Püriten bir din toplumu" olarak kurulmuş Amerika. Ama felsefe geleneği var. Türkiye'de felsefe olduğunu söyleyenler boş konuşuyorlar. Kaldı ki Sünni şeriat, felsefeyi dışlayan bir düşünceye oturur. Türklerin İslam teolojisine katkıları bile İslam teoloji tarihinde pek görülmüyor. Oysa medrese eğitimi sadece onun üzerine kurulu. Ünlü teologlara şerh düşerek yetinen bir ulema sınıfı. Bu düşünsel boşluğun nedenini anlamak için çalışıyorum. İster dini ideoloji, ister milliyetçilik, ister başka bir şey; Avrupa ile aramızda büyük bir entelektüel uçurum var. 18. yüzyıldan sonra kendimize çeki düzen vermeye çalışmışız. II. Viyana Kuşatması'ndan sonra kahraman fakat genelde mağlup bir ordumuz var. İmparatorluk sınırları giderek daralıyor. Ama ne diyor Mustafa Reşit Paşa, Tanzimat Fermanı'nın başında: "Herkesin bildiği gibi, devletimizde, kuruluşundan beri *Kuran*'ın yüce hükümlerine ve şeriat yasalarına tam uyulduğundan, ülkemizin gücü ve bütün tebasının refah ve mutluluğu en yüksek noktaya çıkmıştı. Ancak, yüz elli yıl var ki, birbirlerini izleyen karışıklıklar ve çeşitli nedenlerle şeriata ve yüce yasalara uyulmadığından evvelki kuvvet ve refah, tam tersine zayıflık ve fakirliğe dönüştü. Oysa, şeriat yasaları ile yönetilmeyen bir ülkenin varlığını sürdürebilmesinin

imkansızlığı açık seçik ortadadır..." Savaştan yılmayan, fakat sonunu da ringi mağlup olarak terk eden bir Osmanlı İmparatorluğu var. Bütün 19. yüzyıl boyunca dayak yiyen bir boksör gibi. Çözüm önce şeriatta gibi gösteriliyor. Bu, sürekli kendini afyonlamaktır. Sonra yapılan şey, her şeyi ithal etmek. Silah alacağız, fizik öğreneceğiz, ondan sonra modern tıp. Arına Avrupa'daki dev gibi üç yüz yıllık bir matematiğin içine koyacak bir tek adamımız yok.

— Geri kalmanın kökenleri, birkaç yüz yıl geride değil mi? Örneğin matbaa üç yüz yıl sonra geliyor...

— Evet. Avrupa 15. yüzyıl sonuna kadar 300 matbaa kurmuş ve 20 milyon kitap basmıştı. Heykel yapmamışız, resim yapmamışız... Bütün o boşluk içinde devletin varlığını sürdürmek için yapılacak tek şey, Avrupa'yı taklit etmek olmuş. Bugün de Avrupa ile eşit olmak için silahını, giyimini, otomobilini, uçağını ve onlara uygun yasaları alıyorsun. "Şu yasanın şurasını değiştir" diyorlar. Biz de değiştiriyoruz. Bizim dönemimizde üç kitap yayınlarsan profesör oluyordun: Yeterlik, doçentlik, profesörlük. Üniversite bunları bastırıyordu. Senato sadece basılmış kitaba bakardı. Şimdi bilimsel nitelikli yabancı dergilerde bir-iki makale ile boy göstermek bile yeterli olur hale geldi. Türkiye'de neredeyse 100 üniversite var, ama uluslararası düzeyde bir dergi çıkaramıyoruz. Bu ne demek: "Sen doçent mi olmak istiyorsun? Öyleyse İngiltere, Amerika veya Fransa'daki bilmem ne dergisinde bir makalen çıksın." Bazen iki tane makale çıkarsa profesör yapıyorlar. Bunlar komik şeyler tabii. Kendi ülkesinin tarihini yazan adam bile, eğer yabancı bir dergide bir makale yayınlamamışsa profesör olamıyor. Bundan daha alçaltıcı bir durum olabilir mi? Hadi diyelim ki doğa bilimleri, matematik vb. dallarda bu biraz gerekli. Kendi tarihimizde en büyük otorite neden biz olmuyoruz?

— Cumhuriyet sonrasında üniversiteye önemli sayıda bilimadamı gelip öğretim düzeyini yükseltmişlerdi. Bugün dünyada yirminci sırada bir bilimsel yayın kotamız var. Bazı alanlarda sekizinci sıraya kadar çıkmışız.

— Zoraki bir sistem içinde on binlerce yetenekli Türk akademisyeninin üretimi kuşkusuz belli bir düzeye yükselebilir. O zaman üniversiteye gelenler, soyu Yahudi olan, büyük bilimadamlarıydı; tıpta, hukukta, biyolojide, sanat tarihinde. Onların yetiştirdikleri ve dışarıda öğretim görenlerle İstanbul Üniversitesi üniversite oldu. Yabancılar arasında çok değerli bilimadamları vardı. Birçoğu Amerika'ya gitti.

— Burada kalamadılar yani.
— Biz 1950'den sonra onlara kötü davrandık. Bugün İstanbul Üniversitesi'nde aynı uluslararası standardı bulmak hayal. Burada yarım yüzyıllık bir gelişmeyi doğru özetlemek kolay değil. Ama biz dışarıdan öğrenmek zorundaydık. Öğrenmeyi de öğrenmek zorundaydık. Pek çok insan yetiştirmiş olsak bile bugün de "öğrenmeyi öğrenmek" zorundayız.

19. ve 20. yüzyıl mimarisi ulusalcılık ve modernizm

— 19. yüzyıl seçmeciliği üzerine Cumhuriyet ne getirdi? O dönemin yeni yapıları hangi anlayışı izliyorlardı?
— Modern anlayışı. Türkiye'ye modern mimariyi yabancı mimarlar getirdi. Geç Osmanlı'dan bu yana: Valori, Giulio Mongeri, D'Aronco, Ernst Egli, Bruno Taut, Martin Elsaesser, Clemens Holzmeister, Paul Bonatz ve daha sonradan mimar ve şehirci ve pek çok yabancı hoca.

— Osmanlı mimarisinin son yüzyılları için ne diyorsunuz?
— Özellikle II. Mahmut'tan itibaren hep kopyadır. "Kopya" deyip geçmeyelim. Dolmabahçe Sarayı'nı yaptık. Mimarlarımız Osmanlı ama genelde Müslüman değil; Ermeni, Rum... 19. yüzyılda garip bir şekilde Ermeni egemenliği var mimarlıkta. Balyan ailesi neredeyse bütün önemli yapıları yapıyor. Sonra yabancılar. Ben bunu anlamakta hep zorluk çektim. Bir tarihi tesadüf demek zor. Çünkü başka alanlarda da bu var. Türk mimar yok. Taa Kemalettin Bey gelene kadar yok. Ben 1970 senesinde bu evi (Anadoluhisarı'nın tepelerinde

muhteşem manzarası ve bahçesi olan, içerde kot farklarıyla farklı mekanların oluşturulduğu, son derece yalın çizgilere sahip bir ev) yaptırırken bile iyi ustalar Rumlar, Yahudiler, Ermenilerdi İstanbul'da. Osmanlı döneminde de yüzde 50'si her zaman onlar olmuş. Bu Osmanlı sisteminde şaşılacak bir şey değil. Çünkü Cumhuriyet'te de devam ediyor. 1958'de yeni doçent olduğum sırada, fakültede yeni ders programı yapmaya başladık. Ne yaptık? Fransa, Amerika, İngiltere, Almanya'daki bütün mimarlık fakültelerinin programlarını aldık. Onları Türkçe'ye çevirdik, derledik. Bir sentez yapmaya çalıştığımızı söyleyebilirim. Temelde bir uyarlama idi. İçine biraz Türkiye Mimarisi Tarihi diye bir konu ekledik. Avrupa kitaplarını okuduk, kendi kitabımız yoktu. Bir tane yapı kitabı, bir tane mimarlık kitabı onlardan derleme. Amerikalılar İstanbul'a geldi, 1952'de Hilton Oteli'ni yaptılar. Türkiye'nin en önemli modern yapısı Hilton Oteli oldu. 1950'li yıllardan sonra da Alman, Amerikalı, İtalyan pek çok hoca geldi, gitti.

— Osmanlı mimarisinde Nuruosmaniye Camii'ni "tam bir Türk Baroku" olarak tanımlıyorsunuz. Bu "kopyacı mimarlık" anlayışında nasıl olmuş da başka bir şey oluşturulmuş?

— Osmanlı'nın Lale Devri'nden itibaren yapmaya çalıştığı şeyin doğasını anlamak lazım. Biz geride kaldığımızı anlıyorduk. Bu Lale Devri'nde kesinleşti. 28 Çelebi Mehmet Efendi'nin anlattıklarını biliyoruz. Birdenbire dünyanın başka bir dünya olduğunun farkına varmamızın en önemli örneği mimari üretimde Nuruosmaniye Camii'dir. Çarşı esnafı, Sultan I. Mahmut'tan, eskiden var olan bir mescit yerine yeni bir cami yapmasını dilemiş. Sultan Mahmut da büyük çarşının içine güzel bir külliye yaptırmaya karar vermiş. Ve rivayete göre, "Bana birkaç kilise örneği getirin de göreyim nasıl oluyor bunlar" demiş. Ulema karşı çıkmış. İlginç olan şu ki oraya seçilen adam bir Rum usta (Simeon). O seçildiğine göre döneminin ünlü mimarı olması gerek. Onun Avrupa Barokunun nasıl farkında olduğunu, nereden geldiğini, ne yazık ki bilmiyoruz. Nuruosmaniye Camii çok güzel bir yapıdır. Ger-

çekten de tam bir barok yorumudur ama bir kopya değildir. Özgün bir barok yapıdır. Kanımca arkasındaki güçlü Osmanlı geleneği dış formlardaki Batı motiflerinin temel tasavvuru bozmasına engel olmuş. Oranlar, profiller, eğrisel ayrıntılar değişmiş. Bu aslında mimari kültürde çok köklü bir değişiklik. Bir camide karşımıza çıkıyor. O dönemde sanata egemen olan rokokoda tam bir taklit değil uyarlamadır. Ustası Müslüman değil. Ama Osmanlı. Ankara Kocatepe Camii'yle karşılaştırınca anlarsın o dönemin yaratıcılığını.

— 1957 yılında açılan Ankara Kocatepe Camii Yarışması'nı Vedat Dalokay kazanmıştı. Sonradan başlanan inşaat durduruldu. Temelleri dinamitlendi. Dalokay'ın projesi yerine Hüsrev Tayla ve Fatin Uluengin'in projesi uygulandı, neden?

— Ben de girdim o yarışmaya Erdoğan Yalkın'la birlikte ve her iki aşamasında mansiyon aldık. Herkes geleneksel cami imgesini modernize etti; kubbeli, minareli bir yapı, cami simgesinin ayrılmazları. Hepimiz avlulu, kubbeli ve minareli bir cami tasarladık, onu stilize ettik, sadeleştirdik. Vedat Dalokay kazandı yarışmayı ve o cami, temeli atıldıktan sonra, Demokrat Parti hükümeti tarafından yıktırıldı. Ve yerine bugünkü yoz kopya yaptırıldı. Niçin? "Geleneksel kimlik" uğruna... Kötü bir kopyadır. Ne idüğü belirsiz; Sultanahmet'le Selimiye karışımı başarısız bir tasarımdır. Türkiye'de sonraki yılların zavallı cami furyasını teşvik etmiştir. Altında da otoparklar, çarşılar, trafik gürültüsü ortasında felaket bir kurgudur. Eskiden ders alıyorsan, kompozisyondan vazgeçtik, çevresine geniş bir nötr alan yerleştir. Vedat Dalokay o fikri geliştirerek Pakistan'da Başbakan Butto zamanında İslamabad Camii'ni yaptı. İslamabad Camii modern bir camidir. Bence İslam dünyasındaki yeni büyük camiler arasında en güzelidir. Sultan I. Mahmut, Demokrat Partililerden çok daha ileri kafalı bir adam olarak arkasındaki çok yakın güçlü geleneğe rağmen Nuruosmaniye Camii'ni yaptırma cesaretini göstermiş. Orada yenileşme başlıyor. O yenileşmenin teması hiç değişmedi: "Biz Avrupa'yı örnek almak zorundayız." Çünkü Avrupa her açı-

Ankara Kocatepe Camii Yarışması'nda Erdoğan Yalkın'la birinci aşamada mansiyon aldığı proje (1957).

dan daha üstün, bizi yeniyor, bizi sömürüyor. Buna karşı yapılacak tek şey onun bildiği şeyleri bizim de bilmemizdir. 19. yüzyıla geldiğimiz zaman her şey kopyadır. Ulemanın karşı çıkamayacağı boyutlarda Avrupa örnek alınmaktadır, yapabileceğimiz kadar. Osmanlı son döneminde Avrupa'dan esinlenerek oluşturulan bir "neo-klasisizm, neo-Osmanlıcılık" akımı oldu. Etnografya Müzesi, Ziraat Bankası falan gibi yapılar çıktı ortaya. Fakat sonra köklü bir modernizm geldi. Bizim o sırada Avrupa'ya giden gençlerimiz, örneğin Prof. Emin Onat, Sedad Hakkı Eldem o ortamda yetiştiler.

Modern mimariden Türk üslubuna

— Bir de Seyfi Arkan, Şevki Balmumcu gibi mimarlar da yok mu?

— Kuşkusuz başkaları da var. Seyfi Arkan gibi mimarlar modernizmi Türkiye'ye getirdiler. Kopyacı da değillerdi. Moder-

ni özümsemişlerdi. Bizim arkamızda güçlü bir klasisizm geleneği olmadığı için biz görece hızlı modernist olduk. Fakat kısa sürdü. Avrupa'da politik ağırlık Alman ve İtalyanlara geçtiği zaman moderni bir yana bırakıp sözde kendi geçmişimizin yorumuna döndük. Savaştan sonra gelsin Amerikan modernizmi. Kültür taklitçiliği bizim yaşamımıza böyle iniş çıkışlarla yansımıştır.

— *Siz de etkilendiniz kuşkusuz...*

— Emin Onat ve Holzmeister'le modernist projeler yaptım. Holzmeister'le yaptığım projenin ilginç bir hikayesi var. Konu Surp Agop Mezarlığı'nda çift apartmanlardan oluşan bir yeni yapı dizisiydi. Bugün Divan Oteli'nden Radyo Evi'ne giden dizi. Ben o sıralarda Wright'tan etkileniyordum. Oldukça cüretkar cepheler yaptım. Teslim gününe kadar birkaç gece sabahladım. Gece cepheleri çizdim. Uykusuz sınıfa geldim. Cepheleri boyayacak vaktim olmamıştı. Bir-iki saatte boyamama olanak yoktu. Fakat arkadaşlar arasında Khosro (Hüsrev) adında İran cirit şampiyonu çok sevimli ve iyi resim yapan bir arkadaş vardı. "Ben onları sana yetiştirim" dedi. Acele cephelerin gölgelerini çizdim. O da bitirdi. Cepheler daha kurumadan Holzmeister'e götürdüm. Projelere Celile Hanım'la (Doç. Celile Berk) birlikte bakıp not veriyordu. Projelere baktı. Bana döndü, "Sen bunları Bonatz'a götürsen çok not alamazsın, ama ben sana 20 (tam numara) vereceğim" dedi. Belki cesaretime vermişti numarayı. Dördüncü sınıfta Paul Bonatz'la proje yapmaya başladığım zaman Türk üslubunda yapmak zorunda kaldım. Ankara'da Milli Kütüphane projesi yaptım, onunla iki ay taş cephe çizdim. Diploma projesi hazırladığım dönemi hatırlıyorum, Yenikapı'da bir terminal projesiydi. O zaman İtalyanlardan esinlendiğimi hatırlıyorum. İkinci sınıfta Emin Onat'la proje yaptığım zaman öyle bir derdim yoktu. Ama dördüncü sınıfa geçtiğim zaman (ki o sırada yarışmalara girmeye başlamıştık) düpedüz "milli üslup" dayatılmıştı. Jüriler de öyleydi. Biz modernle başlayıp sonunda Türk üslubuyla bitirdik

okulu. Diploma projem ikisinin karışımı bir eklektik tasarımdı. "İstanbul Adalet Sarayı-1947" yarışmaları bu duruma iyi bir örnektir. Yarışmanın ilk aşamasında projeler Türk üslubunda idi. Emin Onat'la, Sedad Hakkı Eldem de beraber girdiler o yarışmaya. İkinci aşamasında jüri değişmişti. Ve daha modernist mimarlar jüriye katılmışlardı. O zaman bir de baktık ki Eldem'le Onat'ın yaptığı proje de değişti. Ben henüz öğrenciydim ve yarışmaya Leman Tomsu, Enver Tokay'ın ekibinde katılmıştım. Sonra Hilton Oteli geldi. Her şey değişti. Ondan sonra Türk üslubunda bir şey yapmaya heveslenen az oldu.

Mimaride ulusalcılık

— "Ulusalcılık" ve "ulus kavramı" anlayışı Cumhuriyet döneminde her alanda etkili oldu tabii. Bunun mimarideki yansımalarından söz eder misiniz?

— Biliyorsunuz, "birinci ulusal akım" denilen şey, yeni Osmanlı'dır. Kemalettin Bey, Vedat Bey, bunlar "tanınmış ilk Türk-Osmanlı mimarları"dır ama yaptıkları şey, Osmanlı'nın çağdaşa uyarlanmasıdır. 19. yüzyıl neo-klasisizmi bizde *Neo-Osmanlı* oldu. Kaldı ki *Neo-Osmanlı* yapmaya Türklerle birlikte yabancılar da katılmışlar. Avrupa ne yapıyorsa biz de aynısını yapmışız. Bizim ilk ulusal dediğimiz, Osmanlı geleneği çizgisinde bir yenidir... Bazı motifler, kemerler veyahut saçaklarla bir yeni Osmanlı üslubu yaratıldı. Bu, Cumhuriyet'in başlarında devam etti. Ankara'da Ziraat Bankası, Etnografya Müzesi, Vakıf Hanları, camiler. Aslında 19. yüzyıldaki İstanbul camilerindeki seçmecilik Yeni-Osmanlı'dan daha zengindir. Yaratıcıları da çoğunlukla Ermeniler. Bizim Türk mimarları daha klasik dönemlere bakarak Yeni-Osmanlı'yı tanımladılar.

— Türkiye'de modernizm (asri mimari) doğrudan Avrupa modernizminin bir uzantısı değil mi?

— Kuşkusuz. Biz 19. yüzyıldan bu yana Batı ne yaparsa onu

yapıyoruz. Cumhuriyet'te de bu değişmedi. Bu yüzyıl başında geri kalmış toplumların yapacağı başka bir şey de yoktu.

— Türkiye'nin genç mimarları Seyfi Arkan, Sedad Hakkı Eldem, Emin Onat, Ankara Sergi Sarayı'nın mimarı Şevki Balmumcu modernist mimarlardı. "Türk üslubu" girişimi neydi sizce?

— Almanya'da Naziler ve İtalya'da faşistler de öyle yapıyorlardı. Ruslar da ilk modernistleri terk edip, ötekiler gibi mimariyi yeğlediler. Neo-klasizm, İngiltere'de, Fransa'da, Amerika'da en azından resmi yapılarda egemen bir davranış oldu. 1950'lerden önce. Bizde de o zaman (benim öğrenciliğime rastlayan kısa bir dönemde), taş kaplama, kemer yapmaya başladık; bizim ulusal geçmişimiz Osmanlı'dır. Birkaç motif alıp "ikinci ulusal" denen zorlamayı yaptık. İlginç olan bu akımın Türkiye'deki ilk modernist denemelerden sonra gelmesidir.

O dönem kısa sürdü, çok az eser de kaldı o dönemden. O da birdenbire kesildi. 1947'deki Adalet Sarayı Yarışması ve Hilton Oteli (Hilton Oteli, 1952'de tanınmış Amerikalı mimarlar, Skidmore, Owings ve Merill şirketleri tarafından tasarlanmıştır. SOM Grubu olarak bilinen bu mimarların yerel danışmanı Sedad Hakkı Eldem'di. Hilton Cumhuriyet dönemi mimarlığında II. Milli Mimari Dönemi'nin kapanışını örnekleyen yapılardandır) ile birlikte bitti. Amerikalılar savaşı kazandıktan sonra Amerikan modernizmi veyahut savaş sonrası modernizmi Türkiye'ye "tak" diye geldi oturdu. On sene kadar, Almanların da etkisiyle bir ulusalcılık oyunu oynadık. Onun son etkileri, Radyoevi binasındadır. O konuyla uğraşan Sedad Hakkı ve birkaç izleyicisi kaldı. Sedad Hakkı'nın konutları ilginç tasarımlardır. Çeşitli projelerinde Osmanlı geleneğinin modern yorumu vardır. Türk konut mimarisi geleneğinden etkilenmesini doğal buluyorum. Çünkü "Türk hayatlı evi" geleneği büyük bir yapı geleneğidir. Anadolu, Türk mimarisinde iki özgün üslup yarattı: Birincisi büyük kubbe örtülü yapı; ikincisi ahşap konut mimarisi. Birincisi Osmanlı başkentlerinde ikincisi Osmanlı kültürünün egemen olduğu daha yaygın bir coğrafyada.

Hayatlı ev geleneği çıkmaları, büyük yarı açık galeri şeklinde hayatı, avlusu, plastik ve mekansal özellikleriyle özgün birk Anadolu-Türk sentezi. Kanımca Türk Evi çok etkileyici biçim düzenleri geliştirmiştir. Ve Japon evi ile birlikte ahşap yapı üsluplarının en görkemli örneklerinden biridir.

Türk hayatlı evi

— Türk Hayat'lı Evi *(1995) adlı bir kitabınız da var. Biraz bu evin tipolojisinden bahseder misiniz?*
— Hayatlı ev, kanımca dünya mimarlık tarihine yaptığımız en büyük katkılardan biri. Ben her zaman o ev planlarına bakıp büyük heyecan duydum, fakat o planlar, bugün içinde yaşayabileceğimiz planlar değil. Avlu içinde bir ev. Hayat denilen yarı açık mekan üzerine kurulu. Ona açılan iki tane oda ve odalar arasında bir eyvan var. Kışın oturamazsın, soğuktan donarsın. Evin merdiveni açık havada. Odaların özel bir işlevi yok. Temelde bütün odalar aynı zamanda yatak, oturma odası. Günlük yaşam köylüler gibi açık havada geçiyor. Bir tanesi biraz daha önemli (başoda), genelde orada erkeğin misafirler ağırlanıyor. Bu gelenek, kentte özellikle 19. yüzyılda büyük değişmeler geçirip ilginç tipolojilere temel oluşturdu. Fakat 19. yüzyıla kadar hep dışarıya açık bir kompozisyon. Hatta sultan sarayları bile, örneğin Kağıthane'deki Sadabad, hayatlı ev şemasına dayanır.

— *Geçmişi ne zamana kadar uzanıyor bu hayatlı evin?*
— Bu her bakımdan çok kökenli bir yapıdır. Bir galeriye açılan odalar, ilk çağlara, Hitit çağına kadar gider. Eyvan motifi de çok eski bir Ortadoğu motifi, hem anıtsal mimaride var hem konut mimarisinde. Yapı konstrüksiyon tekniği olarak Anadolu'da İÖ 4. bine uzanan bir gelenek. Taş temel üzerine ahşapla desteklenen kerpiç ev. Bütün bunlar uzun sürede değişe değişe ilginç bir hayatlı ev tipolojisine yol açmış. Bu bir kent evinden çok, kırsal alan evi. Belki böyle bir ayrım da doğru değil. Yeni zamanlardaki gibi köyü kentten kesin ola-

rak ayırmak doğru değil. Çünkü tarımla uğraşan bir toplumun kentleri zaten köyden çok farklı değil. Kaldı ki Türkler, sur içinde yaşamamışlar. Eski surlu kentleri ele geçirdikleri zaman, göçer halk şehrin dışına yerleşirmiş; atı, koyunu, sığırı var, şehirde oturamaz. Bütün eski Türk şehirleri sur dışındadır ve tarımla uğraşan bir halk var. O halkın da bir kısmı göçerlikten yerleşikliğe yeni geçmiş. O insan için açık planlı bir ev gerek. Bu sosyal, tarımsal yahut ekonomik isteklere uyan basit bir tipoloji gelişmiş: bir eyvan, iki oda, önünde de bir galeri! Bunlar birbirleriyle nasıl buluşmuşlar, ne zaman buluşmuşlar? Bu ev oluşumunda bir yanda tarımsal koşullarda çok büyük konfor aramayan insanlar var, hayvan da besliyorlar, öte yanda da bir eski yapı tipolojilerinin öğeleri var. Bu tipoloji ile o yaşam nerede ve ne zaman buluştu? Büyük olasılıkla bunun kökeni Güneydoğu Anadolu.

— *Mardin, Diyarbakır gibi mi?*

— Evet. Kuzey Suriye, Mezopotamya... O eyvan (düz çatı veya beşik tonozla örtülü, bir yüzü açık dikdörtgen niş), Sasani çağında var. Ortaçağ'da, eyvanlı ev Mısır'da, Doğu'da, Orta Asya'da da var. Dolayısıyla eyvanı, yani üç tarafı kapalı, bir tarafı avluya açık bir odanın önüne bir revak koyarsan, yani doğrudan doğruya avluya açacağına, avlunun önüne bir eleman daha gelirse bir yarı açık ara mekanla eyvanı korumuş olursun. O zaman güneşe, yağmura karşı, daha korunaklı oluyor. Bence mantık bu ve soğuk iklim evi değil. Hayat üzerindeki odaların sayısı ise giderek artmış. Ev düz çizgiden *lineer* "U"ya doğru gelişmiş. *Hayatlı Ev* kitabımda bu gelişme ayrıntılı olarak var. Uzun yüzyıllar bu plan tipolojisi kullanılmış. Diyarbakır'da hâlâ öyle evler var. En zengin adamın evi gene eyvanlı, önünde bir tane hayatı var. Mardin'de, Urfa'da her yerde görüyorsun, yani Anadolu'nun bütün zenginleri böyle evler yaptırmışlar, Selçuklu sultanları bile. Bu göçer bir toplumun tavrı mıdır, tarımsal toplumun tavrı mıdır? Konfor olarak gelişmemiş ve aristokrat eğilimleri olmayan bir sosyal sistemin görüntüsü müdür? Nasıl yorumlarsan

yorumla ama sonuçta, o basit tipoloji, çok zengin bir mimari üslup yaratma olanağı vermiş.

— *İklimle bağlantısı var mı?*
— Anadolu'nun kışını düşünürsen, sonradan gelişmenin iklim faktöründen bağımsız bir gelişimi var. Hayat, yer yer açık bir galeri. Şaşılacak bir öğe.

— *Bu seçim nasıl oluyor?*
— Bugün anlamak zor. Ben çadırdan çıkan göçerin yaşam deneyine bağlanabilir diye düşünüyorum ama tasarımsal ögeler göçerden çok önce.

— *Ne zaman bu tarz evden vazgeçmeye başladık?*
— 19. yüzyılda şehirler büyüdükçe... Şehir içinde avlu olamadığı, sokakla bütünleştiği zaman plan değişiyor. Klasik hayatlı evde ise avlu olduğu için kadına açık bir mekanda yaşama olanağı sağlıyor. Batı Anadolu'da öyle pek çok ev gördüm. Kapıdan avluya giriyorsun, hela o girişin yanında, mutfak dışarıda. Avluda kadınlar çoğu tarımsal işleri görüyorlar; bahçelerinden meyveler geliyor, onları temizliyorlar, depolara koyuyorlar. Şehirden biraz daha uzaksa, koyunlar var; alt kattaki ahırlara giriyor avludan. Avludan hayata açık bir merdivenden çıkıyorsun. Bazen bir ara kat var; kışın oturmak için, korunaklı. Bu şemanın verdiği mekansal zenginlik gerçekten olağanüstü, çünkü mekan düzenlemesi yarı açık, kapalı ve açık alanların arasındaki ilişkiler doğrultusunda pek çok varyasyona olanak veriyordu.

— *Bu, sosyal yaşamın zenginleşmesine yol açıyor mu?*
— Hayır, çünkü sosyal yaşamda kadını içeride saklayan düzen, aile üzerine kurulu bir mekan düzeni. Kadın evde kapalı, fakat evin kendisi avluya açılan bir mekan. Avlu gök altında bir yarı bahçe. Çok güzel mimari olanaklar vermiş bu şema ustalara. Gölge, ışık olanağı zengin. Kanımca dünyanın en güzel mimari öğesi revaktır! Hem açık, hem kapalı, hem göl-

gede, hem güneşte! Bundan daha güzel hiçbir şey icat edilmedi. Revaklı avlu kadar güzel hiçbir şey kanımca yoktur. Hangi dönemde olursa olsun! Şimdi aptal camdan binalar, havasız binalar yapıyoruz; revak yok, gölge yok! Düz, aptal yüzeyler! Antikiteden bu yana revak, avlu ve onların kombinezonu ve onlarla bütünleşen oda ve eyvan, Türk evini tanımlamış. Bu üslup Tesalya ve Güney Bulgaristan'a da uzanmış.

— *Osmanlı Dönemi'ndeki konak hayatı ve geniş aile yaşamından yeni Türkiye'de çekirdek aile ve apartman hayatına geçiş mimariyi de çok etkiledi mi?*
— Sosyal değişmelerin köktenciliği her geleneği değiştirir. En kolay halkın konutu değişiyor. Halkın taşıdığı kültür verileri çok sınırlıdır. Dün köyünde toprakla uğraşan adam İstanbul'a geldiği anda ne görürse onu yapar. Almanya'ya giderse Alman gibi yaşar. Almanya'dan gelip köyünde apartman yapıyor. Yani din hariç hiçbir şey, hiçbir biçim onu çok ilgilendirmez. Ne bulsa giyer. Şimdi Anadolu'dan gelip de "bizim babalarımız böyle giyiniyor" deyip öyle giyinen birisi var mı? Halkın öyle bağlılıkları olmaz. En uygun ne görüyorsa onu yapar. Ucuz, yaşamını kolaylaştıran ne varsa, alır. En doğalı da onunkidir zaten. Bizim gibi biraz daha incelmiş, düşünmeye alışan adamlar, "Şöyle mi yapsam, böyle mi yapsam" diye ikirciklenirler. Bu endişeler köylüde yok gibidir. Halkın kültürü, günlük yaşamın en basit öğelerinden oluşur: Yemek, içmek, yatmak, namaz kılmak... Şiir söyler, saz çalar veya eskiden bildiği kilimi dokur. Onun için her şey basittir, ama bir adım yukarısı için dış etkiler ister. Folklor beş yüz sene kalsa, aynıdır. Kuşkusuz bu dünya hiç olmazsa yarım yüzyıldır yok olmaya yüz tuttu.

— *Yeni gereksinme nasıl ortaya çıkıyor?*
— Gereksinme için yaşamın değişmesi lazım. Köyünden çıkmadıkça da köylünün yaşamı yakın zamana kadar çok değişmezdi. Şimdi ise yıldırım hızıyla değişiyor. Eski standartlar yok oluyor. Bugünü yeniden tanımlamak gerek. Bu zor. Hazır

tanımlamalar var, onları kullanır. Kaldı ki her şey boyuna değişiyor. Sabit değil ki, neyi tanımlayacaksın? Bugün tanımlasan ertesi gün değişiyor. Bugünün zorluğu o.

— *Bu değişimi tetikleyen, dış dünya mı?*
— Kentleşen yaşam. Kaldı ki artık dünya bütün dünya toplumlarının ortak oldukları şeylerin sayısı arttı.

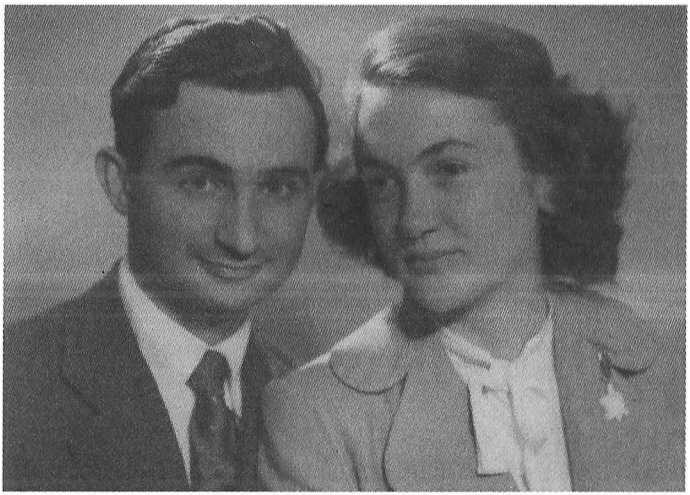
— *"Globalleştik" diyoruz buna.*
— İlginç bir durumumuz var. Osmanlı'nın yaşamı da bir bakıma globaldi. Türkler göçer dönem dışında hiçbir zaman ulusal boyutta yaşamadılar... Türk, Çin'de de yaşıyor, Rusya'da da, Macaristan'da da, Balkanlar'da da, Anadolu'da da... Bir göçer özelliği. Biz hiçbir zaman kapalı bir toplum olmamışız. Göçerin özelliği bu. Yerleşik toplum kapalıdır. Dolayısıyla Fransa Fransız'ı, Fransız Fransa'yı tanımlıyor ama Türk, Türkiye'yi tanımlamıyor. Hangi Türk'ü tanımlayacaksın? Özbekistan'dakini mi, Kazakistan'dakini mi, yurtta oturanı mı, Balkanlar'ı işgal edeni mi, hangisini? Öte yandan bütün dünyanın birbirine benzediği bir geleceğe sürüklenirken ölmüş simgelere sarılan bir yığın adam var.

— *O dönemde, çarpık kentleşme var mıydı?*
— Vardı, fakat hafifti. Kimse bir şeyin farkında değildi. Kentler ufaktı, nüfus baskısı yoktu ve absorbe ediyordu kırdan gelenleri. 1950'den sonra 1960'a kadar gecekondu hikayeleri çıktı. Fakat henüz kentlerin boğazı sıkılmıyordu.

İKİNCİ BÖLÜM

Aynı Gün Akademisyenliğe ve Evliliğe Adım

15 Aralık 1952'de, asistan olarak tayinim çıktığı gün Sabiha ile evlendik. Nikah tanıklarımdan biri Prof. Orhan Safa idi. Beyoğlu Evlendirme Dairesi'nde tören bitince Sabiha şapkasını çıkardı. Tayyörü ile kaldı. Lebon'da bir çay içip, sinemaya gittik. Sonra Aksaray'a gittik. Balayını annemle oturduğum evde geçirdik. Evdekiler birkaç günlüğüne evi bize bırakmışlardı. Hiç param olmadığı için o sabah Emniyet Sandığı'na bir halı rehin edip, biraz para almıştım. Ben fakir, yeni işe başlayan bir mühendis, o da hoşgörülü, alçakgönüllü, gözü parada pulda olmayan bir melekti. Bir-iki gün içinde Verzone'nin yanında asistanlığa başladım.

Sabiha Hanım'la, kendi doğum günü olan 8 Nisan 1951'de nişanlandı.

"Ben evleneceğim" diye tutturdum

— Üniversitedeyken babanızı kaybettiniz, değil mi?
— Evet. Ben lisedeyken hastalandı. Üniversitenin üçüncü yılındayken 1946'da enfarktüsten öldü.

— Ailenize mektup yazar mıydınız?
— Ben pek mektup yazan bir adam değilim aslında.

— Yazmayı seviyorsunuz ama...
— Yazmayı çok seviyorum ama çok mektup yazdığımı sanmıyorum. Anneme (aslında babama da yazıyordum ama babam hasta olduğu için anneme gönderiyordum) sonra da karıma yazdım. Onun dışında mektup yazmaktan fazla hoşlanmam aslında. Yazmayı severim ama mektup yazmaktan hoşlanmam. Kendi kendime yazı yazardım, defterler doldururdum.

— Aile bağlarınız güçlü müydü?
— Güçlüydü. Ama bir tutku şeklinde değildi. Ankara'dan mektup geldi; "Baban rahatsız gel" diye. Ben anladım öldüğünü, cenazesine yetiştim. Trenden çıkıp cenaze merasimine gittim. Gelip beni karşılamışlardı Ankara'da. O dönemin koşulları başkaydı. Zaman, hız başkaydı, haberleşmenin karakteri değişikti. Benim annem, babam akıllı ve tutarlı insanlardı. Babam beni çok severdi. Annem sevgi gösterilmesinin abartılmaması gerektiğini düşünürdü. Yüksek Mühendis Mektebi'nde ikinci sınıfa geçtiğim zaman tatilde Ankara'ya döndüm. Paraya da ihtiyacı vardı ailemin, babamın emekli maaşından başka bir şey yoktu. O zaman Tekel Genel Müdürü ya da yardımcısı bizim akrabalardan biriydi. Beni inşaat bölümünde işe

koydular... Ayda 75 lira maaşla tatil boyunca çalıştım. 75 lira o zaman iyi bir paraydı. II. Dünya Savaşı, Türkiye için kötü bir dönemdi. Savaşa girmemek büyük bir şanstı. Ama sonuna kadar korku içinde yaşadık ve ekonomik sıkıntı çektik. Babamın hastalığı bu dönemi daha da ağırlaştırdı.

— *Okulda kalmaya nasıl karar verdiniz?*
— Sonradan karar verdim. Okuma-yazmayı çok sevdiğim için. Ama baştan düşünmedim gerçekte. Mecburi hizmetim vardı. Mektebe girmeyi düşünmedim. Proje bölümüne girecek kadar birinci sınıf projeci değildim mektepte. Çalışkan bir talebeydim. Nişanlandıktan sonra o da kayboldu zaten. Her koşulda her dersten sınıfı geçen biriydim. Örneğin otuz iki kişiden sekiz kişi haziranda mezun oldu ben de onların içindeydim, ama en iyisi olmadım, bazı dersler dışında. Kuramsal dersler, statik, betonarme, çelik, matematik, malzeme, tarih, ekonomi bunlarda hep iyiydim. Projede ortanın üstünde. Ama en iyi projecilerden olmadım.

— *Ne zaman nişanlandınız?*
— Üniversitenin üçüncü sınıfında okurken nişanlandım. Nişanlanınca her şeyin boyutu değişti. Mektebe bir daha uğramaz oldum.

— *Nişanlınızla nasıl tanıştınız?*
— İlk nişanlımdı o benim, sonra ayrıldık. Benim kız arkadaşlarım filan olmamıştı o zamana dek.

— *"Pek âşık olmadım" diyordunuz zaten.*
— Evet, pek âşık olmadım. O zaman kızlarla ilişki, bakışma şeklindeydi. Çapkın birisi de olmadım pek. Sakin, uzaktan seyrederdik kadınların dünyasını. İstanbul'da ortam biraz değişti. Karşı cinsin yaklaşılabilir olduğunu üniversitede anladım. Ama okulda kız yok. Dışarıda nereden bulacaksın kız arkadaş? İstanbulluların kız arkadaşları var. Hikayeler anlatıyorlar. Ben de bir kız arkadaş edinmeyi kafama koydum.

— Bir kız arkadaşa sahip olmak gerekliliği düşüncesinden mi hareket ettiniz?

— Öyle de diyebilirsiniz. Böyle bir gereksinme doğal da, öyle bir muhitte yetişmedim. Lisede kız lisesine giden öğrencilerle sürekli yolda karşılaşmaktan kaynaklanan ve bizi heyecanlandırmaya yeten göz muhabbetleriyle yetindik. Boğaz'da dayımda otururdum. Dayımın, Beylerbeyi sırtında bir köşkü vardı. Vapurla giderdim. Eminönü'nden vapura bindiğiniz zaman, Üsküdar, Kuzguncuk, Beylerbeyi diye gider. Kuzguncuk vapurunda gördüm ilk nişanlımı, birkaç kez. Beğendim. Bir gün doğrudan buluşma isteğimi söyledim, buluştuk. O da küçük bir kızdı, Alman mektebine gidiyordu. O dönemde kızlarla ilişkinin serbest olması fikrine sahip değildim. Bu bana bir namussuzluk gibi geliyordu. Tam bir Anadolulu idim. Dolayısıyla o tanışmadan birkaç ay sonra, "Ben nişanlanacağım" diye tutturdum. Nişanlanmadan bir kızla sürekli münasebette bulunmak benim Anadolulu kafama sığmıyordu.

— Nasıl haberleşiyordunuz?

— Haberleşmiyorduk, vapurda beraberdik. Sabah vapurundan iniyorsunuz ya da hafta sonunda filan Beyoğlu'nda bir yerde buluşuyorsunuz. Alman mektebine gittiği için o serbestti. Onun evi, Galatasaray'daydı. Galatasaray'ın arkasında Fransız Sokağı filan var ya şimdi, hemen onun yanındaydı. Babası kaptandı, dolayısıyla babası da İstanbul'da olmazdı, annesi ile otururdu. Alman mektebine gidip gelirken de serbestti. Ama bir de Kuzguncuk'ta evleri vardı.

— Kimdi?

— Adını söylemek istemiyorum. Sonradan o ünlü bir yazar oldu ve genç yaşta öldü. Çok zeki bir kızdı. İyi yazı yazardı. Mektup yazmazdım ama boyuna yazı yazar birbirimize okurduk. Benim öğrenciliğimin son üç yılı, okuldan çok onunla geçti. Okula ilgim azaldı. Ama hiçbir dersten kalmadım.

— Sizin gibi bir insanı mektepten uzaklaştıracak biri! Güçlü bir aşk olmuş...
— Evet, mektebe dersleri geçecek kadar gittim. O bir Beyoğlu insanıydı, Yahudi arkadaşları filan vardı. Benden habersiz bir şeyler yapıyor, plaja gidiyordu. Model, moda stilisti olmaya hevesliydi. Gösterişli bir kızdı. Benim gibi Anadolulu için zor bir durum. Kıskanmaya başladım. Benim gelişmemiş dünya görüşüm için fazla serbestti. Mektebi bitirmeden de ayrıldık.

— Ne kadar sürdü?
— Üç yıla yakın sürdü.

— Aileler tanışmıştı.
— Ortada pek aile yoktu. Bir annem, o da Ankara'da... Çünkü annem hastaydı, onun annesi de ölmüştü galiba o sırada. Bir babaannesi vardı, Kuzguncuk'ta oturan. Bir nişan yaptık, evinde. O çok tuhaf bir merasimdi. Sadece bizim isteğimize bağlı, yani büyüklerin hiçbir katkısının olmadığı bir nişandı. Annem zaten İstanbul'da oturmuyordu. Ankara'daydı.

— Babanız öldükten sonra da mı Ankara'daydı?
— Ben mezun olana kadar Ankara'da oturdu. 1949 yılında mezun olunca onları buraya getirdim.

— Kardeşiniz Yıldırım Bey?
— Kardeşim Tıp Fakültesi'nde okuyordu, Ankara'da. Ben mezun olduktan sonra, Anadoluhisarı'nda akrabaların bir yalısını kiraladım. Annem ile kardeşimi İstanbul'a getirdim. Kabataş'ta Tekel Genel Müdürlüğü'nün İnşaat Bölümü'ne girdim. Mecburi hizmetim vardı. Mecburi hizmetimi Ankara'ya gitmemek için İstanbul'a devrettirdim, askere gidene kadar orada çalıştım.

— Okul bitince mecburi hizmet mi yapmanız gerekiyordu?
— Tabii. Ben, yatılı okudum.

— Ne kadar süre çalışmak gerekiyordu?
— Sekiz seneydi galiba. Ama ben sonradan okulda asistan olduğum için kendiliğinden devlet hizmetine girmiş oldum. Yukarıda anlattığım gibi, ondan evvel de Tekel'de çalışmıştım, bir-bir buçuk sene kadar. Sonra askere gittim, o sırada bu kez asıl karım Sabiha'yla nişanlandım. Anadoluhisarı'nda komşumuzdu.

— İlk nişanlınız ile ayrıldıktan sonra hiç görüşmediniz mi?
— Görüşmedik.

— Sonra ilerde ünlü bir yazar olduğunda tekrar karşılaşmadınız mı hiç?
— Hayır, bir daha konuşmadık. Özgüveni güçlü, onurlu bir insandı. Zaten o da evlendi, çocukları oldu. Akıllı ve yetenekliydi.

— Sonra eşiniz Sabiha Hanım ile tanıştınız...
— Sabiha bizim komşumuzdu. Ama ben onun farkına pek varmamışım, görmedim. Annemin yeğeni bitişik yalıda oturuyordu. O yalıda kaldığımız zaman, aynı sokağın üzerinde dördüncü evde de Sabiha oturuyordu. Sabiha'yı iyi tanıyorlardı. Annemin yeğeninin oğlunun nişanına, Sabiha da gelmiş. Onun nişanlısının arkadaşıydı.

— Hangi yıl?
— 1950. Annem nişanda Sabiha'yı görmüş. Ben de o sırada böyle serbest ilişkiler yaşayamayacağımı düşündüğüm, sahiden o zaman da okuyup yazmakla uğraşan bir adam olduğum için, "Ben evleneceğim" diye tutturdum.

— Kaç yaşındaydınız?
— Yirmi beş. Ben üniversiteyi altı sene okudum ama 23 yaşında bitirdim. Çünkü liseyi 17 yaşımda bitirdim. Anne tarafından zengin akrabalarımız vardı. Annem ve teyzelerim, artık yüksek mühendis çıkmış olan beni, zengin bir akraba ile evlendirmeye çalıştılar ama yapamadılar. Annem baktı ki ben

akraba ve zengin kız istemiyorum. Bir gün geldi dedi ki, "Bak, komşunun güzel bir kızı var." "Nerede gördün" diye sordum. "Nişanda gördüm" dedi. O zaman Sabiha'nın bizim sokakta oturduğunun farkına vardım.

Sabiha eş hayallerime uyuyordu

— Sabiha Hanım nasıl biriydi?

— Sabiha da önce Arnavutköy Koleji'nde beş ya da altı yıl okumuştu. Lisede babası "artık büyüdü" diye almıştı kolejden. Tutucu, dindar bir balıkçı reisiydi. Rizeliydiler, Şile'ye yerleşmişler. Kışın adamlarıyla aylarca Karadeniz'e çıkardı. Sabiha, ağabeyinin desteğiyle koleje gitmişti. Babası da küçükken, "Peki" demiş. Fakat aradan dört-beş sene geçtikten sonra bir gün Sabiha'yı kısa kollu görmüş. Görünce, çok tuhafına gitmiş, "Benim kızım kollarını gösteriyor" diye. İyi bir adamdı, ama dış dünyası çok dardı. Sonra göndermek istememiş bir daha okula, onun için koleji bitiremedi Sabiha.

Sabiha-Doğan Kuban henüz nişanlıyken Sultanahmet'te (1951).

— Nasıl tanıştınız?
— Sonra biraz Kız Enstitüsüne gitti galiba bir yıl kadar. Dikiş, nakış filan öyle şeyler yapıyorlar ya... O zaman, annem, "Böyle birisi var" dedikten sonra izleyip gördüm. Aynı vapurla İstanbul'a inerdik. Vapurda İngilizce kitabını açıp okuyordu. Yani hem İngilizce biliyor, hem kitap okuyordu. Bu o zaman için çok nadir bir şeydi, hele de genç bir kız için.

— O döneme göre...
— Evet. Bu benim eş hayallerime uyuyordu. Çok güzel bir kız olduğunu da eklemem gerek. Birkaç ay izledim. Karşısına oturup ilgimi de gösterdim. Konuşma, takip yok. Nasıl olsa bizim sokakta oturuyor. Ondan sonra anneme, "Git bu kızı iste" dedim.

— Hiç konuşmadan, flört etmeden...
— Evet, annem hastalandı, gidemedi. Ben annemin kuzini ile gittim, tek başıma. Onlar da, "Eh... Oğlan fena değil. Yüksek mühendis, Tekel'de mimar olarak çalışıyor. Ailesi de iyi" filan dediler. Neyse, ben o zaman nişanlandım.

— Daha askere gitmemiştiniz.
— 8 Nisan 1951'de, doğum günümde nişanlandım. Hatta annem hastaydı, gelemedi. O sırada annem hastalandığı için biz anneanneme yakın olsun diye Aksaray'da oturmaya başlamıştık. Kardeşim Yıldırım da Cerrahpaşa'da ihtisas yapıyordu. Nişanlandıktan sonra bindik bir sandala geçtik karşıya, oradan tramvaya binip Aksaray'a gittik, annemin elini öptük. Sonra ben askere gittim, bir sene askerlik yaptım Ankara'da.

— Daha önce konuşurken, "Askerliğim de çok ilginçti" demiştiniz.
— Şöyle ilginç: Askerlerin içinde babamı tanıyan, sayan çok insan vardı. Ben askerlerin içinde kendimi hep emniyette hissederdim.

— *Çocukluğunuz onlarla geçti tabii...*

— Ankara'da tabii pek çok tanıdık subay ve general vardı. Benim için orduya katılmak hiç sorun olmadı. Onlarla birlikte büyümüştüm. Mühendislerin hepsini istihkama alırlardı. Ben yedeksubay okulunda altı ay okudum. Sonra Genelkurmay'a bağlı olarak istihkam inşaat şubesinde çalıştığım zaman ilginç olan şuydu: Ben inşaat şubesinde kontrolördüm. Mamak'ta Amerika'dan gelmiş, portatif ambarlar vardı. Onların temelleri atılıyordu. Ben onların kontrolörüydüm. İşçiler bir gün çalışırlarsa, bir hafta çalışamazlardı, kış, don nedeniyle. Mamak'a giderdim, şantiyeyi gezerdim, zaten ortada inşaat yok, gene geri gelirdim. Öğleden sonra da sinemaya giderdim. Askerliğim öyle geçti. Okulda ilginç bir olay başımdan geçti. Benim boyum, o zaman uzunların arasındaydı, çavuş yaptılar. Birinci manga çavuşu oldum. Birinci manga antika bir mangaydı, çünkü ne kadar askere geç gelmiş, doçent olmuş hocalar filan varsa oradaydı. Hatta bizim kendi resim asistanımız bile orada, benim mangamda talim yapardı. Ben de talim yaptırıyorum onlara. Yazın Ankara sıcağında. Onlara talim yaptırırken, biraz yaşlanmış ya da biraz şişman olanlar, mırın kırın edenlerdi, "Bu sıcakta sıkı talim yaptırma! Bunu sık yaptırma" diye. Ben de onların baskısı yüzünden çok sık yaptırmadım talimde egzersizleri. Bir gün yüzbaşı bizi görmüş, dalga geçtiğimizi fark etmiş. Topladı bütün bölüğü sıcağın alnında, beni de karşısına aldı. Koca bir daire, bizim bölük hazırol vaziyetinde. Ben de ortada karşılarında. Yüzbaşı başladı bana söylenmeye... "Vatan haini! Senin gibiler yüzünden bu vatan batacak! Nasıl olur da kaytarırsın" diye, çok ağır sözler söyledi. Ben hazırol vaziyetinde, terliyorum güneşin altında. Tahammül edemedim, "Yeter" diye bağırdım yüzbaşıya. O da sustu. Herkes dedi ki, "Hapı yuttun, hapse..."

— *İtaatsizlikten...*

— Evet, yüzbaşıya, "Yeter" diye bağırılır mı? Fakat adam iyi kalpliydi. Abartmadı, hapse filan girmedim. Kendisinin fazla kaçırdığını anladı. O günlerde bina çatılarının tamiri gereki-

yordu. Tamir için bir keşif yapılması lazımdı. Bütün binanın çatı kısmının tamiri. Bize bir oda verdiler. Beni de aldılar oraya tecrübem var diye. Biz dört-beş kişi, inşaat, mimarlık fakültesinden mühendisler toplandık, keşfini yaptık kışlanın. İki ay sürdü o keşif. Tabii aslında on beş gün sürebilirdi, ama biz onu iki ayda yaptık. Çok sıcak olduğu zaman, dama çıkıp orada serinlerdik. Önce o yüzbaşının hışmına uğradım. Sonra rahat bir-iki ay geçirdim.

— O dönem ücret alıyor muydu subay olarak yapanlar?
— Subay olunca alıyorduk tabii, 140 lira mı, öyle bir şey. Dayım Vecih Çelebioğlu Ankara'daydı. Hafta sonları ona giderdim. Asteğmen olunca da altı ay küçük dayımda kaldım, Yenişehir'de. Hatta bizi yetiştiren Zühre o sırada orada büyük dayım Ferit Bilen'in yanındaydı, çamaşırlarımı filan yıkar, bana bakardı. Annem gibiydi. Ben yedeksubayken de benimle yakından ilgilenirdi.

Doğan Kuban, Ankara'da yedeksubaylık yaparken nişanlısı Sabiha Hanım'a bu fotoğrafı gönderdi (1952).

— Sonra Zühre'yle ilişkiniz devam etti mi?
— Kardeşimin daha çok oldu, ama Zühre de evlendi. Sonra da izini kaybettim.

— Evlatlıktı ama soyadı farklı mıydı, yoksa gerçekten sizin nüfusa geçmiş miydi?
— Geçmişti. Öyle sanıyorum. O sırada kanuni şeyler nasıl yürürdü onu bilmiyorum ama onu evlat edinmişler. Bizle beraberdi ve bizi o büyüttü.

— Evlendikten sonra ilişkiniz devam etti mi, çocukları oldu mu?
— Hayır, Zühre'nin çocukları olmadı, ilişkimiz devam etmedi. Ben çok istedim ama bulamadım ki izini. Babam öldükten sonra annem hastaydı. Anneme biraz baktı filan ama annem o sırada hiç kimseye karşı çok pozitif davranmıyordu. Zühre'yi de büyük dayım Ferit Bilen yanına almış o zaman. Ankara'da evlendi. Bize çok masal anlatırdı. Karslılar çok masal bilir. Şimdi artık o masalları pek hatırımda kalmadı ama çocukken Kafkas ve Azerbaycan masalları anlattığını sanıyorum. Artık pek azını hayal mayal hatırlıyorum. Masallar masal oldu.

Mimarlık tarihi seçimi

— Mimarlık tarihi konusunu nasıl seçtiniz?
— İstanbul'a dönünce tatili fakülte dekanı Prof. Orhan Safa'nın yanında çalışarak geçirdim. Ankara'da bir işhanı yarışması kazanmıştı. Asistanı Abdullah Sarı benim arkadaşımdı. Abdullah Sarı ile birlikte iki de öğrenci Ankara'daki işhanını çizdik. O sırada asistan olmayı düşünüyordum. Yedeksubaylığımda sanat tarihi çok okudum, "Yeteneğim büyük bir mimar olmaya elverişli değil" diye düşündüm. Okumak-yazmakla ilgili uğraşıyı devam ettirmek için üniversiteye girmekten başka çare olmadığını düşündüm askerlikte...

— Askerlikte bunların muhasebesini...
— Yaptım. Hele o kış, işsiz güçsüz olduğum bir zamandı, tam böyle okumak ve düşünmek için müsait bir dönemdi. Ankara'dan dönünce Emin Onat'a gittim, o sırada rektördü. "Ben asistan olmak istiyorum" dedim. "Ne asistanı olmak istiyorsun" dedi. "Mimarlık tarihi asistanı olmak istiyorum" deyince şaşırdı. Ben mimarım, tarihi de seviyorum. "Vallahi Paşa, şimdiye kadar hiçbir mimar çıkıp da böyle, 'Mimarlık tarihi asistanı olmak istiyorum' demedi. Git hoca ile konuş" dedi. Paolo Verzone'ye gittim. Ona isteğimi anlattım.

— Daha önce tanıyor muydunuz Verzone'yi?
— Yok. Bizim hocamız olmadı, biz mezun olduktan sonra gelmiş. "Neden asistan olmak istiyorsun" diye sordu. İlgilendiğimi söyledim. "Sen bir çalışma hazırla, getir de göreyim" dedi. "Hangi konuda, ne yapayım" diye sorunca, "Türkiye'de ilginç bir barok mimarisi var. Bir araştırma yap bakalım şu barok bezeme hakkında" dedi. Ben de aylarca dolaşıp, barok üzerinde bir araştırma yaptım. Ondan sonra ona, "İstanbul'daki barok yapılar" hakkında, Fransızca bir araştırma hazırladım. "Seni asistanlığa alabilirim" dedi.

— Kaç yılıydı, nasıl bir araştırma yaptınız, yani ne kadar sürdü?
— 1952. Yaz boyunca İstanbul'daki barok yapılar üzerinde araştırma yaptım.

— O sırada çalışıyor muydunuz?
— Çalışıyordum, dekanımız Orhan Safa'nın yanında. Nişanlıydım zaten. Boş zamanlarımda nişanlımın yanındaydım.

— Nereleri araştırdınız?
— Barok daha doğrusu rokoko; nerede var, en çok çeşmelerin üzerindeki dekorasyonda... Baroksa Nuruosmaniye, Nüzhetiye gibi camilerde. Daha çok bezeme üzerinde çalıştım. Verzone, "Olur" dedi. Dekan Orhan Safa'nın yanında mimar olarak çalışıyorum, rektör Emin Bey de akrabam.

Doğan Kuban, asistan olduğu dönemde (1956).

— Ne zaman evlendiniz?

— 1952 yılının 15 Aralığında asistan tayinim çıktığı gün Sabiha ile evlendik. Nikah tanıklarımdan biri Prof. Orhan Safa idi. Beyoğlu Evlendirme Dairesi'nde tören bitince Sabiha şapkasını çıkardı. Tayyörü ile kaldı. Lebon'da çay içip, sinemaya gittik. Sonra Aksaray'a gittik. Balayını annemle oturduğum evde geçirdik. Evdekiler birkaç günlüğüne evi bize bırakmışlardı. Hiç param olmadığı için o sabah Emniyet Sandığı'na bir halı rehin edip, biraz para almıştım. Ben fakir, yeni işe başlayan bir mühendis, o da hoşgörülü, alçakgönüllü, gözü parada pulda olmayan bir melekti. Bir-iki gün içinde Verzone'nin yanındaki asistanlığıma başladım.

— Neler yapıyordunuz asistanlığınız sırasında?

— Kürsüde benden önce asistan olmuş arkeolog Mükerrem Usman ve öğretim görevlisi olarak Sabahattin Eyüboğlu vardı. Eyüboğlu ile uzun yıllar iyi dost olduk. Cumhuriyet kültüründe yeri güçlü, aydın, derviş tabiatlı, ilkeli bir adamdı. Öğrencilerin en sevdiği hocalardan biriydi. İlk iki yıl Verzone'nin derslerini çevirerek (ben Bizans, Avrupa ve restoras-

yon derslerini üstlenmiştim) ve onunla dolaşıp rölöve yaparak geçti. 1954 yılında Prof. Paolo Verzone'nin danışmanlığında hazırladığım "Osmanlı Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme" ile de yeterlik tezimi verdim. Hemen ardından da üniversite tarafından İtalya'ya gönderildim. İtalyan hükümetinden aldığım bursla da oradaki araştırmalarımı daha iyi sürdürme olanağı buldum.

— *"Mimarlık tarihini bilim öncesi dönemin hamaset aşamasından çıkardı" diyorlar, sizin için...*

— Bir bakıma doğru. "Türkler şöyle yamandır. Biz herkesten güzel binalar yaptık..." türünden açıklamalar benim yazılarımda olmaz. Nesnel verilere dayalı Osmanlı toplumunun kültür yapısıyla, bilgisiyle orantılı bir üretimi anlatmaya çalıştım. Bütün ömrümce Batı'yla ya da Doğu'yla karşılaştırmalı bir yöntem izledim. Karşılaştırmasız bir bakış kendisini övmekten başka hiçbir işe yaramaz. "Osmanlı'da vardı. Eee

Sabahattin Eyüboğlu, Paolo Verzone ve öğrencilerle birlikte İznik gezisi sırasında (1953).

var! Ama o sırada Romanya'da bu vardı, Avusturya'da da bu..." Onunla mukayese etmedikçe olmaz. "Padişah şöyle büyüktü, ordu şöyle yamandı" filan, ama bir yandan da yenilgiye uğruyordu. Aslında Osmanlı hiçbir zaman mimariyi Avrupa'nın anladığı içerikte değerlendirmemiştir. Osmanlı'nın insan yapısı çevre konusundaki tutumu kültürünün tanımlanması bağlamında önemli bir veridir. Avrupa'ya gittiğiniz zaman, sıradan bir şehirde bir gotik katedral görüyorsun, o gotik katedralin üzerindeki emek, işçilik inanılmaz boyutlarda. Reims Katedrali'nin üzerinde üç binden çok heykel var. Oraya yatırılan para ve emeği düşünürsen, bütün Osmanlı camilerini toplasan o kadar emek harcanmamıştır. Ama Reims Katedrali, yüz elli, iki yüz senede yapılıyor. Bizde padişahın camisini beş-on yılda bitiriyorlar. Bütün olay sultanın kendisi kadar soyut.

— Bir yerde şöyle diyorsunuz: "Güzel yapı, büyük kent geleneğinin, olgun burjuvazinin eseridir." Bu bir temel sorun mu?

— Yapının güzelliği, bizde içeride yoğunlaşmış. Heykel falan da olmadığı için dışarıdan algılanan sadece kapı. İşte kale kapısı, Bab-ı Hümayun, üstünde Yeniçeriler oturuyor. Avrupa'da Roma'dan kalan bir gelenek var. Roma, bütün topluma açık, kendi büyüklüğünü anlatmak isteyen heykellerle bezenmiş, anıtsal yapılarla dolu. Yapılar yanında insan kendini çok küçük hisseder. Bu anıtsallık Yunan'da biraz olsa bile, Roma ile başlıyor. Avrupa, Roma demek. Roma olmazsa, Avrupa olmaz. Avrupa aydınlanmasının temeli de Romalı yazarlardır. Roma hukuku, Roma şehri, Roma sanatı, Romalıların yorumladığı Yunan felsefesi.

— Asistan olduğunuz sırada 1952-54 yılları arasında "Kapadokya'daki antik ve Hıristiyan anıtlarının araştırılması"yla ilgilenmiştiniz...

— Evet o dönem, Prof. Verzone ile Anadolu'da dolaştığımız yıllardır, orada hikaye çok. Anadolu o sırada hiç gelişmemişti. Elektrik yoktu, yollar kötüydü, otobüsler felaketti. Her ta-

raf toz, toprak. Otel filan da azdı. Hocayla, en çok Orta Anadolu'da dolaştım. Çok macera yaşadık. Bir akşam Niğde'ye geldik, Hoca, koskoca eski bir makineyle dolaşıyor. Otel arıyoruz, bir tane oteli var, dedik ki, "Yorgunuz bize bir oda var mı?" "Bir tane odamız var" dediler. "İyi, biz iki kişiyiz" dedik. Küçücük bir odaydı, otelci dedi ki, "Ben oraya bir yatak daha koyarım ama kapısı kapanmaz." Hatırlıyorum yatak odasının kapısı kapanmadan biz orada kaldık o gece. Bir gün Yalvaç'a geldik. Yalvaç civarında Men Tapınağı vardır. Onun temel kalıntılarının rölövelerini yapacaktık. Kalacak bir yer bulduk. Bir kahvehanenin üstüydü galiba ya da yanındaydı, iki katlı küçük bir bina. O zaman üç kişiydik, iki oda tuttuk. Biri hoca için diğeri de ikinci sınıf öğrencisi ilginç bir genç olan Ergün Aksel ve benim için. Sıcaktan kavruluyorsun. Ter ve toz içinde geziyorduk Anadolu'da. Yalvaç'ta kaldığımız otelde sıcak su falan yoktu. Otel sahibi bize akşam geldiğimiz zaman güneş batarken, bir-iki teneke su ısıtırdı. Biz gelip onu soğuk suyla karıştırıp yıkanırdık. O koşullarda da çalışılıyor.

Asistanlığı sırasında Prof. Verzone'nin ekibinde Yalvaç'ta Men Tapınağı'nda çalışırken. Yanındaki, öğrenci Ergün Aksel (1953).

— Okul için yapılan bir araştırma mıydı bu?
— Hayır, Verzone'nin Anadolu üzerinde yaptığı araştırmalardı. Sonra bir cip tutup Eğridir üzerinden oradaki harap bir kervansarayın yanından geçip Isparta'ya geldik. Isparta'dan sonra da Burdur'daki "Sagalassos" antik kentine gidecektik. Ergün çok yorulmuş ve bıkmıştı geziden, sabah kalktığımızda benim odanın kapısının altında bir kağıt buldum, Ergün, "Ben artık tahammül edemiyorum" diye yazmış, dönmüş İstanbul'a. Biz yolumuza devam ettik.

— Neler öğrendiniz bu geziler sırasında?
— Ben Avrupa Antikitesi'ni kitaplardan öğrendim (İtalya'ya gittiğimde daha iyi tanıdım). Bu gezilerde de Anadolu Antikitesi'ni, Ortaçağ Bizans-Hıristiyan yapılarını görüp inceledim.

— Bugün o gezdiğiniz yerlerin yüzde kaçı duruyordur?
— Dağlarda falan olduğu için bir bölümü duruyor. İnşaat için hücum edilecek yerler değil. Sagalassos'ta şimdi ciddi kazı yapılıyor. Men Tapınağı ne oldu onu bilmiyorum. Niğde civarında kaya mezarları vardı. Mut bölgesindeki dağlarda, Binbir Kilise bölgesinde çalıştı Verzone. *Alahan Manastırı* kitabını yayınladı. O oralarda çalışırken ben İtalya'da doçentliğimi hazırlıyordum.

Sanat tarihi karşılaştırmalı olmalı; karşılaştırma yorumdur

— O zaman biraz akademik yaşamınızın aşamalarından söz edelim. Asistanlığınızın ardından gittiğiniz İtalya'da hazırladığınız doçentlik tezinizden. Osmanlı Dini Mimarisi'nde İç Mekan Teşekkülü ve Rönesans'la Bir Mukayese *adlı kitabınız "Türkiye'de mimarlık konusunda bugüne dek yazılmış tek analitik karşılaştırmalı kitap" olarak kabul ediliyor.*
— Yazdıklarım dünyayı yorumlama felsefemin doğasından kaynaklanıyor. Karşılaştırma dünyayı değerlendirmenin temelidir. Her zaman karşılaştırdım. Örneğin büyük camiler hep Ayasofya'yla karşılaştırılmıştır. Gelip bakmışlar, "Bir

kubbe, iki yarım kubbe öyleyse bu Ayasofya'dan esinlenmiş" demişlerdir ama Ayasofya'nın *strüktürel (taşıyıcı sistem)* organizasyonu, mekan organizasyonu Süleymaniye ile karşılaştıracak nitelikte değildir. Karşılaştırma sadece bir benzetme değil, bir yorumdur. Kaldı ki Sinan, Şehzade Camii'ni yapmaya kalktığı zaman Ayasofya'ya bakıp yapmamış. Merkezi planlı bir yapı tasarlamış. Yani çok etkilenip, "Ayasofya yapayım" derdine düşmemiş. İki tane yapı var zaten Ayasofya'ya benzeyen; birisi Süleymaniye, diğeri Kılıç Ali Paşa. Sinan niye Şehzade Camii'ni yaptıktan sonra Süleymaniye'de merkezi planlı yapıyı bırakıp da ötekine dönmüş onu söylemek zor. Ben hep, "Kanuni eğer öyle istemeseydi yapmazdı" diye düşündüm. Çünkü bir daha yapmamış öyle bir şey. Bir de Kılıç Ali Paşa'nınki var. Kılıç Ali Paşa bir İtalyan dönmesi olduğu için olasılıkla Ayasofya'dan etkilenen bir bina istemiş, o da onu yapmış olabilir. Ayasofya'ya en çok benzeyen mekan, özellikle galerileriyle, Kılıç Ali Paşa'dır, ama her şeye karşın Ayasofya başkadır. O, geç antik bir bazilikanın kubbeyle örtülmesinden kaynaklanan karmaşık, çözülmemiş detaylar içerir. Kanımca asıl Ayasofya etkisi sadece büyük yapı ve iç mekanın tümel etkisidir. Ayasofya o açıdan gerçekten olağanüstü bir yapı olduğu için ondan etkilenilmemesi söz konusu olamaz. Mimar etkilenmezse zaten mimar bile sayılmaz. Kaldı ki Sinan'ın geçmişinde Hıristiyan duyarlılığı vardır. Belki daha çocukken Büyük Kilise'nin adını duymuştu. Benim İtalya'da yaptığım çalışma karşılaştırmalı bir kültür ve sanat tarihidir. Tarih yazarken başka ülkelerde, "Acaba insanlar aynı durumlarla karşı karşıya olduğu zaman ne yapıyorlar" diye bakmak gerek. Osmanlı büyükse Avrupa'yla, özellikle Rönesans'la karşılaştırmak gerekiyordu, İtalya'da, hem gözümle görüp hem de okudum, bu karşılaştırmayı bir ölçüde gerçekleştirdim. Türkiye'de karşılaştırmalı bir sanat tarihi hâlâ yazılmıyor.

— Sizin gittiğiniz dönemde Mussolini'nin izleri var mıydı, İtalya'da?

— Mussolini, herhalde İtalyan ruhunda Roma'dan kalan bir mirası simgeliyor. Yine de İtalya'nın yapısına uygun bir adam değildi. Hayır, ben onu pek hissetmedim. O sırada zaten bütün dünyada bir Amerikancılık furyası başlamıştı. Amerika'nın nasıl bir ahtapot olacağını kimse bilmiyordu, o sırada. Kurtarıcı Amerika, gelmiş, özgürlük getirmiş oralara. Alman'dan kurtarmış onları... Çok eziyet çekmişler harpte İtalyanlar. 1954-55 yıllarında artık Mussolini'yi düşünmekten ziyade özgürlüğün tadını çıkarmayı yeğliyorlardı.

— İtalya'ya giderken hazırlayacağınız tezin konusu belli miydi, yoksa orada mı oluşturdunuz?

— Gitmeden önce kafamda oluşturmuştum. Daha önceki hazırladığım yeterlik tezinde yaptığım "Osmanlı Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme" gibi karşılaştırmalı bir çalışma. Bunun diyalektik anlamına gelmediğini belirteyim. Bizim mimarinin nasıl oluştuğunu, karakterini iyi biliyorum. Orada bu yapılarla karşılaştırılacak bir Rönesans mimarisi vardı. Roma'ya gidip de rönesans incelemekten daha normal ne olabilir? Bizimkiler bugün bile Avrupa sanatını, mimarisini yüzeysel tanıyorlar. Bizde bir Rönesans uzmanı yok. Belki de Türkiye dışı hiçbir şeyin uzmanı yok. Bu da Türk kültürünün cılız kalmasının temel nedenidir.

— Türkiye dışına ilgi neden sınırlı?

— Anlaşılan kendi tarihimiz bizi büyülüyor. Bir tür narsizm ya da kolaya kaçış. Avrupa sanatını anlatan hoca var ama Avrupa sanatıyla ilgilenmiyor. Örneğin Semavi Eyice, Bizantinist'tir, çok okuyan bir bilimadamıdır. Korkunç bir hafızası var. Gerçekten Türkiye'de belki Bizans'ı en çok bilen, okuyan adamdı. Ama dünya çapında Bizantinist olamadı. Neden? Çünkü Osmanlı onu Bizans kadar ilgilendiriyordu. Belki de daha fazla. Türk tarihçileri Osmanlı dışında başka bir ülkenin tarihi, coğrafyası, dili ile neredeyse hiç ilgilenmemişler. Eğer Türkiye'de bir tane adam, ünlü bir Ermeni tarihçisi, dilcisi olsaydı, şimdi kolay kolay Türklere laf söyleyemezlerdi.

Doğan Kuban, asistanken gittiği Roma'da, Campidoglio'da (1954).

Çünkü, "Dünyaca ünlü Ermeni uzmanı böyle söylüyor" derlerdi. Ama yok! Kendimiz dışında hiçbir şeyin uzmanı yok.

— Sizce niye uzmanlaşamıyoruz?

— Biz hâlâ kendi kimliğimizi tanımlamaya uğraşıyoruz. Osmanlı'da Türk kimliği yok. Osmanlı kimliği ise Osmanlı hanedanı ile tanımlanan bir şey. Hiçbir sultan çıkıp, "Ben Türk'üm" dememiş. Kaldı ki 1683'ten sonra Osmanlı sürekli yenilen bir pehlivan. Onun içinden Türk kimliğini çıkarmak zordur. Arap değildir. Anadolulu değildir. Müslüman'dır ama yarısı da Hıristiyan. Balkanlı mı, Akdenizli mi? Anadolu'nun nesini özümsemiş, neyini etkilemiş? Osmanlı ilginç bir varlıktır. Osmanlı, koca bir imparatorluk; sanatı, edebiyatı var, kendini anlatmış bir şekilde, adamakıllı örgütlenmiş, ama arkaya bıraktığı mirasın kimliği yok. Çünkü bir parçasını kesmişiz, "Bu Türk" demişiz. Daha önce de değindik, bir toplumu bağlayan şey, temel, dildir. Anadolu'yu bağlayan hâlâ dil. Bizim

asıl ikilemimiz, "biz kimiz, neyiz"den başlıyor. Türkçe konuştuğumuza göre en fazla tutunacak en önemli varlığımız. Geriye doğru gidip Osmanlı'dan Türk'ü toplamamız gerek.

— *Kavramsal boyutta düşünmekte de, zorlanıyoruz.*
— Aklı bırakıp "nakil"i alırsan düşünmezsin. Kavramsal düşünce Yunan'da başlamasa bile onda şekillenen, tamamlanan bir olgu. Avrupa onu benimsemiş, 18. ve 19. yüzyıllarda olağanüstü düzeylere eriştirmiş. Bizde, gözleyebildiğim kadarıyla kavram geliştiren düşünür çok sınırlı, neredeyse yok. Örneğin mimarlık, güzellik nedir? Bunun üzerinde düşünen tek tük, Avrupa'da okumuş insanlar var ama toplumun genel kültüründe yerleri yok. Hiçbir yerli temele oturmuyor. Bu benim tuhafıma gidiyor. Bu gereksinmeyi hissettim *Mimarlık Kavramları* diye küçük bir kitap yazdım. Kırk yıl oldu. Kırk yılda paralel bir kitap yazmadı kimse. Bu kadar ilgisiz mimarlık ortamı olur mu? Gazetelerde, dergilerde çağdaş akımlar üzerine konuşan çok. Güzel, bu akımları çok sevdinizse Avrupalılar gibi oturup derleyici bir kitap yaz. Toplumun gereksinmesi var. Yazar kavramsal bir şeyi kitap boyutunda üretmeye zorlanıyor. Geçenlerde Milano'da büyük bir kitapçıya girdim, şehircilik bölümüne geçtim, kente ilişkin on deneme kitabı vardı kitapçının rafında. Türkiye'de elli yılda on tane kitap yazılmadı. Bu acınacak bir yokluktur. Hiçbir alanda kavramsal, eleştirel içerikli yazılmıyor. En babayiğit yazar, birkaç gün önce okuduğu bir yabancıyı aktarıyor. Aktarınca da ulema oluyor. Bizim gibi sade "alıcı" bir kültürde bunun doğal bir tarafı da var. Bu Osmanlı ulemasının "şerh" yazmasına benziyor.

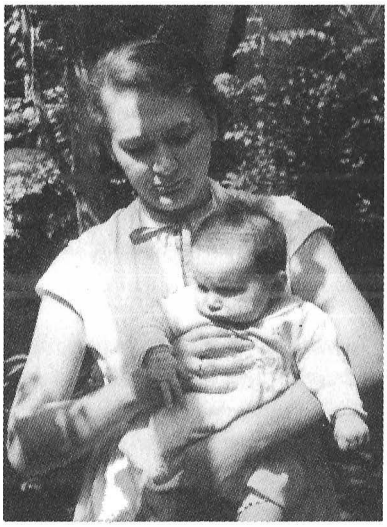
— *Yazdıklarımızı eleştiren olmuyor mu?*
— Üzülecek bir şey, yirmiden fazla kitap yazdım, bir tanesine ait ciddi analitik bir eleştiri okumadım elli yıldır. Birisi çıkıp da, "Bu böyle demiş, ama bu böyle değil, şöyledir" ya da, "Böyle deseydi daha iyi olurdu" demedi. Bugün İngiltere'de (özellikle Oxford, Cambridge Grubu), Amerika'da,

Fransa'da sürekli tarih metodolojisi üzerine kitap çıkar. O kadar çok tarihçimiz var bir tane tarih metodolojisi üzerine (ama çeviri değil) kendisi düşünüp de yazan bir adam yok. Galiba İ. Tekeli'nin bir denemesi var. Bu geleneksel bir zafiyet, entelektüel düzeyi düşük olan bir toplum. Yeteneksizlik değil bu, geleneksizlik. Osmanlı'da olmamış, bizde de yok. Hâlâ gelişmedi.

İtalya'nın orta yeri sanat

— İtalya'daki hayatınıza dönersek, orayla ilgili ilginç anılarınız yok mu?

— Çok. Özellikle Sabiha İtalya'ya yanıma geldikten sonra (kızım Mine 1 yaşındaydı, onu İstanbul'da ablasına bırakmıştı) birlikte boş vakitlerimizde sabahtan akşama kadar anıtları, müzeleri ziyaret ederdik. O kilise senin, bu saray benim... Avrupalılar kiliseleri çok güzel kullanırlar; konser, toplantı ve gösterilerle bir sahne haline getirirler Roma'nın merkezini. Bir gün Sant Ignazio'ya gittik, barok, nefis bir kilisedir. Önünde

Kızı Mine, Sabiha Hanım'ın kucağında (1954).

küçücük bir barok meydan var. Bir akşam Papa'nın baş orgcusu, Bach çalıyordu o kilisede. Barok kilise, barok meydan, Padre Pozzo'nun barok freskoları, barok müzik... Öyle bir şey bizde zor. Onun yerine geçecek bir şey yok. Aspendos Tiyatrosu'nda "Mevlevi Ayini" gibi bir şey değil bu, başka bir şey. Çok boyutlu bir kez, heykeller, resimler, mimari, her şey... Öyle bir ortam bizde yok. İnsan, İtalya'ya gittiği zaman (Avrupa'da da öyledir) sanatla çevrili yaşar. Ben Türkiye'de ilmin gelişmemesinin resim-heykel yokluğu ile paralel olduğu kanısındayım. Resim-heykel yoksa dış dünya gözlemi de yok. Senin dışındaki dünyanın resmini yapmıyorsun.

— Çünkü resim yasaklanmış.

— Gerçi yasağı delmişler, minyatür gibi kitap süsleri yapmışlar, ama en güzelleri bile klişe. Avrupa heykel yapıyor, bütün anatomisi ile dünyayı resmediyor. Dini hikayelerin resimleriyle kiliseleri süslüyor. Okuma-yazma bilmesen bile anlıyorsun, okutuyor, anlatıyor, mimari ile bütünleşiyorlar, seninle birlikte yaşıyorlar. Bir de müzik giriyor içeriye, o da yasak bizde. Hadi yaşamın bu boyutlarını attın, onun yerine ne geldi? Felsefe, tiyatro, roman, şiir mi? Zaten okuma-yazma bilmeyen bir memleket, dilini de kullanmıyor üstelik. Arapça, Farsça Divan edebiyatını Türkiye'de kaç kişi anlıyordu? Saraylının etrafındaki adamlar; başka kimse bilmiyor. Bir imparatorluk onlara hizmet ediyor, halktan beslenmiyor hiç. Dünyaya bakmazsan felsefe de olmaz. Ben şimdi dışımdaki dünyaya bakıyorum, sonsuz bir düşünce üretimi var. Buradan kavramlar üretebilirim. Kavramlar üretirsem, o zaman o kavramlarla düşünmek için felsefe de üretilir. İkisi birlikte oluşur.

— Mimarlık tarihi derslerinin mimarlar tarafından verilmesinin baş savunucusu olarak nitelendiriliyorsunuz. Bunu biraz açıklayabilir miyiz?

— "Mimar" dediğim zaman, diploması mimar olanı değil mimarlık tarihini kendisine meslek edinmiş bir mimarı kastediyorum. Bu, şu demek: Sanat tarihi, estetik, tarih ve mimar-

lık tarihi yöntemleri ve metodolojisi üzerinde bilgilenmiş, bir insan. Bu, sanat tarihi okuyarak da olur. Çünkü mimarlık tarihi diye, özel bir eğitim yok. Fakat sanat tarihçisinden çıkan iyi bir mimarlık tarihçisi pek görmedim. Büyük mimarlık tarihçileri mimar kökenlilerden çıkar. Lethaby ve Pugin mimardılar. Choisy bir mühendisti. Asistan olduğum 1952 senesinden doçent olduğum 1958 senesine kadar altı yıl boyunca iki tez yazarak, Avrupa'da dolaşarak, dersleri, seminerleri izleyerek, çevirerek, 1955'ten sonra ders de vererek ve olağanüstü bir okuma gayreti ile kendimi yetiştirdim. Tarih ve kritik giderek daha çok zamanımı aldı. Fakültede bütün çağların mimari tarihini anlattım. Çocuklar en çok modern mimari tarihine ilgi duyuyorlardı. Ben de Osmanlı'nın yanı sıra modernin uzmanı olmuştum.

Ondan sonra da bütün ömrümce hem öğrendim, hem öğrettim. Büyük bir tutkuyla sanat tarihi, estetik ve tarih, kültür tarihi, bilim tarihi okumaya devam ediyorum.

— İki tezinizdeki ana temaları özetler misiniz?

— Yeterlik Tezi "Osmanlı Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme" 18. yüzyılda Türkiye'ye giren XV. Louis üslubu ve sonra baroksu etkilerin yerli mimar ve sanatçılar tarafından özümsenmesi ve yorumu üzerinde bir araştırmadır.

Osmanlı Dini Mimarisi'nde İç Mekan Teşekkülü-Rönesansla Bir Mukayese ise Osmanlı klasik mimarisinde uygulandığı açık olan mekan geometrisinin, Rönesans'ta benzer örneklerle karşılaştırması ve bizde ve Rönesans'ta bu davranışların arkasında olduğu savlanan felsefi, düşünsel temellerin karşılaştırmalı irdelenmesidir.

— Sizin için, "Cumhuriyet kuşağının kaderi olarak Kuban'ın hocası gene Kuban'dır" diyorlar. Yani sizin kuşak her şeyi kendi kendine mi öğrendi?

— Bu gözlem, Türkiye'de pek çok insan için doğrudur. Asistan olduktan sonra profesyonel bir hocanın öğrencisi oldum. Fakat o sırada da Verzone, kendi işleri ile uğraşırdı, Ortaçağ

araştırmaları yapardı. Ben ona yardım ederdim. Gezerdik beraber, fakat onun dışında bana özel olarak çalıştığım konularda bir yardımı olmadı. Çünkü kendisi ne Avrupa Baroku ne de Osmanlı Baroku uzmanıydı. Ama sanat ve mimarlık tarihçisi olarak işin farkındaydı ve bana o konuda çalışmamı öğütledi. Aynı şekilde Rönesans ile Osmanlı Klasik Mimarisi'ni karşılaştırdığım zaman, o konuda da bana özel olarak yardım etmedi. Ben İtalya'da tezimi yazıp geldim. Sürekli çalışa çalışa, öğrene öğrene, öğretmen, uzman oldum. O çok uzun vadeli bir çalışma sürecidir, profesörlük tezimi verene kadar. Hâlâ da devam ettiğimi söyleyebilirim. Her yeni kitap yazışımda yeni şeyler öğrenmeye devam ediyorum. 1952'den 1965'e kadar "ne kadar öğretmen oldumsa, o kadar da öğrenci oldum" diyebilirim.

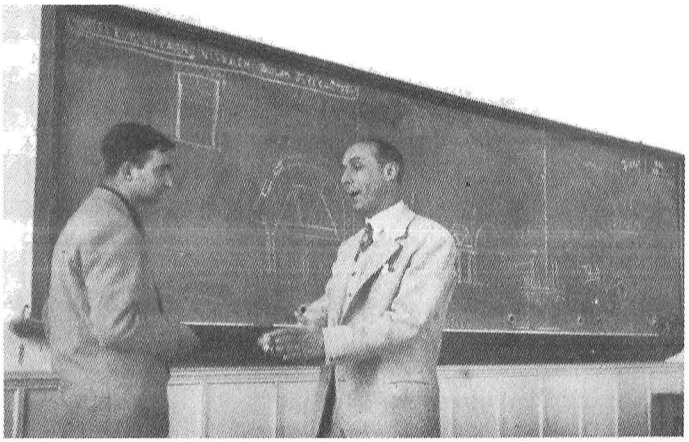
— Çok yıpratıcı, çok zaman alıcı, çok da yorucu değil mi?
— Yıpratıcı değil, ben kendimi hiç yıpranmış hissetmedim, bugün bile hissetmiyorum. Çünkü hayatımda görev, ödev ya da amaç edindiğim şey, sanat, mimarlık tarihi, çevre; bunların tümü hakkında insanlar da dahil, bilgi sahibi olmak. Dolayısıyla hiç sıkıldığımı, çalışmaktan yorulduğumu hatırlamıyorum.

— Ama farklı bir çağda ya da yerde olsaydınız, size baştan olanaklar sunulsaydı...
— Sistematik olarak başka bir şekilde yetişmiş olsaydım belki bu işlere birazcık daha erken başlardım. Fakat onlara başlamamış olmam fazla bir şey değiştirmedi bence. Önce iyi bir mimar olmak için yetiştim. Kötü bir mimar olmadım aslında. Amacımı başka şeye yönlendirince mimarlık benim için hobi olarak kaldı. Ama önemini yitirip yok olmadı. Mimarlıktan hiçbir zaman kopmadım. Kaldı ki Modern Mimarlık Tarihi'ni uzun yıllar anlattım. Türkiye'de benim kadar uzun Modern Mimarlık Tarihi anlatan kimse olmamıştır. 1955'ten bu yana ilgi alanım. Mimarlığın çağdaş gelişmelerinden de hiçbir zaman kopmadım. Dünyada da çok dolaştığım için görsel

deneyimlerim çok. Beş yıl Ağa Han Ödülü yönetim kurulunda, İslam dünyasının her köşesinde çağdaş mimarlık tartışması yaptım. Mimarlığın kavramları, kuramları ile eski-yeni ayrımı yapmadan sürekli ilgilendim.

— Mimarlık tarihi yazarlığı, çevre korumaya karşı duyarlılığı da beraberinde taşıyor mu?

— Mektebe asistan olarak girdiğimde restorasyon dersi vardı. Dersini Prof. Verzone veriyordu, ben de onu Türkçeye çeviriyordum. Verzone mimarlığın, korumanın kuramından çok söz etmez, daha çok pratiğiyle ilgili dersler verirdi. Daha çok bir statik, malzeme dersi gibi anlatırdı. Ben de önce işin o boyutu ile ilgilendim. Fakat birkaç sene sonra İtalya'ya gidince, orada koruma denen şeyin ne kadar önemli olduğunu ve İtalya'da bu işin bütün boyutlarının ve toplumun önemli etkinliklerinden biri olduğunun farkına vardım. O zaman bu bağlamda okumaya, gözlemlemeye başladım. Döndüğüm zaman, mimarlık tarihinin ötesinde restorasyon dersini kuramsal boyutlarıyla anlatmaya başladım, Türkiye'de bu konuda tümüyle amatör bir ilgi vardı.

Derste Prof. Verzone'nin çevirmenliğini yaparken (1953).

— Türkiye koruma açısından çok geç kalmış bir ülke mi?
— Yasa olarak Türkiye ilginç bir şekilde ta 1951'den itibaren çok kapsamlı bir "Koruma Yasası" çıkarmıştır. O sırada "Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu" kurulmuştu. Ben daha o kurulun üyesi değildim, İTÜ temsilcisi, Kemali Söylemezoğlu'ydu. Kemali Söylemezoğlu ile çok yakın ilişkim olduğu için, Anıtlar Yüksek Kurulu'na Kemali Bey kanalı ile bazı düşüncelerimi iletmişimdir. Örneğin, Amasya'da Yeşilırmak boyundaki yalıların kurtarılması için ona 1958'de bir mektup yazıp, demiştim ki, "Burasını sit olarak koruyamıyoruz yasa müsaade etmiyor. Tek tek yapılarını koruyabilirsiniz." Kemali Bey sayesinde o gerçekleşti.

Anıtlar Yüksek Kurulu'nun yaptırım gücü

— Neden siz o dönem Anıtlar Yüksek Kurulu'na üye olmadınız da dışarıdan müdahale ediyordunuz?
— Kurul üyeliği, ancak bir üye ölür ya da ayrılırsa söz konusu oluyordu. Ben o zaman gençtim, 1965'te profesör olduktan sonra 1967'de oraya üye seçildim.

— Yerin boşalmasını mı bekliyordunuz?
— Anıtlar Yüksek Kurulu'na Tahsin Öz öldükten sonra seçildim. Kurul, yeni üyesini kendisi seçiyordu.

— Anıtlar Yüksek Kurulu üyeliğiniz ne kadar sürdü?
— Anıtlar Yüksek Kurulu'nda on yedi sene çalıştım, 1983'e kadar. En son döneminde de İstanbul'da başkan yardımcısıydım, Orhan Alsaç başkandı. Anıtlar Yüksek Kurulu, tek bir kurulken, Türkiye'de belli başlı entelektüelleri, üniversite öğretim üyelerini, tarihçi, sanat tarihçisi ve arkeologları toplamıştı.

— Kaç kişiden oluşuyordu?
— On altı-on yedi kişiydi. Devlet memuru çok yoktu. Vakıflar ve Kültür Genel Müdürü vardı. Genelde arkeolog ve sa-

nat tarihçisi profesörlerden oluşurdu. Hatta sanat tarihçisinden çok arkeolog ve tarihçi profesör vardı.

— O dönemde yaptırım gücü var mıydı Anıtlar Yüksek Kurulu'nun?
— Anıtlar Yüksek Kurulu'nun yasal olarak korkunç bir yaptırım gücü vardı. Devletin her kademesinin üstünde bir yaptırım gücü vardı yasal olarak. Tabii pratikte siz bir karar verdiğiniz zaman, belediyelerin bu işi yürütmesi gerekiyordu. Biz kalkıp da, "Anadolu'da ne yapılıyor" diye bakamıyorduk. O sırada tabii henüz tescil meseleleri çok gelişmemiş olduğu için kararların uygulanıp uygulanmadığını izleyemezdik. Türkiye'de ne var ne yok, onun envanteri yapılmamıştı. Bugüne dek de yapılamadı. Dolayısıyla haberimiz olmadan bir kiliseyi yıkmak, bir hamamı tahrip etmek ya da bir camiye müdahale edip karakterini bozmak; bunlar biz hiç farkına varmadan olup biten olaylardı.

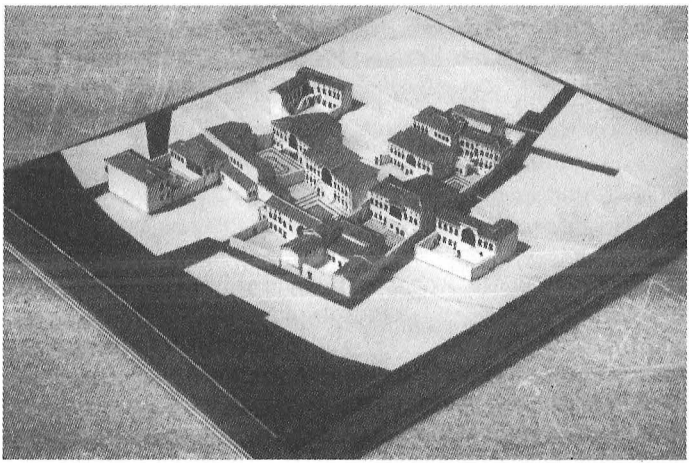
— Sit sözcüğü, Türkçeye "site" (Fransızca ve İngilizce) sözcüğünden gelen ve anlamı da, "Doğal ya da insan eliyle yapılmış özel bir fiziksel niteliği olan ve bütünü meydana getiren çevre parçası" demek. İlk kez 18. yüzyılda Fransa'da ortaya çıkan "sit alanı" kavramı bizde ne zaman oluştu?
— "Sit alanı" kavramı 1971'den sonra yeni bir yasa ile çıktı. Ondan evvel sit alanı kavramı yasalarda yoktu, bizde yoktu.

— Biraz evvel değindiniz siz ilk kez İtalya'da sit alanı kavramı ve uygulamaları ile tanışmıştınız...
— Evet, İtalya'da kavramsal olarak oturan bu düşünce Türkiye'deki çalışmalarıma öncülük etti. 1965-66'dan itibaren de "sit alanı" kavramı ile ilgili raporlar yazmaya başladım, daha doğrusu bu işin farkına varan İller Bankası rapor istemeye başladı. Önceleri küçük araştırmalar yapılırdı, kent planları hazırlanırken. Onlara yardımcı olmak için Erzurum, Sivas gibi şehirlerde analitik büyükşehir planı raporuna birkaç sayfa ben de ekledim. Bunlar sınırlı araştırmalardı sonra giderek

önem kazandı. İstanbul Nazım Plan Bürosu Başkanı Mithat Yenen de Anıtlar Yüksek Kurulu üyesiydi. Benden İstanbul için bir rapor yazmamı istediler. O zaman, İstanbul Nazım Plan Bürosu'na ciddi bir rapor hazırladım. Bütün İstanbul'u dolaştık altı ay, bir sene, sokak sokak korunması gereken alanları saptadık. Sonra gene İtalya'daki tecrübelerden, okumalardan esinlenerek çeşitli bölgeleri inceledim. Suriçi, Üsküdar ve Boğaz'ın da içinde yer aldığı, 150 sayfalık bir rapordu.

— *Kaç yılındaydı?*
— 1969-70'li yıllar. Ben onu yayınladım zaten, içinde hem İstanbul kentinin gelişme tarihi, hem de koruma vardı. Ve paftalar halinde her sokağı içeren saptamalar.

— *Belediye başkanı kimdi?*
— Belediye başkanını tam hatırlamıyorum, fakat Nazım Plan Bürosu'nun başında biraz evvel de söylediğim gibi Mithat Yenen vardı. Sonra İzmir Nazım Plan Bürosu'ndan istediler, bir yıl sonra, onu hazırladım. İznik için İller Bankası'na hazırladım. Kastamonu için hazırladım. 1975'te Gazi-

Gaziantep Koruma Planı'ndan bir maket (Dr. Kani Kuzucular'a ait.)

antep için daha da ayrıntılı bir çalışma yaptık. Çünkü Gaziantep'te doğrudan doğruya imar planı yapanlarla birlikte çalıştık. Biz, sit sınırların içini planlayıp, 1/1000 kent planına entegre ettik, yani tasdikli bir imar planı haline dönüştü. Öyle olduğu halde aradan yıllar geçti, bir gün işittim ki Orta Doğu Teknik Üniversitesi yeniden Gaziantep koruma planı yapıyormuş. Tabii yasal olarak kimseye sormadan bunu nasıl yapıyorlar, onu da bilmiyorum. Burada meslek ahlakıyla ilgili bazı sorunlar var. Ben İzmir'i yaptım, arkasından baktım gene İzmir Koruma Planı yapılıyor. Türkiye, gelişmemişliğini böyle kanıtlıyor.

— Yani sizin hazırladığınız koruma planı hayata geçmedi mi?
— Hayır. Türkiye'de hemen hemen hiçbir plan hayata geçmiyor. Türkiye'de sade koruma planı değil, şehir planlaması ile ilgili hiçbir şey hayata geçmemiştir. Çünkü Türkiye'de şehirleşme toprak yağması ile beraber gelişti. İmar etkinliği o denli büyük para, kazanç kaynağı ki... Herkes ortak; parti, mafya, halk, hiçbir plan buna dayanamadı, eridi gitti. "Boğaziçi Koruma Planı" askerler zamanında yapıldı. Tabii o da komik bir süreçten geçerek yapıldı, ama güya yapıldı. Fakat Boğaziçi'nde bir aralık hatırlıyorum 134 tane ek imar kararı vardı, planı oradan buradan delik deşik eden. Hiçbir zaman Türkiye'de plan uygulayacak, politik irade oluşmadı.

— Planlama olmayınca çarpık kentleşme ve gecekondu yapılaşması da aldı başını yürüdü.
— Türkiye'de kente akın çok büyük bir hızla gerçekleşti. Gecekondu yapanlar topraksız halk; onlar para verip de arsa alamazlardı, işgal ederlerdi. Ben onları tarihi olarak haklı da buluyorum. Neden? Çünkü yüzyıllarca ağaların, mütegallibenin adamı olarak topraksız yaşamışlar, büyük şehre geldikleri zaman zorla işgal ettiler. Garip de olsa, bu demokratik sürece paralel bir gelişmeydi. Demokrasi, oy demek olduğu için onların oylarını alabilmek amacıyla bu gecekondu olayına partiler göz yumdular. Hatta nemalandılar.

— Gayrimenkul Eski Eser ve Anıtlar Yüksek Kurulu önemli bir kurumdu. Ona ilişkin anılarınız yok mu?

— Bir gün bir generale kendi sahip oldukları alanın sınırları içindeki bir ahşap konağın korunması gerektiğini bildirdik. Kendisini ziyaret edip açıklamamızı istedi. Ben de gittim. General, "Böyle harap bir yapı nasıl tarihi eser olur" dedi. Ben de, "Zaten öyle eski olduğu için tarihi eser" demiştim.

İstanbul'un asker Belediye Başkanı Abdullah Tırtıl Paşa bir trafo nedeniyle Vatan Caddesi tarafında surların yüz metresini yıkmak istiyordu. Belediyede bir toplantı oldu. Paşa gelip bizi suçladı. Şehrin gelişmesini engelliyoruz diye. Ben kurul Başkan Yardımcısı'ydım. Kurul başkanı Orhan Alsaç İstanbul'a gelmiyordu. Ben kendisine yapılacak trafo için böyle bir şey gerekmediğini söyledim. Kendi mühendislerinin bu işi yanlış yaptığını söyledim. Yanımdaki mühendise, "Bak ne diyor" dedi. Ben önerdikleri projeden çok daha iyisini bir haftada yapabileceğimizi söyledim. Ve, "Gidip yerine bakalım" dedim. Hep birlikte surlara gittik. Orada trafoya sur dışında bir yer bulduk. Yüz metre suru kurtardık.

Kurul'da ciddi, ünlü tarihçi, arkeolog, sanat tarihçisi profesörler vardı. Mimar azdı. Sorun mimarlık ve şehircilik, projelendirme olunca hepsi birkaç mimarı dinler, kim ikna edici olursa, onun fikrine uygun parmak kaldırırlardı.

Ben Sedad Hakkı (Eldem) ile yan yana on yedi yıla yakın oturdum. Çok tartıştık. Kurula gelen projeler üzerinde mimarlar hemen kağıdı kalemi alıp eskiz yaparlardı. Öneriler sonraki toplantılara o eskislerdeki değişiklikleri içererek gelirdi. Onun için hepimizin Türkiye'nin her köşesinde şekillendirdiği restorasyon projeleri vardır.

Yağma eğilimi: sınıflarüstü Türkiye karakteristiği

— Sizin kent yağması bağlamında bir tanımlamanız var...

— Türkiye'de sözde demokratik süreç içinde şehirleşme ve şehir toprağı yağması ve dolayısıyla imar denilen etkinlikler hepsi birbiriyle üst üste örtüşen şeylerdir. Bu, yapı ortamının

dejenere olmasına yol açtı. Çünkü planlama iradesi kültürel bir iradedir, bir çevre bilinci ifadesidir. Türkiye'de bu zaten yok. Yetişmiş üç-beş tane mimar ve şehircide var. Fakat onların güçleri bu kadar büyük bir yağma sürecini, böylesine politik avantajlı olan bir süreci etkileyecek düzeyde olamazdı, kuşkusuz. Dolayısıyla ne koruma açısından, ne yeni yapılaşma açısından Türkiye'de yasaya uygun hiçbir doğru dürüst uygulamanın gerçekleşmediği kolaylıkla söylenebilir. Yasa yönetmelik, plan çıkar, uygulanamaz. Uygulanamaz, çünkü onun arkasında politik irade teşekkül etmez. Oy almak için hep bu yağmaya taviz verildi. Hep af çıktı. Bunun en büyük zararı da uzun vadede toplumu bilinçlendirecek bir kent kültürünün gelişmemesidir. Kuşkusuz politikacıların yağmayı kolaylaştıracak yasa çıkarmaları olgusunu da unutmamalı. Eğitilemeyen toplum katlarına onlar da dahil.

— Siz bir yazınızda, "Yağmacı sınıf (eğer bu bir sınıfsa) toplumun bütün katmanlarının ortak olduğu çok geniş bir sınıf" diyorsunuz.
— Evet. "Yağmacı davranış" sınıflarüstü bir Türkiye karakteristiği. Tarihi bir perspektif içinde toprağı olmayanın haklı olduğunu düşünüyorum. Yüzyıllarca sömürülmüş bir sınıf, toprak sahibi oldu. Nitekim onların içinde bazı şehirliler de, "Ya bize, evimize bir oda koymak için bu kadar zorluk çıkarıyorlar. Adam bütün toprağı ile beraber işgal ediyor, ormanı kesiyor, ev yapıyor, onlara bir şey yapılmıyor" diye isyan ettiler. Toprak işgalcileri o arsalar imara açıldığı zaman, zengin oldular. "Bir kapıcının üç-beş tane dairesi var" denir. Bütün bunlar yağma sürecinin çeşitli boyutlarda düşüncelere ve söylemlere yansımasıdır.

— 1983'te Anıtlar Yüksek Kurulu'ndan neden ayrıldınız?
— İlk kurul kaldırıldı, yerine yenisi kondu. Ben de dışlandım. Bu da yağma sürecinin değişik bir görüntüsüdür.

— Ve kimlik değiştirip bürokratik araç oldu.

— Yenisine bizi getirmediler zaten. 1983'teki yasa, eski eser ve sit bağlamında toprak yağmasına engel olan bir korumayı öngörüyordu. Ama pek de engel olamadı. Çünkü pek de fazla engel olamıyordu. Düşünsenize İstanbul bugün 300 bin hektarı geçen bir yer. Bizim "korunması gerekli" alanlar, Suriçi, Boğaziçi, Üsküdar, Kadıköy gibi hepsini toplasan, 5 bin hektarı geçmez. Belki o kadar bile değildir korunacak alan. Bugün 300 bin hektarın içinde 5 bin hektar ne demek? 1/60 değil mi? Her şey burada yoğunlaşmıştı, onu bile yapamadık.

Anıtlar Yüksek Kurulu. Soldan sağa oturanlar: Prof. Kemâlî Söylemezoğlu (eski üye), Prof. Orhan Alsaç (Başkan), Mithât Yenen Bey (asli üye).
Soldan sağa ayaktakiler: Rıfat Tandoğan (Vakıflar İstanbul Baş Müdürü-Vak. Gn. Md. Temsilcisi (yarısı görülüyor), Osman Çataklı (Vakıflar Genel Müdürü), arkada Mimar Fikret Çuhadaroğlu (Vak. Gn. Müdürlüğü elemanı-misafir), Prof. Feridun Akkoza (asli üye), Prof. Doğan Kuban (asli üye), Planlama ve İmar Genel Müdürü Kayhan Yüce, Yalçın Bey, Turizm Genel Müdürü Aydın Kezer (gözlüklü arkada), Mimar Remin Biler (İmar ve İskân Bakanlığı temsilcisi-gözlüklü), Mimar Besim Çeçener (Kurul sekreteri-arkada), Arkeolog Hikmet Gürcay (Müzeler Genel Müdürü), Mimar Hüsrev Tayla (Müzeler Genel Müdürlüğü temsilcisi-gözlüklü-arkada), Prof. Semavi Eyice (asli üye seçilmiş üye), Prof. Ekrem Akurgal (asli üye), Memike Hanım (Kurul'un Ankara Bürosu Sekreteri).

Yüksek Kurul'un engellemeye çalıştığı bir yasa vardı. Bu yasa ile Yüksek Kurul'un korumak için dayattığı sit alanlarında; arkeolojik alanlarda, kıyılarda, orman alanlarında, tarihi mahallelerde istenen yağma planını gerçekleştirebileceklerdi. Ne yazık ki 1983 yasası ile Kurulu dağıttılar, büyüttüler, genişlettiler, içeriğini bozdular. Kurul yine koruma ağırlıklı gibi görünüyorsa da birinci kurul bile zaten pratik olarak kontrol edemediği, etkili olamadığı gibi, yeni kurullar hiç etkili olamadılar. Bugünkü işleyişi komedi niteliğindedir. Artık kurulların yapısı da hiçbir uzman ağırlığı taşımıyor. Şu anda tarihi çevre, hükümet ya da belediye istediği anda, korumasızdır.

— *Daha çok devletin atadığı kişilerin yer aldığı bir kurula dönüştü.*

— Dönüştü. İki üyeyi YÖK atıyor, beş tanesi devletten. Öyle olunca içerde iyi insanlar da olsa, idare beğenmezse yenisini atıyor ve istediğini yapabiliyor.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Menderes Dönemi ve 27 Mayıs

Menderes Dönemi henüz gemi azıya almadan önce (1954-55) ben İtalya'da doçentlik tezimi yazdım. Roma, Türkiye'den gelen biri için büyüleyici ve sanki bütün uygarlığı özetliyor gibiydi. Baharda Sabiha ile Orta ve Kuzey İtalya'da en önemli Rönesans yapılarını ve sitlerini gezdik. İtalya'da dolaşırken anladık ki uygarlık sadece anıtlarda değil, bütün ülkeye ve topluma sinmiş bir davranışlar demetindedir.

Doğan-Sabiha Kuban, Milano'da birlikte gezerken (1955).

— İtalya'da tezinizi nasıl hazırlamaya başladınız?
— Ben sabahtan akşama kadar Piazza Venezia'daki Sanat Tarihi ve Arkeoloji kitaplığında çalıştım. Rönesans kiliselerini, Roma, Floransa, Venedik ve Milano'yu gezdim. Onlar hakkındaki yayınların hepsini araştırdım, kendime göre karşılaştırdım, doçentlik tezimi hazırlayıp İstanbul'a döndüm. O kitap jüri tarafından beğenilmişti. Jüride de yerli, yabancı Türkiye'deki en ünlü sanat tarihçileri, arkeologlar vardı.

— Tezinizdeki yaklaşımınızdan bahsedersek...
— Osmanlı mimarlığını ne şoven, ne de Batılı önyargısına dayanan bir bakışla inceledim. Konuyu öznellik sarmalından arındırılmış bir nesnel değerlendirmeyle ele almaya çalıştım. Sonuçta bir gençlik yapıtıdır. Ben o kitabı 30 yaşından önce bitirdim.

— Ne kadar zamanınızı aldı?
— İki yılda yazdım. Jüri tezi kabul etti. Ama sınavda çok genç olduğumu düşünüp, sözlü sınavda soruları bilinçli olarak pek az bildiğim antik mimariden, resim sanatından sorup imtihanda beni çaktırdılar. Üstelik ilk sorular da Verzone'den geldi. Ne var ki o yıl Verzone, Torino'ya döndü. Bütün dersler yine benim sırtımda kaldı. Ertesi yıl doçentlik sınavını geçtim ve 1958'de eylemli doçent oldum. Kürsünün başkanlığı da pratik olarak bana kaldı. Prosedür olarak bir doçent, kürsü başkanı olamıyordu ama kürsü başkanlığına vekalet eden Prof. Kemali Söylemezoğlu sorumluluğu bana bırakmıştı. Böylece 1958'den sonra programı şekillendirmeye başladım. Verzone 1957'de İtalya'ya döndü. Sonra Hierapolis kazıları için gelip gitti. Derslerin sorumlusu ben oldum. O zaman Osmanlı-İslam, Bizans-Avrupa mimarisi, Modern mi-

Öğrencileriyle birlikte çıktığı Anadolu gezilerinden birinde Erzurum'da maç yaparken (1960).

mari ve rölöve-restorasyon derslerini vermeye başladım. Yurtdışında olduğum yıllar dışında 1983'e kadar bu dersleri ben verdim. Demek çeyrek yüzyıl.

— *Bir de o dönem gerçekleştirdiğiniz Anadolu gezileriniz var...*

— Evet, 1962'de Amerika'ya gidene kadar öğretimin en çekici yönlerinden biri o Anadolu gezileriydi. Tabii Edirne'ye giderdik. Gezilere on beş-otuz beş arasında öğrenci katılırdı. Ve bazen bir ay sürdüğü olurdu. Finansmanı fakülte karşılardı. Temelde gezme görmenin yanında rölöve yapmak ağırlıklı bir uğraştı. Karadeniz, Doğu Anadolu, Güney Anadolu, Batı Anadolu, Orta Anadolu, İznik, Bursa, Edirne gezileri yaptık. İstanbul'dan Diyarbakır'a, İstanbul'dan Antalya'ya, vapurla Hopa'ya oradan Ardahan üzerinden Bitlis'e, sonra Erzurum yolu ile Trabzon'a, ya da Ankara-Sivas-Kayseri, Kastamonu, Safranbolu-Kastamonu-Merzifon Amasya gibi güzergahlarda ya da Batı Anadolu antik sitlerinde pek çok gezi yaptık. Tek bir şehirde birkaç kişilik gruplar beş-on

yapı rölövesi yaparlardı. Amerika'daki iki yıl dışında 1974'e kadar öğrencileri Anadolu'ya götürdüm. Hem ben öğrendim, hem onlar. Genelde öğrenci yurtlarında kalırdık. Sayısız macera yaşandı diyebilirim.

— *Bu maceralarınızdan birkaçını anlatabilir misiniz?*
— En görkemlilerinden biri 1960 Doğu Anadolu gezisiydi. Onun hikayeleri anlatmakla bitmez. Vapurla Hopa'ya gittik. Öğrencilerden birinin babası Milli Eğitim Müfettişi ve Hopalıydı. Bize bir otobüs buldu. Bir de şoför. Otobüsü geri vitese geçirmeyi sadece sahibi başarabiliyordu. Yolu bilen ise orada posta taşımış olan şoförd ü. Ardahan'a doğru yola çıktık. Sık virajlarla döne döne 3.000 rakımlı Bülbülan Yaylası'na ancak gece vardık. Artvin'i seyrede seyrede yükseldik. Her yüz metrede uçuruma düşen bir araba anısına bir taş dikilmişti. Bazı virajlardan otobüs dönemiyordu. O zaman otobüs sahibinin yardımıyla araba geri vitese alınıp manevra yapılıyordu. Ağustosun ortasında Bülbülan Yaylası buz kesiyordu. Bir

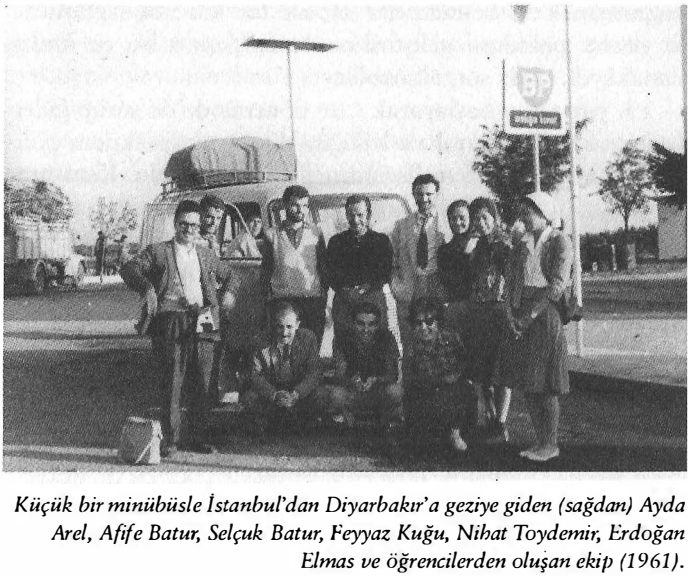
Anadolu gezilerinden birinde Alanya'da belediye başkanı ve öğrencileri ile birlikte (1961).

sobanın başında birkaç kişi orada hiçbir şey olmadığını ve Ardahan'a gitmemiz gerektiğini söylediler. Ormanlar içinde Ardahan'a geldiğimizde gece saat 10'u geçiyordu. Orada yemek yedik. Fakat bizi alacak kadar yatak yoktu. Tekrar yola koyulduk. Önümüzden ayılar geçti. Bir kuru dere üzerindeki ahşap köprüden geçerken otobüsü boşalttık. Hava ağarırken Kars göründü. Herkes soğuktan donmuştu. Otobüsün pencerelerine gazeteler yapıştırılmıştı. Kars'a beş-on kilometre mesafede benzin bitti. Çocuklardan biri Kars'a benzin getirmeye gitti. Soğuktan donan bizler de otobüsü iterek ısınma talimi yaptık. Benzin geldi. Kars'a ulaştık. Hepimizi alan bir otel bulduk. Yatak çarşafları on beş günde bir değişirmiş. Herkes çaresizlikten elbisesiyle yatıp uyudu. Devrim sonrasıydı. Kars'tan Erzurum'a kadar Ani-Ağrı-Doğu Beyazıt-Van-Gevaş-Tatvan-Bitlis-Ahlat-Erciş-Eski Van-Erzurum arasında ordunun cemseleriyle dolaştık. Bize iki cemse verdiler. Gezi bizim normal bir programımızdı. Askerler bize çok yardım ettiler. Fakat acemi askeri şoförler yüzünden bir-iki ölüm tehlikesi geçirdik. Şarampole düştük. Bitlis'ten Ahlat'a giderken Van Gölü'ne uçuyorduk.

Heyecan verici nefis bir gezi idi. Aramızda Ermeni bir öğrencimiz vardı. Ani'den Aras üzerinde Hoçavank'a indik. Burasını Ani köylüleri hayvanla için ahır olarak kullanıyorlardı. Manastırın içine girince hepimizi pireler sardı. Dışarı kaçtık. Fakat Garo milliyetçilik aşkıyla soyunup içeri girip plan için ölçüler aldı. Dışarı çıktığı zaman kıpkırmızı olmuştu. Erzurum'dan Trabzon'a döndük. Vapurla İstanbul'a geldik.

Bunlar unutulması olanaksız, verimli ve herkesi birbirine yaklaştıran yurt gezileriydi. O zaman ben bütün fakülte öğrencilerinin "Doğan Abisi" idim. Bu yurt gezileri, benim çocukluğumdaki Anadolu *impression*'larıyla birleşerek beni tam bir Anadolu âşığı yaptı. Kuzey Amerika yollarında dolaşırken bile Anadolu'yu özlerdim.

— *Biraz da politik ortamdan söz etseniz.*

Küçük bir minübüsle İstanbul'dan Diyarbakır'a geziye giden (sağdan) Ayda Arel, Afife Batur, Selçuk Batur, Feyyaz Kuğu, Nihat Toydemir, Erdoğan Elmas ve öğrencilerden oluşan ekip (1961).

— Celal Bayar-Menderes Dönemi Türkiye'nin bugününü hazırlayan ve Amerikan sultasının kurulduğu on yıldır. Bugün ne kadar geri kalmışlık vurgusu varsa o zaman bir şekilde kapısı açılmıştır. 1958'de Celal Bayar'ın Said-i Nursi ile seçim gezisine çıkması son elli yılın en büyük simgesel olayıdır.

Oysa Celal Bayar Atatürk'ün İktisat Bakanı, Başbakan, Menderes ise genç bir parti müfettişi idi. Bu adamların oy alabilmek için toplumun dini hislerini sömürmesi bütün siyasi geçmişlerinin oportünizm üzerine kurulduğunun açık kanıtıdır. Fakat o dönemde Cumhuriyet'in yetiştirdiği bürokrasi henüz temizlenmemişti. Üniversiteye sözlü hücum olsa bile fiili bir baskı olduğu söylenemez. Çünkü üniversitelerin birçok hocası da Demokrat Parti taraftarı idi.

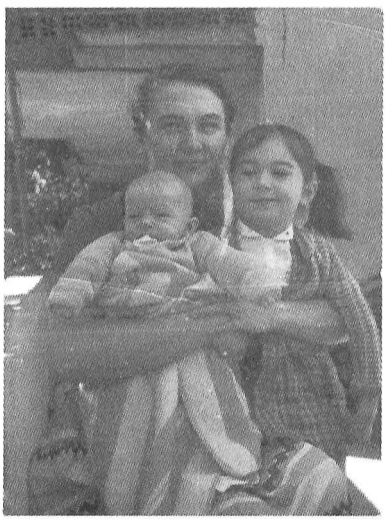
Mimari ve şehircilik açısından Menderes Dönemi'nin ondan sonrası için bir prototip oluşturan davranışların sergilendiği, plan yerine politik iradenin geçirildiği dönemdir. Türkiye ondan sonra iflah olmadı. Nüfusun kentlerde patlamasını

dizginleyecek ve kentlere bir ölçüde bir kontrol sağlayacak bir devlet politikası geliştirilemedi. Kuşkusuz bu ne kadar olanaklıydı. O da sorgulanabilir.

19. yüzyıldan başlayarak CHP döneminde de sürüp giden devletin kanını emen ihale sülüğü, hükümetlerin iktidar politikalarının parasal temellerinden birini oluşturdu. Kent toprağı yağmasının getirisi kimsenin hayal edemeyeceği boyutlara ulaşabileceğini kanıtladı. Bütün ülke çapında toprak yağması 1950'den başlamak üzere Türkiye'nin temel ekonomik göstergelerinden biri oldu. Türkiye'de hiçbir ekonomistin ülke ekonomisindeki global yerini saptamadığı bu olgu kanımca Türkiye'nin ekonomik zaafının baş nedenlerinden biridir.

Menderes tarihi mirasın yok edilmesi yollarını açan bir politikacıdır. Bunun ayrıntılarına girmeden sadece bir anekdotla konuyu sonlandırmak istiyorum.

Üniversite İstanbul'un tarihi mirasını tartışan toplantılara beni temsilci olarak göndermişti. O sırada Beyazıt'tan Aksaray'a doğru açılan yol güzergahı üzerinde tahrip olacak Hasan Paşa Hanı ve Simkeşhane'yi kurtarmak için hazırlandı-

Beşiktaş'ta otururken ikinci çocukları Baha doğduğunda kızları Mine ile birlikte Sabiha Hanım (1958).

ğım bir ulaşım alternatifini yayınlanmak üzere *Cumhuriyet* gazetesine yolladım. Fahrettin Kerim Gökay bunu işitmiş ve makalenin yayınlanmasını engellemişti.

— İkinci çocuğunuz, oğlunuz Baha doğduğunda doçent olmuştunuz ve 60 İhtilali'nin ayak sesleri duyuluyordu artık. Nasıldı o döneminiz?

— O sırada Beşiktaş'a taşınmıştık. 1958 yılında Kemali Söylemezoğlu dekan seçildi. Ben de doçent oldum. Kürsünün idaresini de zaten ben yapıyordum. Kemali Bey, formel olarak, kürsü başkanı idi. Pratikte kürsü idaresini bana bırakmıştı. Zaten mimarlık tarihi derslerinin hepsini ben veriyordum. Birinci sınıftan, neredeyse beşinci sınıfa kadar mimarlık tarihi ağırlıklı olarak İslam, Türk, Avrupa, antikite, modern mimari, restorasyon, hepsini anlattım. Kemali Bey dekan oldu, vakti yoktu (Maçka'daki teknik okul da bize bağlıydı), Maçka'da teknik okuldaki dersini bıraktı. O ders mimarlık tarihi ve bina bilgisi dersiydi; ortak bir dersti. Bana, "Bunu sen ver" dedi. Benim de zaten maaşım azdı doçent olarak, çok paraya ihtiyacım vardı. Annemle birlikte oturuyordum. Tabii kabul ettim.

Yaşamın mutlu dönemleri

— Beşiktaş'a taşınmadan önce mi annenizle oturuyordunuz?

— Evet, o zamana kadar, Aksaray'da oturuyorduk annemle beraber. Ondan sonra 300 lira, Maçka'daki ek derslerden geldi. O zaman ilk defa kendime bir ev bulmaya, mektebe yakın ayrı bir eve çıkmaya karar verdim. Çünkü iki mektepte de işim oldu, 900 lira da maaşım var. O zaman Beşiktaş'ta Vişnezade'de bir ev bulduk, 250 liraydı kirası, tam Akaretler'in üstündeki sokakta. Arkada Beşiktaş İlkokulu'na, benim ikinci sınıfı okuduğum ilkokulun bahçesine bakardı. Küçükken top oynadığım bahçe. İşte tam onun karşısında iki oda, bir salon bir yer bulduk, çok fakirdik, hiçbir şeyimiz yoktu, bir yatak odamız vardı. Masamız bile yoktu. Resim tahtam

vardı okul zamanından kalan, o bizim masamız oldu; yemek masası, çalışma masası... Bir de öğrencilerimden birinin tanıdığı bir marangozun yaptığı iki sıra kitaplık, o da oturma odasının bir duvarı. O kitaplığa kitaplarımı dizdim. O zaman param da, kitabım da çok yoktu. "Sıfır" numara fakirlik gösterisiydi. İşte o dönem politik olarak Türkiye karışıyordu. Demokrat Parti'nin son seçimi 1958'de oldu. Sabahattin Eyüboğlu ve eşi Magdi Rufer, Maçka'da oturuyorlardı, bizim mektebin yolu üzerinde. Magdi Rufer, piyanistti ve piyano dersleri verirdi. Benim kızım Mine beş yaşına geldiği sırada Magdi kızıma piyano dersleri vermeye başladı, bedava. 900 lira maaştan; 250 lira ev kirası veriyordum, 125 liraya da bir piyano kiraladım, kızım için. Kızım küçücüktü, boyu piyanoya zor yetişiyor!

Magdi çok kibar, sevecen, hayat dolu, alçakgönüllü bir İsviçreli idi. Bir tarih profesörünün kızıydı. Sabahattin Bey'le Paris'te tanışmışlardı. Maçka'daki bahçe katında Sabahattin Eyüboğlu, Vedat Günyol ve Azra Erhat birbirleriyle sıkı tartışarak çeviri yaparlardı. O ev Sabahattin Bey'in "tekke"siydi. Eyüboğlu "şeyh"in uygar çevresinde canlı bir kültür ocağı vardı. Ben o ocağın aktif bir üyesi olmadım. Ama Sabahhatin Bey'le uzun yıllar birlikte aynı yolları teptik. Çok sohbet ettik.

— *Kızınızın yeteneği var mıydı?*
— Çok büyük bir yeteneği yoktu, sonra bıraktı müziği ama üniversitenin sonuna kadar müzik yaptı. O sırada biraz da politikayla uğraştık, direkt olarak değil...

— *Nasıl?*
— Bizim üniversitede öğrenci kamuoyu ve bir kısım hocalar Menderes'e karşıydı. O sırada Demokrat Parti'nin seçimi kaybetmesi, gitmesi için epey uğraştık. Bayağı zorbalık vardı, gazeteler "beyaz" çıkıyordu. Vatan Cephesi'ne girenlerin listeleri okunurdu; yüz-iki yüz kişi, zaten o zaman televizyon yoktu, hep radyoda. Radyo dinlenemez hale gelmişti, polisiye tedbirler artırılmıştı. Korkulu ve sıkıntılı günlerdi. Politik ola-

rak karışık, fakir fakat çok mutlu bir dönemde oğlum da doğdu. Babamın adını koyduk ona: Baha (Bahattin). Örfi idare ilan edildi sonunda; dışarı çıkmak, sokağa çıkmak yasaktı, geceleri özellikle tehlikeliydi. Kötü günlerdi politik olarak ama bizim mutluluğumuzdan bir şey eksik değildi. Dersler, okullar da kapalı değildi. Talebeler henüz çok politize olmamışlardı. Sıkıntılı günlerdi ama biz gene normal yaşamımıza devam ediyorduk, çok gazete okuyorduk. "Şunu yapalım, bunu yapalım, ne yapalım, ihtilal olsun, olmasın" filan gibi tartışmalar yaşıyorduk. 60'ta da ihtilal oldu. Eğer II. Cumhuriyet'se yine askerlerin Cumhuriyet'idir. Bence Menderes'inki II.; 60 Devrimi, III. Cumhuriyet oldu... Ben, o dönemi gene de bir mutluluk devri olarak hatırlıyorum, tüm o sıkıntılara rağmen.

— Neler yapardınız, o kadar sıkıntı içerisinde?
— Mesela Boğaz'a kaçardık hafta sonları. Sabiha'nın evine gelirdik. 60 yılında ihtilalden evvel bir jüri için Ankara'ya gittim. Bir hastane jürisiydi galiba. O jüride ilginç şeyler oldu, çünkü o sırada iki okul vardı; biri Akademi, diğeri Teknik Üniversite. Birbirleriyle yarışırlardı. Jürilerde de kimin jürisi ağır basarsa, onlar kazanırdı.

— Nasıl anlaşılıyordu, üslup farkı o kadar belirgin miydi, sonuçta ortak hocalar da vardı?
— Evet, biraz üslup farkı vardı, bir de herhalde herkes birbirini tanıyordu. Ben o sıralarda jürilere yeni girmeye başlamıştım. Jüride, Akademililerle, Teknik Üniversiteliler devamlı çatışıyorlar. Ben, farkında değilim pek, bilmiyorum kim, ne, nedir, yarışmacıların çizim tekniklerini ilk kez görüyorum. Projelere işlevsel incelemeler açısından bakıyorum, kendim de hastane yarışmalarına girdiğim için, hastane konusunu iyi biliyorum. Kazananlar, yani kazanmak üzere olanlar içinde bir tanesinin sayısal olarak göz boyadığını buldum. Küçük görünsün diye ameliyat ünitesini yarıya indirmişti. Bunun üzerine karşı oy verdim. Benimle beraber

Yüksek Mühendis Mektebi'nden sınıf arkadaşım bir makine mühendisi vardı. O, ben nereye oy veriyorsam, oraya oy veriyordu. O da aleyhte oy verince, Akademililer, sayısal olarak üst duruma geçtiler. Yani biz, Akademililerin tuttuğu bir projenin seçilmesine yardım ettik! O yüzden bizim mektepliler bana dehşetli kızdılar!

— 60 öncesinde eğitim sisteminde ya da üniversite ortamında baskıyı nasıl hissediyordunuz?
— Daha çok 58'den sonra oldu. Seçimlerde Halk Partisi çok oy aldı. Demokrat Parti, iktidarı yitirme telaşına girdi. O zaman büyük bir baskı yapmaya başladılar. Ondan evvel fazla baskı hissetmedik. En azından üniversitede öyle bir şey yoktu ve 50'den evvel neyse, 50'den sonrası da çok farklı değildi, hatta belli açılımları da vardı denilebilir. 58'den sonra kavga, gürültü, patırtı çıktı. O dönem Atatürkçülerle buna karşı gelişen eğilimlere karşı olan yarı gizli bir savaştı, fakat aslında iktidar savaşı; iktidar ve egemenlik savaşıydı. O savaşta Demokrat Parti, toprak ağası gibi davrandı ve yanına da dini reaksiyonu almaya kalktı, aldı. Celal Bayar, Said-i Nursi ile seçim gezisine çıktı. O zaman televizyon yoktu ama gazetelerde gördük; o resim gözümün önünde. Kanımca Demokrat Parti, demokrasinin doğal gelişmesini engelledi. Demokrasi adı altında tek parti despotizminden daha kötüsünü yaptı. Şimdiki iktidar da tarikatlarla içli dışlı, o dönemin açılımıdır.

İçişleri Bakanı Namık Gedik'in yakalanışı

— 1960'ta ihtilali yaşadınız, sıkıntılı günlerdi, o döneme ait aklınızda kalanlar, örneğin o sabah neler hissettiniz?
— 1960 Devrimi ile ilgili hiç gözümün önünden gitmeyen bir olay yaşadım. Başka bir jüri için yine Ankara'ya gitmiştim. Dayım Vecih Çelebioğlu'nun oturduğu apartmanın yanındaki apartmanda da Demokrat Parti'den, Namık Gedik; İçişleri Bakanı oturuyordu. Çok sert bir adamdı, gençlere kötü davranıyordu. Kızılay'da millet dışarıda dolaşıyordu 26 Mayıs

gecesi; bütün Kızılay gece yarılarına kadar insan doluydu. 27 Mayıs, hava güzel; o sabah saat 04:00'te tüfekler patlamaya başladı. Sesleri duyunca hemen balkona fırladım. Beklenen olay başlamıştı. Sabah saat 05:30 civarında bir tank Kızılay'dan döndü, Namık Gedik'in apartmanının karşısında durdu. Topunu da Namık Gedik'in apartmanına çevirdi. "Boşaltın" dediler. Biz de balkondan seyrediyoruz. Yavaş yavaş millet korkup çıkmaya başladı apartmandan. O apartmanda oturan birçok Demokrat Parti milletvekili vardı; herkes çıktı, Namık Gedik çıkmıyor. "Bombalayacağız, apartmana ateş edeceğiz" dediler. Onun üzerine en nihayet süklüm püklüm o da çıktı. Ben o ânı hiç unutamam, askerler Gedik'i tutup cemsenin içine attılar, torba gibi!

— İçişleri bakanı olarak böylesi bir davranışa maruz kalmak kolay olmasa gerek.

— Evet, o görüntü beni çok etkilemişti. İki gün evvel Gedik radyolarda kral gibi konuşup herkesi tehdit ediyordu. İki gün sonra kamyonun içine torba gibi, attılar! Sonra onu götürdüler Yedeksubay Okulu'na hapsettiler, tabii daha başkalarını da... Artık neler olduysa, bir duyduk ki intihar etmiş. O ihtilalin ilk günü beni çok etkiledi doğrusu. Üzerine çok fazla düşünmedim, çünkü Demokrat Parti, bugünkü bağnazlığı hazırlayan partidir. Sonsuz din istismarı yapıldı.

— 60 İhtilali'ni bekliyordunuz ama değil mi?

— Bekliyorduk. Oluşmasına düşünce olarak üniversiteler destek oldu. Kanımca büyük bir halk desteği de vardı.

— Doktriner bir hareket olarak mı, görüyorsunuz?

— Demokrat Parti obskürantizmine (gericilik, bilgi düşmanlığı) karşı bir Cumhuriyet tepkisidir. Ben Türkiye'de gelişmiş bir politik doktrin olduğuna hiç inanmadım. Kişiler, küçük gruplar hariç. Çünkü doktrin, bir kültür ortamında olur, yani bizde komünistler, sosyalistler filan oldu ama... Aslında Halk Partisi zamanında da vardı sosyalistler ve iktidarda oturuyor-

du. Cevat Dursunoğlu örneğin, kişi olarak sosyalizan bir adamdı, belki de sosyalistti. Fakat doktriner bir tavır Halk Partisi'nin içinde yoktu, tek bir doktrin vardı; "laiklik" diyebilirim. Türkiye'nin kültürü doktrin adamı yetiştirmek için elverişli değil. Tabii aramızda her çeşit adam vardı, Marksist de... 1960'tan sonra Marksist bir açılım oldu. Halka çok inemedi. Askerler de doktriner değildi, öyle de eğitim almamışlardı ama sosyalizmden etkilenmeyen hiç kimse yoktu o sırada dünyada. Sosyalizm çağdaş Avrupa düşüncesini besleyen başlıca akımlardan biriydi. Dolayısıyla havada sosyalizan düşünce hep vardı. Komünizme ait ilk kitapları Nâzım şiirlerinden sonra, Amerika'da okudum, komünist olmadım! Tabiatım ideolog olmaya uygun değil. Hiçbir zaman bir sosyalist de olmadım ama onlardan yanaydım o zaman. İlk defa İşçi Partisi Meclis'e girdiği zaman oy verdim bir kez. Ama ben hep Halk Parti'sine oy veren bir adamım. Atatürk düşüncesinin tümüyle gerçeğe en yakın politik tutum olduğuna ve Atatürk'ün dehasına inanırım. Üniversitede değerlendirme yapıldığı zaman "solda bir hoca" görünümündeydim, hatta öyle bir ün de kazanmıştım. Öldürülecekler listesinde bile varmışım! Türkiye, karşılarındakine kolay yafta yapıştıran yarım aydınların çok bol olduğu bir ülkedir.

— *Size Demokrat Parti döneminde mi "komünist" dediler?*
— Hayır, 1960'tan sonra 70'lerde. Oysa ben ne sosyalist oldum ne de bir ideoloji izleyicisi. Biz milliyetçi olarak yetiştik ve hâlâ da Atatürk milliyetçisi olarak kaldık sayılır, ama bu da katı bir ideoloji değildir. Ancak "sosyalizm nedir" gayet iyi öğrendim, o başka! Yani bilgi edinmek başka, bazı şeylere "evet" demek başka, ama partizan ya da militan olmak ve onun için çalışmak ise ayrı bir şey. Öğrenciler de benim gençliğimde öyle değildi. 60'larda yoktu öyle bir tavır. Hükümete, yani gericiliğe, yobazlığa, uygunsuz uygulamalara karşıydık. Türkiye'de zaten gericiye karşı koydun mu, "komünist" damgasını yiyordun. Bu kolay ve ucuz bir Amerikan yaftasıydı.

— İdamlara karşı sizin tepkiniz nasıl oldu?
— Okuduk hepsini, "mahkemelerde neler oluyor" diye. Suçlamalar aptalca şeylerdi, "yok işte şunu yapmış ona" falan filan... Ama asıl suç laikliğe karşı yapılanlar, ülkeye karşı suçlardı, bir de soygun... Soygun, o zaman başladı. Bence idamlık pek bir şey yoktu, yani adamlar tabiatlarına göre davrandılar. Sonraları daha kötüsü oldu ama kimse idam edilmedi. İdam edilseler de, edilmeseler de mahkeme bir tepkiydi ve temel olgu laik Cumhuriyet'e karşı tepkiydi. Yurtiçinde ve dışında oyun altmış yıldır öyle oynanıyor. Olay Demokrat Parti'nin Atatürk Cumhuriyeti'ne karşı çıkışıydı, fakat onu küçük küçük, külüstür olaylarla birleştirdiler; metresi varmış yokmuş gibi saçma sapan şeyler oldu. O bakımdan o mahkeme garip bir mahkemeydi. Ben onlarla hiçbir zaman ilgilenmedim. Mahkemenin doktriner tarafı yoktu ama olayın kendisi doktrinerdi. Atatürk Cumhuriyeti'ni yok etmeye kalkan bir harekete karşı ordunun davranışıydı. O yanlış değildi. 1960'ta çok ileri bir anayasa çıkardılar. Avrupa Aydınlanması'nın bütün aşamaları Cumhuriyet tarihinde kısaltılmış olarak uygulandı.

— 60 Anayasası'nı nasıl değerlendiriyorsunuz?
— Katılıyorum. Anladığım kadarıyla ileri bir anayasadır. Sosyalizan, sosyal devlet anayasası gerçekten. 82 Anayasası ona göre gericidir. 60'ta gerçekten dünyaya açıldık, düşünce olarak entelektüel hayatın gelişmesine de katkıda bulundular; 1965'ten sonra bu açılımı bastırmaya uğraştılar. Onu da şu sırada başardılar.

— 1960 İhtilali'nin, eğitim sistemine yansıması nasıl oldu?
— İyi oldu. Eğitime çok ağırlık verildi. Dünyaya açılmak, kitap almak, araştırmak... Bunlar hızlandı. 60'ın getirdiği tavır, Cumhuriyet'in getirdiklerinin üstüne ektir. Yani Türkiye'nin modernleşmesine büyük katkı sağlamıştır ama kısa sürdü. Tabii askerler, sonuçta böyle bir şeye hazırlıklı değillerdi. Kendilerine yardımcı olarak aldıkları sivillerin de hazırlıklı

olmadıkları anlaşıldı. En iyilerini güya seçtiler ama bir macera olarak kısa sürdü; asker-sivil ortaklığı! 60 enteresan bir dönemdi, birikimin patlamasıydı, yani "devrimci" bir söylemin patlamasıydı. Herhangi bir doktrin çizgisinde olmadı, bence Atatürk'ün çizgisinde oldu, yeteri kadar uzun olmadı! 60 Devrimi gerçek bir heyecan ortamı yarattı; üniversitelerde öyleydi, en azından. Ciddi bir analiz yapılırsa, düşünsel alanda epey atılım olmuştur. Ama bunun günlük yaşamda, bürokraside nereye kadar uzandığını, nelerin değiştiğini söylemek kolay değil. Düşünce özgürlüğü alanında gelişmeler oldu. Bir de coşku yarattı; o da önemli bir şeydi. Bu dönem aynı zamanda Amerika'nın, Rusya ile soğuk savaşa başladığı, güçlendiği zamana rastlıyor. O zaman Türkiye de yavaş yavaş "yeşil kuşak," yani Rusya'yı sarmalayan "İslam kuşağı" üyesi oldu; bir yandan sosyalistler ama öte yandan da Rusya'ya karşı "İslami kuşak!" Bu, Türkiye'nin tarihinde hep ikilemdir; ne zaman Rusya bir şeyin içine karışırsa, Türkiye'de bu durum karşı tarafta kullanılmıştır! Kısmen de haklı olabilir, Türkiye'de ben ordunun II. Dünya Savaşı'nda temelde Alman taraftarı olduğunu biliyorum. Devlet, İngiliz taraftarıydı, fakat ordu Alman taraftarıydı, hatta o yüzden hükümetle ordu arasında bir anlaşmazlık vardı...

— *Çatışma?*

— Çatışma yoktu, Türkiye'de öyle çok fazla çatışma olmadı fakat bir karşıtlık vardı. Bu durum dergilere, gazetelere de yansıdı. Mesela Burhan Belge, İngiliz taraftarı bir adamdı. *Cumhuriyet*, Alman taraftarı bir gazeteydi. Alman taraftarı gazetede eski generallerden Hüseyin Hüsnü Erkilet Paşa, Alman-Rus cephesinde olan bitenleri yazardı; biz büyük bir dikkatle izlerdik onu ama o sırada komünistler de vardı tek tük! En meşhurları Ankara Üniversitesi'ndeydi, hepsi de sonra yurtdışına gittiler! Fakat 60, sosyalizme nefes alma hakkı verdi. Mehmet Ali Aybar, Behice Boran, vb...

— *Türkiye İşçi Partisi'ne katıldılar.*

— Evet, partiye katıldılar ve meclise girdiler. On beş milletvekili çıkardılar. Çetin Altan etkili sözcüleriydi. Dolayısıyla Cumhuriyet'i de, ülkeye sosyalizm fikrini getiren de ordudur. Aynı ordu 1980 sonrası bağnazlığını da getirdi. Genç sosyalistler! Ağızları da çok laf yapıyordu, kültürlü adamlardı gerçekten Türkiye'ye göre! Birçoğu da üniversite hocaydı. Ama çok kısa sürdü sahnedeki rolleri. Askerler gittikten sonra onları susturdular. 1960 İhtilali'nden sonra özellikle özgürlük tanınıp parti filan kurdukları zaman, hiç dünyadan haberi olmayan, fakat okuyup da solcu olan gençlerin bir bölümü onlardan etkilendi.

Sol düşünce aydını aydınlattı

— 1960'taki hareketi askeri darbe olarak mı görüyorsunuz, devrim olarak mı değerlendiriyorsunuz?
— Sınıflamanın hiçbir anlamı yok. Gücü olan iktidara geliyor. Güç askerde var, o iktidara geliyor. Ama zaten Türkiye'de gücü olan başka bir şey yoktu ki; yani tek örgüt ordu... Atatürk rejimi doğrultusunda iktidara geldi ordu. Amerika'daki rejimlere filan bakarsanız, Güney Amerika'da, ordu bir kere iktidara geldiği zaman bırakmıyor. Bizde öyle olmadı. Tabii iktidarda kalmak isteyenler oldu, onların içinde Türkçüler, ırkçılar, solcular da vardı. Bizim ilk Cumhuriyet meclisinin insanları gibi çeşitli boyutlarda insanlar vardı; Alparslan Türkeş de vardı, orta boylu insanlar da vardı, Cemal Gürsel gibi iyi niyetli, babacan, ideolojik düşüncesi pek olmayan vatanseverler de vardı.

— Orta boylu derken...
— Ortada, yani entelektüel olarak sağa-sola açılmış değil. İyi niyetli ve Atatürk Devrimi'nin doğruluğuna inanmış bir general, o kadar... Başka bir açılımı yok. Birçokları da öyleydi. Bugün de hâlâ öyle bence. Yani Türkiye'de sol, aydınlar katında etkili oldu, okumuşlar katında. Avrupa'da, Amerika'da da okumuşlar katında etkili oldu, hatta zengin ailelerin ka-

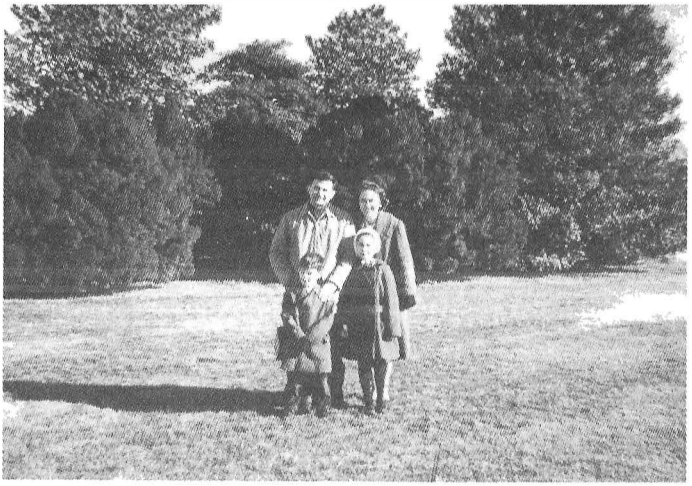
tında etkili oldu, fakir halk katında olmadı. Tepeden inme bir şeydi. Ama bütün dünyada da öyle... Köylüden solcu olmaz. Rusya'da da öyle olmadı. İşçi sınıfı hikayesi de öyle, bizde işçi sınıfı da yoktu. İşçi sınıfı bizde çok geç geliştiği için, gelişmiş bir sosyalist doktrin temsilcisi değildir. Devrim sahipliği bilinçli olur. Kaldı ki 60 Devrimi'ni yapanlar da sosyalist değildi. Ama sol eğilimli oldular. Çünkü haklı olarak çalıştırana karşı hele Türkiye gibi bir ülkede özel bir tepki olması doğaldır. Dolayısıyla o birikim sola dönebilirdi; ama sayı az, yani yoğun değil. Bugün de değil, sonra da yavaş yavaş, sağ onu hırpaladı, parçaladı. Sarı sendika kurdu. Müthiş! "Sarı sendikacılar" vardı, devlet beslerdi. Taa 1950'lerde de vardı, Demokrat Parti'nin beslediği, hiçbir şeyle ilgisi olmayan sendikacıların Paris'te benim aldığım paranın iki misli parayla güya öğrenmeye gönderildiklerini ve hiçbir şey yapmadan bir yıl sonra geri döndüklerini gördüm. O "sarı sendikacı"ları herkes hatırlar. Solu kırma olgusunun paralı askerleriydi. Şimdi de Cumhuriyet'i taş taş söken görevliler var.

— *Yani sol "bir avuç insanın içinde kaldı" diyorsunuz.*
— Sol düşünce aydını aydınlattı. Çağdaş dünya hakkında aydınlandılar. Evvela sosyalist düşüncenin ışığı altında aydınlandılar, fakat gerçekten idealist devrimci entelektüellere dönüşmediler, bir kısmı da yozlaşmış sarı sendikacı ve entelektüele dönüştü. Yani bizdeki solculuk sınırlı bir grubun içinde kaldı. Ciddi, kaygılı ve fedakar birkaç insan üzerine oturdu ama halka inemedi. Halka inememesinin en büyük nedeni de, dini düşünceye veyahut inanca dayalı bir karşı sistemin kolayca oluşturulmasıydı. İşçi sınıfında çok da kalabalık olmadığı için, çok fazla yaygınlaşmamasının nedeni din propagandasıdır. Şehre gelenlerin içinde bir parça oldu, köylerde çok fazla olmadı. Okumuş yerlerde daha etkili oldu; örneğin ne bileyim Kars'ta, Artvin'de oldu da Kürtler arasında pek olmadı. PKK daha geç bir örgütlenme. Tabii orada da milliyetçilik ile karışarak farklı boyutlara dönüştü. Biraz evvel de söyledim, "1960 İhtilali Anayasası" görkemli bir anayasa as-

lında. 1960 İhtilali'nin Türkiye'ye getirdiği şey, o üç-dört yılda, akıl almaz bir zenginliktir; kültür zenginliği, dünyaya açılma, daha fazla hoş görme filan. Yani Avrupai anlamda gerçek demokrasiye yaklaşım o zaman oldu. Ama giderek törpülendi, iktidarlar da giderek hep sağ partilerde kaldığı için, Halk Partisi de hiçbir zaman sosyalist bir parti olmadığı için, güdük kaldı.

— Halk Partisi'ni eleştiriyorsunuz, neden peki hep Halk Partisi'ne oy verdiniz?

— Alternatifi yok. Gerisi Cumhuriyet, çağdaşlık, laiklik karşıtı dış destekli söylem. Benim için çok basit, ben çok kolay tanımlıyorum: İslam dünyasında geriliğin nedeni, bilimadamları ne kadar hassas (tabii aktarma) analizler yaparlarsa yapsınlar, dindir. Dinin bizzat kendisi değil, Avrupa da dindar, Yahudi de; ama aynı zamanda çağdaş. Bizde entelektüel düşünceye çok az yer verildiği için, öteki dinler gibi yoruma açık değil. "Tanrı kelamı" olarak kaldığı için küçük bir mollamsı grubun egemenliğinde sürüp gidiyor.

Washington'da eşi Sabiha Hanım ve çocuklarıyla birlikte (1963).

— Amerika'ya ihtilalin ertesinde 1962 yılında burslu gittiniz, doçent ve kürsü başkanıydınız, nasıl oldu gidişiniz?
— Kürsüye sürekli yurtdışından hocalar davet ediyorduk. Üç tane Amerikalı, bir de İtalyan çağırmıştım. Amerikalılardan biri, California'dan geldi; Santa Barbara'da modern mimarlık tarihçisiydi. David Gephard; genç, benim yaşımda bir adamdı, onunla iyi ahbap olmuştuk ailece. O beni teşvik etti Amerika'ya gitme konusunda, "Niçin sen de *Fulbright* bursu alıp gitmiyorsun" dedi. Ben de, "İngilizcem pratikte çok iyi değil, kitabi bir İngilizce" dedim. "Okuduğunu anlıyorsan yeterli" dedi, sonra...

— Siz bu arada kendi kendinize İngilizceden tercüme edip, ders mi anlatıyordunuz o dönem?
— Hayır, ben Fransızca, İtalyanca okurum. Çok kitap okuyordum, İngilizceyi 50 yılından beri okuyordum ama ilgim giderek artıyordu. Hem İngilizce kitap okurdum hem de gramerine çalışırdım. Ben pek çok lisan öğrenmeye başladım. İngilizceyi önce öyle öğrendim, sonra da pratik yapmaya başladım. *Fulbright* sınavına 1961'de girdim sanıyorum.

— Rakamlarla aranız iyi aslında ama tarihleri tam hatırlamıyorsunuz sanırım.
— Rakamlarla aram iyi, ama hesap yaparken. Yıllarca bir insan aynı şeyi düşünüp yazarsa bazı tarihleri unutmaz. Onlar yaşamının parçası olmuştur. Fakat kendi yaşamıma ait tarihleri bilmem. Birkaç doğum günü hatırlarım! Annem 89 yaşında öldü. "Hangi ayda öldü" dersen, yok! Pek hatırlamam. Sonraları Seattle'dan hem mimarlık tarihi hem de şehir tarihi uzmanı Norman Johnston geldi; onunla da çok iyi dost olduk. David Gephard'ın teşvikiyle girdiğim *Fulbright* imtihanını kazandım. İmtihanı kazanınca da Ann Arbor'da Michigan Üniversitesi'ne gittim ve İslam Sanatları Bölümü'nde çalıştım. Oranın kurucusu Mehmet Ağaoğlu'dur. Kendimi İs-

lam mimarisi alanında yetiştirmeye çalıştığım için orasını seçtim. 1962-64 arasında Amerika'daydım. Oranın bölüm başkanı, benden iki-üç yaş küçük Oleg Grabar'dı. Grabar, İslam Sanatı üzerine sonradan çok ün kazandı. Babası André Grabar, Bizans Sanatı'nda daha da ünlü bir adamdı. Oleg'in babası Ukraynalı, annesi Bulgar'dı ve kendisi de Fransız'dı.

— Bayağı karışık!
— Karışık adamdı. Fransa'da, sonra Amerika'da okumuş ve Amerika'da kalmış, Amerikalı karısı vardı. Sevimli ve zeki bir adamdı, onunla da çok iyi dost olduk.

— Çok talep var mıydı, o bölüme?
— Amerika, İslam dünyası ile dostluk kurmak ve politik ilişkileri geliştirmek amacıyla 1960'larda bir program geliştirdi. Müslüman diller; Türkçe, Farsça, özellikle Arapça üzerine... İslam kültür ve sanatı araştırmalarına epey para döktü o zamanlar. Tam o zamana rastladı gidişim. O yıl sadece bir-iki seminer verdim. Sanat tarihi toplantılarına katıldım.

— İslam ve Türk sanatı üzerine seminer veriyordunuz, değil mi?
— Tabii verdim, her yerde her zaman ders de, konferanslar da verdim. Yazdığım kitaplar da öyledir; İslam-Türk sanatı üzerine...

— Amerika'ya ilk gidişiniz, Avrupa ve Türkiye'den farklı yanları nelerdi?
— Amerika'dan bahsetmeye değer, çünkü Amerika, 20. yüzyılın gerçek boyutudur. Amerika çağdaş dünyadır. Avrupa'ya benzemez. Avrupa, fiziksel çevresini korumuştur ama Amerika yeni bir ülke. Oradaki boyutlar adamı şaşırtır. Kuşkusuz New Yok, Boston, Philadelphia başka Amerika, Texas, New Mexico, Idoha, Nebraska başka Amerika'dır. Uçağa bindik, önce çoluk çocuk Amsterdam'a gittik. Amsterdam'da bir gece kaldık, New York'a geçtik. New York'ta kardeşim Yıldı-

rım'ın kayınbiraderi Birleşmiş Milletler'de çalışıyordu, bizi karşıladı. New York'ta bir gün otelde kaldık. Amerika, bütün boyutlarıyla ilk gideni şaşırtır. Oradan tekrar uçağa bindik, Detroit'e gittik. Detroit'te de Oleg Grabar bizi karşıladı, Ann Arbor'a götürdü. Ann Arbor, Detroit'ten bir saat kadar uzaktır. Güzel bir yerdir, üniversite şehri, küçük. Orada bir de bize bir daire tutmuşlardı. Oleg bizi oraya götürdü, yerleştik. Ondan sonra ben öğrenme antrenmanına başladım.

— *Neler yapıyordunuz?*
— İlk önce, İngilizcemi ilerletmek için İngilizce dersine giderdim. Michigan Üniversitesi'nin çok büyük bir kütüphanesi vardır, o zaman Amerika'nın hatırı sayılır kitaplıklarından biriydi. Zamanımı orada geçirdim. "Tappan Hall" denilen Sanat Tarihi Bölümü'nün de mükemmel bir kütüphanesi vardı. O yıl orada bir-iki seminer verdim; biri Türk çini sanatı üzerineydi ama temelde ders dinledim; sanat tarihi derslerine girdim, seminerlere katıldım. Bir yıl Farsça, İslam ve Osmanlı tarihi derslerine devam ettim. Çok okudum, doğrusu sanat tarihi bilgimi öyle geliştirdim. Bir-iki ders dışında bir yıl talebe gibi çalıştım. Ben *Fulbright*'la gittiğim için Amerika hükümeti beni oraya buraya konferans vermeye gönderdi. Dolayısıyla Georgia'ya, Washington'a, California'ya gittim, konferanslar verdim. Sonra sanat tarihçilerinin yıllık toplantılarına katıldım, bildiriler verdim. Onlar büyük kongrelerdir. Gerçekten bilim ortamıydı. Özellikle sanat tarihi o dönemde çok etkin ve üretkendi.

— *Bizim üniversitelerimizle karşılaştırsak?*
— Üniversiteleri, bizim üniversitelerle karşılaştırılmayacak derecede yüksek düzeydeydi; programlar, konferanslar, kitaplıklar, yüksek lisans düzeyi...

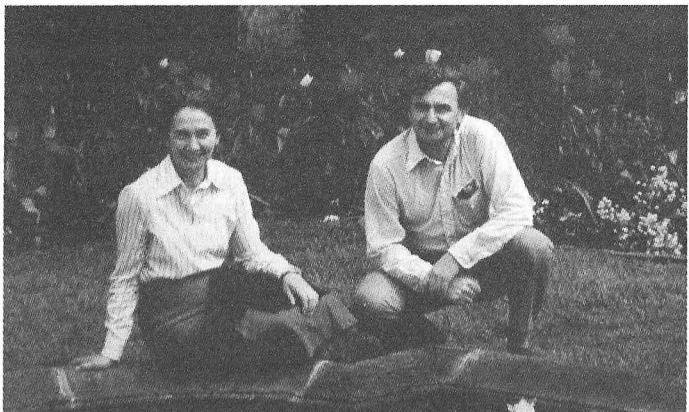
— *Peki, öğrencilerin durumları?*
— Seviyesi çok yüksekti. Özellikle lisansüstü öğrencileri deli gibi çalışırlar, uyku bile uyuyamazlar kitap okumaktan, ödev

yapmaktan. Çok zeki, olağanüstü gençler vardı aralarında. Amerika'da yüksek lisans düzeyinde eğitim, o zaman çok iyiydi. Lisans düzeyinde aynı şey söylenemez.

Sanat tarihçisi olmak için beş lisan şart

— Mehmet Ali Kılıçbay, gençlikle ilgili bir yazısında "Amerika'da bir yüksek lisans öğrencisinin bir günde en az 128 sayfa okuması gerekiyor" diye yazmıştı.
— Evet, okur. Akıl almaz derecede okurlar, lisan da bilirler. Amerikalıların çok lisan bildikleri söylenemez, özellikle mühendislik dallarında. Ama büyük üniversitelerde lisansüstü enternasyonaldir. Hocaların çoğu da çeşitli ülkelerden gelmiştir. Amerikalı bir tarihçi bile olsa, garanti karısı başka taraftandır, yani Çin sanatı uzmanıysa, karısı da Çinlidir, Kore sanatı ise, Korelidir. Eşleri profesörlerin sekreterleri gibi çalışır. Orada çok şey öğrendim. Yapacak başka bir şey de yoktu! Biz çok mutlu bir zaman yaşadık. Kampusteki çocuklar, gençler. Kızım ilkokula gidiyordu.

— Buradaki çok yoğun sorumluluk atmosferinden kurtulup öğrenciliğinize geri döndünüz...
— Tamamen öyle. Hiçbir sorumluluk yok! Ben kürsü başkanıyken gittim oraya, talebe gibi oldum. Koca bir kitaplık. Orada, "Bir eğitim ortamı nasıl oluyor, bilimadamı nasıl çalışıyor, *paper*'lar nasıl hazırlanıyor, hangi düzeyde" öğrendim. Yüksek lisans öğrencileri nasıl çalışıyor, çoğunu tanıdım. Yetenekli, zeki, iyi yetişmiş, lisan bilen çocuklardı. Benim asistanım olan Ayda Arel de o sırada Ford bursuyla Amerika'ya geldi ve yüksek lisans yaptı, onun akıl almaz bir tempoyla çalıştığını, ancak dört saat falan uyuyabildiğini anımsıyorum. Ama zaten sanat tarihi, tarih gibi bölümler mimarlığa benzemez. Orada çok okumak gerekir. Oleg, kendisi çok lisan bilen bir adamdı; evinde Rusça, okulda Fransızca konuşmuş, Amerika'da İngilizce, uzmanlık alanı içinde Arapça. Her dili yerinde öğrenmiş. Kendimi onunla karşılaştırınca her şeyi kendim

Dumbarton Oaks Bahçesi'nde Sabiha-Doğan Kuban (1979).

öğrenmiş bir adam olduğum için bazen övünürüm. Yine de ben de şanslıymışım. Oleg Grabar, "Arkeolog, sanat tarihçisi, tarihçi olmak için, dört-beş lisan bilmek şarttır" derdi. Doğrudur, estetik bilmek için Almancayı anlayacaksın, İtalyanları bileceksin, Fransızcayı okuyacaksın, İngilizce bileceksin filan...

— Kendi dillerinde okumak gerekli.

— Evet. Kendi dillerinde okumak gerekir, başka türlü olmaz. Bizdeki sanat tarihinin zavallılığı oradan kaynaklanıyor, çünkü Türkiye'de pek yayın yok. "Okuyayım, şu ustalar ne diyorlar" yok! Ne kuram, ne eleştiri, ne felsefe... O yıl sonunda Oleg'in yardımıyla, Harvard Üniversitesi'nden burs aldım. Bu sefer Verzone'nin de asistanı olduğum için Washington'da Dumbarton Oaks Bizans Enstitüsü'nde bana bir *fellowship* verdiler. Çok lükstü Dumbarton Oaks, dünyanın en lüks enstitülerinden biridir, çok zengin bir ailenin bağışıdır zaten. O sırada Mrs. Bliss, yani asıl bağışı yapan kadın oradaydı. Üç branş vardır Dumbarton Oaks'ta; biri bahçe mimarlığı, diğe-

ri Orta Amerika Sanatı, üçüncüsü de Bizans. En güçlüsü ve önemlisi Bizans'tı. Dünyanın en büyük Bizansçıları orada çalışmıştı ve çalışırdı. Orada ders yoktur; enstitü, bir kütüphane, bir müze ev, bir de çok ünlü bir bahçe. Dünyaca meşhur "Dumbarton Oaks Bahçeleri" çok bakımlı bir yerdi. Bana bir ev verdiler; dört yatak odalı. Washington'un en güzel yerinde Wisconsin Avenue'de. Bir de araba almıştım, Ann Arbor'da arabasız yaşanmayacağı için. Tabii ki kullanılmış. Ehliyet aldım. O arabayla Washington'a geldik. Daha önce de Chicago'ya gittik.

— *Çocuklar okula gidiyorlar mıydı?*
— Gidiyorlardı. Kızım Mine üçüncü sınıfa gitmişti Ann Arbor'da, dördüncü sınıfa da Washington'da gitti. Oğlum Baha daha küçüktü, anaokuluna gitti. Amerikaya gittikten sonra üç ay içinde İngilizceyi öğrendiler. Gittiğimiz zaman çocuklar hiç lisan bilmiyorlardı. Okula girerken kızım için sorduk; "Bu çocuk hiç lisan bilmiyor, acaba birinci sınıfa mı koyalım?" "Birinci sınıfta da bilmeyecek, üçüncü sınıfta da. Kendi yaşındakilerle koyalım, çocuklar bu yaşta çabuk öğrenir!" dediler. Gerçekten kızım yılbaşında, yani üç ay sonra öğrenmişti. Yıl sonunda ilkokullar arasındaki bir yarışmaya girdi ve oranın ortalamasının üstünde tutturdu, o yıl öğrendiği lisanla. Çocukluk ne müthiş bir şey. Benim de şansım belki bu yüzden oldu, yani kulağımın pasının Fransızcaya delik olmasından, orada doğmuş, bir buçuk yıl yaşamış olmamdan, Almancaya ise anaokuluna bir yıl Berlin'de gitmiş olmamdan kaynaklanıyor. Oğlum Baha, ilk yıl orada okumadı. Hiç lisan bilmediği için ilk aylarda Amerikalı çocuklar onu döverlerdi.

— *Konuşamıyor diye.*
— Konuşamıyor diye, evet. Oynuyor falan ama konuşamıyor, dayak yiyor. Bir gün annesi Baha'ya dedi ki, "Bir daha dayak yersen, ben de seni döveceğim." Ona kabadayılık aşıladı! Nitekim o da üç-dört ay içinde İngilizceyi öğrendi. Ondan sonra da bir daha dayak yemedi. O yıl mektebe gitmedi,

ikinci yıl Washington'a geldiğimiz zaman o da anaokuluna gitti. Hakikaten çocuğun öğrenme süreci harika, Baha altı yaşındaydı buraya geldiğimizde, tekrar burada birinci sınıfa gideceği zaman, Türkçeyi unutmuştu!

— *İlginç gerçekten.*
— Evet, konuşamıyordu. Anneannesinin yanında bazen annesine, "*Mamy, mamy*" diye bağırınca, "Aman aman sus, bu laflar nereden çıktı" diye anneannesi kızardı. Buraya gelince kızım Mine de Türkçede zorluk çekti.

— *Sil baştan.*
— Evet, onun gibi bir şey. Neyse, biz Amerika'da iki yıl kaldık. Dumbarton Oaks'un müthiş bir Bizans sanatı koleksiyonu vardı. Bizans sanatı ve tarihine ait ne istersen, o kütüphanede vardı.

— *1963 yılında Washington'da Dumbarton Oaks Bizans Araştırmaları Enstitüsü'nde bir yıl hangi konuda çalıştınız?*
— O nefis kütüphanede bir yıl "Anadolu Hıristiyan Yapıları Kataloğu" hazırladım. Muhteşem bir bahçe. Mrs. Bliss o zaman hayattaydı, her akşamüstü çay saatinde, kukuletalı kadınlar aşağıda çay salonunda, çay servisi yaparlardı, gümüş takımlarla. Mrs. Bliss de gelir, dimdik, uzun boylu bir kadındı, 80 yaşlarında vardı herhalde. Dünyanın her tarafından gelmiş insanlar; ünlü Bizans profesörleri veyahut da benim gibi genç *fellow*'lar çay içerdik, sonra gene herkes kendi odasına çalışmaya giderdi. Orada kendi alanlarının en büyük Bizantinistleriyle tanıştım, bir yıl birlikte oturdum, dünyanın en güzel kütüphanesinde çalıştım; "Anadolu Bizans Mimarisi" üzerine kitaplıktaki bütün yayınları elden geçirdim. Çok yayın tanıdım. Bir katalog hazırladım. O katalog yayınlanmadı; bir kopyasını onlara verdim, bir kopyası da bende hâlâ duruyor! Hem İslam hem Bizans hem de restorasyon, uğraştığım üç ana daldı ve bir de tabii modern mimarlıkla ilgimi kesmemiş biri olarak, Amerika'da dünyanın en ünlü modern mimari ortamında çalışarak

iki yıl yaşamak. Büyük bir deney oldu. Konferans vererek ve konuşarak lisanımı da çok ilerlettim. 1964'te tekrar Türkiye'ye döndük. Ben o arada Venedik'teki Restorasyon Teknikleri Konferansı'na katılmak için çocukları bırakıp Venedik'e geldim. Çocuklar sonradan gemiyle geldiler. Onları Napoli'de karşıladım. Bir otomobil kiraladık. İtalya'yı gezdirdim. Sorrento ve Amalfi'den başlayıp Umbria'ya kadar çıktık.

— O *sırada edindiğiniz, unutamadığınız dostluklarınız oldu mu?*

— Kuşkusuz pek çok ünlü Bizantinist'le dost oldum. Ševčhenko, Cyril Mango, Kitzinger, Underwood var. Başkaları da var, örneğin, Myron B. Smith diye doktorasını Gotik ve İran tonozlarıyla ilgili yapmış bir mimarlık tarihçisi vardı. Washington'da otururdu, zengin bir karısı vardı. Bizle çok ilgilenirdi onlar, karısı, karımı çok severdi. Onun da çok güzel bir kütüphanesi vardı, hatta Smith, öldükten sonra, "İran tonozları" üzerine bir kitabı vardı, onun tamamlanıp yayınlanmasını bana bırakmıştı. Ben onun redaksiyonunu yaptım, gönderdim Princeton'a. Fakat Smith'i sevmeyen çok adam vardı, o kitabı yayınlamadılar...

Dumbarton Oaks'ta kaldıkları Fellows Building (1963).

— Ne anlamda sevmiyorlar, yaptıklarını mı?
— "Yahudi düşmanı" diye sevmezlerdi onu.

— Öyle miydi, gerçekten?
— Ben Yahudi olmadığım için bilmiyorum. Onun için onun kitabını basmadılar ama her zaman Catherine (Smith'in karısı) müthiş dostluk gösterdi bize. Sonradan tekrar iki yıl gidip de kalınca Amerika'da, o zaman da çok dosttu karımla; her şeyini bize, karıma vermeye kalkardı. Bizim de tuhafımıza giderdi. Amerikalılarda o âdet vardır; giymediği elbisesini, pabucunu, paltosunu verir. Biz bunu almaya utanırız.

— Avrupa ve Amerika'da bu konuda çok rahatlar.
— Amerika'da çocuklarından arta kalan, oyuncakları falan dostlara dağıtmak âdettir...

— İyi bir dayanışma şekli, değil mi?
— Evet, çöpe atacaklarını eşe dosta dağıtırlar. Catherine, Sabiha'yla çok iyi ahbap oldu, Sabiha, Amerikan dünyasını ondan öğrendi. Velhasıl Amerika'daki yıllar başta ilk iki yıl olmak üzere benim meslek yaşamımda çok önemlidir, hem Amerikan modern mimarisini çok yakından gezerek, görerek ilgilendim ve öğrendim, hem de zengin İslam ve Bizans kitaplıklarında yıllarca kitap okudum. Profesörlük tezimi de Michigan ve Dumbarton Oaks'ta bitirdim.

39 yaşında genç bir profesör

— "Anadolu-Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları" adlı teziniz değil mi?
— Evet.

— O yıllar okul gibi olmuş.
— Evet, iki yıl üst düzeyde bir yetişme ortamı. Belki asıl okul, sanat tarihinde o iki yıl oldu.

— *Daha geniş bir perspektif...*
— Önce Roma ve İtalya, sonra Amerika beni yetiştirdi. Amerika'da başta California Üniversitesi olmak üzere değişik üniversitelerde konferanslar da verdim.

— *Kalmayı düşünmediniz mi orada hiç?*
— Hayır. Türkiye sevgisi ile yetiştim, o bağlamda milliyetçi bir adamım! Teknik Üniversite de bana çok iyi davrandı. Yetişmem için her yardımı yaptı. 1965'te profesör oldum. Hayır, kalmayı düşünmedim gerçekten, 1966 yılında Bizantinistlerin desteğiyle Kalenderhane restorasyon çalışmalarına başladık, fakat başladıktan bir yıl sonra Oleg, Harvard'a geçti. Beni Michigan'da İslam sanatı için önermiş, çağırdılar, gittim konferans verdim; departman sorumlusuyla konuştuk ve bana Michigan Üniversitesi'nde İslam Sanatı dersi vermemi teklif etti. Ben gidemedim, çünkü Teknik Üniversitesi'nde iki yıl evvel profesör olmuştum; gidersem, benim yerime geçecek hiç kimse yoktu, boş kalacaktı. Beni 39 yaşında, on iki yıl içinde profesör yapmış, istediğim yere, istediğim kadar bırakmış bir üniversiteyi bırakıp da gidip Amerika'ya yerleşmeyi istemedim. Benim Amerika'ya yerleşmek gibi derdim de olmadı.

— *Pişmanlık duydunuz mu?*
— Yok canım! Hiç pişmanlık hissetmedim. Orada ne üretebildiysem, burada da üretebilecek bir adamım; ürettim de...

— *Amerika'da aynı zamanda Anadolu'daki Hıristiyan yapıları üzerine katalog hazırlamıştınız, bu kataloğun hazırlanış sürecinden ve içeriğinden bahsedebilir misiniz?*
— Verzone ile Anadolu'da dolaştım, o yerleri tanıyordum, biliyordum. Yıllarca Verzone'yi çevirdim ve yıllarca Bizans mimarisi dersi verdim. Fakat büyük bir kütüphanemiz yoktu. Bizim Verzone ile birlikte toparladığımız Bizans kitapları vardı ve bir de Alman Arkeoloji'nin kitaplığı. Orada, Bizanti-

nistlerin ortasında, müthiş bir kütüphanede, bu kadar zengin bir kitaplığı o zamana kadar Anadolu'da Bizans mimarisi ile ilgili ne varsa onları tarayıp bir katalog yapmaya karar verdim. Almanca, İngilizce, Fransızca, İtalyanca, o kitaplıkta Anadolu'daki Bizans mimarisine referans veren ne varsa elden geçirmeye çalıştım. Galiba o zaman Bizans kitaplığının 80 bin cildi vardı. Yukarıda durur o fişler, fiş halinde kaldı! Dönünce öğrencilerime önerdim, artık yıllar geçtikten sonra oturup Bizans çalışmayacağım için. "İsteyen var mı" dedim çocuklara, "Bakın, size bu malzemeyi verirsem, üstüne o tarihten sonraki yayınları koyun, iyi bir katalog olsun." İstek çıkmadı, yani öyle bir hazinenin üstüne kimse oturmadı, benim bir yıllık çalışmam öylece duruyor!

Bizans ve Ermeniler

— Biraz evvel de söz ettik "Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları" adlı profesörlük tezinizden. İki yılda hazırladınız, peki Amerika'da Anadolu mimarisini nasıl araştırdınız?

— Özellikle son yılda Dumbarton Oaks kütüphanesinden çok yararlandım. Hazırladığım kitap 12. yüzyıla kadardır; herhalde hiç kimse o ayrıntıda Anadolu-Türk mimarisini tartışmamıştır. Bu köken tartışması benim profesörlük tezim oldu. Fakat jüride Türk üyeler içinde itirazlar oldu, çünkü Ermenilerin etkilerinden, Ermeni sanatından da bahseden bir bölüm var içinde. "Bu Türk tezine uygun değildir; Ermeni'den, Bizans'tan bahsetmeyeceksin" diye özetlenecek bir yaklaşım. Fakat tezi beğendiler, jüri olumlu karar verdi, ama "Ermeni" bölümüne ait karşı notlar koymuştu Oktay Aslanapa. Sonra bu notlar yüzünden senatoda bazı tartışmalar oldu.

— Nedir tartışma?

— Ermeni ve Bizans'tan söz etmenin doğru olup olmadığı.

— Bir gerçeği nasıl yok sayabiliriz?

— Her disiplinde ideolojik yaklaşım olur.

— Ne tür tartışmalar yaşanıyordu?

— Pek ilgilenmedim, sadece benim profesörlük titrim üç ay ötelendi. Ondan sonra fakülte itiraz etti. "Bu kitabın jürisi bunu kabul etti, bazı notlar nedeniyle neden bekletiyorsunuz" dendi. Ben öyle şeylerle uğraşmam. Kitabımı verdim, jüriden de çıktı; imtihan filan her şey tamam! Doğrusu aldırış da etmedim ama senatodan döneceğini de hiçbir zaman düşünmedim. Fakat üç ay bekleyince bizim arkadaşlar çıkıp senatodaki üyelere açıklama yaptılar. Yani "Ermeni ve Bizans etkisi"nden söz ettim diye, profesörlük tezim, senato kararı yüzünden üç ay ertelendi! Aslında, bugün için de hâlâ iyi bir kitaptır.

— 1965 yılında 39 gibi genç bir yaşta profesör oldunuz. Sizin tezlerinizin bir özelliği var, değil mi, alanlarında ilk olmak gibi.

— Öyle söylenebilir. Profesyonel mimarlık tarihçisi Türkiye'de yoktu... İlk olmanın çok yaman adam olmamla ilgisi yok; ilk profesyonel mimarlık tarihçisi olduğum ve Avrupa'da, özellikle Amerika'da yıllarca kaldığım için bu işin ciddiyetini öğrendim, hem Bizantinistlerden hem de İslamistlerden. Çok iyi kütüphanelerde çalıştım ve benim hocam da çok ciddi bir bilimadamıydı; Paolo Verzone. Ben disiplinin içeriğini öğrendim, orada çalışan adamların yayınlarını, entelektüel düzeylerini, nelerle ilgilendiklerini; tüm bunları birer birer öğrendim; sanat ve mimarlık tarihi nasıl bilimsel disiplin oldu, nasıl ders veriyorlar, nasıl inceliyorlar, nasıl kitap okuyorlar, nasıl yetişiyorlar, lisansüstü tez kalitesi nedir, doktoralar hangi düzeyde oluyor? Hele Dumbarton Oaks'tan burs alan gençler çok seçme kişilerdi, sonradan onların hepsi meşhur Bizantinist oldu. "Bilim nasıl oluyor, sanat tarihi nasıl yazılıyor, hangi boyutlarda tarih, lisan biliyorlar" sorularının hepsini o yıllarda öğrendim. İstanbul'daki Kalenderhane Restorasyonu'nda Dumbarton Oaks, doğrudan doğruya kontrol eden ve parayı da veren olduğu için en ünlü Bizantinistler geliyordu. Ne yaptığımızı anlatıyor, konuşuyor, tartışıyorduk. Prof. Lee Striker iyi yetişmiş ciddi bir adamdı; onunla sabah-

tan akşama kadar tartışırdık. Anadolu mimarisinin her çağını görerek ve dersini vererek öğrendim.

— Bugüne gelmek, bilimadamı sıfatını taşımak uzun yıllarınızı almış görünüyor.

— Daha önce de değindim; en önemli etkenlerden biri, Verzone'nin sanat tarihçisi kimliği, ikincisi çok okumamdır. Üniversitede öğretim sorumluluğu sırtımda kaldığı için çok çalışmak zorundaydım. Ondan sonra da Michigan Dumbarton Oaks ve Kalenderhane; beni yetiştiren bunlardır, kısa değil, yani 1952'den 1979'a kadar süren bir yetişme dönemi. Onlardan sonraki aşama benim Amerika'dayken "Ağa Han Mimari Ödül Yönetim Kurulu"na seçilmem oldu. Ona da gene Oleg Grabar neden olmuş olabilir, çünkü o da baştaki seçici kuruldaki üyelerden biriydi. "Bir de Müslüman ülkelerden bir-iki tane adam seçelim" dedikleri zaman beni seçtiler ve o sayede de Türkiye dışında, dünyanın her yerindeki İslam ülkelerinin hemen hemen hepsine sekiz yıl boyunca gidip, bütün o yerlerdeki çağdaş mimarlarla konuştum. O ülkeleri tanıdım, seminerlerde konuştum. O zaman da çok şey öğrendim.

— Mimarlığın farklı boyutu. Bu kez yüzünüz Doğu'ya dönük...

— Mimari söylemin değişik boyutları, başka dünyalar gördüm; İslam ülkelerini, ünlü şehirlerini ve anıtlarının çoğunu gördüm. Hindistan'dan Orta Asya'ya, oradan Çin'e, Endonezya'ya. Aslında dört başı mamur görsel ve kuramsal bir eğitimim var. Türkiye'de yetişmiş bir adam olmama rağmen, Anadolu ve dünya sanatı üzerine çok deneyimim oldu. En büyük üniversitelerde öğretmenlik, aynı zamanda öğrencilik yaptım sayılır; tam yirmi yedi yıl...

— Amerika'dan gelip, oradaki eğitim sistemini gördükten sonra, İTÜ'de en azından kendi bölümünüzde değişiklik yapmayı düşündünüz mü?

— İTÜ öyle bir yer değil, çünkü İTÜ bir teknik üniversitedir, yani uygulamalı. Öyle övündükleri zaman benim tuhafıma gider; yapı malzemesiyle, tarihle uğraşan bir adam bilimadamı olabilir ama, bir mimarın bilimadamı olması gerekmez! Olabilir, olamaz diye bir şey yok. Ama bilimsel düşünceyi izleyen, bilimsel yöntemi kullanan herkes bilimadamı değildir! Uygulamalı bir konu bilim değildir. Felsefesini yaparsın, tabii ki onu oluşturan olgulardan birkaç tanesinin bilimsel açılımları vardır ama mimarlık bir bilim değildir, bir uygulama alanıdır; mühendislik bir bilim değildir, doktorluk bir bilim değildir ama bilimden kopmuş da değildir, bilime dayalı bir uygulamadır. Son zamanlarda teknik çok ilerledi, bir bakıma bilimle uygulama birbirine çok yaklaştı. Temelde sanat tarihçisinin çalışmasıyla, mimarlık tarihçisinin çalışmaları arasında çok fark yoktur, ama mimarlık tarihçisinin en azından bilimsel yöntemleri kullanan bir adam olması gerekir; "İlle bilimadamı olması gerekir" diye bir şey söylemek doğru değil! Tarih de aslında tam bir bilim değil, sonuçta herkesin yorumuna göre değişir, bilimsel olgu "nesnel olması" gerekir demek belki daha doğru. "Bilimsel olgu" başka bir şey, tarihteki olay bir kere olmuş, geçmiş gitmiş. Sen onu, "Acaba bir kez daha böyle olur mu" diye deneyemezsin, bilimde denenir, "olur mu, olmaz mı" diyerek üzerinde kuram kurarsın. Tarih, yoruma açıktır, bilimde değişiklik yorumda değil, kuram ve deneysel kanıttadır. Bilim; kanıt ister, objektif, nesnel olmak ister ama tarihte deney bir kez olmuştur. Söylemde tutarlılık gerekir. Fakat yoruma açıktır.

— Bu kadar çalışmalarınız, kitaplarınız, makaleleriniz, eğitiminiz var ve hâlâ sizin için "Bizantinist değil" eleştirileri var...

— Eee değilim tabii, ama mektepten mezun olduğum zaman diplomamda "Bizantinist" yazmıyor, Osmanlı mimari tarihçisi yazmıyor, restoratör de yazmıyor, "mimar mühendis" yazıyor. Ben diplomama göre hiçbir şey değilim. Türkiye'de benim kuşağım yaptıklarıyla tanımlanır. Daha önce Bizans'la ilgimi anlattım. Türkiye'de benden fazla Bizans mimarisini bi-

len ancak bir-iki kişi olabilir. Harvard, yok Michigan, Dumbarton Oaks gibi dünyanın en ünlü akademik merkezlerinde çalıştım. Benim bütün akademik geçmişim hepsi bir şekilde Amerikan öğretim ortamı ile ortak geçti. 1963'ten 1980'e kadar, on sekiz yıl dünyanın en ünlü Bizantinistleri ve uluslararası İslamcıları ile çalıştım.

— Neye dayanarak sizi eleştiriyorlar, bu kadar eseriniz, yapıtınız, çalışmanız var, kimler bu çalışmaları görmezden geliyor?
— Doğrusunu istersen, yetişmelerini, bilgilerini ve bilimsel niteliklerini bildiklerimin ne dediklerine kulak asmıyorum. Ama benim çevremde yetişmiş olanların saygısızlıkları üzücü olur. Tabii, kısa bir süre. Kendileri bu konuda ciddi bir şey bilmeyenler olabilir, yazı yazsalar ne söylediklerini bilir, yanıtlarım. Arkamdan kahvehane dedikodusu yapanları adam yerine koymam. Doğrusu bu dedikodulara dertlenmeyecek kadar yaşlandım. Böyle karmaşık, kapalı insanları anlamak için zaman sarf etmem. *Osmanlı Mimarisi* kitabım çıktı, şimdi ona da eleştiriler gelmeli ki ne söylediklerini anlayayım. Azgelişmiş bir toplumda özellikle sosyal bilimlerde, oturmuş bir yapı yerine, ideolojiler vardır. Bu özellikle sanat tarihinde çok yoğundur. Çünkü Türkiye'de Osmanlı devri sanat tarihi ile uğraşanlar, sanat tarihçileridir. Mimarlık tarihi ile uğraşanlar da ben gelene kadar amatör mimarlardı. Sonra tek tük mimarlık tarihçisi, Batı'ya gidip disiplini daha iyi öğrendi. Yine de mimarlık tarihi ile uğraşan birkaç kişi var. Bir kısmı restoratör oldular; yani mimarlık tarihi üzerine yoğunlaşmadılar. Kuramsal boşlukları çoktur.

— Hâlâ öyle mi?
— Evet! Mimarlık tarihi alanı boştur. Hem sanat tarihçileri onu yeteri kadar geliştirmediler, hem de mimarlık tarihçileri oralarda çok yetişmedi. Yetişenler modern mimari, eleştiri, kuram gibi alanlarda çalışmayı seçtiler. Kaldı ki mimarlık tarihi birkaç yüzyıllık bir disiplindir. Doktora yapınca iş bitmiyor. Mimarlık tarihinin de bir tarihi, yöntemleri ve etiği var.

ICOMOS'un kuruluşu

— 1964 yılında Amerika'dan dönerken ICOMOS'un (Uluslararası Anıtlar ve Sitler Konseyi) kuruluşuna katıldınız. Günümüzde ICOMOS'un 107 ülkede kurulmuş ulusal komiteleri ve yaklaşık 6.500 üyesi bulunmakta. ICOMOS'un kuruluşundan söz edebilir miyiz?

— 1964 senesinde Amerika'dan dönerken, Venedik'te ünlü bir toplantı yapıldı: "Uluslararası Tarihi Anıtlar Mimar ve Teknisyenleri Kongresi." Bu ICOMOS'un kuruluş toplantısıydı, bu toplantıya katıldım. O sırada restorasyonla ilişkim çok gelişmişti. Hatta karımı ve çocuklarımı da Amerika'da bıraktım, uçakla geldim Venedik toplantısına katıldım. Venedik toplantısında iki Türk vardı ben ve Selma Emler. Toplantıyı tanınmış İtalyan, Fransız profesörler idare ediyorlardı. Ama tanıdığım İtalyan profesörler vardı. Türkiye'ye gelip benim kürsümde ders vermiş kişiler. İçlerinde Piero Sanpaolesi adın-

1964 baharında karısı Sabiha Hanım ve çocukları Mine ve Baha'yla Napoli'de buluştu.

da, Floransa'daki enstitünün başkanı olan tanınmış bir restoratör vardı. Türkiye'deki ICOMOS'u kurmamı isteyen onlardı. O sırada anıtlar öncelikli olmak üzere, tarihi çevreyi koruma ilkeleri saptandı, standardize edildi, bir parça uluslararası boyuta ulaştı koruma ölçütleri. Restorasyonla ilgili birisi olarak 1952 yılından 1975'te Amsterdam'da yapılan "Geçmiş İçin Bir Gelecek" toplantısına kadar Türkiye'yi temsil ettim.

— Neler yapıldı ICOMOS çatısı altında?
— Bugüne kadar ICOMOS etkinliği devam ediyor. Fakat her şey gibi bir devlet kuruluşu da arkasında bilinçli bir destek olmazsa bitkisel bir yaşam yaşar. Avrupa'ya gitmek, gelmek, toplantılara katılmak, uluslararası komisyonlara üye vermek ötesinde bir şey yapılmaz.

— Burada ICOMOS'un özel çalışmaları oldu mu?
— Bu uluslararası toplantılar, komisyonlar ötesinde benim zamanımda özel olarak bir çalışması olmadı. Demin de söylediğim gibi en son katıldığım toplantı 1975'teki Amsterdam Konferansı'dır. O, panayır gibi bir toplantıydı. Türkiye'nin tezini orada dillendirdim. Fakat ondan sonra yavaş yavaş uzaklaştım. Ankara'da Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde gençler yetişti. Zaten o sırada dekan olmuştum. Dekan olduğum için de başka işlerle uğraşacak vaktim yoktu.

— ICOMOS'un temsilcisiyken uluslararası birçok toplantılara katıldınız. Gözlemleriniz, anılarınız var mı?
— Türkiye'yi temsil etmek için sık sık yurtdışına giderdim. Size bunlardan birini anlatayım: Rusya'daki ICOMOS toplantısına para vermedikleri için gitmeyecektim. İstiyordum Rusya'ya gitmek ama gitmeyecektim, param yoktu, üniversitenin de parası yoktu. Sonra beni aradılar, Dışişleri Bakanlığı'ndan haber almışlar; Ermeniler Türkiye aleyhine bir bildiri vereceklermiş, "Türkiye'de Ermeni eserleri tahrip ediliyor" diye. Bana, "Hemen gitmeniz lazım. Öyle bir şey olursa, orada yanıt verecek biri gerekli" dediler. Moskova'ya gittim ama Tür-

kiye aleyhine bir şey olmadı. İlginç bir geziydi. Komünist Rusya'ya girip çıkmak zordu o dönemde. Koskoca Moskova'da araba çok azdı. Türkiye yeni yeni Rusya'ya açılmaya başlamıştı. "Otel Rossia"da kalıyordum. Bir gün, "Türk sinemacıları geliyor" dediler. Bir sabah otururken, baktım çok yakışıklı bir adam. Kadir İnanır. Yanında başka sinemacılar vardı. Onlarla birlikte otele Çek mankenler gelmişti, moda gösterisi için. Ne kadar model varsa, İnanır'a hayran olup peşine düştüler. Kongre nedeniyle bizi Vladimir ve Suzdal'a götürdüler. Moskova çevresini ve Rus mimarisini görmek açısından çok ilginç bir gezi oldu.

— *Nasıl bir izleniminiz var?*
— Rusya herhalde fakirdi... Fazla tüketim eşyası da yoktu. Kızıl Meydan'da "Gum" diye ünlü, büyük bir mağaza vardır. Gum'a gittim, müthiş kuyruklar vardı, ne satıldığını merak ettim. Bir kuyruğun arkasına girdim. Bir generalin kuyruğa girip beklediği yerde iç çamaşırı satılıyordu. Bana tuhaf geldi. Lokantalarda belli saatten sonra bir şey kalmazdı. Yemeği otelde yemezsen dışarıda Rusça bilmediğin için doğru dürüst yiyecek yer bulamazdın. Lokantaya gidersin, alıştığın hiçbir şey yok. Bu durumun benzer bir örneğini 1980'lerde Polonya'da gördüm. Varşova'ya gene böyle ICOMOS toplantısına gitmiştim; bu sefer Ağa Han Temsilcisi'ydim. Almanların yıktığı eski Varşova merkezi çok iyi restore edilmişti. Kentin en ünlü lokantasına gittik eski kent merkezinde. Lokantanın mönü kitapçığı geldi, nefis meşin kaplıydı. Kapağını açtık, bütün sayfalar çizilmiş.

— *Hiç yemek yok!*
— Hiçbir şey yok! Koca lüks lokantanın mönüsünde üç parça yemek vardı. Kentte dolaşırken, büyük mağazalardan birine gittim "ne satılıyor acaba" diye, bomboştu. Hiçbir şey yok. Türk çayı satılıyordu.

— *Çok önce böyle değildi herhalde, öyle bir mönü olduğuna göre?*

— Kuşkusuz, fakat komünist ülkelerin yaşamları parıltısızdı. Macaristan'a da gittim. Macaristan'daki Türk yapıları (on dört kadar Türk camii, minare vb.) hakkında bir rapor yazmak üzere Dışişleri Bakanlığı gönderdi beni. Bir de yanıma cana yakın bir Türkolog arkeolog ve araba verdiler, dolaştım Macaristan'da. Bir gün Budapeşte'ye dönerken dedim ki, "Ben bir Çigan müziği dinlemek istiyorum!" Bana eşlik eden Türk dönemi uzmanı Yusuf'la (Gyözö Gerö) beraber Budapeşte civarında bir köye uğradık. O köyde bir lokantaya girdik, çingeneler müzik çalıyordu. Biz girdik, oturduk, çalacaklar diye bekliyorduk, çalmıyorlar. Yusuf'a sordum: "Niye çalmıyorlar?" "Bunlar, buradaki köy kooperatifinin müzisyenleri, ister çalar ister çalmazlar" dedi. "Eee nasıl çaldıralım bunlara yemek yerken" diye sordum. "Para vererek" dedi. Ben de on dakikada bir biraz para gönderip yemek sırasında Çigan müziği dinledim. O sırada Macaristan en özgür, komünist memleketti. Memurlarına, okumuşlarına ikinci bir ev alma müsaadesi vermişlerdi. Böyle bir bağ evinde, üzüm salkımları, taze şarap ve domuz külbastısı ve Viyana valsleriyle dehşet bir dağ partisine katıldım.

— *Ama Rusya'da ya da Macaristan'da altyapı, kent problemleri çözülmüş...*
— Evet, bize göre çok ileri. Hatta Orta Asya'da da öyledir. Kazakistan'a gittim. Bütün üretim sistemi birbirleriyle koordine. Bağımsız üretim yok. II. Dünya Savaşı'ndan sonra birçok güzel kentler planlayıp yaptılar. Modern şehirciliğin en tipik, klasik örnekleri; geniş caddeler, alçak yapılar, meydanlar, bol yeşil. Olağanüstü! Birazcık hali vakti yerinde olanların evlerinde kaldık, bir hamamı vardı, akıl almaz. Sabahtan akşama kadar sıcak su. Elektrik, su bedava; öyle bir yer. O kadar rahat, yeşillikler içinde; ama bir tek fabrika vardı. Yetmiş bin kişilik bir şehir, tek bir fabrika için yaşıyor. Komünizm bitince üretim durmuş. Kent de neredeyse terk edilmiş.

Kalenderhane Restorasyonu'nda çalışan mimar, sanat tarihçileri, usta ve işçilerle birlikte (1969).

Uzun bir restorasyon öyküsü: Kalenderhane Camii

— Kalenderhane Camii Restorasyonu, Dumbarton Oaks Bizans Araştırmaları Enstitüsü tarafından desteklenmişti, siz de 1966-76 yılları arasında tam on yıl bu çalışmanın başında bulundunuz.

— Evet, Dumbarton Oaks'la ilişkimden dolayı, oradaki etütler müdürü ünlü Bizanstinist Prof. Paul Underwood (Kariye kazısını da idare eden profesördü), Türkiye'ye geldi. Kültür Bakanlığı'ndan izin aldılar. Ben de artık bir Dumbarton Oaks *fellow*'u olduğum ve Türkiye'de yabancıların muhakkak bir Türk'le birlikte çalışmaları gerektiği için Kalenderhane'nin restorasyonu ve çevresinin arkeolojik araştırmasına birlikte başladık. Lee Striker, doktorasını Mirelaion Kilisesi-Bodrum Camii üzerine yapmıştı. Onun çizimlerini, rölövelerini de be-

nim öğrencilerim Cafer Bozkurt'la, Selçuk Batur yapmışlardı. O zaman ahbap olmuştuk. Ben, eşbaşkan olarak Kalanderhane iznini aldım ve Striker ile birlikte kazıya başladık. Kazının arkeolojik kontrolörü olan Nezih Fıratlı (o sırada Arkeoloji Müzesi'nin küratörüydü ve benim de iyi dostumdu) ile aşağı yukarı 1975'e kadar çalıştık. Kalenderhane'yi anlayabilmek için İstanbul'daki Bizans arkeolojisini ezberledim; on yıl orada çalıştım. Aynı zamanda çok zor bir restorasyon sorunu vardı. Fatih, İstanbul'u aldıktan sonra bu kiliseyi Kalenderilere zaviye olarak vermişti. Çünkü Kalenderi dervişler İstanbul fethinde büyük kahramanlık yapmışlar.

— Ne zaman cami olmuş?

— Kalenderiler yapıyı zaviye olarak kullanıyorlar. 18. yüzyılda camiye çevrilmiş ve bir minare eklenmiş. Bir fırtınada minaresi de devrilmiş. Yapı haraptı, terk edilmişti ve gecekondu olmuştu biz işe başladığımız zaman. O sıralar sol-sağ kavgasının sürüp gittiği dönemdi, Kalenderhane'nin olduğu meydanın bir tarafında sağcıların, bir tarafında solcuların yurtlardan birbirlerine ateş ettikleri oluyordu. Orada hem İstanbul arkeolojisini tırnakla kazarak, hem de ona paralel Bizans mimarisini öğrendim. Kalenderhane çevresini hiçbir zaman tam anladığımızı söyleyemem. Çünkü kazı alanı sınırlıydı. Bazı buluntular bu alanın kuzeyine uzanıyordu. Ama olağanüstü bir analiz yaptık. İstanbul'daki en iyi belgelenmiş kazılardan biri ya da en iyisi sayılabilir.

— Neydi özelliği, biraz söz eder misiniz?

— Özelliği şu: Geç Roma döneminden bu yana orada yapı var. Aynı sitte yapılarla bu sürekli değişmiş, yapı katları birbirinin içinde. Önce bir Roma hamamı var, o özel bir hamam. Valens Su Kemeri yapıldıktan sonra ondan gelen suyla beslenen, olasılıkla özel bir saray hamamı. Sonra onun yanına 6. yüzyılda bir bazilika yapılmış, sonra onun üzerine 8. yüzyılda bir kilise gelmiş, daha sonra bir 12. yüzyıl kilisesi ve ona eklenen şapeller. Sonra bir Türk zaviyesi olarak kullanılmış, en

sonra camiye çevrilmiş. Valens Su Kemeri'nin yapımından sonra orada Bizans Sarayı'nın hamamı ile başlayıp (o hamamın bazı elemanları hâlâ bugünkü yapının içinde temel olarak, hatta daha yukarılara, *narteks*'in -Bizans kiliselerinde naostan [kilisenin ana hacmi], önce gelen mekan, bazen iki tane olabilir- içine kadar çıkıyor) olağanüstü bir sürekliliğin tanığı olan bir yapı. O bakımdan Kalenderhane çok ilgi çekici bir yapı kompleksiydi. Orada çok şey öğrendim, İstanbul arkeolojisini, İstanbul Bizans yapı tekniklerini öğrendim. Onun üstüne bir de ev yapılmıştı; arkasındaki *diakonikon*'un (kilisenin ek şapeli) içine o evin helası doluyordu. Orada San Francesco'ya ait fresk kalıntıları bulduk. İkonoklast (ikon kırıcı) dönemden öncesine ait bir mozaik bulduk. *Apsid*'de (kiliselerde koronun arkasında bulunan ve camilerin mihrap kısmının karşılığı olan yarım daire veya yarım çokgen şeklinde çoğu tonozla örtülü bölüm) de iki duvar arasında İkonoklast dönem öncesinden "Tapınağa Takdim" sahnesini gösteren bir duvar mozaiği. O mozaik şimdi Arkeoloji Müzesi'nde. Meryem, İsa'yı Rahip Simeon'a, tapınağa götürüp takdim ediyor. Freskolar da çok önemliydi, ne o mozaiğin ne de o freskoların başka örneği yoktu. Dumbarton Oaks'ta iki yıl, sadece yapı analizini yapmak için çalıştım. Prof. Lee Striker'le yayınlanan kitapta ortak değerlendirmemiz vardır. Fakat kitap son şeklini Amerika'da aldı. Lee Striker'in emeği benden çoktur. Restorasyonu burada ben yaptım. *İstanbul* kitabını yazarken, o bilgiler bana çok yaradı, çünkü İstanbul arkeolojisini o yıllarda öğrendim, yani 66 ile 76 arasında İstanbul Bizans arkeolojisi üzerine çalıştım. Ve Dumbarton Oaks'ta 1977-79 arasında çalışırken iki yıl daha İstanbul Bizans Arkeolojisi mimarisi ve tarihi bilgimi derinleştirme fırsatı buldum. Bu İstanbul kent tarihi kitabımın Bizans dönemi için de bir temel oluşturdu.

— Söz ettiğiniz duvar mozaiğinin bulunuşunun ilginç bir hikayesi var: "İnsan figürünün üç boyuttan uzak ifade ve simgeselliğe, antik motiflere..."

— Kalenderhane'de, binaya baktığınız zaman iki duvar var apsid'de. Birbirine bitişik iki duvar var, ama aralarından o mozaik çıktı. Biz duvarın asıl kalınlığını bulmak için uğraşırken, ince bir bölüm bulduk; o ince bölüm on-on beş santimdi, öndeki duvar ise çok daha kalındı. "Ne oluyor burada" diye araştırınca duvarın arkasındaki kısımdan elimizi soktuk, baktık ki burada düzgün mozaik bir yüzey vardı. İki sütun vardı, "Bunun arasında şu kadar bir pano olması lazım" diye düşündük. "Bu panoyu nasıl çıkaralım?" Mozaik asıl apsid duvarında değil, onun sakladığı duvarda. Biz o panoyu çıkarmak için bütün o kısmın arkasına ahşap bir strüktür üzerine alçı bir pano yaptık. O panoyu geriye mozaiği taşıyan sıvaya yapıştırdık. Ve mozaik pano sağlam çıktı. Bu çok nadir bulunan bir mozaikti; İkonaklast dönemi öncesine ait en eski örneklerden. Ünlü Bizans sanat tarihçileri geldi. Mango, Kitzinger gibi... Mozaiğin tarihini netleştirmek için; üzerinde tartışmalar yapıldı. Erken Dönem Bizans Sanatı'nın uzmanı Kitzinger onu 7. yüzyıla tarihlemişti. Rahip Simeon, İsa, Meryem; İkonoklaşma öncesi Bizans resim sanatı için çok önemli

Restorasyondan sonra Kalenderhane Camii (1980).

bir bulgudur. İstanbul'da başka eşi yok. Sonra panoyu Ernst Hawkins restore etti.

Kalenderhane, "Kriotissa" imiş

— Bulduğunuz an, ne hissettiniz?
— Arkeolojide böyle bulgular çok heyecan vericidir. Yıllarca başında durduğum için arkeolojinin ne olduğunu öğrendim. Daha önce de Arif Müfit Mansel'in kazılarına giderdim, gözlemci olarak ama orada kısa kalırdım. 1964'te Suriye'de Harward Üniversitesi'nin yaptığı Kasr el Hayr El Sarki'nin kazısının da mimarlığını yaptım. Burası farklıydı, çünkü sorumluluk benim üzerimdeydi. Arkeoloğun heyecanını deneyimlerimle bilirim. Mozaik pananon çıkarılışı da heyecanlı bir ameliye idi.

— İğneyle kuyu kazmak gibi ve kırılgan...
— Arkeoloji öyledir. Kazarsın, kazarsın ufacık bir para, şu kadar bir mozaik parçası yahut *tessera*'lar (cam mozaik), seramik parçaları çıkar; işçiler daha iyi görürler, toprakla uğraşanlar. Çok dikkatli, sistematik bir arkeolojik araştırmaydı bu. Her çıkan önemli parçayı mevsim sonunda müzeye verirdik. Yüz binlerce seramik parçası çıktı. Sandıklara doldurduk, orada bir oda yaptık, onları koymak için. Kazı sorumlusu Arkeoloji Müzesi'ydi, Nezih Fıratlı da vakti olunca gelirdi. Kazının ikinci önemli buluntusu Saint (Aziz) Francesco'nun yaşamına ilişkin freskolardı, çünkü o da içine üzerindeki evin pisliği dolmuş *diakonikon*'un nişi idi. Şapel; küçücük bir nişti (duvar içine oyulmuş dikdörtgen, daire planlı bir girinti). Orasını temizledik ve toprağın içinden küçük fresko parçaları çıktı; onlar ayıklandı temizlendi, sandıklara yerleşti. Kalan freskolar Saint Francesco'nun... Demek ki 4. Haçlı Seferi sırasında Fransisken'ler İstanbul'a gelmişler, 1204'le 1261 arasında İstanbul'da Bizim Bizans Kilisesi bir Latin kilisesine çevrilmiş, yani Ortodoks kilisesinin o şapeli yahut kilisenin tümü Katoliklere tahsis edilmiş ve *diakonikon*'un içine

Aziz Francesco'nun yaşamına ait resimler yapılmış. Sonra İtalya'dan bir uzman geldi ve yıllarca o küçük parçaları kullanarak tabloyu tamamlamaya çalıştı ama tam bitiremedi, hâlâ o kalıntılar Arkeoloji Müzesi'ndedir. Bir aralık tabloyu yapıldığı kadarı ile sergilediler ama şimdiki durum nedir, bilmiyorum. Fakat bu iki buluntu, Bizans sanatı açısından da Avrupa sanatı açısından da çok önemliydi...

— *O döneme bu bağlamda başka bir örnek var mı?*
— Böyle bir örnek yok, ne Haçlı dönemine ait bir fresko var ne de İkonaklast öncesine ait böyle bir mozaik kalıntı var. Bina da önemli çünkü bu çapta restore edilen başka bir Bizans kilisesi de yok; etrafındaki arkeolojik kazılarla birlikte. Bu *diakonikon*'da ve *narteks* girişinde *"Ta Kriotissa"* yazılı fresk kalıntıları da bulduk. İki kez yazıldığına göre *"Kriotissa,"* kilisenin adlarından biri; oysa eski İstanbul arkeolojisine ait yayınlarda o kilise, orada gösterilmez. Demek ki Kalenderhane, *"Kriotissa"* imiş. Tabii bunu söyleyince de İstanbul'da Bizans arkeolojisine ilişkin toponimi (yer adı bilimi) sorunları ortaya çıktı, o benim tam alanım değildi; ben çalışmadım onun üzerinde. Kalenderhane, Türkiye'de restorasyon tarihi açısından önemlidir, çünkü bu kadar uzun süren bir arkeolojik araştırmaya dayalı bir restorasyon hiç yapılmadı. Yapıdaki bütün çalışmaları Türkler yaptı. Yabancı restoratörler mozaik freskolar için geldiler, ama çalışanların büyük çoğunluğu Türk'tü; bütün rölöveleri yapanlar benim öğrencilerimdi. Kuşkusuz o yıllar süren çalışmada pek çok İTÜ'lü çalıştı. Bunların içinde özellikle Kani Kuzucular (Dr. Kuzucular sonradan Kürsü'de Rölöve Öğretim Görevlisi oldu. 2007'de herkesi çok üzen bir hastalıktan öldü), Asistan Berge Aran ve Orhan Bıçakçı ve seramikler üzerinde çalışan arkeolog Ayyüz Toydemir ve daha pek çok İTÜ ve İstanbul Arkeoloji mezununun fedakarca çalışmalarını yadetmeliyim. İlk çıkan bulguları büyük bir titizlikle çizen Yücel Gürocak da bir Türk ressamıydı.

Prof. Lee Striker (Kalenderhane Restorasyonu Eşbaşkanı), Sabiha ve Doğan Kuban Phidelphia'da.

— Fakat kazı Amerikan yardımıyla yapıldı. Bu doğrudan bir Dumbarton Oaks (Harvard) İTÜ İstanbul Arkeoloji Müzesi ortak projesi değil mi?

— Evet, kitabı da onlar bastırdılar, restorasyon 1975'te bitti. 1976 yılından sonra Striker, Dumbarton Oaks'tan para alarak ve uzun gayretlerle Almanya'da bastırdı. Bu süreç yirmi yıl sürdü. Burada yirmi yıl bu kitabın basılması için çalışan Profesör Lee Striker'e teşekkür ediyorum. Dumbarton Oaks'taki 1977-79 yılları dışında baskı işi Striker'in sorumluluğundaydı. Fakat bütün rölöveleri Teknik Üniversite'nin öğrencileri yapmıştır. Bu çalışmada mimari rölöve ağırlığı öğrenciliğinden başlayarak Dr. Kani Kuzucular'ındır. Amasya kentinin tarihi gelişmesiyle ilgili doktorası özgün bir çalışmadır. Restorasyonun sorumlusu bendim. Bitince binayı Vakıflar'a teslim ettik. Biz burada bir tarikat ve zaviye müzesi önerdik. Kabul edilmedi. "Tekrar camiye çevireceğiz" dediler. Yıkılan minaresini yapmamıştık, "İlla olacak" dediler. Biz de o minareyi yeniden, eski resimlerine bakarak yaptık.

— Peki, restorasyon için Harvard'dan para alınmasına, siz mi ön ayak oldunuz?

— Hayır. Mrs. Bliss öldükten sonra Dumbarton Oaks, Harvard'a bağlandı. Onlarla Harvard'ın ilişkisi zaten güçlüydü, Dumbarton Oaks'ın ünlü mensupları zaten Harvard'da da hocaydı. Onun için de bütün o koleksiyon, bağış oraya gitti. Dolayısıyla Harvard, zaten Dumbarton Oaks'un yeni patronu oldu. Ben oradayken de bana burs veren Harvard'dı. İstanbul'daki kazıların sponsoru da Harvard'dı; Kariye yapılırken Dumbarton Oaks'tı, fakat Dumbarton Oaks, Harvard'a geçtikten sonra bu kez Bizans kazılarını Harvard desteklemeye başladı.

— Kalenderhane Restorasyonu sizin için önemliydi çünkü bildiklerinizle pratiği birleştirdiniz.

— Kanımca Kalenderhane, İstanbul'daki en iyi "Bizans Dönemi" restorasyonudur. Çünkü uzun sürede ve itina ile yapıldı. Striker titiz bir sanat tarihçisidir. Ben de öyle bir restoratör olmaya çalıştım. Bilimsel, çok araştırmaya dayalı bir çalışmadır. Orada Ortaçağ Bizans mimarisi ve restorasyonla ilgili büyük deneyim sahibi oldum. 1952'de Verzone ile başla-

Dr. Kani Kuzucular ve Doğan Kuban bir proje üzerinde çalışırken.

yan serüven 1979'a kadar Kalenderhane Restorasyonu'yla devam etti.

— Öğrencilerinizden Kani Kuzucular ve Engin Özden'in çalışmalarınızda büyük katkıları olduğuna değinmiştiniz. Biraz evvel de Kani Bey'in erken ölümünden söz ettiniz...

— 1968 yılında Kalenderhane rölövelerine, 1970 yılında Edirne Selimiye Camii rölövelerine ve Edirne çalışmasına İTÜ'nün, sağladığı araştırma fonu ile başladığım zaman üç yıl süren ve pek çok öğrencinin katıldığı bu çalışmaya Mimarlık Tarihi Kürsüsü'nın iki gözde öğrencisi katılmıştı. Kani Kuzucular (Dr. Kani Kuzucular) ve Engin Özden (Y. Mimar Engin Özden). Üniversiteyi 1970-71'de bitiren bu çalışkan ve çok sevgili iki öğrencim özellikle Kani, Kalenderhane rölöve ve restorasyon projelerinin, Selimiye rölövesinin, 1975'te yaptığım Gaziantep koruma planının direği oldu. Kalenderhane rölöve ve restorasyon projelerinin Selimiye'nin rölöve ve perspektiflerinin çizimlerini çizen ağırlıklı olarak odur. Y. Mimar Engin Özden onun en iyi arkadaşı ve ortak çalışanı idi. Onlar benim en sevdiğim ve güvendiğim dostlarım olarak yaşamıma katıldılar. Kani ve Engin MTRE (Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Enstitüsü, 1974) kuruluşunda ve *MTRE Bülteni*'nin çıkarılışında bütün yükü taşıyan, dergiyi bilfiil çıkaran yardımcı editörlerdi.

Uzun yıllar sonra Amasya üzerinde yaptığı ilginç doktora ile kürsü öğretim kadrosuna katılan Kani, hep üniversitede çalıştı. Mükemmel bir matematik ve geometri kafası olan Kani bir ölçme uzmanı oldu. Yaşamı seven, orijinal, çok çalışkan, sorumluluğunu bilen, günümüzde az bulunur bir insandı. 2007'de genç yaşta ölümü bir daha eşini yetiştiremeyeceğimiz büyük bir kayıp oldu. Engin St. Joseph mezunu, kibar sakin ve entelektüel bir insandır. Kani'den tümüyle farklı bir karakterdi. Fakat onunla olağanüstü bir ruh yakınlıkları vardı.

Divriği Ulucami ve Şifahanesi

— İlk kez 1965 yılında Sivas-Divriği Ulucami ve Şifahanesi ile tanışmışsınız, çalışmalara da 1967 ilkbaharında başlamışsınız. O sırada Michigan Üniversitesi Sanat Tarihi Bölü-

mü'nde İslam ve Türk Sanatı üzerine ders veriyordunuz. Divriği ile tanıştıktan sonra da bağlantınız sürmüş...
— Evet, o doğaüstü bezemenin irdelenmesini de kitap olarak yayınladım. 1967'de Ann Arbor'da bir doktora dersi olarak anlattım. Sonra kitap haline geldi (*Divriği Mucizesi: Selçuklular Çağında İslam Bezeme Sanatı Üzerine Bir Deneme*, 2001). Gidip geldiğin bir yerle, kitabını da yazarsan akraba olursun.

— Ve bu kadar zaman geçmesine, sizin bu konuda bir sürü çabanız olmasına rağmen 2005'te "Divriği SOS" diye bir kampanya bile başlatmışsınız ve bu saate kadar da, Divriği Ulucami ve Şifahanesi için doğru bir koruma çalışması yapılmamış! Zeynep Oral'ın bu konuyla ilgili sizin için yazdığı bir yazı var. "İlk defa onu çok sinirli, bu konuyla ilgili çok kızgın

Sivas-Divriği'nde Ulucami Şifahane önünde asistanları Orhan Bıçakçı ve Berge Aran'la birlikte (1968).

gördüm" diye başlamış yazısına... Sivas Belediyesi, Sivas Valiliği restorasyon için ihale açmış galiba...

— Yarım yüzyıldır yapı restore ediliyor ve eşsiz bezemesi her gün biraz eriyor. Bu Türkiye'de bir sanat olgusunun niteliği ve restorasyon kavramı ile sanat arasında kurulması gereken ilişki açısından bütün sorumlular katında açık bir bilinçsizlik gösterisidir.

— "Böyle bir şeyin restorasyonu yapılamaz, orası bir müzedir" diyorsunuz...

— Evet, müzedir ve müze gibi korunmalıdır... Bizde restore etmek, "tamir etmek" demek. Ama sonradan, bilimsel bir içerik kazandı, yani eski bir binanın tamiri "özel bir kültür, özel bir teknik, özel bir duyarlılık gerektiriyor" gibi. Gerçi yapılar tarih boyunca hep tamir edilmiş, restore edilmemiş. Binaların, karakterleri, camilerin minareleri, bezemeleri, pencereleri, kapıları değişmiş, hatta malzemeleri değişmek zorunda kalmış. Fakat Divriği'nin olağanüstü bir başyapıt olarak eşsiz bir konumu var. Birtakım amatörler bu ayrımı yapamadıkları için restorasyon gerekli diye patırtı yapıyorlar. Depremde bütün binaları sağlamlaştıralım isteği gibi olanaksız bir istek.

— Divriği'nin özgün durumu nedir?

— Şöyle: Divriği'yi anlamak için evvela Selçuklu dönemi kültürünü anlamak gerek. Bu Türk kültür tarihin doğasını da anlamak demek! Türk kültürü bir "göçer" kültürünün dönüşüm tarihidir. Göçer kültürü; tarih boyunca hep göçer olmayan toplumlarla, yani yerleşik toplumlarla alışveriş içinde bir kültür. Çin'den başlayarak bütün Orta Asya kuşağı, Avrupa'ya kadar, göçerlerle göçer olmayanlar hem kavga etmişler, hem alışveriş... Türkler Avrasya'nın en büyük, en kalabalık göçer grubu. Bugün Asya'da göçerlerden kalan gruplar içinde başta sayısal olarak Türkler geliyor. Türkçe hâlâ en çok konuşulan dil. Pasifik sahillerinden Balkanlar'a kadar Türkçe konuşan toplumlar var. Özel kültür ortamında göçer kültü-

rüyle, yerleşmiş toplum kültürleri hep buluşuyor. Üst üste geliyor ve oralarda yeni oluşumlar oluyor! Selçuklu sanatı böyle oluşmuş. Daha sonra da Anadolu ve Osmanlı sanatı gelişmiş... Divriği o ara kesitte *eşi olmayan* bir yapı! Çünkü benzeri yok, Anadolu Türk sanatının gelişmesinde İran, Arap-İslam, Ermeni, Bizans, gelenekleri birbirleriyle karışıyorlar.

— *"Türk uygarlığında da İslam uygarlığında da tek" diyorsunuz!*
— Evet, İslam'da buna benzer başka bir yapı yok. İran'da geleneksel kerpiç, tuğla, alçı var. Peki, taş kimde vardı? Anadolu'da, Bizans'ta, Orta Anadolu'da, Ermeni ve Gürcülerde var. Bir de Süryanilerde, Kuzey Suriye'de taş geleneği var. Fakat onların, bizden önceki mimarisine baktığın zaman bu nitelikte bir bezeme yok, yani Ermenilerde de bir Divriği yok! İran'da Divriği'ye esin kaynağı olabilecek bir alçı bezeme var fakat ancak bazı yönleriyle... Orta Anadolu Bizans'ında içerik olarak da biçim olarak da yok. Referanslar verecek motifler var. Hindistan, İran, Mısır'a kadar uzanan, örneğin "Lotus palmet" gibi motifler var ama Divriği hem kompozisyon hem yorum olarak özgün bir sentez. Bir taş oyma geleneği içinde yetişmiş Hürremşah adlı bir adam gelmiş, o bezemeyi yaratmış! Bu şaşılacak kadar yetenekli, bence dâhi bir sanatçı ve yontucu.

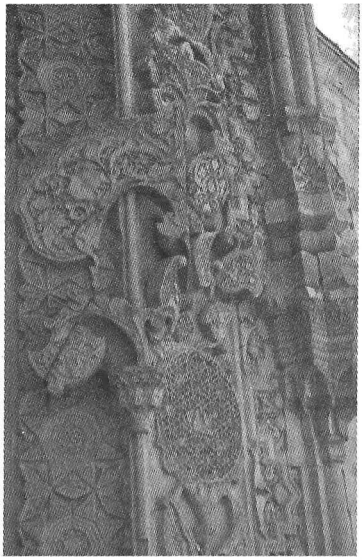
— *Hürremşah!*
— Ahlatlı Hürremşah diye bir isim! Hürremşah'ın ne daha önce yaptığı biliniyor, ne de sonradan yaptığı. Büyük yaratıcı bir sanatçı çıkıp gelmiş, yapmış, bitirememiş, belki de orada bir iskele üzerinde ölmüştür.

— *Sizce burada kaç yıl çalışmış olabilir?*
— Bilemem. Kanımca böyle bir iş yıllarca sürer. Ama kitabe 1228/29. Biri sonradan yıkılmış üç taç kapı var. Yıkılan batı kapısı 16. yüzyıldan eskisinin bazı fragmanlarıyla sonra tekrar yapılmış. Hürremşah'ın üslubuyla çok farklı ve aynı artis-

tik kalitede değil ama ilginç bir kapı. Hürremşah'a ait iki taç kapı ve içerde mihrap, mihrap duvarında da bazı motifler var. Sanatçı bezemeyi bitirememiş ve hiçbir zaman tamamlanmamış. Bir soyut heykel. Gerçi Selçuklu döneminin güzel bir taş oyma bezemesi var. Divriği'den daha geç! Fakat sonraki dönemin taş oyması temelde geometrik ve çok plastik olmayan bir bezeme. Birbirine benzeyen motiflerden oluşuyor genellikle. Bir de mukarnas (küçük nişler, üçgensel öğelerle meydana getirilen üç boyutlu İslam süsleme tekniği) var! Fakat Hürremşah'ın yapıtı öyle değil. Benim soyut bir heykel olarak gördüğüm benzersiz bir yüksek kabartma. Kitabımda Aloş (Heykeltraş Ali Teoman Germaner) o heykeli çok iyi ifade eden resimler yapmıştı. Bu üç boyutlu bir tasarım. Mimarinin üzerine eklenmiş, birbirine benzer iki boyutlu öğelerden oluşmuyor! Her biri farklı, daha duvarın inşaatından başlayarak mimarinin içinden organik olarak dışarı fışkıran bir bezeme bahçesi. Mimariyi saran bir hayal çelengi.

— *"Hürremşah'la ilgili kitap hazırlıyorum" demiştiniz!*
— Ben sadece bezemenin heykelsi karakterini anlatan bir kitaba başladım ama daha ayrıntılı bir görsel belgeleme gerek. Sinan'ın adıyla yetinmeyelim diyenler için işte ikinci bir ad.

— *Bunun yörenin zengin tarihi geçmişiyle ilgisi yok mu?*
— Kuşkusuz var. Fakat bu Anadolu'nun her köşesi için aynı. Anadolu bir kavga-girişim-özdeşleşim, özümseme alanı. Hititler, Urartular, Yunanlılar, İranlılar, Romalılar. Divriği, Selçuklu döneminde bile, Mısır'daki Memluklara bağlı bir yer! Mengücek Beyliği dediğin küçük bir beylik! Üç merkezi var; Kemah, Divriği ve Erzincan. Mengücek, Alpaslan'ın emiri. O dönem Anadolu, küçük grupların kaynaştığı bir çorba yer. Divriği, İran'a yakın. Selçuklu İmparatorluğu'nun Anadolu'da yaşayan küçük beyliklerinden biri ve İran'la ilişkisi çok. Behram Şah, kurucu Ahmet Şah'ın büyükbabası, Erzincan'daki sarayı çok ünlü! Sanatçılar oraya geliyor, Mevlana'nın babası orada iki sene kalıyor, göçer toplumu yerleşiyor, saray kuruyor, in-

Divriği Camii Kuzey Taç Kapısı'ndan detay.

sanları Belh'ten, Orta Asya'dan, Azerbaycan'dan geliyor. Hürremşah da, adından belli, Türk değil, Ahlatlı bir İranlı ya da Azerbaycanlı olabilir. Bütün bu kimlikler Selçuklu çağının ürettiği insanlar. Ahlat, Ortaçağ'da önemli bir şehirdi! Celaleddin Harzemşah tahrip etti. Ama Hürremşah onunla birlikte Hindistan'ı görmüş sanatçılardan biri olabilir. Ortaçağ İslam dünyası kaleydoskopik bir ortamdır.

Eşsiz bir Ortaçağ tasarımı

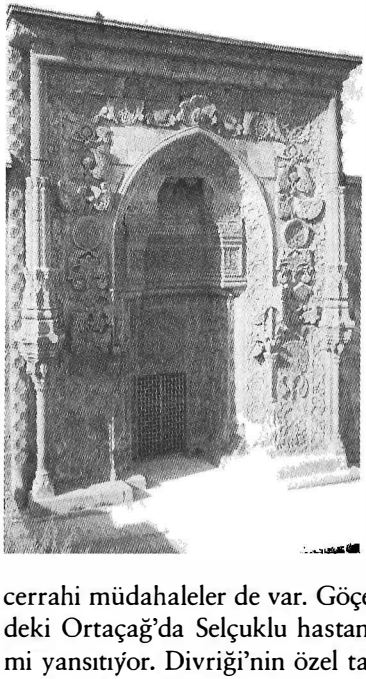
— *"Bir anıtın, yapının Türk dönemi Anadolu'sunun en güçsüz ve küçük beyliklerden birinin ikinci derecedeki bir merkezinde yapılmış olması da şaşırtıcıdır" diyorsunuz.*
— Bugünden bakınca öyle. Fakat o çağ tarihi içinde anlaşılabilir bir olgu. O dönemin kentleri tamamıyla kozmopolit. Ermeni halkın yaşadığı bir bölge. Fakat Ermeni sanatında böyle bir gelenek yok. Burada kaynayan aşa katılan öğelerin pazarı, İslam ekümenesinin yarattığı Ortadoğu dünyası. Cami ve

şifahanenin plan tipolojileri o ortamda oluşmuş. Bezeme sözlüğü, imgeler, simgeler, kavramlar ise bir ansiklopedi niteliğinde. O sinkretizm (bir ülkede sanatsal yaratımın henüz sentezine ulaşamamış, dolayısıyla, farklı odakların etkilerini seçilebilir biçimde yansıtması durumu) nasıl oluştu? Harzem devletini Moğollar 13. yüzyılın başında yok ettiler. Celalettin Harzemşah, ordusu, sarayı, sanatçıları ile yıllarca Hint'le Anadolu arasında dolandı durdu. Sonra geldi Anadolu'da öldü ya da öldürüldü!

— *Hürremşah yaşlı biri olabilir mi sizce?*
— Bence orta yaşlı. Fakat Ortaçağ'ın orta yaşı bugünün genç yaşıdır. Hürremşah sıradan bir yontu ustası değil, bir dâhi sanatçıydı.

— *Ama "bitiremeden öldü" diyorsunuz...*
— Erken yaşta ölüyor insanlar o zaman. 40-50 yaşında ölüyor. İdam edilebilir, kafası da kesilebilir, her şey olabilir! Onu bilemiyoruz, yani o tamamen senin muhayyilene kalmış, istediğini uydurabilirsin, Hürremşah için bir kitap yazabilirsin. Gerçekle alakası olur mu, olmaz mı, o ayrı bir sorun! Bizim onun hakkında bildiğimiz sadece yapı ve o bezeme. Dolayısıyla biz sadece yapıtı anlatabiliriz, Hürremşah'ı uydurmamız olanaklı, ama gerçeğini bilemeyiz.

— *Yapıt hakkında biraz konuşabilir miyiz?*
— Eski Bizans kalesinin dışında yapılmış Divriği Ulucami, tipoloji olarak Anadolu'da gelişen camilere benziyor. Çok ayaklı bir cami. Maksuresi (o dönem camilerinde kubbe ile örtülü mihrap önü) var. 12. yüzyıl için karakteristik. Dolayısıyla yapı plan olarak bir geleneğin temsilcisi. Cami ile şifahaneyi yan yana koymuşlar. Gelişmiş bir mimari kompozisyon fikri yok. Şifahane plan olarak kapalı medreselere benziyor. Zaten o sırada tipoloji olarak şifahanenin özel bir tipolojisi yok. O zaman şifahanesi daha çok bir poliklinik. Hekim ve göz doktoru var, bitkilerden yapılmış ilaç veriyorlar. Bazı

Divriği Camii Kuzey Taçkapısı.

cerrahi müdahaleler de var. Göçer bir toplumun egemenliğindeki Ortaçağ'da Selçuklu hastaneleri ilginç bir kültürel eğilimi yansıtıyor. Divriği'nin özel tarihi konumu cami tipolojisinin, o dönemin mimarisi içinde tasarlanması ile bezemenin bambaşka bir karakterde oluşumunun vurguladığı sinkretizm. Bu gözlem, taş oyma ustasının büyük bir yaratıcı olduğunu kanıtlayan bir olgu olarak değerlendirilmeli.

— *"İspanyolların Gaudi'si gibi" diyorsunuz?*
— Nedense bana onu çağrıştırıyor. Tabii üslubun yarattığı biçimlerle değil. Soyut bir cennet yaratmış. Kuşkusuz bölgenin tarihi birikimini dışlamıyor. Bence bütün kompozisyon özgün bir yorum eşsiz bir Ortaçağ tasarımı, eşsiz bir yontusal yaratımdır.

— *"Taş işçiliğinin kusursuzluğu ve simgesel ikonografik içeriği ile olağanüstüdür. Kuzey taç kapısını, dev bir çelenk gibi saran alışılmamış biçimlerle bezemiştir. Heykelsi yüksek röl-*

yef tekniğiyle işlenmiştir. Tasarım ve bezeme anlayışı açısından İslam mimarisinde benzeri yoktur" diye övüyorsunuz...
— Evet, Türk sanat tarihi içinde Sinan'la birlikte ve bence aynı yaratıcılıkta ikinci sanatçıdır. Kopya etmiyor, doğayı kopya etmiyor. Eskiden var olan bir şeyi de kopya etmiyor! Her şeyi kendi süzgecinden geçirmiş.

— Kullanılan taşın bir özelliği var mı?
— Taşın hiçbir özelliği yok, o sırada orada çalışılan, kullanılan taşların aynısı. Çalışırken yumuşak bir taş, sonra sertleşiyor.

— 1985 yılında yapı UNESCO'nun "dünya kültür mirası" içerisinde yer alıyor değil mi?
— Evet, yer alıyor.

— Sizin bu konuda bir girişiminiz oldu mu?
— Benim özel olarak olmadı, öyle girişimlerde bulunmam. 1960'larda Divriği'nden uluslararası toplantılarda söz etmiştim. Divriği benim gibi, başkalarının da konuşmalarıyla gündeme geldi. 1900'lerin başında incelenmiş fakat anlamamışlar. "Ermeniler yaptı" demişler. Orası Ermeni bölgesi ama onlara ait değil! Çünkü Ermeni tarihinde böyle bir taş bezemesi yok. Öyle bir ikonografi de, öyle bir simgesellik de yok. Ermeni taş bezemesi çok geometrik, tekdüzedir.

— "13. yüzyılda kadın erkek eşitliğini simgeleyen bir anıt" diye geçiyor.
— Böyle yorumlar yapılıyor. İnsan figürleri var kapılarda. Belki güneşi ve ayı simgeliyor yahut da yaptıranları. Çünkü Budist yapılarda yaptıranların heykelleri oluyor. Burada da Hint etkileri düşünülebilir. Sadece varsayım. Oradaki iki tane örgülü saçlı Selçuklu başı (yüzleri hep tahrip edilmiş) duruyor, biri kadın biri erkek. Zaten ayla güneş de olsa biri kadın, biri erkek. Dolayısıyla onu Şifahane Taç Kapısı'nın iki tarafına koymuşlar. İki uzun saçlı Selçuklu figürü. Selçuklular re-

sim-heykel yasağına pek kulak asmamışlar. Anadolu 19. yüzyılda çok yobazlaşmış, Selçuk çağına göre.

— Sizin ilk gördüğünüz zamandan bu yana bozulma oldu mu?

— Temelde erozyon, rutubet, kötü müdahale... Çok kötü restorasyonlar oldu! Anlamayan adamlar su girmesin diye yapıya çatılar yaptılar, su girdi, arkasına bir koridor yaptılar daha çok rutubet oldu. Şimdiki çatı çok çirkin, taç kapılar üzerindeki saçaklar ise bir gecekonduya çevirmiş anıtı. Sorun idarecilerin yetersiz kültürü. Divriği çok soğuk bir yer. Kış geldiği, rüzgar estiği zaman bir metrelik saçak koca koca kapıları korur mu? Yapının dış cepheleri rüzgara, suya, dona, erozyona açık. Çevre ve hava pisliği ile insanların kaygısızlığı da başka olumsuz faktörler.

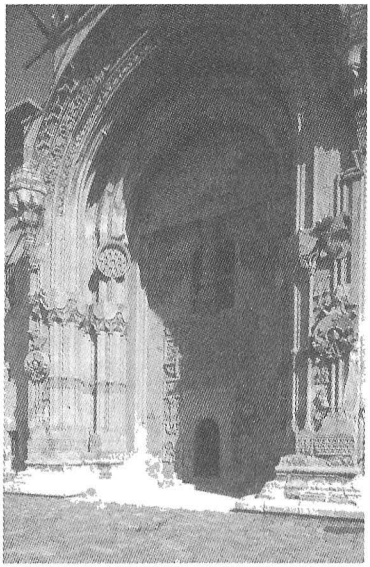
— Çevredeki yapılaşma da yoğunlaşmış...

— Evet, yapılaşma arttı. 1965'te etrafında ev yoktu. Çok yakınına imam-hatip okulunu yaptılar. O imam-hatip okulunun öğrencileri futbol oynarken caminin kapılarını kale diye kullanmışlar. Senelerce örtmediler kapıları. Rüzgara, yağmura, dona açık bıraktılar. Hâlâ da öyle! Sonuçta 800 küsur yıllık bir yapı; taşın da bir gücü var. Acıklı bir vurdumduymazlık ve cehalet gösterisi.

Divriği tarihte bir kere yapılır

— Sivas Valiliği bu restorasyon için sürekli ihaleler açıyor, bu konuda karşı çıkıyorsunuz, niye karşı çıkıyorsunuz, sizin öneriniz ne?

— Ben bunu yazılı olarak yayınladım. Sivas Valiliği'ne de gönderdim. Bu kapılara heykel olarak bakmalı! Dünyada eşi olmayan, İslam dünyasında da, Türkiye'de de eşi olmayan bir heykel. Yapan sanatçının sadece adını biliyoruz. Bu heykelin korunması gerek. Bu ya heykeli müzeye kaldırarak olur, ya da yapının tümünü müzeleştirerek. Başka yolu yok. Hiçbir heykelin restorasyonu olmaz. Sadece korunur, müzeye

Divriği Camii Şifahane Taç Kapısı.

kaldırılır. Yapının malzemesi eriyor, toz haline geliyor o biçimler bitiyor, yerine yenisini koymak olası değil! Her motif birbirinden farklı, sanatçı tek tek her taşı oyarak yapmış. Böyle bir yapıya müdahale edilemez, yani bunun restorasyonu diye bir şey yok! Yapı dışarıda olduğu için muhakkak korunması lazım. Dolayısıyla bu yapının içerisinde namaz kılınıp kılınmaması önemli değil. Bu iki kapısının ve mihrap duvarının heykel olarak korunması lazım! Bunun için de üstüne bir şey giydirmek gerek. Netice itibariyle bunun bir müze olarak korunması lazım, başka eşi olmadığı için. Şimdi diyorlar ki "dışardan görünüşü bozulurmuş!" Binanın asıl kıymetli yerinin bozulmasına göz yumuyorsun da dışardan görünüşün ne önemi var? Kaldı ki on metre ötesine bina yapmışsın sen! Cami yapayalnız, durmuyor ki! Etrafında kötü yapılaşmış bir mahalle var...

— *Onun da kaldırılması gerekli mi?*
— O mahallenin de yok edilmesi gerek. Türkiye'de öyle bir

ihale yasası var ki, en az para verene veriyorlar işi. Kaldı ki buna dokunulmaması gerekiyor zaten. "Bunun üzerine bir bina koyun, kurtarın. Bu bina müze olsun. İsteyen isterse namaz da kılsın o önemli değil" diyorum. Bunu önerdim, razı olmadılar. "Bunun için özel yasa çıkarın" dedim, bunu da dinlemediler tabii! Öyle kaldı. Şu anda zaten müdahale etmeye de korkarlar oraya! Türkiye'den bir taşçı gidip de oradaki heykellere, yani taşlara elini dokundursa cinayet işlemiş olur! Onu da yapmaya korkacaklar. Şimdi rölöve yapıyorlarmış, yani ihalesi rölöve olarak yapılmış! O da yararlı bir şey, yapsınlar. Ama ona dokunmasınlar, yani dokunurlarsa yok edecekler!

— Ama sizin dediğiniz gibi de korumuyorlar, ne olacak?
— Öyle bırakamazlar, çünkü eriyor taş. Taşları müzelere kaldırıyorsun, yerinde durmuyor, heykeller müzelere kalkıyor. Divriği'nin kapısındaki insan figürlerinin yüzleri tahrip edilmiş. 19. yüzyıl cinayeti. Antik heykellerin de burnunu kırar, gözünü oyarlar. Divriği de müze olarak öyle büyük camdan bir fanus gibi bir metal strüktürün içine alınsa ve aydınlatılsaydı şaheser bir müze olurdu. "Namaz" diye tutturmuşlar. Namaz her yerde kılınır ama Divriği tarihte bir kere yapılır. Mısır'dan bir tapınak aldılar götürdüler Metropoliten Müzesi'nin içine koydular. Şeffaf bir strüktür içinde duruyor. Ben Berlin'de Bergama Müzesi'nde büyük altarı gezerken, "Keşke Bergama'da olsaydı" demedim. Şimdiye kadar yok olurdu. Üstünü usta bir mimara şeffaf bir strüktürle örttürürlerse dünya çapında nefis bir müze olur Divriği. Tabii bir de bilgisi kendinden menkul uzman ve danışmanlarımız var. Bir Türkiye tablosu.

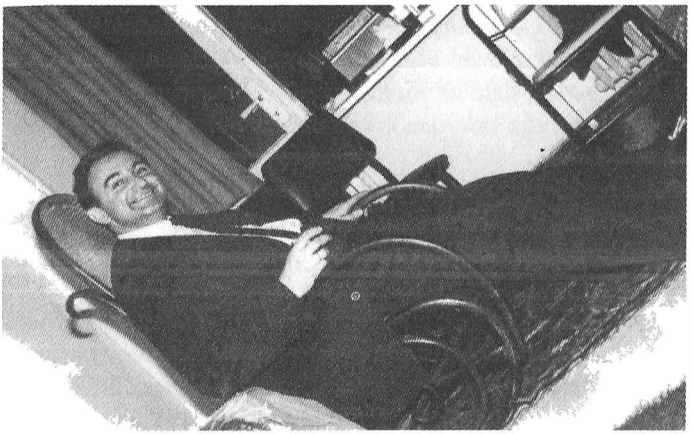
— Uygulaması mı zor?
— Bilgi kıt, hayal kıt, bürokrasi bol. İktidarlar değişse de Türkiye'nin genel kültüründe bir şey değişmiyor, yani iktidarlar sağdan sola, soldan sağa geldikleri zaman kültürleri artmıyor. Kültürlü adamlar da iktidara geçmiyor, geçemiyor.

Divriği sorunu bir kültürel cinayetin hazırlanması sorunudur. Türkiye için utanç vericidir.

Karadeniz Teknik Üniversitesi'nin kuruluşu

— KTÜ (Karadeniz Teknik Üniversitesi) 1963 yılında kuruldu ve İTÜ'nün kuruculuğunda, hocalarıyla çalışmalara başlandı. Siz de mimarlık fakültesinin kuruluşuyla ilgilendiniz ve Amerika'dan döndükten ve profesör olduktan sonra 1966 yılından 70'lere kadar gidip geldiniz. Anadolu'daki üniversitelerin kuruluş ve gelişimini nasıl değerlendiriyorsunuz?

— Anadolu'da üniversitelerin "kurulsun mu, kurulmasın mı" tartışmaları uzun sürdü. Üniversiteler yenilik odakları olmak zorundalar. Anadolu'da niteliksiz bile olsa kurulmaları taraftarıydım. Bilim cübbesi giyen tam yobaz olamaz. Öyle de olmuştur, her şeye karşın. Fakat gerici ve kör politika, üniversiteyi politize etmiş, medrese yapmaya çalışmıştır. Dolayısıyla bilim yaratacak entelektüel ortam yeterince gelişemedi. Laboratuvar kurmak hemen deney ve bilim demek değil. Önce bir dünya görüşü, bir felsefe, bir entelektüel motivasyon gerekli.

Karadeniz Teknik Üniversitesi'nde ders verdiği dönemde. Öğrencileri hocalarına bir fotoğraf esprisi yapmış (1968).

— Asgari koşulların neler olması gerekli?

— Üniversiteleri eğer Türkiye'deki büyük kent üniversitelerinin kurulları kurarsa, kendi üniversitelerinin kalitesini taşımaya çalışacaklardı oraya. Trabzon biraz öyle oldu. Tabii bugünden yarına üniversite oluşamaz. Fakat giderek artan nüfus, büyüyen kentler, Anadolu'da üniversiteyi zorunlu kılar. Herkesi İstanbul'a, Ankara'ya getiremezsiniz. Yurtiçine yaymak doğru. Üstelik üniversite, çaresiz, daha üst düzeyde düşünme odağıdır. Şöyle ya da böyle bilime ve çevresine olumlu hizmet verecektir. Sonunda üniversite hocalarını molla gibi yetiştirmek isteseniz bile, üniversitenin uluslararası ilişkileri de varsa, özellikle fizik, kimya, tıp, mühendislik bilimlerinde İslam usulü öğretim olamaz. Sosyal bilimlere politika bulaştı. Bir de ilahiyat fakülteleri gibi bir sürü medrese kurdular. Bizde ilahiyat fakültesi, Avrupa'daki gibi bütün dünyanın dinlerini değil, sadece Müslümanlığı öğrettiği için medreseye dönüşüyor. Sayıları anormal. Felsefe, antropoloji yok. Bilim yetersiz. Bu, Türkiye'deki gerici politikanın ifadesidir. Ülke için acıklı bir manzaradır. Trabzon Üniversitesi, İTÜ'nün kuruculuğunda onun hocalarıyla işe başladı. Ve derslerinin büyük çoğunluğunu biz yaptık. Yavaş yavaş gelişti. Başlangıçta Teknik Üniversite'nin hocaları buradan taşınırdı oraya, kimisi gemi ile kimisi araba veyahut uçak ile giderdi. Ben de uçak ile birkaç defa gittim ama öyle gitmekten hoşlanmadım; çünkü her hafta buradan çık, evini bırak, o acayip küçücük uçaklarla git.

— Neyle gidiyordunuz?

— Ben gemi ile giderdim. Genel olarak bir ay kalır, bir sömestrlik dersi sıkıştırırdım, daha çok ders verir gelirdim. Heyecanlı bir kuruluş ortamıydı. Buradan giden genç hocalar, yeni bir şeyler yapmak istiyorlardı. Öğrenciye heyecanlarını geçiriyorlardı. Sinema kulüpleri, sanat kulüpleri, kültür etkinlikleri. Bunlar tutucu taşra toplumunda tepkiler de doğuruyordu.

— Nasıl bir ortam vardı Trabzon'da?
— Trabzon zevkli bir ortamdı. Her şey yeni başlıyordu. Başlangıçlar heyecanlı ve zevklidir. Buradan giden genç doçentler, profesörler kendilerini tümüyle öğrencilerine vermişlerdi. Sabahtan akşama kadar, gece de dahil öğrencileri ile beraber yaşıyorlardı.

— Mimarlık tarihi dersi mi verdiniz?
— Mimarlık tarihi ve mimarlık bilgisi. Ama orada birçok şeyi geliştirdim; çünkü bir ay oturuyorsun, başka iş yok. Sabahleyin iki-dört saate sıkıştırdığın programı veriyorsun, sonra boş. Başka yapacak bir şey yok. Orada bol bol okuyup yazmamak kabil değildi. Nitekim o yüzden de orada "Modern Mimarlık Tarihi" notları yazdım, "Mimarlık Kavramları" dersini bir ay verdim, bir de kitap yazdım, o kitap hâlâ çıkıyor. 1970'ten 2005'e kadar otuz beş yıldır çıkıyor. Bir ayda Trabzon'daki öğrencilerim için yazdığım kitaptır o. Bina bilgisini Le Corbusier düşüncesini öğretecek şekilde düzenlemiştim.

— Ne kadar sürdü bu gidiş-geliş?
— Birkaç yıl. Ama güzel günlerdi. İçten bir deneme dönemi geçirdik. Önceleri bina yoktu, Teknik Üniversite'nin hocaları olarak aynı yerde yemek yiyor, birkaç binada yatıp kalkıyorduk. Hatta ilk kurulduğu zaman ortada kampus da yoktu. Bir orta mektepte ders veriyorduk, otelde kalıyorduk. Sonra da binayı yaptılar, binada kalmaya başladık. Sabahleyin kalkıyorsun, kahvaltını herkesle beraber yiyorsun, gidiyorsun. Bu kampus, bir öğretim kampı gibiydi. Anadolu'da bir üniversitenin oluşmasına hizmet etmek çok güzel bir olguydu.

— Ne tür zorluklar oldu?
— Para yok! Binalar yeni. Kitap yok, kentin tutucu gençliği her yeniliğe komünistlik diye bakıyor. Üniversite gençlerini kızlı erkekli birlikte görünce kabadayılık taslıyorlar. Genç hocaların kimisi sağcılardan tedirgin oluyordu. 70'li yıllarda giderek baskı arttı. Rektör Erdem Aksoy'u mahkemeye verip

süründürdüler. Başlangıçta, benim gittiğim yıllarda bu baskılar yoktu, güzel bir çalışma ortamı vardı.

— *Bugün de Trabzon'da çok yoğun olaylar yaşanıyor. Linç girişimi, rahibi öldürme en sonda gazeteci Hrant Dink'in öldürülmesi gibi olaylar oldu.*
— 1970'ten sonra sağda Türkiye'ye çok zarar veren bir gelişme oldu. 1972'den sonra "milliyetçi" adı altında "dinci" doldu. Aslında milliyetçi, yani ırkçı filan olması gerekir mantıksal olarak ama öyle olmadı, dinci oldu. Türkiye'ye milliyetçilik gerekir. Çünkü Osmanlı'nın böyle bir mirası yok. Ama dinci-milliyetçi karışık bir durum. Dincilik, dindarlık demek değil. Milliyetçi olsalardı Atatürkçü olmaları gerekirdi. Daha doğrusu ne olacaklarını bilemediler. Milliyetçilik ile dinciliği birbirine karıştırdılar, o işin içinden çıkamadık bugüne kadar. Bizim Türk tarihini, Türklerin her çağda başka toplumlarla girişimini, etkileşimini doğru dürüst öğrenmemiz gerek.

— Mimarlık Kavramları *kitabınıza gelirsek, kırk yıldır bu konuda başka çalışma olmadı demiştiniz.*
— Türkiye'de kavramsal düşünce gelişmiyor, yalnız mimarlıkta değil hiçbir alanda... Felsefe yok, hiç olmamış. Felsefe olmayınca, sorunlara genel perspektifler içinde bakmak alışkanlığı olmuyor. Pratik bir yaşam geleneği kavramsal düşünce geliştiremez. Onun için her şey birbirine karışıyor. Türkiye'de bu bağlamda bilgi sadece çeviri kanalıyla gelişiyor. O da kötü çeviri.

— *Oradaki öğrenci potansiyeli nasıldı, İstanbul ile karşılaştırırsak?*
— Daha zayıftı tabii çaresiz; ama ille "daha da kötü" demek doğru değil. Orada öğrenciler daha hevesliydi, yeniliğe açıktı. Ben öğrencilerimden şikayetçi değildim. "Acaba hangisi daha iyi" diye düşünmedim, çalışıyorlardı. Koşullar kötüydü, bir şey yoktu ama hükümet gayret ediyordu. O bölgelerdeki üniversitelerin gelişmesi için epey çaba sarf ettiler. Fakat geri kal-

mış, tutucu bir toplum ile ilerici üniversite hep çatışmak zorunda kaldı. Giderek iş karıştı, politika her şey gibi onu da yozlaştırdı. Bence Atatürk döneminden sonra en yozlaşmış kurum politikadır. Üniversite öğretiminin kalitesini düşürdü. Ama üniversite öğretiminin çok geri gitme olasılığı yok. Tarikatçı profesörler var ama adam tıp doktoru. Yani tıp, tarikatçı olmaz, ya tıptır ya değildir. Matematikçi de mühendis de tarikatçı olabiliyor, ama iyi bir mühendis ise mühendistir, değilse değildir. Bu çelişkiler sadece Türkiye'de değil, Avrupa ve Amerika'da da olur, dünyanın en meşhur bilimadamları içinde her akşam *İncil* okuyanlar da var. Fakat oradaki, "Kendim için okuyorum" diyor, bizimki ise, "Dünyayı böyle kurarım" diye düşünüyor. Arada biraz fark var. Ama insan sadece rasyonel bir varlık değil. Bilim ile iman da yan yana olur. Rasyonel ile irrasyonel insan doğasında yan yana.

— *Çelişmesine rağmen.*
— O çelişkiyi düşünmez insanlar. Kafalarını kompartımanlara ayırmıştır. Akşamleyin *Kuran* okur, sabahleyin de matematik dersi verir.

— *Pozitif bilime inanan, eğitimini bunun üzerine gören bir insan, kimi zaman dini anlatılarla çelişkiye düştüğünü düşünmez mi?*
— Birbiriyle çelişen tarafları yok değil: Dini kitaplarda "dünya şöyle kuruldu" diyor. Oysa dünyanın öyle kurulmadığını bilimadamı biliyor. "Nuh Peygamber'e de inanmak zorunda mısın" diye sormuş bizim Prof. Celal Şengör, Fransız Akademisi'ndeki ünlü bir jeologa. O da, "Ben bunu hobi olarak okuyorum. Çocukluğumdan beri bunları dinleyerek büyüdük. Akşamları hikaye gibi okuyorum" demiş. Biz öyle yapamayız. Tanrı kelamı hobi olmaz. Öte yandan ben çocukluğumdan beri *Kuran*, mevlit dinledim. Ben onları severim hâlâ. Benim kültürümün bir parçasıdır, yadsıyamam. Ama, "Nuh Tufanı'na da inanıyorum, jeolojiye de inanıyorum" diyemezsin.

Tartışma geleneği yok

— Güzel bir tanımlama vardı sizin için, onu okumak istiyorum, "Bir yandan muhalefete kapıları açık bırakır. Bir yandan da açık bıraktığı kapıdan önce kendisi yürür" diye. Sizin eleştirel bakışınız ile ilgili söylenmiş.
— İşitmedim. Şu demek herhalde, "Söyle de dinleyelim" diyorsun karşındakine. Fakat söylemesine yeterince müsaade etmiyor, sen konuşuyorsun. Kapıdan rahatça giremiyor olabilir. Lafı insanın ağzına tıktığım olmuştur. Bu bile bir eğitim noksanı olarak değerlendirilebilir. Sonuna kadar konuşmasına müsaade etmek, uygar bir gelenek. Benim de sevimli davranmadığım olmuştur. "Bu adam ne söylerse söylesin. Dur bakalım bir dinleyelim, bitirsin sözünü" demiyoruz. Ben de kesiyorum çok. O bir terbiye, bir konuşma terbiyesi. O yok! Bekleyemiyoruz. Geçenlerde öyle bir toplantı vardı. Canan'la (Prof. Dr. Canan Erzen) yan yana oturuyorduk, benim öğrencilerimden bir profesör konuşuyor. Öyle laflar söylüyor ki hiçbir kelimesini kabul etmeme imkan yok. Ama bekle de konuşsun! Yok, ben bir laf attım ona. Canan, "Bırak adam konuşsun, bitsin. Ondan sonra konuşursun" diye uyardı. Daha uygarlık basamaklarından çıkıyoruz.

— Dayanamıyoruz...
— Dayanamadım. Biz birlikte konuşmayı öğrenemedik.

— Tartışma geleneği yerleşmediği için.
— İnsandan bağımsız, kişiden bağımsız, nesnel, konuya bağlı, tartışma geleneği Türkiye'de yok. Örneğin ben bir dersten söz ediyorum, birisi kalkıp da, "Siz dersi şöyle algılıyorsunuz, ama ben de böyle düşünüyorum" demiyor. "Sen bunu nasıl söylersin" gibi bir lafla başlıyor işe. Yahu, nasıl söylediğim değil, o konu hakkında ne söylediğim önemli. Konuyu unutup sana saldırır. Benim bu konuda biraz daha aymışlığım var. Konudan bağımsız bir insana saldırmam.

— Eleştiri kişilere saldırı değil...
— Öyle, fakat söz kestiğim olur. Tartışma konu dışına çıkınca tahammülsüz oluyorum. Konuyu unutup adama saldırmak kötü bir Türk âdetidir.

— Gene sizinle ilgili bir anekdot, "Daha önce Kuban'ın adını duydukları zaman irkilen insanlar, şimdi artık onu onaylamaya başladılar" diyor. Anlamaya mı başladılar?
— İnsanlar çoğaldı, anlayanlar da artmış olabilir. Benim alanımda olanlar beni dışlamaya uğraşsalar bile, benim alanımda olmayıp da benden bir şey dinleyenler öğrenmiş, anlamış oluyorlar, o zaman bana karşı çok daha iyi davranıyorlar. Ben mimarlardan önce başkaları tarafından kabul edilip sonra mimarlar tarafından onaylandım, demeyeceğim. Benim yazdığımı, çizdiğimi okuyup da onaylayan dolu öğrencim var. Zaten asıl sorun beni onaylamaları değil. Önemli olan kavramsal düşünceyi eleştirmek, eleştiri yokluğu. Bu en başta bilgisizlikten kaynaklanır, çünkü adam yeteri kadar çalışıp kendini yetiştirmiyor. Şimdi ben sana desem ki, "Bak bu tatlıda üzüm ve kayısı birlikte çok güzel olmuş." Sen de, "Bunun nesi güzel. Bu kayısı yerine şeftali olsaydı daha iyi olurdu. Üzümün şusu ile kayısının busu yan yana gitmiyor" desen, bu bir eleştiridir, ama sen "bu berbat bir şey" dersen... Bu bir eleştiri olmaz. Bunlar toplum kültürünün gelişmemiş yanları.

— Soru sormayı da öğrenmekle de ilgili değil mi?
— Soru da önemli. Örneğin ben sana bir şey söyledim, sen de bunu anlamadın veyahut hiç tasvip etmedin. İlk yapacağın şey, hemen karşı çıkmak değil. "Sen bana bunu böyle söyledin ama niye söyledin. Ben bunu anlayamadım, lütfen biraz daha açıkla!" Bunu Amerikalılar çok yapar, ilkokulda öğretirler: "Söylediğinizi anlamadım biraz daha açıklar mısınız?" Bizde öyle bir şey yok. Ben çocuklara hep, "Yahu, soru sorun" derim. Son zamanlarda bazen, "Hocam, gelin de bir giriş dersi yapın" diyorlar. Otuz-kırk kişi bir arada oturuyor,

ben de onlara bir şey anlatıyorum. Bir gün dedim ki, "Bakın ben size anlatayım tamam ama bana soru sormazsanız anlatmayacağım. İçinizde soru soracak var mı" dedim, iki kişi çıktı. Doktora öğrencilerine ya da lisansüstü öğrencilerine ders veriyordum. Çok yıllar önce. Zaten on iki kişi var, yarı uyuyor yarı not tutuyorlar. Bir sömestr boyunca bir tek soru soran adam çıkmıyor. Tek soru yok. Yirmi kitap yazıyorsun, öğrencin, "Acaba bizim hoca ne demiş" diye o kitapların bir tanesini sonuna kadar okumuyor. Böyle üniversite eğitimi pek olmaz.

— *Bu sizin için üzücü mü?*
— 1954 yılından bu yana, demek ki elli küsur yıldır kitap yayınlıyorum. Birisi çıkıp da, "Doğan Kuban böyle diyor ama bir de bu sorun var, buna da cevap versin bakalım" demiyor. Bu bilim ortamı değil ki... Çok zavallı bir sözde kültür ortamı. Fakat şaşırtıcı bir olgu var. Kitapçılara gittiğim zaman çıkan kitapların sayısına inanamıyorum. Ne kadar çok kitap çıkarılıyor. Kim alıyor bu kitapları, bedavaya mı satılıyor bunlar? Kanımca bir gelişme var. Fakat nüfus artışına göre oran küçük.

— *Kitaplar alınıyor, ama belki de okunmuyor.*
— Bilmiyorum; birileri okuyorlar herhalde. Geçen gün, Amerikalı bir arkadaşım geldi. Türkçesinin 2. baskısı yapılan ama İngilizcesinin yapılmayan *İstanbul, Bir Kent Tarihi* adlı kitabımı Amerika'da derste kullanıyorlarmış, çünkü onun yarısı Bizans dönemine ait. "O kitap yok piyasada, bitmiş" dedi, çoktan, bitti. Fotokopisini çekmiş de çocuklara dağıtmış. Basılmıyor! Yani, "Bu kitap önemlidir. Bir daha basalım" filan itip kakarak oluyor. Benim kitaplarım satılmıyor değil; örneğin *Türkiye Sanatı Tarihi* (1970) yedi defa basıldı. *Mimarlık Kavramları* (1973) beş defa basıldı. Birçok kitabım ikinci, üçüncü baskılarını yaptılar, ama üniversitelilerin kitap okuduğundan şüphem var. Tabii roman başka kategori.

Mimar Sinan ve Selimiye Camii

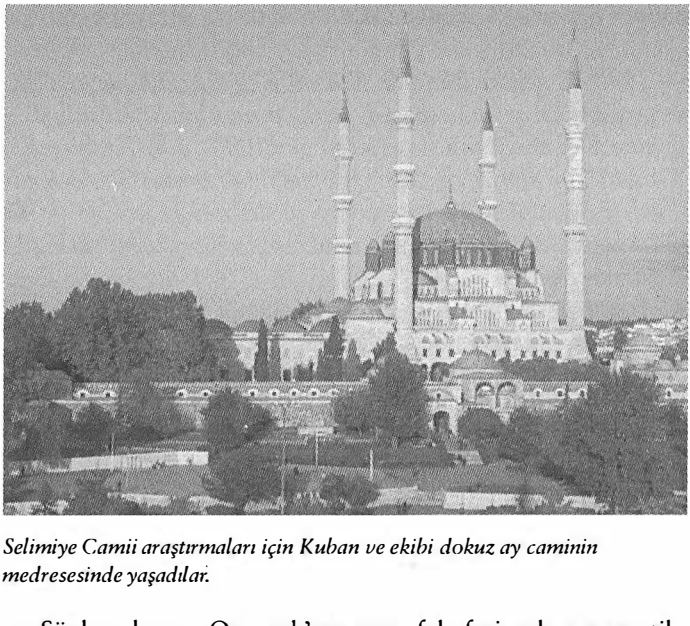
— 1970-73 yılları arasında Edirne'ye gidip geldiniz ve Selimiye Camii'nin rölövesini yaptınız. Mimar Sinan üzerine yazdığınız Sinan'ın Sanatı ve Selimiye (1993) *adlı kitabınızda, "Sinan'ı kişi olarak düşüncesiyle değil sanatıyla daha çok tanıyoruz. Çünkü o döneme ait onun doğrudan yazdığı ya da onun ağzından yazılan sözde otobiyografiler güvenilecek gibi değil" diyorsunuz.*

— Ben öyle düşünüyorum. Sinan, kendi otobiyografisinde, yani otobiyografi denilen Sai'in yazdığı kitapta, "Selimiye'nin en önemli yapıtı olduğunu" söylüyor. Bu çok önemli çünkü Selimiye öteki camilerle karşılaştırılınca, Şehzade'den bu yana bütün uğraşlarının özeti gibi. Bir tepe noktası, "Sinan'ın mimari kuramının şekillenmesi" diye yazmıştım. Kuramını yazılı olarak bilmiyoruz, ama o kuramın bütün boyutlarıyla uygulanmış halini görüyoruz.

— Sinan'ın sanatından, kişiliğine ulaşabiliyoruz...

— Belki, kişiliğine değil fakat büyük, kubbeli yapı üzerindeki düşüncelerine ulaşılabiliyor, o da bir dil. Birisi sözle, diğeri yapıyla... Sinan, 1560'ların sonunda merkezi planlı yapı tasarımının onca ve bence en üst noktasına ulaştı. Selimiye, Sinan'ın diğer yapıtları yanında en merkezi planlı yapıdır. Osmanlı mimarisinde kubbe, tasarımın temelidir. En büyük mekan da en küçük oda da kubbe ile örtülü. Mimarinin tuzu biberi, üslubun yönlendiricisi. Kubbeyi bu kadar çok kullanan başka bir mimari gelenek yok. Bizans'ta da kubbe çok önemli ama onun yanında çeşitli tonoz (genellikle kagir, taş veya tuğla silindirik örtü elemanı) sistemleri kullanılmış. İslam'da da öyle. Hatta büyük mezar yapılarını bir kenara bırakırsan, kubbeden çok tonoz var. İran'da, Hindistan'da en güzel örnekleri görebiliriz. Osmanlı'da ise kubbe bir tür strüktürel saplantı ya da bir rasyonalizasyon ilkesi.

— Nedenini nasıl açıklarsınız?

Selimiye Camii araştırmaları için Kuban ve ekibi dokuz ay caminin medresesinde yaşadılar.

— Söylemek zor, Osmanlı'nın yapı felsefesi çok pragmatik. Kubbe Ortadoğu'da yaygın. Anadolu'da Selçuklu mirası var. Bizans mirası var. Osmanlı da onu izliyor. Türkler Anadolu'ya geldikleri zaman, yapı ustaları da onlarla birlikte İran'dan gelmiyor. Anadolu'daki ustaları kullanıyorlar. Onlar da tonoz ve kubbe yapmasını biliyorlar. Kubbe, tonoza göre dört duvara oturduğu için daha tutarlı ve daha küçük kesit ister. Kaldı ki bu seçim Selçuklu döneminden çok Osmanlı döneminde. Kubbe inşaatı zor değil. İran'da sivri profilli bindirme tekniği var. Ahşap kalıp çok az kullanılıyor. Anadolu ise tek cidarlı küresel kubbeyi Geç Roma'dan beri biliyor.

— Niye tonoz yapmadılar da kubbeyi tercih ettiler, sadece kolay olduğu için mi?

— Osmanlı'da tonozu neden çok kullanmadılar, seçimin nedenini söylemek zor. Tabii tonoz yapmak da kolay ama bir kabul gerekiyor. Selçuklular döneminde 12. ve 13. yüz-

yılda kubbe daha çok temsili olarak kullanılmış, tonoz da çok kullanılmış. Suriye'de taş tonoz geleneği var. Osmanlılar taş tonoza o kadar itibar etmemişler ama taşı özellikle Ermeniler, Gürcüler, Süryaniler, Suriyeliler kullanmışlar. Selçuklu dönemi yapılarında İran, Azerbaycan'ın etkisi yanında, bir de Anadolu işçisinin geleneği var. Dolayısıyla tuğla ve taş, tonoz ve kubbe, ikisi de var Selçuklu döneminde. Zaten o dönemde yaygın eğilimler olsa da bölgesel gelenekler de etkili. Osmanlı da hemen hemen bütün yapı tipolojilerini Selçuklulardan alıyor. Fakat Batı'da tuğla örtü kullanılıyor, kolay uygulandığı için. Osmanlı tuğla örtüde niye tonozu seçmiyor, onu söylemek zor. Belki daha kolay. Kubbeyi seçiyor. Tonoz kullandığı haller sınırlı. Kubbe, bütün örtü sisteminin ana biçimi olarak Sinan'dan çok önce yerleşiyor. Yıldırım'ın Mudurnu'da yaptırdığı 20 metre çapında kubbeli cami buna iyi bir örnek. Üçşerefeli Cami'nin 27 metrelik kubbesi ise Süleymaniye Camii'ne yakındır. Sinan'a gelindiği zaman imparatorluğun büyüklüğüyle orantılı bir simgesellik yaratma arzusu, özellikle Ayasofya'nın kışkırtıcılığı ile, herhalde önemli bir emperyal motivasyona dönüştü.

— Sinan, Kayseri Ağırnas köyünden Rum devşirmesi. O zamanki sistemde neye göre seçilip, nasıl yetiştiriliyor?

— Güzel, yakışıklı, uzun boylu, sağlam, güçlü kuvvetli, sağlıklı bir adamsan, iyi bir aileden geliyorsan, bir de meslek sahibiysen devşiriyorlardı. Sinan da herhalde o sırada bir marangoz çıraklığına başlamış olmalı. Sinan kendisini çok kısa bir sürede gösteriyor. Yükseliyor, yeniçerilerin içinde yüzbaşı oluyor. Belli ki mekanik işlere eli yatkın. Nitekim mimar başı olmadan evvel köprüler, binalar yapıyor. Bu yüzbaşı aynı zamanda bir mühendis. Sinan'ın kimin yanında yetiştiğini bilmiyoruz, ama asker olarak yetiştiğini biliyoruz. Bir mühendis ve istihkamcı olmalı. Sinan'a, "Şehzade Camii'ni yap" dedikleri zaman, o zamana kadar büyük yapılarda hiç yapılmamış bir şey yapıyor. Bu plan tipolojisi merkezi planlı

bir yapı türü olarak mimari tarihinde var. Ama Şehzade'ye benzer örnek yok. Diyarbakır'da 1525 yılında yapılan Fatih Paşa Camii var. O sırada Sinan daha genç, Diyarbakır'a kadar gitmesi söz konusu değil ama benzer bir şema var. Atina'da da ona benzer merkezi planlı yapı şeması var. Aslında merkezi plan fikri her zaman olmuş. Hele kubbe yaparsan, kubbenin ayakta durması için en güzel yol simetrik bir strüktürdür. Çünkü kubbenin kendisi simetrik. Fakat ilginç olan şey Ayasofya'yı çok iyi bildiği halde, Şehzade'yi Ayasofya'dan farklı bir tipolojiyle yapması. Kendisinden önce Ayasofya örtü şemasını kullanan Beyazıt Camii var, onu yapan da İran kökenli biri. Fakat İran'da da bu tür yapı yok. Demek ki bir ortamdan başka bir ortama geçtikleri zaman, yaratıcı sanatçılar yeni bir sentez yapıyorlar, yapmak zorundalar. Birisi Beyazıt Camii'ni yapıyor, ondan evvel de Fatih Camii'ni yapan, yarım kubbeyi kullanarak değişik bir form yaratıyor. Kitaplarımda 50'li yıllardan beri vurgularım. Üçşerefeli Cami'den Fatih'e, Fatih'ten Beyazıt'a, Beyazıt'tan Şehzade'ye varan, kuramsal şemalar var. Basit bir geometrik manipülasyonla bir aks ekliyorsun, olay değişiveriyor. Beyazıt Camii, Ayasofya'dan etkileniyor bir parça. Çünkü iki tane yarım kubbesiyle uzunluğuna bir aks yaratıyor. Fakat önce Fatih Camii'nden etkileniyor. Bunlar basit geometrik şemalar. Sonuçta önemli olan ona dışarıda verilen biçim. Şehzade birdenbire başka bir platforma atlıyor. "Mutlak simetri" fikriyle başlamış. Herhalde kaskatı, düz cepheler görmekten de bıkmıştı insanlar, başta Sinan. Şehzade'nin yan cephelerine revaklar (arkalarında geçit bulunan kemerli sütun dizisi) ekleyerek birdenbire değişik bir karakter ortaya çıkarıyor. Orada yaratıcı kimliğini kanıtlıyor.

— *Bunu anlayacak insanları da buluyor.*

— Kimse ona itiraz edecek durumda değil, yani Osmanlı'da "şunu şöyle yap, bunu böyle yap" diyecek biri yok. O dönemde çok katı bir gelenek de yok.

Sinan bir yapı geleneğinden geliyor

— 21. yüzyıldayız ve Mimar Sinan'ı gerçekten tam anlamıyla yorumlayıp, anlayabildik mi?

— Anladık tabii, anlamamak için hiçbir neden yok! Ama Sinan üzerine yapılan derleme sonsuz, ciddi çalışma az. Ben Sinan'ı gayet iyi anladığımı sanıyorum, bütün ömrümce Sinan'ı anlattım, yorumladım, kitaplar yazdım. Sinan kendi döneminin adamı, öncelikle... Avrupa gibi bize göre daha karmaşık bir entelektüel kültürden gelmiyor, bir yapı geleneğinden geliyor.

— Mimar Sinan'ın anılarından oluşan Yapılar *kitabı için diyorsunuz ki, "Onun ağzından yazıldığı düşünülüyor ama dili o kadar basit ki o eserleri yapan insanın ağzından çıkmış olamaz."*

— Öyle düşünüyorum, Sinan hakkındaki bilgileri sadece oradan öğrenmiyoruz aslında, birtakım belgeler de var ama sonuçta düşüncesini yansıtan başka kitap da yok. Aynı kitabın yapı listeleri biraz değişik. O kitapta Sinan birkaç hikaye anlatmış Sai Efendi'ye. O da yazmış. Sinan ona önemli gördüğü şeyleri anlatmış; suyu getirirken ne yaptığını ya da yaşadığı zorlukları... Ama Sinan "ben kubbeli yapıyı şöyle düşündüm" gibi bir şey söylemiyor. Sai bazen onu yüceltmek için bir şeyler söylüyor, o da Sinan'ın teknik adam yahut da sanatçı olarak söyleyeceği sözler değil. Onun için Sinan'ı yüceltmek açısından bile Sai'nin söylediklerinin Sinan için yeterli olmadıklarını düşünüyorum. Tabii Sinan'ın yaşamı hakkında bir fikir veriyor. Başka belgelere bakıp onun genel bir biyografisini çiziyoruz, ama Sinan nasıl bir adamdı, uzun boylu mu, geniş omuzlu mu, siyah mı, gözleri renkli mi? Bilmiyoruz. Bir filozof mu, yoksa işinin peşinde bir taş ustası mı?

— Sinan'ın çalışırken hiç not tutmaması, yazmaması olağan bir davranış mı?

— Ortaçağ adamı bunlar. Öyle entelektüel adamlar değil. Rönesans'tan sonra sanatçı önem kazanmaya başlıyor. Sinan toplum nezdinde büyük bir sanatçı, hürmet edilen biri; özellikle yaşlandıktan sonra çok güvenilir bir mimar ama Osmanlı sisteminde bir mimar başı da olsa ehli hiref listesinde maaş alan bir kul. Mimar başının sorumlulukları çok fazlaydı; "Yangın olmuş, git bir bak ne yapılabilir" ya da "Oraya bir adam gönder camiyi yapsın" gibi... Bayındırlık bakanı gibi her şeyi ona soruyorlar ama o dönemde sanatçının itibarının yüksek olduğu söylenemez. Belki kendi kişiliğine ve gerçekten usta bir adam olmasına bağlı olarak özel bir saygınlığı vardı. Fakat onu yansıtan hiçbir yazı yok!

— *Sultanlarla ilişkisi nasıl?*
— Bir kere sultan bizde daima "Tanrı'nın gölgesi." Herkes onun kulu. Dolayısı ile onlar hiçbir zaman insanlarla aynı düzlemde ilişkiler kurmaz. Kanuni sadece, "Süleymaniye'nin kapısını sen aç" diye Sinan'a iltifat etmiş. Bence en önemlisi, Sultan Selim'le yazışmaları. Sultan Selim, Selimiye Camii yapılırken Sinan'a mektup gönderip, "Bu vaktinde olmamış, sen burada böyle yapmışsın, oysa ben şöyle istiyorum, gerisini sen bildiğin gibi yap" şeklinde, görece daha içten bir düşünce alışverişi olduğunu gösteren yazılar göndermiş. Okurken sultanın Sinan'a belli bir saygı ve değer verdiğini hissediyorsun.

— *"Mimarlık, tarihine bir üslup yaratan ve yapıtlarıyla bu üslubu tanımlayan bir sanatçı olarak girer" diyorsunuz.*
— Sinan'ın kişisel bir üslubu var, sonradan kişisel olmaktan çıkıp kopya ediliyor ama aslında Osmanlı'da tam bir kopya etme geleneği de yok. Sinan denemeler yapıyor eserlerinde, örneğin "ulucami" tipinden esinleniyor, "Bakalım nasıl olacak" diyor. Belli ki boyuna deneme yapan biri. Ama başkalarında olmayan, ondan evvelki yapılarda saptayamadığımız bir üslubu var. Üslup yaratması, çok bina yapmasından kaynaklanıyor.

— 477 tane...

— O resmi liste. Gerçekle ilgisi yok. Çoğunun önemi yok. Kuru bir liste. Bence çoğu yanlış. Sinan'ın biyografilerinden çıkartılmış. *Tezkiretü'l Bünyan* ve diğerleri. Boyuna yaşamında yapılan binalar eklenmiş, hepsinin kendisinin yapması olanaksız. Gereksiz ve anlamsız. Bazı binalar var ki Sinan yaptıysa, Sinan'ın şöhretini ihlal eder şekilde. Örneğin Manisa'daki III. Murat'ın Muradiye Camii. Zaten yazıyor kayıtlarda, oraya adam göndermiş "yapılsın" diye. O bina Sinan'ın değil, Sinan onu yapmaz. Zal Mahmut Paşa, Sinan'ın tasarladığı bir yapı olmalı. Fakat sonradan (1766 depreminde) kubbesi yıkılmış olabilir. Ivaz Efendi Camii de öyle. Ama bizde doğru dürüst analiz yapılmadan, üslup araştırması yapmadan liste otoritesi yetiyor. Acıklı bir durum.

Asıl yaptığı şey büyük sultan camileri: Şehzade, Süleymaniye, Mihrimah, Selimiye... Sultan ailesine yapılmış. Sadrazamlar ki çoğu da ailenin damatları. Sadrazamlara, sultana, kızlarına ve damatlarına yapmış. İki de şehzade var, Mehmet ve Cihangir. Şehzade Camii de Kanuni'nin yaşamında özel bir döneme rastlamış. Bence o camiyi kendisine yaptırıyordu, o sırada oğlu ölünce, "Şehzadenin olsun" demiş. Ondan sonra da hiç kimse ağzını açıp da, "Hayır bu şehzadenin değildi, Kanuni'nindi" demeye cesaret edememiş. Çünkü caminin yeri çok güzel, tam sultanlık. Sarayın bahçesinde uydurma bir yer değil ama şehzadesi ölünce Mehmet'i çok sevdiği için onun yanına hemen mezarını yaptırmış ve, "Bu da onun olsun" demiş olmalı. Yoksa Osmanlı'da şehzadelere cami yaptırma geleneği yok. Yani şehzadelerin kendilerine yaptırdıkları doğru dürüst bir cami yok. Türbeleri bile yarım yamalak. Erkek çocuklarından biri sultan oluyor, gerisi hiçbir şey olamıyor.

— Sultan olan kardeşlerini, "Nizam- ı Alem" için öldürüyor.

— Evet. Fatih'in yasası acıklı bir yasa. Daha Şehzade'nin inşaatı devam ederken Sultan, hemen Süleymaniye'yi başlattı. Kanuni o sırada hasta zaten, Zigetvar'da ölmüş. Geç kalmış,

camisini yaptırmakta. Kanuni'nin camisi Şehzade'yle başlamış, onu oğluna verince de Süleymaniye ile bitmiş. İstanbul'da sultan camisi için yer bulmak zor. Selim de Edirne'yi seçmiş camisi için.

— *"Sinan'ın üslubu sadece kubbeye bağlı olarak tanımlanamaz. Tasarımda bir mimari öğeler hiyerarşisi kurulmuştur" diyorsunuz. Kemerler, revaklar, pencereler, sütunlar...*
— Sinan ince zevkli bir sanatçı. Basit bina yapmıyor! Belli bir mekansal tasarımdan hareket ediyor ve o mekansal tasarımda, taşıyıcılarla, üst yapı anlaşılabilir fakat bazen karmaşık ilişkilere giriyorlar. En güzel örneği de Selimiye. Bütün öğeler arasında mimari bir hiyerarşi var; cephelerde, kubbeyle alt yapı arasındaki ilişkilerde, galerilerde...

— *Işığın önemini vurguluyorsunuz.*
— Işık Osmanlı'nın sevdiği bir şey. Sinan ışığı çok iyi kullanıyor, ışık sıradan ilişkileri aşıp, bir mimari tasavvurun parçası haline dönüşüyor. Bir savım var: Sinan, Şehzade Camii şemasını çok seviyordu. Orada tam bir merkezi plan yapmıştı. Onu çıraklarına da aşılamış olmalı. Selimiye'de aşıyor bunu, gene merkezi plan yapıyor ama bu sefer mutlak kubbenin egemen olduğu bir yapı yapıyor. Ama ondan sonra gelen, yanında yetişmiş mimarlar Yeni Cami'yi, Sultanahmet'i, Şehzade Camii gibi bir planla yapıyorlar. Yani sonradan gelen ustalar Selimiye'yi örnek almıyorlar. Başka kimse onu yapmaya cesaret edemiyor ya da etmiyor. Sinan da, "Benim ustalık yapım Selimiye'dir" diyor. Ayasofya'yı bilinçli olarak taklit etmiyorlar, sadece Sinan'ın camileri arasında iki kez aynı örtü sistemini uyguluyor. Ayasofya sadece orta nefi kubbelerle örtülü bir bazilika. Süleymaniye'de mekanı bütünleştirme gayreti var. Çünkü camide özellikli alanlar yok, herkes namaz kılıyor. Bütünleşmiş bir mekan. Sinan, Selimiye'de bu mekansal bütünlüğü gerçekleştiriyor. Her şey kubbenin egemenliğinde. Merkezi planda mekansal hiyerarşi yok.

Selimiye'ye girdiğin anda kubbeyi algılarsın

— Selimiye Camii'ne gelirsek sizin uzun bir süre Edirne'de medresede yaşamışlığınız var. O döneminizden itibaren, Selimiye'yle ilişkinize deyinirsek...
— Sanat ve mimarlık tarihiyle uğraşmaya başladığım zamandan bu yana Selçuklu-Osmanlı döneminde Türkiye'de yapılan küçük yapılardan şüphesiz etkilendim, ama bunların içinde iki tanesinden çok etkilendim. Bir tanesi Divriği Ulucamii idi, diğeri Selimiye... Bence ikisi de dünya çapında özgün yaratımlardır. Selimiye'nin de, Divriği'nin de eşi hiçbir yerde yok. Birbirine benzeyen seksen bin tane kilise, bazilika, Yunan tapınağı var ama Selimiye'ye benzer başka bir yapı yok. Tek olmak önemli. Daha önce de söylemiştik, Selimiye'nin rölövesini yapmak için ilk 1970'te gittim Edirne'ye. O zaman kullanılmayan Selimiye Medresesi'ne yardımcılarımla yerleştim. Her yıl üç ay orada yaşadım.

— Ne kadar kaldınız medresede?
— Toplam dokuz ay kaldım, yazları geliyordum. Hem Edirne, hem Selimiye üzerine çalıştık. Selimiye'nin vaziyet planı, plan, kesitlerini çıkarmaya çalıştık. Ama cephelerini yapamadık! Bu çalışmada çalışan bir grup öğrenci arasında Kani Kuzucular, Engin Özden ve Mustafa Pehlivanoğlu'nu teşekkürlerle anmam gerek.

— Böyle bir çalışma yok muydu o zamana kadar?
— Hayır, yoktu, hâlâ da yok zaten. Daha iyisi yapılabilir ve yapılmalıdır.

— Bakanlığın böyle bir talebi mi oldu, yoksa siz kendiniz mi gittiniz?
— Bakanlıkla ilgisi yok, üniversiteden, araştırma fonundan para aldım. Üniversitenin yardımıyla yaptım. Edirne henüz apartmanlaşmamıştı. 1970'lerde küçük ve güzel bir şehirdi, Meriç Nehri, Tunca, balıklar, suriçi, ormanlar... Edirne çok

güzel bir şehirdir. İnsanları da Türkiye'nin başka bölgeleriyle karşılaştırılınca Balkanlı oldukları için olmalı, kültür açısından ileri düzeydedir. Edirne'nin o dönemi bizim için bayram günleri gibiydi. Dibinde oturduğum için Selimiye'ye, küçük bir dağmış gibi bakardım, öyle gözükür o yapı insana... Ne kadar etkileyici olduğu oradan anlaşılır. Roma'ya gidersen Saint Pietro da insanı çok etkiler, o boyutsal olarak daha da büyük bir yapı. Ama Selimiye, bence o dönemin diliyle çok modern ve saf bir yapıdır. Gerekli olanların ötesinde bir şey konmamış, bol ışıklı bir olağanüstü mekan. Başka kare planlı camilere nazaran çok hareketli bir kompozisyondur. Zengin bir mekan tasavvuru var, taşıyıcı sistemin organizasyonunda. Çok çeşitli kemer, pencere formları. Olağanüstü bir plastik ifade var, başka hiçbir yapıda olmayan. Sinan'ın bütün yapılarında açık fakat karmaşık bir geometrik şema var. Selimiye'nin insani dramı sultanla baş mimar arasındaki onca fikir alışverişinden sonra, II. Selim'in camisinin bitişini görememesidir. Bu da o hikayenin başka bir yüzüdür.

— *Hiç yapılırken gelip görmemiş mi?*
— Görmemiş, "Bitsin de öyle gideyim açılışına" diye düşünmüş olsa gerek. Herhalde sağlığı da yerinde değildi!

— *"Selimiye ifade ve tema zenginliği bakımından mimarlık diliyle, toplumun mimari geçmişinin sentezidir" diyorsunuz.*
— Sinan dünyaya iyi bakan, iyi gören ve yaratıcı olduğu için de yorumlayan bir adam. Selimiye'yi göstererek, "İşte Osmanlı bunu başarabilirdi" diyebiliriz. Bu, mimari bir sentezin alt bünyesinde tarihin bütün katlarının bir şekilde varlığı ve yorumu demek.

— *Selimiye gibi önemli bir anıt neden Edirne'de yapılıyor?*
— Biraz evvel de değinmiştim. Bence iki nedeni var, İstanbul'da o kadar büyük yapı için yer yok! Kentin bütün tepeleri dolmuş. Selimiye gibi bir yapıyı getirip Aksaray'a koyamazsın. Bir tepenin üstüne koyman lazım! Haliç'in bütün

tepelerinde büyük yapılar var: Fatih, Şehzade, Süleymaniye... Selimiye gibi bir yapı için yer yok orada. Diğer tarafta Topkapı Sarayı ve Ayasofya var. İkincisi de Selim, Edirne'yi seviyor.

— *O zaman Selim istemiş Edirne'yi.*
— Edirne zaten hep Osmanlı'nın yazlık yeri. Osmanlı İmparatorluğu'nun bir Balkan devleti olduğunu unutmamak gerekir, Edirne bir ikinci başkent gibidir. Edirne'nin tarihi statüsü bu yapıya uygun. Avrupa'nın tam sınırında. Bence o aynı zamanda Osmanlı'nın Avrupa'ya bir adım daha atması demek.

— *İslam sanat tarihi uzmanı Ernst Diez, "Selimiye'deki mekan; büyüklük, yükseklik, topluluk ve ışık etkisi bakımından yeryüzündeki bütün yapılardan üstündür" diye bir tanımlama getiriyor.*
— O öyle algılamış olabilir. İbadet mekanı olarak Selimiye'ye girildiği anda hissedilen bütünlük hissi, Saint Pietro'dan daha yüksektir belki de. Gotik katedrallerde insanı etkileyen büyük boyutlu orta mekan var. Selimiye'de bu orta mekan daha basite indirgenmiş gibi gözükür. Tek bir kubbenin altına giriyorsun, o bütünlük büyük bir katedralde yoktur. Ve orta mekan çevresindeki mekansal oyun kanımca dâhicedir.

— *Siz onunla birlikte Hindistan'daki Muhammed Adil Şah türbesini dile getiriyorsunuz.*
— Evet. Kubbe boyutunun mekan zenginliği anlamına gelmediğini vurgulamak için Adil Şah Türbesi çok büyük kubbenin dört duvara oturduğu bir yapı. Dünya kubbeli ünlü yapılarla dolu: Panteon, Saint Pietro, bütün Rönesans sonrası Avrupa kiliseleri, hatta Amerika şehirlerinin Capitol binaları, Orta Asya türbeleri... Timur'un türbesi ya da Sultaniye. Fakat bu kubbeli yapılar içinde İslam'da büyük bir çoğunluğu mezar yapılarıdır ve çoğunluğu çift cidarlıdır. Batı mimarisinde ise kubbe daha çok simgesel bir tavırla iç ve dış olarak iki ayrı kubbe olarak tasarlanır. Mekanın merkezinin simgesel

örtüsüdür. Örneğin Saint Pietro'da haç planın ortası Michelangelo'nun büyük kompozisyonu ile örtülüdür. Maderna bu merkezi plana beşik tonozla örtülü büyük bir nef eklemiştir. Saint Pietro'ya girdiğin zaman orta kubbeyi göremezsin. Çünkü kubbe 40 metre çapında ama 100 metre yüksekten başlar. Ama bizim Selimiye'ye girdiğin anda kubbeyi algılarsın. Bu Osmanlı mimarisinin ve Sinan'ın büyük mekansal kompozisyonlarının karakteristik özelliklerinden biridir. Muhammed Adil Şah'ın türbesi de müthiş kubbeli bir yapı ama o bir mezar, cami değil. Hindistan'da bir Müslüman camiine girersen kubbe bulamazsın ya da çok kubbe vardır, küçük küçük. Büyücek bir kubbe varsa o da mihrabın önündedir, birçok İslam ülkesinde de. Tek kubbenin egemen olduğu dini mekan sadece Osmanlı'da. Bu insana basit gelen bir ilişkidir. Ama temel bir üslup özelliğidir. Genellikle kubbeli mezarlarda kubbeyi taşıyan sistem duvardır. Sultan Sencer Türbesi, Ahmet Yesevi Türbesi, bunlar da kubbe duvarın üstüne oturur. Ama Sinan'ın kubbeli yapısı orada farklılaşır. Selimiye'de müthiş bir artikülasyon (boğumlanma) var. Selimiye'de kubbeden aşağı doğru strüktürel hareket nasıl iniyorsa mekanın aydınlanmasında da öyle bir devinim var. Bu özellik Osmanlı büyük sanatına özgüdür. Panteon'un tepesindeki tek ışık deliğinden Selimiye'nin ışıklı kafesine uzanan bir çizgi. Barok mimaride de ışık önemli bir tasarım öğesidir. Ama farklı bir karakterde. Orada sık bir ormandaki ışık gibi bir aydınlık var... Osmanlı cami mekanı ise sınırları kesin ve pırıl pırıl. İnsanların dışarıyla ilişkisini sağlayan bu özellik dünyada başka bir dini yapıda yok. Kilisenin içerisine girdiğin zaman dışarısını görmezsin.

— Bir bakıma Selimiye'de Osmanlı camilerinde de bulunmayan bir tasarımsal mükemmellik var diyebilir miyiz?
— Osmanlı mimarisinin içerdiği bir potansiyelin en uç noktasına ulaşması.

— İç ve dış tasarım aynı nitelikte mi?

— Evet. Sinan Selimiye'de mimari araştırmalarının sonuna ulaşmış. Bütün hünerlerini gösteriyor. O yüzden de ben Selimiye cephelerinin alt katlarına "saray cephesi" diyorum. Eğer taştan birkaç tane de sarayımız olsaydı ve bu sarayların Selimiye'nin zemin katı gibi cepheleri olsaydı, Osmanlı mimarisi bir başka boyut kazanırdı. 19. yüzyılda camilerin girişine Hünkar daireleri koyup cami tasarımlarına sivil bir karakter getirdiler.

— Siz Sinan camilerinde avlu-cami ilişkisini eleştiriyorsunuz.
— Çözülmemişlik sadece bir ayrıntıda. Ve çok büyük boyutlu bir iki camide. Avluyla büyük cami birleşmesi her zaman çözülememiş bir sorun olarak kalmış. Avluyu seven Türkler yüksek revakları sevmiyorlar. İnsanla orantılı bir yükseklik istiyorlar. Avluyu çevreleyen üç kenarın revakları alçaltılıyor, ama son cemaat yeri revakı cami mekanı ile orantılı. Ve farklı yükseklikte iki revakın birleştiği yerde, Avrupa'daki gibi ayak-yarım sütun kombinezonu da sevmedikleri için birleşme arkitektonik olarak çözümlenmiyor.

— Bugün Selimiye'yi birlikte gördük; yapılan birtakım restorasyon çalışmaları var, örneğin kubbedeki renk ve işlemeler. Siz de eleştirdiniz. Özgün bezemeyi bulmak zor mu?
— Zor. Çünkü resimli bezemenin 16. yüzyıldan kalması olanaksız gibi. Restore etmeye gelince, "Türkiye'de şu anda 16. yüzyıldaki gibi süsler yapabilen bir ressam yetiştirebildik mi" desem, "var" diyemezsin. Teknik olarak değil, çünkü bunun arkasında uzun bir eğitim, daha önce de araştırma gerek. Ne böyle bir çaba var, ne de okul. Bu tamirleri gerçekleştiren ustalar var. Yetenekli adamlar ama 16. yüzyıldaki bezemesini restore etmiyoruz. Bu binaların da özgün bezemeleri pek yok. Yüzyıllarca üst üste çalışılmış, bir katı kaldırınca arkasında bir yüzyıl öncesini bulursun. Özgün, klasik döneme inmek, bulmak zor. Bulunmadığı zaman yenileme yapılıyor. Fakat özgün örnek pek olmadığı için sonuç çok tatmin edici değil. Eğer iyice araştırsaydık, belki Sinan devrindeki boyalı beze-

meyi de daha iyi tanıyabilirdik. Bugün yapılan bütün boyalı bezemeler, yapan adamın zevkine ve bilgisine bağlı. Türkiye'deki restorasyon ortamını düşünecek olursak iyi bir kubbe boyama ustasının yetişmiş olup da Selimiye'yi süsleyeceğini düşünmek biraz hayal oluyor.

Mimar Sinan, Osmanlı'nın simgesidir

— Bir de Sinan yapılarında bezemeyi çok fazla kullanmıyor.
— Osmanlı mimarisi zaten bezeme ağırlıklı değil. İlk dönemde Timur ve İran'ın, oradan gelen ustaların etkisiyle çini kullanımı var ama o çininin asıl kullanıldığı yerler ya türbeler ya da zaviyeler. Camilerde görece sınırlı. Sonradan çini, olağanüstü bir şekilde teknik olarak geliştiği, üretildiği için bu sefer hoşlarına gidiyor. Fakat hiçbir zaman insanların namaz kıldıkları mekanın iki metre üstünde bir şey yapmıyorlar. Onu yapan iki tane vezir var: Birisi Sokullu, diğeri de Rüstem Paşa. Mihrimah Sultan Camii'nde öyle bir şey yok. Çini kullanılıyor, çok güzel olduğu için ama özel olarak kullanıldığı alanlar sınırlı. Hünkar mahfilinde bazen daha abartılı olarak kullanılıyor, fakat bezemesel çaba sınırlı. Rönesans'ta heykeller, freskolar vardır, bizde zaten o gelenek yok. Bizde süsleyen tek şey yazı. Ne Hindistan'la mukayese edebilirsin, ne de İran'la.

— "16. yüzyılı özetleyen dört ad var" diyorsunuz. "Kanuni, İstanbul, Süleymaniye ve görsel simgeyi yaratan Sinan. Osmanlı İmparatorluğu tek bir simgeyle temsil edilmek istenseydi, bir kutlu bilge olarak Sinan önerilebilir."
— Her tarih yazan bazı olguları simgeleştirir. Daha doğrusu tarihin simgeleştirdiği adları bulup çıkarır. Bir çağın *lejand*'ına ekler. Victor Hugo'nun *La Légende des Siècles*'i tarihi simgeleştirmenin çok güzel bir örneğidir; Saint Pietro, Roma'da, hem Hıristiyanlığın egemenliğini hem de Rönesans'ı simgeleştiriyorsa, Sinan'ın yapıları da hem Müslümanlığı hem sultanı simgeleştiriyor. Dünyanın her yerinde yapılar ve onu yapanlar, insanı etkileyen kentin ve tarihin imgesidir. Mimariden daha

büyük görsel imge yok. Okuma-yazması olmayan bir toplumda, "Fuzuli de Osmanlı'yı simgeliyor" denirse, bu havada kalabilir. Ama Süleymaniye'nin simgeselliği bütün dünyanın bildiği şey. Zaman içinde ona toplum bu konumu kazandırıyor. Evet, mimari bence dünyanın en büyük simgesel olgusudur.

— Bir dünya görüşünü mü simgeliyor?
— Toplumun en çok etkilendiği ve bildiği bir sosyal, kültürel pratiğin mimari elbisesidir. Simgelediği tek bir şey değil.

— "Sinan'ın sanatının hangi nitelikleriyle evrensel olduğu sorusu, İslam mimarisi ve Avrupa mimarisiyle karşılaştırmalı bir analiz çerçevesinde ortaya çıkabilir ancak" diyorsunuz.
— Madem "evrensel" diyorsun başka evrensel olgularla karşılaştırman gerekiyor. Mimari en evrensel, en kolay paylaşılan olgu. Çünkü çok büyük emekle oluşuyor; toplumun birçok potansiyelini oraya yatırarak, kurucularının ya da idarecilerinin bazen de halkın isteğiyle, parasıyla, iradesiyle yapıldığı için simgesel oluyor. Gotik başka türlü simgesel, çünkü bütün topluma kiliseyi anlatıyor. Bizde ise sultanları anlatıyor, sultan oraya emek sarf ediyor ve para veriyor, özel olarak istiyor, yerini seçiyor, yaptırıyor. Dünyadaki simgesel özellik kazanmış sınıfsal yapıların tarihine bakarsan, büyük boyut, kubbe, kule gibi tipolojik öğeler görülür. Toplum kültürü içindeki yeri açısından bakılınca dini yapı, Ortaçağ'da da antikite de her zaman simgesel olmuş. Onlar kendi aralarında mukayese edildiği zaman, kendilerine özgü üsluplarıyla, konstrüksiyon teknikleriyle, boyutlarıyla karşılaştırılıyor. Mimari tarihinin sanayi öncesi en önemli strüktürel ve simgesel öğesi, kubbe. Panteon'un, Ayasofya'nın, Tac Mahal'in kubbesi... Büyük kubbeli yapı, dünya tarihinin en büyük simgesel öğesi. Bunun bizdeki en büyük temsilcisi de Sinan. En büyüklerini ve karmaşık kompozisyonlarını o yapmış! Estetik olarak kendine özgü üslubu ve insanı her devirde heyecanlandıran bir kalitesi var. Onun için daha büyük bir simge bulamayız, diyorum.

— Bir de ilgimi çeken bir tanımlamanız var: "Sinan gibi Osmanlı İmparatorluğu düzeni içinde yetişenler, 'Anadolu Türk' diye adlandırdığımız kültürün ürünleridir" diyorsunuz.

— "Anadolu Türk" tabii. Bir kere her zaman hatırlanması gereken bir olgu var. Egemen Türk Anadolu'ya dışarıdan geldi. Göçerdik. "Biz" demem, o zamanki biz, bugünkü biz değil. Geldik ve imparatorluk kurduk. Burası Hititçe, Yunanca, Ermenice, Arapça konuşan bir memleketti, Türkçe konuşan bir memleket oldu. İnsanlar, dünyanın dört bir yanından gelip bu kültüre katıldılar. Dillerini, dinlerini değiştirmeseler bile bu ortak kültürün parçası oldular. Gelip sultanın sarayında çalıştılar, devşirme, asker ya da sadrazam, ya da haremde kadınefendi oldular. Fakat bu imparatorluğu Avrupalılar hep "Türk" diye tanıdılar.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Zor Yıllar ve Doğan Abi

1972'de askerler herkesi toplayıp hapsettikleri zaman (benim asistanlarımın çoğu içerde birkaç gün kaldılar) bana dokunmadılar. Demişler ki, "Bunların asıl başı bu! Bunların hocası bu, niye asistanlarını götürüyorsunuz da Kuban'ı götürmüyorsunuz?" Onlar da, "Yok, biz onu biliyoruz, milliyetçi bir adam o" demişler. Aslına bakarsan, ben sahiden milliyetçi bir adamım ama gerici milliyetçi değil, Türkiyeci, Mustafa Kemal ideallerine sahip biriyim.

Amerika'dan dönüp profesör unvanını aldıktan sonra, Anadoluhisarı'ndaki yalıda eşiyle birlikte (1965).

— 1971 yılında "İTÜ Senato Üyesi"yken bir kez daha bir askeri müdahale ortamı yaşadınız. Geçmişten deneyiminiz de vardı. Neydi bir önceki dönemle farklılıklar?

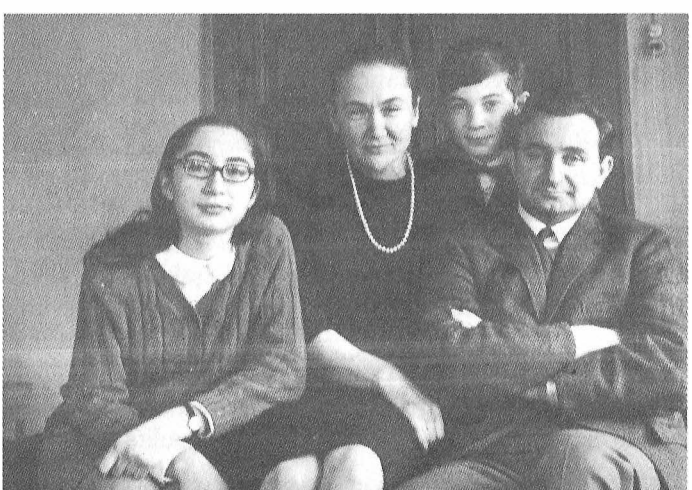
— 27 Mayıs, temelde Menderes rejiminin baskıcı ve din teşvikçisi politikasına karşı bir ordu tepkisidir. O dönem Türkiye tarihinde çok önemlidir. Ondan sonra sol kavgaları başladı, askerler gitti ama sol kavgaları devam etti. Birdenbire komünizm çok önemli oldu. Teknik Üniversite'de, öğrenciler genelde solcuydu, "komünist üniversite" diye biliniyordu. Kuşkusuz yanlış bir değerlendirmeydi. Köktenci solcular egemendi. Fakat büyük kütle öyle değildi. Hocalarda solcu olan pek yoktu! Hatta diyebilirim ki çoğu radikal bile değillerdi, Demokrat Parti taraftarı da az değildi. İTÜ çağdaştır; içinden dinci, tutucu çok çıkmaz ama bir zamanlar en köktencileri de üretmiş. Teknik Üniversite tuhaf bir ikilem içerisindeydi, öğretim ve öğrenen arasında ideolojik bir fark vardı. O grupların içinde ben, öğrenci tarafına daha yakın bir adamdım.

— Teknik Üniversite, sizin döneminizde birçok sağ eğilimli politikacıyı da yetiştirdi aynı zamanda.

— Erbakan benim yıl arkadaşım, aynı yılda girdik biz üniversiteye, Turgut Özal benden bir yıl sonra girdi, Demirel bir yıl önce. Bunlar hep benim kuşağım; o kuşaktan çok sayıda tutucu politikacı çıktı, çoğu kırsal alan adamlarıdır; Demirel köyden, ötekiler de küçük şehirlerden, memur çocukları filan ama hepsi Anadoluludur. Dünyaya küçük pencerelerden baktılar. Hepsi çalışkan, akıllı gençlerdi. Demirel daha ılımlıdır. Şimdi daha da yumuşak. Kökten dinciliği politik, ideolojik nedenlerle teşvik ettiler.

— Sizi "Doğan Abi" olarak tanımlıyor o dönemdeki öğrenciler...

— Öğrencilerle çok yakın olduğum için. Eski sınıflar "Doğan Abi" derler. "Doğan Abi"ydim, çünkü her zaman onlarla konuşurdum ve en çok benimle gezerlerdi. Seçilmiş, parlak öğrencilerin hepsini toplardım, yıl sonunda, birkaç hafta Anadolu'da gezdirirdim: Sabahtan akşama kadar beraber çalışıyorsun, akşam beraber yemek yiyorsun, belki eğleniyorsun, kafa çekiyorsun, futbol oynuyorsun, ertesi sabah gene gidip çalışıyorsun, rölöve yapıyorsun. Bende öyle, hocalık taslamak gibi bir duygu olmadı; bazı hocalar çekingen, bazıları megolaman, bazıları şovmen, bazıları despottur. Açık konuşan, gülen oynayan bir adam olduğum için doğal olarak, "Doğan Abi" derlerdi. Ben de kendilerinden çok da büyük sayılmazdım; genç görünüşlü bir adamdım, yaşım da çok fazla değildi. Ben 38-39 yaşında profesör oldum. Bana, "Doğan Abi" diyenler 62-64'e kadarki dönemdir, ondan sonra artık "Doğan Bey" olur, yaş farkı yirmi yaşa çıkar, artık "Abi" olamazsın!

Doğan Kuban profesör olduğunda, aile bir arada: Kızları Mine, oğulları Baha ve Sabiha Hanım (1966).

— 68 hareketinin Türkiye'deki yansıması nasıldı o dönem?
— Bizim fakültede solcuların egemen olduğu bir öğrenci grubu vardı, demiştim; sosyalist ve komünisttiler. İçinde örgütlerle ilişkili olanlar vardı ve okuma zorunluluğu getirilmişti; benim çalışmalarıma katılanlar arasında her gün kırk sayfa okumak zorunda olan kişilerin olduklarını öğrendim. Derslere hiç çalışmayan gençler doktriner kitaplar okuyorlardı. Ama sayılarının çok az olduğunu biliyorum. Herhalde örgütleri "okumanız lazım" diyorlardı. Ben örgütlerin hep dışında kalmış biri olarak, sistemin nasıl çalıştığını hiç öğrenemedim. Öğrenciler arasında, "müsamahakar bir hoca! Konulardan haberdar ve önyargılı olmayan bir hoca"ydım. Bir de "cesur" sıfatım varmış. Sola karşı Türkiye'de her zaman var olan yanlış yargılara karşı korkmadan konuşan, yazan, öğrencilerle ilişkileri hiçbir zaman bozulmayan bir adam. Ben üniversite yönetim kurulundayken, kurul öğrencilerle konuşulmasını yasak etmişti. Öğrenciler de panel yaptıkları zaman ben giderdim başka hoca gitmezdi!

— Öğrencilerin hem içindesiniz her şeylerine destek oluyorsunuz, bir taraftan da hiçbir görüşe katılmıyorsunuz, biraz bıçak sırtı bir durum, problem yaşamıyor muydunuz?
— Öğrencilerin toplantılarına gittiğim için yönetim kurulu beni cezalandırmayı düşünmüştü. "Biz burada karar almadık mı? Bu nasıl gidiyor da öğrencilerin toplantısına katılıyor. Buna ceza verelim" diyen oldu. Ben de üniversitede konuşma özgürlüğünü savundum. Örgütlerle ilişkim olmadı. Kafasının dikine giden bir adamdım sadece. Dolayısıyla hiçbir zaman "falan derneğin bilmem nesi, komünist partisinin bilmem kimi" türünde bir adam olmadığım için gocunduğum bir şey olmadı. Benim davranışlarımı tanımlayan en önemli olay Türk Tarih Kurumu'nda yaptığım bir konuşmadır. Atatürkçülük üzerine bir konferans. 1970'te Ankara'da beni Tarih Kurumu'na üye yapmak istiyorlardı; Ekrem Akurgal, Afet İnan filan. Fakat beni orada istemeyenler de vardı, hatta o yüzden aralarında tartışıyorlardı, ben onları sonradan işitirdim tabii. Kafamın dikine giden bir adam olduğum ve öğren-

cilerle iyi ilişkiler içinde olduğu için, "Bu adam solcudur, şöyledir böyledir" diye söz üretirlerdi arkamdan, sonradan kulağıma gelen şeyler bunlar. Her neyse Tarih Kurumu'ndan beni konferans vermeye çağırdılar. Konferans serisinin adı "Atatürk Konferansları"dır, ama her konu olabilirdi. Ben de, adı "Atatürk Konferansları" olduğu için Atatürk üzerine bir konuşma yaptım. O konuşma basılmıştır *Atatürk Konferansları-1970* serisi altında. Orada "Atatürkçülerle," komünizmi ve İslam'ı karşılaştırmıştım; ideolojik farkları anlatmıştım. Heyecanlı bir dönemdi; Tarih Kurumu konferans salonu tıka basa doldu ve çok sayıda subay, general geldi. Niye o kadar çok asker geldiğini de bilmiyorum. O konferansı çok beğenmişler, çünkü Atatürk'ü ön plana çıkaran ve İslam ve komünizm ideolojileriyle karşılaştıran bir konferanstı: İkisi çok önemli ama bir tanesi Türkiye'ye egemen olmaya çalışan dış bir güç, ötekisi de egemen olmuş bir güç. Atatürk de hiçbir zaman komünist olmamış ve aslında bunlara karşı savaşmış bir adam. Daha doğrusu ortaya koyduğu doktrin, ne İslam'dan ne de komünizmden esinlenen, kendine göre bir Doğu/Batı ya da çağdaşlık yorumu olan bir sentez. Halk Partisi'nin "Altı Ok"unun içeriğini tartıştım. Askerin hoşuna gitmiş. O zamana göre doğru, nesnel bir değerlendirme olarak görmüşler. Onu çoğaltıp orduya dağıtmışlar. Sonra İstanbul'a geldiğim zaman 10 Kasım'da da benzer bir konuşma üniversitede yaptım. Solcu öğrenciler çok kızıp beni tehdit ettiler.

— Siz zaten okulda uzun süre Devrim Tarihi dersi hocalığı da yaptınız.

— Evet, uzunca bir süre Devrim Tarihi hocalığı da yaptım. Bu konferansı tekrar etmemi istediler. 10 Kasım'da, Maçka'daki büyük amfide, rektörün isteği üzerine aynen Ankara'daki konuşmayı yaptım. O konuşmanın sonu şöyle biter: "Her toplum kendi yarattığı liderlerin peşinde gelişir. Yani Çin Maoist olabilir. Türkiye'de de yine kendisinin yetiştirdiği bir komünist olabilir ama Mao'nun peşinde Türkiye'de bir şey olmaz! Ulusal bir lider olması lazım. Atatürk gibi bir lider olması gerek" komünistler kızdılar. Çünkü çocuklar akşama

kadar, "Marx şöyle dedi, Lenin böyle dedi, Engels böyle yazdı, Stalin böyle yaptı" dedikleri zaman çok hoşlanmazdım. O gün garnizon kumandanı, vali muavini, rektör vb. ön sırada oturduğu 10 Kasım konuşmasında, ben yukarıdaki cümleyi söyleyince öğrenciler kıyameti kopardılar, hatta bir tanesi çıktı, "Biz böyle dönekleri makineli tüfekle 'ta, ta, ta' yok edeceğiz" dedi. Gerilimli bir ortamdı o zamanlar. Salondan çıktık, katılanları bırakmadılar; hocalar dahil hep beraber Taşkışla'ya kadar yürüttüler; etrafa bağıra çağıra! Fakat düşündüğümü söylemem, sonradan benim işime yaradı!

Öğrencilere diyalektik materyalizmi anlattım

— Nasıl işinize yaradı, sonuçta solcu öğrencilerin tepkisini kazandınız?

— Ben tepkileri düşünerek konuşmam. 72'de askerler herkesi toplayıp hapsettikleri zaman (benim asistanlarımın çoğu içerde birkaç gün kaldılar) bana dokunmadılar. Demişler ki, "Bunların asıl başı bu! Bunların hocası bu, niye asistanlarını götürüyorsunuz da bunu götürmüyorsunuz?" "Yok, biz onu biliyoruz, milliyetçi bir adam o" demişler. Aslına bakarsan, ben sahiden milliyetçi bir adamım ama tutucu değilim, Türkiyeci, Atatürkçü bir adamım; bu doğrudur. O yargının nedeni Türk Tarih Kurumu'nda verdiğim Atatürk rejimini komünist ve dinci ideolojilerle karşılaştıran o konferanstır. Milliyetçi his yerleşmedi Türkiye'de. Türklerin çoğu bilinçsiz. Teknik Üniversite'de "komünist" lafı herkesi ürkütürdü. Sosyalist Parti kurulduktan, öğrenciler onun militanları olduktan sonra, mektepte herkes, "Bize komünist diyecekler" diye kaçardı öğrencilerden. Ben kaçmazdım, çocuklar boyuna, "Komünizm, sosyalizm, diyalektik materyalizm" dese de. Çocuklar bir gün, "Biz seminer yapacağız" diye dekandan salon istiyorlar. Dekan da Tulu Baytin, aslında hoşgörülü bir adamdı ama, "Sosyalizm üzerine, yani diyalektik materyalizm üzerine konuşacağız" demişler. Dekan da "hayır" diyememiş... Dekan "hayır" diyememiş ama, "Bu çocukları kendi halleri-

ne bırakırsak, acaba neler yaparlar" diye çekinmiş. Sonra Tulu beni çağırdı, "Bu çocuklar böyle bir seminer yapacaklar, acaba sen o seminere gidip oturur musun, koordinasyon yapar mısın" dedi. Ben de, "Yaparım" dedim.

— *Her durumda bir arabulucu oluyorsunuz.*
— Evet, ama sonra ben de düşündüm, "Bunlar kalkıp da gemiyi azıya alırlarsa ne olur" diye. "İyisi mi ben bunlara diyalektik materyalizmi kendim anlatayım" dedim. Seminer yapmak için iki saat ayırmışlar, okul o saatten sonra kapanıyor. "Bakın, siz bunu yapmak istiyorsunuz. Ben size diyalektik materyalizmi bir anlatayım" dedim. Bütün o iki saati aşağı yukarı doldurdum, çocuklara konuşacak vakit kalmadı! Çok tuhaf bir şey olmuştu. En son, "Şu da var efendim, bu da var" diye müdahale ediyorlardı, olasılıkla ben onlardan daha iyi biliyordum ve iyi anlattım ama, onların söylemek istedikleri sloganlar vardı; onlar pek söylenemedi. O günler heyecanlıydı, korkuluydu da; sonraki yıllarda adam öldürmeye dönüştü; erken 70'li yıllarda tam öyle değildi.

1960'tan sonra 70'lerde özellikle, duvarlara ismimi yazdılar. Oysa ben hiç doktriner olmadım. Biz milliyetçi olarak yetiştik ve hâlâ da Atatürk milliyetçisi olarak kaldık sayılır ama "sosyalizm nedir" gayet iyi öğrendim, o başka! Yani bilgi edinmek başka, bazı şeylere "evet" demek başka ama "partizan olmak ve onun için çalışmak" tümüyle farklı bir şey.

— *Yaşadığınız olaylar var mı?*
— Olmaz olur mu, solcuların içinde sevimli bir çocuk vardı; şöyle koca kafalı, Anadolulu bir çocuk, adı Musa (Samasti), hoşuma giderdi. Diploma proje sınavına geldi. Diploma projesi çizmemiş, sadece bir yazı yazmış, ideolojik bir mektup; "Proje gerekmez, böyle bir şey gerekir" cinsinden. Tabii başarısız oldu; proje yok, yazı var! Ondan sonra Musa çaktırılınca, ölüm orucu yapmaya başladı. İş gene bana düştü. Ben, kocaman bir mektup yazdım Musa'ya; "Ölüm orucunun anlamsız olduğunu" falan anlatan.

— Etkili oldu mu, mektubunuz?
— Oldu. Şimdi ara sıra Musa'yı görüyorum mimarlık yapıyor. Sosyalist hareketle ilişkisini bilmiyorum. Başka şeyler de olurdu, o sıralarda sol çok revaçtaydı. Bir gün Aziz Nesin, ben, Kemal Tahir çocuklarla tarihin korunmasıyla ilgili bir toplantı yaptık. O zaman hızlı solculardan bir öğrencim vardı, "Bu sultanların yaptıkları saraylar, bunları mı koruyacağız? Yıkalım hepsini gitsin" dedi. Aziz Nesin bile şaşırmıştı! Ben, "Böyle söylüyorsunuz ama bunu sultan elleriyle yapmamıştı; bunu elleriyle yapan adamlar senin benim gibi hatta daha da fakir işçilerdi. O saray sultanların değil! Sultanların adına yapılmış ama yapan adamlar, ustalar, taş duvarcılar, sıvacıların hepsi köylüler, işçilerdi!" O sıralarda böyle hikayeler çoktu, biz böyle çok toplantı yaptık.

Bir liderin peşinden gidemem

— Sizin o dönem tehlike yaşadığınız anlar oldu mu?
— O yıl olmadı. Benim tehlikeli dönemlerim dekan olduğum 1974-77 arasındaki dönemdir. O sırada 1974 yılında İTÜ Mimarlık Fakültesine bağlı Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Enstitüsünü kurmuştum (MTRE). *MTRE Bülteni* diye de bir yayın çıkarıyorduk. O yıllar, zorlu yıllardı, adam öldürüyorlardı. Korkulu günler yaşadım; arkamdan geldiler, geceleri evden kaçtım, başka yerde yattım. Tehdit ettiler, polisler bana mektup yazdılar! Ölüm tehlikesi geçirmedim ama rahatça öldürülebilirdim! Fakülteyi basanlar beni zaman zaman tehdit ettiler.

— Siz, ne düşünüyordunuz o dönem; yani ne yapmayı düşünüyordunuz ya da ne yapılması gerekiyor diye düşünüyordunuz?
— Canımı kurtarmayı. Hiçbir şey düşünmüyorduk. "Düşünmüyorduk" derken, Türkiye için birçok şey düşünüyorduk ama sonuçta bir parti değiliz, örgüt de değiliz. Ben gazetelere makale filan yazardım. Örneğin polis Gümüşsuyu'nu basıp

Dekanlığı sırasında, Dekan Yardımcısı Prof. Nezih Eldem ve Prof. Muzaffer Sudalı ile birlikte (1975).

da içerdekileri, sille tokat dövdüğü zaman koskoca bir makale yazdım. O yüzden polisler de dahil bir sürü tehdit aldım. Günlük hayatı zorlayan olaylar çoktu.

— O dönemin öğrenci liderlerinden Harun Karadeniz, sizin için, "Öğrenci tuvaletlerini kullanan tek öğretim görevlisi" demiş.

— Demiş olabilir. Ben hatırlamıyorum ama hiçbir zaman kendimi öğrencilerden farklı hissetmedim, tabii yaşım da çok fazla değildi. Bana "solcu" diyecekler diye de korkmadım. Düşüncelerimden dolayı damga yemekten korkmam. Düşüncelerimi de çok açık konuşuyorum. Bir de, "sosyalizm, komünizm nedir"i hiç kitap okumayan, gazete sayfası bile açmayan insanlara göre daha fazla biliyordum ama komünist olmadım; onlara karşı özel bir tavır takınmadım. O zamanlar tehdit ediliyordum. Dekan olduğum için sürekli fakültedesiniz, her gün sabahtan akşama kadar, her dakika her olan olay size geliyor; karar almak gerekiyor, "orayı çocuklar bastı" diyor-

lar, gidiyorsun, konuşuyorsun, "yok solcular şöyle oldu, sağcılar böyle oldu, adam vurdular" filan. Onların içine girmek zorunda olduğunuz için. Dışarıda da propaganda yaptılar, "komünisttir" dediler. Kimileri için komünist olduk! Ben kimsenin ve hiçbir doktrinin izleyicisi olmadım ömrümde, tabiatıma aykırı o! Bir liderin peşinden gidebilen bir adam değilim.

— *Ama bir taraftan da Türkiye İşçi Partisi'ne oy verdiniz.*
— Bir kere oy verdim.

— *Onun dışında hep sosyal demokratlara!*
— Ben, sosyal demokrat diye bir düşünceye de inanmıyorum. Türkiye'de Halk Partisi sosyal içeriği olan bir doktrinle kurulan bir partidir ama aslında sosyalizmle ilgisi yoktur, yani "sosyal demokrasi" lafı özentidir. İnönü söylemişti galiba. Bunlar deforme olmuş tanımlar. Atatürk'ün, İslam dünyası içinde bizim için yaptığı tanımlamalar ya da o sıralarda başka arkadaşları tarafından yapılmış tanımlamalar bence mükemmeldir, hâlâ da geçerlidir. Onların başında, temelde laiklik gelir; devlet, dinden ayrılacak. Avrupa'nın yüzyıllarca süren kavgası da bilimi, rasyonel düşünceyi giderek devleti dinden ayırmak, kilisenin egemenliğine son vermekten ibarettir. Bizimkinde, dinin sultasına son vermek şeklindedir, yoksa dinin devletle kavgası bizde yoktur; kimse Müslümanlara karşı kavga vermedi Türkiye'de. Müslüman halk, Kurtuluş Savaşı'nı Atatürk'le birlikte verdi. Atatürk'ünki yüz yıldır söylenen bir söylemdir; dini, devletten ayırmak. Galiba ilk Dr. Abdullah Cevdet dile getirmiş Fransız Aydınlanma düşüncesini. Osmanlı ayıramadı. I. Dünya Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması, İstiklal Savaşı'nın verdiği güç, Rus İhtilali'nin de verdiği şansla, Atatürk, İslam dünyasında ilk laik devleti kurdu ve bu, Türkiye'nin şansıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi tarihi de dahil, İslam tarihi güçlü bir tarih. Fakat din de reformsuz bir tarihtir. İslam dünyasında laiklikten daha büyük bir reform olmamıştır. Geçen gün *Cumhuriyet* gazetesine gene yazdım, her zaman söylüyorum; laiklik

olayının basit bir İslam anlayışı ile ilgisi yok. Bu bir yaşama savaşıdır. Eskiden dinsiz ya da şeriat karşıtı kimse yok muydu? Ömer Hayyam dindar mı? Ne alakası var! Hiç alakası yok, şarap ve şiir üstadı kendisi. Fakat bugün "Atatürkçülük" kavramı tartışılıyor... Çağdaş dünyaya katılmanın başka hiçbir koşulu yok. Bunun dinsizlikle de ilgisi yok

"Demokrasi" sözü bir yığın yalanın yorganıdır

— *Sözün özeti sizce ne?*

— Olayı basite indirgeyen emperyalistler ve yerli ajanlardır. Asıl olay cahil ve bağnazı iktidardan uzaklaştırmak. 1950'den sonra gelen hükümetler oy yüzünden yobazlığa göz yumdular. Aslında hiçbir yerde, Avrupa'da da dinden uzaklaşamazsın. İnsan, inanacak. İnansın. Ama yeter ki, dinciler, "Dünyayı ben idare edeceğim" demesinler. Avrupa bundan kurtuldu ama çok kavga ederek kurtuldu. 19. yüzyılda bile Oxford gibi bir üniversitede dindarlar egemendi. Avrupa iki yüz yıl kavga ederek laik oldu. Biz de kavga ederek çıktık ama bizim kavgamız dışarıya karşıydı, dış dünyayla savaştık, Yunanlılarla savaştık. Atatürk ve arkadaşları koşullardan yararlanarak zaten oluşmuş olan bir fikri uyguladılar. Dünyada da bizden daha uygar bir Müslüman ülke yoktur. Aslında yaşamamız da ona bağlı. Ben hep onun tartışmasını yaptım, hiçbir zaman sosyalizm/komünizm kavgası vermedim. Ben katı politik doktrinlere şeriat gibi bakarım. Atatürkçülük kavramı tartışmasına gelince, Atatürk'ün o gün söylediği her şey "doğrudur" diye bir şey yok. Dünya değiştikçe, rejimlerin de değişmesi gerekir ama bir şey değişmemeli: İnsanların özgürlüğü. Gerisi boş sözdür! Türkiye'de "demokrasi" sözü bir sürü yalanın yorganıdır. Demokrasi sadece bir idealdir ve Türkiye'de kendisi değil, lafı vardır.

— *Uygulanamaz mı, demokrasi?*

— Uygulanamaz. İnsanlar irrasyonele inanır. Amerikalıların yüzde 15'i laikliğe inanıyormuş, yüzde 85'i inanmıyormuş.

Orada demokrasi sadece yüzde 85'in ortalama hoşgörüsü kadar olabilir. Zenci ve Müslüman düşmanıdır. Demokrasi bir yorumdur. Atina demokrasisi kölecidir. Bir özgürlük şemsiyesi altına her şey girer. Bir yanda dinci bağnazlık, öbür yanda demokrasiden bahsetmek komik gözüküyor. Kuram olarak demokrasi güzel! Ben demokrasi sözüne inanmam, özgürlüğe inanırım; demokrasi varsa ve özgürlüğü getiriyorsa iyidir ama demokrasi cahillerin egemenliğini getiriyorsa, kötüdür. Benimki sayı demokrasisi değil.

— *Okula gidip gelirken tedirgin olur muydunuz?*
— Korkardım, tabii. Adam öldürüyorlar, korkmaz olur muyum? Gazetelerde tehdit ettiler, sağcılar ismimi duvarlara yazdı filan ama solcular da beni çok benimsemedi. Ben aslında kimsenin hoşuna gitmedim. Oğlum Baha da Teknik Üniversite'ye girmişti. Ben dekanken (1974-77), benim yüzümden dayak da yedi, sağcı polisler benim oğlum olduğunu öğrenince dövmüşler.

Dekanlığı sırasında İTÜ'de kütüphanenin açılışı (1975).

— Yaşadığınız zor anlar var mı?

— Bizim mektebin içinde ölüm olayları oluyordu. Bir gün, "Aşağıda silahlar atılıyor" dediler. Aşağıya indim, baktım gençten biri, orta kat koridorunda, kürsünün önünde yere yatmış, uzanmış kalmış. Baktık, "Ne oldu bu çocuğa" diye, küçük bir delik gördüm karnında, kan da görmedim. Tabii ben bir şey bilmediğim için küçük deliğin, kurşun deliği olduğunu anlamadım. Meğersem o, sağcı gruptan biriymiş. Sınıfta solcularla tartıştıkları zaman solculardan biri onu vurmuş, o da silah atarak kovalamış, o çocuğu yakalayamamış, fakat kendisi de yaralı olduğu için düşmüş kalmış. Hatta sonradan öğrendiğim kadarıyla Nezih Eldem gürültü patırtıyı işitince (onun kürsüsünün önünde düşmüş) çıkmış, "Ah, zavallı çocukcağız" diye. Ona doğru gitmiş, yardım etmek istemiş. O sırada silahını Nezih'e doğrultmuş (Nezih anlattı sonradan), vuracak; yani önüne kim çıkarsa vuracak. O sırada zaten belki ölmek üzereydi demek. Nezih de şaşırmış, dili tutulmuş orada, tabanca kendisine yönelince öylece kalıvermiş, fakat şans bu ya tabancasında kurşun kalmamış, yoksa Nezih gitmişti.

— Her şey pamuk ipliği gibi...

— Çok da acıdık, "Ne yapalım bu gence?" Karşımızda Fransız Hastanesi vardı. Bir hademe ile çocuğu kucakladım, asansöre bindirdik, aşağıya indirdik ve, "Karşıdaki Fransız Hastanesi'ne götürelim" dedik, bırakmadılar. "Sen karışma öyle işlere! Biz yaparız" dediler, çocuğu alıp götürdüler. O çocuk öldü. Belki de o sırada ölmüştü bilmiyorum, ama hastaneye götürmemize izin vermediler. Tehdit de ettiler bizi, gerisin geriye döndük.

— Nedeni ne peki izin vermemelerinin?

— Kendi adamlarına sahip çıkıyorlardı... "Sen ne karışıyorsun" diyorlar. Birkaç kez tehdit edildim, gazetelerde hakkımda yazılar çıktı.

— Okuldan kaçmışsınız?

— Bir sabah erken geldim. Dekan olduğum için genelde erken geliyordum. Baktım fakülte işgal edilmiş, polis de var. İşgal edenler Teknik Üniversiteli değil, benim tanıdığım kişiler değil. Dışardan bir grup gelmiş, işgal etmiş okulu. Ben saat 08:30 gibi gelmiştim herhalde. Aralarından geçtim, dekanlığa doğru yürüyordum, arkamdan birisi geldi, "Sen Doğan Kuban mısın" dedi bana; beni tanımıyor. Kim olduklarını da bilmiyorum zaten. "Evet" dedim. "Geliyoruz, göstereceğiz sana" dedi. Ben de telaşlandım. Mektepte kimse yok! Yukarı çıktım, kimse gelmemiş. Ben yalnızım, aşağıda da beni tehdit eden adamlar var. Ne yapacağım? İnşaat Fakültesi'ne gittim, dekan gelmişti benim arkadaşım. "Yahu, beni tehdit ediyorlar bunlar. Aşağısı işgal altında. Mektep boş" dedim. Valiye telefon ettik, yok! Polise telefon ettik bulamadık, ben de korkudan dolaşıyorum oralarda, yani yerime gidip oturamıyorum.

Aşağı kata indim. Oradaki kürsülerden biri açıktı, girdim baktım, iki tane asistan gelmiş, "Bu adamlar peşimde, tehdit ediyorlar" dedim. "Çık git Hoca, burada oturma! Gelip seni vurabilirler" dediler. O sıralarda bizim gibileri vuruyorlardı. Nasıl çıkayım, kapıyı bunlar tutmuş. Sonra o çocuklardan biri dedi ki, "Hocam, bodrumda bir kapı var. Oraya mutfak için bir servis kapısı açtılar. Benim araba da orada. Gelin, çıkalım oradan gidelim." Korkudan beraber çıktık, arabasına binip gittik bir yere. Ondan sonra telefon ettim fakülteye, saat 11:00'e kadar baskın yapanları oradan çıkaramadılar. 11:00'den sonra mektebi boşalttılar ancak, ondan sonra cesaret ettim. Yani birkaç saat kaçtım, düpedüz. Her gün korkarak gittim. Çok zor bir dönemdi. Bizim üniversite de o kavgaların odağıydı. Üç yıl dekanlık yaptım öyle. 1976'da Kalenderhane'yi yapmış, bitirmiş ve Vakıflar'a teslim etmiştim. Kalenderhane kitabını yazacaktık. Onun için beni Amerika'ya çağırdılar Dumbarton Oaks'a tekrar. İki yıllığına gittim oraya; 1977 yılı kasım ayıydı galiba, dekanlığı bırakıp da, "Bir daha dekan olmam" deyip gittim. Bıraktığımın ertesi sabahı saat 10:00'da biletimi hazırlamıştım, gittik Amerika'ya.

— *Ailecek mi gittiniz?*
— Ailecek değil, karımla gittim.

— *Çocuklar?*
— Onlar da zaten yurtdışına gitmişlerdi, üniversiteyi okumak için. Ben dekanken, oğlum Baha 1976'da girdi Teknik Üniversite'ye. Mektep o yıl açılmadı. Daha doğrusu bir ay açılabildi. Dolayısıyla ben de onu dışarıda bir kütüphaneye memurluk için verdim. Benim peşimde sürekli adamlar dolaşıp tehdit savurdukları için "oğlanın başına bir şey gelecek" diye biz de ne yapıp edip onu yurtdışına göndermeye karar verdik. Manchester'a gönderdik. Ondan sonra da yurtdışında okudu zaten.

— *Kızınız Mine zaten yurtdışında mıydı?*
— İkisi bir arada gittiler. Mine, üniversiteyi bitirmişti, doktora yapmaya gitti. O, kendi olanaklarıyla gitti. Bizim oğlan da üniversitedeyken, ona bir müddet yardım ettim; dekan tahsisatlarını arttırmışlardı o sırada. Dekan tazminatı 150 liradan 5.000 liraya çıktı. O para oğlumun harcamalarına yetiyordu hemen hemen. O bir şans oldu. Ondan sonra da zaten dekanlık bitince Amerika'ya gittim, oradan para aldığım için buradaki maaşım kaldı. O maaşı da oğluma verip onu üniversitede okutabildik. İki yıl kaldım Amerika'da.

İslam kültürü, Ortaçağ kültürüdür

— *Amerika'ya giderken yerinize kim geldi?*
— Dekanlığı Hande Süher'e bıraktığım Profesör Kurulu'ndan bir gün sonra Washington'a Dumbarton Oaks'a gittim. 1977 Kasımı'ndan 1984 yılına kadar geçen dönem (51-58 yaşları) benim Bizans ve İslam tarihçilerini ve sanat tarihçilerini İslam dünyasının en ünlü mimarlarını, Amerika'nın en ünlü üniversitelerini tanıma, bir tür Evliya Çelebi olma dönemimdir.

Ağa Han'la Çin Seddi üzerinde (1981).

Ve olgun yaşımda yeni bir altın öğrenme çağıdır. Ayrıca bu kez dünyayı fakir bir öğretim üyesi olarak değil, cebimde üç-beş kuruş olan itibarlı bir profesör olarak dolaşıyordum.

1977-79 yıllarını yazın İstanbul'da, kışın Dumbarton Oaks'ta Sabiha ile birlikte geçirdim. Orada birçok ünlü Bizantinist ile birlikte Fellows Building'de kalıyorduk. Washington'un en güzel mahallesi George Town'ın büyük konutları arasındaki ünlü Dumbarton Oaks Garden ile çevrili zengin malikane ve kitaplık sonradan Harvard Üniversitesi'ne verilmişti. Dumbarton Oaks Bizans Enstitüsü, Orta Amerika Sanatı ve Landscape (peyzaj mimarlığı) araştırmalarına tahsis edilmiş dünyanın en güzel bahçelerinden birinin içindeydi. Fellow'lar zengin bir kitaplığın olanaklarından yararlanarak kişisel ofislerinde çalışıyordu.

Çalışmaların sonunda güzel bir Kalenderhane semineri de vermiştim. Orada konferanslar, konserler, "5 O'clock tea" partileri, nefis bir mutfağın yemekleriyle iki yıl geçirdik. Olağanüstü bir entelektüel atmosferde her gün taze orkidelerle süslü oda ve salonlarda ve çok güzel bir çevrede, elimin altında her kitaba ulaşabileceğim bir çalışma ortamı herhalde bir

bilimadamının hayal edebileceği en uç konfor düzeyi idi. Çocuklar Amerika ve Kanada'da okuyorlardı. Sabiha henüz hasta olmamıştı. Bu Anadolu'daki çocukluk anılarımın Amerika versiyonu idi. Benim gibi bir kitaplık faresinin bu ortamda nasıl heyecanlandığını anlamak zor değildir. Dumbarton Oaks'ta dünyanın o zaman ünlü ve sonradan ünlenen bütün Avrupalı ve Amerikalı Bizantinistleri tanıdım ve bazılarıyla iyi dost oldum. Bunların arasında Cyril Mango, Ihor Ševčhenko, Paul Underwood, Hans Belting, Speras Vryonis, Aleksandr Petroviç Kajdan, Van Nice, Karanis vardı. Prof. Karanis Limni'den gelmiş bir Yunan milliyetçisi idi. Fakat bir yıl bizimle birlikte yaşadıktan sonra Türklerin de o kadar kötü olmadığını anladığını söylemişti. Dumbarton Oaks'ta iken Ağa Han Mimari Ödülü Yürütme Komitesi kuruluyordu. Washington'a gelip beni de davet ettiler. İlk çalışmalar Philadelphia'da oluyordu. Orada işe başladık.

— Ağa Han Ödülü Yönetim Kurulu Üyeliği dolayısıyla bir süre İslam ülkelerini dolaştınız ve çok yakından tanık olduğunuz bir yığın olay yaşadınız. İslam kültürü, İslam ülkeleri ve mimarisi üzerine düşüncelerinizi anlatır mısınız?

— Ağa Han Mimarlık Ödülü Yönetim Kurul Üyesi olarak Philedelphia'da başlayan ve MIT'de İslam mimarisi kürsüsü profesörü olarak devam eden ve pek çok İslam ülkesini görmemi ve dünyadaki bütün kalburüstü İslam mimarlarını tanımamı sağlayan dört aydınlanma yılı geçirdim. Bu dönemden önce Suriye, İran ve Pakistan'ı görmüştüm. Bu geziler ve İslam mimarisi seminerleri benim için aydınlatıcı, öğretici büyük deneyimlerdi. Benim ve Sabiha'nın dünyayı görmemize vesile oldu. Ağa Han seminerleri vesilesiyle Mısır, Ürdün, Fas, Moritanya, Senegal, Sudan, Pakistan'ı ve önemli kentlerini, Endonezya'dan Jakarta'ya, Borobodur'u, Bali'yi, Çin'i, Kuzey Uygur Otonom Bölgesi'nde Turfan, Aksu, Hoço, Kaşgar, Urumçi gibi şehir ve sitleri görmek olanağı buldum. Bunlara Avrupa'daki sayısız toplantı ve gezileriyle Hong Kong ve Singapur gezilerini de ekleyebilirim. Bunların birçoğunda

Ağa Han'ın politik prestiji sayesinde bu ülkelerin başkanları ve önemli yöneticileri ile tanışma olanağı da yaratılmıştı. Bunlarla ilgili sayısız hikaye var. En ilginç olanlarından biri Lahor'da Ziya-Ül-Hak ile tanışma ve Shalimar bahçelerindeki olağanüstü toplantılardı.

Paris'te Ağa Han'ın Ile'deki geç gotik evinde İslam ülkeleri sefirleri ve Mme. Pompidou ile bir akşam yemeğinde böyle bir ortamın *adab-ı muaşeret*'i benim yaşam bilgimden biraz yüksekte kalmıştı. Hele Mme. Pompidou'nun kavalyeliği görevi benim için zor taşınan bir yük olmuştu.

— *Katıldığınız ilk Ağa Han seminerinizi hatırlıyor musunuz?*
— İlk Ağa Han Semineri 1978'de Paris'te oldu. Seminerde Tahran Üniversitesi Rektörü filozof ve bilim tarihçisi Hüseyin Nasr açılış konuşmasını yapacaktı. Beni de bu konuşmayı eleştirecek konuşmacı olarak seçmişlerdi. Nasr çağdaş İslam mimarisinin şeriat kuralları içinde oluşabileceğini savunan bir konuşma yaptı. Bana onun konuşmasını Paris'e gittiğim gün vermişlerdi. Konuşmasını okuyup ertesi gün, benim laik

Ağa Han'ın Lahor Semineri sırasında, Prof Dr. Cevat Erder, doktora öğrencisi Ajaz Anwar ve Doğan Kuban (soldan).

bir ülkeden geldiğim ve din üzerine bir mimarlık tartışmasının çağdaşlık yolunu açmayacağını ve İslam tarihinde dinin birleştirici gücüne karşın nasıl değişik mimariler olduğunu anlattım. Seminere katılanlar benim tezimi daha uygun buldular. Müslüman olmayan üyelerle pek çok Batı eğitimli Müslüman'ın da tasvibini kazandı. Gerçi biz bütün seminerlerde İslam'ın nasıl etkili olacağı konusunda tartıştık ama sanıyorum, İslami üslup isteği, yerini çağdaş İslam ülkelerinde de mimari çağdaş kurallarla gelişir, kuralına bıraktı. İlk Ağa Han Ödülü Mısırlı Hasan Fathy'ye verilmişti. O yerel anonim mimari savunuculuğunu yapıyordu. Fakat ödül giderek bu ilkeleri unuttu. Ağa Han ofisi sonradan Ağa Han'ın yaşadığı Avrupa'ya daha yakın olması için Cenevre'ye taşındı. Yönetim kurulu uzun yıllar Cenevre'de toplandı.

— *Neler gözlemlediniz, bu süreçte?*

— Çok şey. Birincisi, İslam dünyasında da, bizde olduğu gibi kimlik sorunu her zaman oldu. Atatürk bu kimlik sorununu ulusçu bir kavramla çözmüştü; yani Avrupalı yapımızla ulusçuluk bizim için ağırlık taşıyordu. Birçok ülkede İslam, ken-

Ağa Han Ödülü Yürütme Komitesi'nde yer alan Prof. William Porter ve Charles Correa ile birlikte.

dine göre sorunu çözmüştür. Müslümanlığı yaratanlar olarak Arapların ulusçuluğu Müslümanlıktır. İranlılar da Müslümanlığı kendilerine göre yorumlayıp Şiiliği yaratmışlardır; onların da ulusçuluğu Şiiliktir. Hindistan'da öyle değil. Pakistan zaten Müslümanlık kanalı ile Hindistan'dan ayrılmış bir ülkedir, onda da ağırlık Müslümanlıktır. Endonezya daha da karmaşık bir ülke. Hint kültürü üzerine yerleşmiş bir Müslümanlık var. Eski Rus idaresi altında yaşayan Orta Asya Türkleri ise ötekiler kadar keskin dinci değil. Ama onlarda da Müslümanlık, Ruslara bir karşı koyma kimliği olarak gene önem taşıyor. Gerçi dilleri de bir kimlik öğesi. Laik ve bir ölçüde demokrat ülke ise Türkiye.

— *Mimarların kimliği farklılık taşıyor muydu?*

— Hayır, insanların, toplumun katında olanlar mimarlar katında da var. Mimarlar özgün kimlikten söz ettikleri zaman, Müslümanlık ağır basıveriyordu. Ağa Han'ın kendisi de bir Müslüman lider ama Avrupa'da yetişmiş, Harvard'da okumuş. İdeolojik olarak Müslümanlığı ön plana çıkaran bir adam değil, modern İslam'ı ön plana çıkaran, Müslümanlığı

Ağa Han jürisinden Sir Hugh Casson ve Mohammed Makiya ile birlikte (1980).

da kültür simgesi olarak gören bir adam. Aslına bakarsan neyi tam görüyor neyi tam görmüyor, politikacı olarak anlamak zor. Fakat o, bizleri konuştururdu. Fransa'dan, İngiltere'den, Türkiye'den, Amerika'dan gelen İslamcıları konuşturan bir patron; söylemlerin bir amaca dönmesini beklerdi, sanırım.

— *Bu iyi bir şey değil mi?*
— Evet, Ağa Han Ödülü'nün en başarılı etkinlikleri seminerlerdi. Çünkü bütün dünyadaki Müslüman aydınları ve mimarları bir araya getirip kendi aralarında konuşturuyordu. Kaldı ki hemen hepsi Avrupa ve Amerika'da yetişmişlerdi. Birbirlerini tanımak açısından çok iyi ortamlardı. Ödülün kendisi de giderek doğasını değiştirdi. Başlangıçta yerele daha ağırlık veriyordu, sonradan enternasyonale yöneldi. Zaha Hadid gibi mimarlar bile girmeye başladı işin içine... O noktada saflığını ve başlangıçtaki amaçlarını yitirdi. Uluslararası tonlara büründü. Ödül bir büyük prestij sorunudur, dünya mimarları için. Ama Ağa Han programı açısından kanımca önemi az. Fakat başlangıçta programın tanımlanmasına katkısı oldu.

— *Sizin için önemi neydi?*
— Benim için asıl önemli olan nokta İslam'a ilişkin bir söylemin olanaklılığı ya da olanaksızlığıydı. İslam doktrinine çevresel ilişkiler açısından baktık, yorumladık ve tartışmalarda da onun ne kadar ağırlık taşıyabileceğini veyahut taşıyamayacağını tartıştık. Tabii o vesile ile o ülkeler için, diyelim Suudi Arabistan veyahut Sudan için çağdaş mimari ile ilgili raporlar hazırladım, yazdım. Bunun için de özel olarak gittim, oralarda dolaştım, hocalarla konuştum.

— *Ne kadar sürdü bu çalışmalarınız?*
— İslam ile ilgili çok yoğun beş yıl geçirdim. Ondan sonra çeşitli vesilelerle uzadı. Yani 1978-79'dan itibaren İslam dünyasıyla on beş yıl çok yakından ilgilendim. "Modern İslam Mimarlığı" üzerine de dersler verdim. Zaten İslam mimarisi

Uluslararası İslam Kongresi için Oxford'a gittiği sırada, Sabiha Hanım'la birlikte (1969).

tarihçisi olduğum için de İslam mimarisi tarihi ile ilgili 1979-90 arasında çok yoğun bir inceleme ve okuma dönemim var. 1990'dan sonrasını da "sentez dönemi" olarak düşünebiliriz. 1993'te de zaten emekli oldum. İlginç bir aydınlanma dönemi daha. Bu dönemde de çok şey öğrendim.

— Bir yerde diyorsunuz ki, "İslam kültürü objeyi kullanım ilişkileri içinde görür. Onu kullanarak tanımlar. Fakat bağımsız bir varlık olarak tanımlamayı geliştirmemiştir. Bu da bilimsel düşüncesinin gelişmesini engellemiştir."

— Benim kuramsal düşüncem öyle. Bilimsel düşünce, dış dünyaya bakarak, onu değerlendirerek olur. Oraya bakmıyorsan, deney yapmıyorsan, merak etmiyorsan, resim, heykel de yapmıyorsan, insanlar ile ilgili, fiziksel çevre ile ilgili gözlemlerin sınırlı ise dünyayı öğrenmiyorsun demektir. Yaşam bu ilgisizliği cezalandırır ve cezalandırmıştır. Aslında erken İslam böyle değildi. Ortaçağ'da felsefe var, tıp gelişmiş, insanın anatomisi üzerine düşünceler var. "İslam kültürü" deni-

len şeyin ağırlığı, erken Ortaçağ'dır. Emeviler döneminde ve erken Abbasi çağında antikite üzerine kurulur. Abbasi döneminde büyük coğrafyacılar, filozoflar, bilimadamları, matematikçiler ortaya çıkmış, isim yapmışlar. Avrupa'yı da etkilemişlerdir. Mesela İbn-i Sina (Avicenna) Ortaçağ ve Rönesans'ta Avrupa'nın en büyük otoritesi, yani antikitede Hipokrates ve Galen'den sonra Avrupa'nın üçüncü büyük otoritesi. Fizik, tıp, matematik, astronomi. Bu durum klasik İslam'da din-bilim karşıtlığı olmadığını 12. yüzyıldan sonraki gelişmenin bir sapma olduğunu gösteriyor. Bu sapma, ne yazık ki Selçuklu-Osmanlı (Türk) egemenliğine rastlıyor.

— *12. yüzyıldan sonra yok oluyor...*

— Osmanlı'nın ilave ettiği evrensel bir şey de maalesef yok. Ne coğrafyacı, ne hekim, ne matematikçi, ne filozof. Osmanlı kültürü, Ortaçağ düzeyinde kalmış, onu yineleyip durmuş hatta felsefe açısından ona erişememiştir. Ondan sonrası da bugüne gelene kadar aktarma üzerine kuruludur. İslam kültürü, Ortaçağ kültürüdür. Orada da kalmıştır. Ondan sonrası kölelik, aktarma. "Tanrı her şeyin doğrusunu söylüyor" deyip, bilimsel şüphe ortadan kalkınca, tartışma bitmiş. İbn-i Rüşd'ün, Aristo'nun yeni bir yorumu ile İslam felsefesi sonlanmış; bir daha felsefe yok. Felsefe olmayınca da hiçbir şey olmamış. Oysa gerçekten önemli bir bilim geleneği yaratılmıştı. İbni Sina'nın Kanun'u (*el-Kanun fi't-Tıb*, 1593, "Tıpta Kanun") 16. yüzyılda hâlâ Avrupa'da, Aristo'dan sonra en çok basılan kitaptı.

— *Olağanüstü!*

— Evet! Peki, bir tane Osmanlı kitabı var mı Avrupa'da basılmış? Yok! Türkiye'den başka hiçbir Müslüman ülkesi sömürgelikten kurtulamamıştı. Sömürgelikten II. Dünya Savaşı'ndan sonra kurtuldular. Endonezya, Hindistan, bütün Kuzey Afrika o zaman kurtuldular. Dolayısıyla sömürge olmayan tek ülke biziz. II. Dünya Savaşı'ndan sonraki tüm kavgalar kimlik kavgalarıdır. Milliyetçilik, Müslümanlık... Burada

biz hariç, hemen hemen her ülkede Müslümanlık ağır basmıştı. Pakistan öyle kuruldu. Endonezya, kimliğini öyle aradı. Biz de sonunda sürüye dönmüş gibi görünüyoruz. Fakat hem Osmanlı'nın, hem de Cumhuriyet'in birikimi herkesin sandığı kadar hafif değil. Sadece son yarım yüzyılın giydirdiği, Arapça deyimle "müstekreh" bir "opportunisme" var.

Aydınlanmanın Türkçe çevirisi sadece laiklik

— Niye bu kadar ağır bastı Müslümanlık?
— Araplarda normal, Arapların dini, tek kültürleri zaten. Dolayısıyla Araplar için normal. Arap dili, peygamberleri de Arap, orada bir sorun yok. Din, bizim kültürü de yoğurmuş uzun zaman.

— Yani o kadar ilerlemiş bir İslam Ortaçağı'ndan sonra mı?
— 13. yüzyıldan itibaren aşağı yukarı yedi yüz yıllık bir körelme, yerinde sayıma durumu var. Felsefe yasak, bilim ortaçağı geçmemiş, Avrupa'ya takılmamış, teknoloji aktarma. Avrupa onu Rönesans'tan sonra aşmış, tekrar antik kaynak-

Pekin'de Ağa Han Ödülü jürisiyle birlikte (1981).

lara dönerek. Bizim döneceğimiz bir antik kaynak kalmamış. Ya da öyle sanmışız. Bizde her şey yasaklı, bilinçli ya da bilinçsiz yasaklı.

— Avrupa'daki "Aydınlanma Çağı"ndan Osmanlı hiç etkilenmemiş mi?

— Etkilenilmiş, ama 19. yüzyıl sonunda. Atatürk ve arkadaşlarını yetiştiren düşünce Avrupa'dan, ama Mustafa Kemal bir Osmanlı olarak bir karşıtlaşma, direnme ve kimlik arama çağının motivasyonuyla yetişmiş ve gelecek kavramını evrensel bir tek uygarlık temeline oturtmuş. Tek uygarlık karşıt uygarlıklar, üstün uygarlıklar gibi Batı kültürü megalomanisine karşı, Batı'nın bir dünya sentezi, tek uygarlık gösterisi düşüncesine katılan bir düşünce sahibi. Daha geliştirmiş. Biz, "Türk mü, Osmanlı mı, İslam mı?" diye 19. yüzyıl sonunda kimlik kavgası yaptık. Müslüman mirasından kimse kopmamış, kimse vazgeçmemiş de... Aydınlanmanın Türkçe çevirisi sadece Laiklik. Türkler "devleti dinden ayıralım" diyebilen tek İslam toplumu. Kavga sürüyor. Ağa Han toplantılarından hatırlıyorum: Cezayir asıllı bir Fransız sosyolog vardı, Muhammad Arkun. Paris'te hoca. İlginç derin yorumları vardı. Ama hiçbir zaman Müslüman kimliğinden çıkmaya cesaret edemezdi. Böyle Müslüman aydını çok. Avrupa ve Amerika'da yaşıyor, orada okumuşlar. Ama bir yandan da Müslüman kimliklerini bırakmak istemiyorlar. Daha doğrusu Avrupalı olup kendi kültürlerine ihanet etmiş durumuna düşmek istemiyorlar. Bence böyle bir gereklilik yok. İslam'ın Tanrı kavramı Hıristiyanlıktan ileride. Laiklik böyle bir dertlenme gerektirmiyor. Fakat şeriata göre "ev nasıl olmalı"yı tartışmaya başlayınca 8. yüzyıla geri döndüklerini ve bunun olanaksız olduğunu unutuyorlar. *Kuran* ve sünnet şeriattan öncedir. İslam hukukunun gelişmesi ve tanımı 8. ve 10. yüzyıllar arasında olmuştur.

Ağa Han Seminerlerinde çağdaş İslam mimarisi tartışması temel konuydu. Bütün petrol zengini Arapların mimarları Amerikalı, İngiliz ya da Avrupalı. Onlar da doğrusu

şeriata uygun olarak hiçbir şey yapmıyorlar. Zavallı zengin Müslümanların yaşamı, ikilemlerle, yalanlarla dolu. Aslında tartışmalar zorakiydi. İslami gökdelen ya da havaalanı olmuyor, tiyatro, büyük mağaza olmuyor. Birkaç kemer, kubbe, süsle modern mimari olmuyor. 19. yüzyılda İstanbul mimarları arasında Türk'ü mumla aramak gerek. Kopya çektikleri mimari Avrupa'nın aynısı. "Şeriata aykırıdır" falan diye kimsenin aklının köşesinden geçmediği gibi mollaların da aklından geçmedi. Sultan Abdülhamit kendisine cami yaptırdığı zaman, "Yahu, bu cami bizim camilere benzemiyor" demedi. 19. yüzyılda sultanların yaptırdığı hiçbir cami eski camilere benzemez. Benziyor mu? Ortaköy Camii'nin ne alakası var, Süleymaniye ile? Demokratlar Vedat Dalokay'ın camisini bir kopya yapmak için dinamitlediler. Şimdi geri kafalılar 16. ve 17. yüzyıl mescitlerinin kötü kopyalarını inşa ediyorlar. Dengesi bozulmuş bir kültürün hezeyanlarıdır bunlar...

— *İslam'da mimari nasıl?*
— Suudi Arabistan'ın ulusal, millli kimlikli mimarisini Amerikalılar yapıyorlar, kendilerine göre yorumluyorlar. Yarışmalarda jüri üyesiydim birkaçında, senin seçtiğin değil de prensin istediği olur genelde. Cafer Bozkurt'a bir-iki yıl önce bir yarışmada danışmanlık yaptım. Almanya'da cami yaptırıyordu Diyanet İşleri. Bozkurt ile aramızda cami formunun yorumu açısından bazı ufak anlaşmazlıklar oldu. O, Diyanet İşleri Bakanlığı yaptıracağı için geleneksele daha yakın bir şey öneriyordu. Kazanamadı, çünkü kazanan Almanlar daha modern önerilerde bulunmuşlar. Yani işler, jüriye, ortama, sultanın isteğine göre değişiyor. Mimarinin temeli ideoloji değildir, olamaz. İdeoloji olursa, çirkine pasaport çıkarmış olursun. Bizim yeni camiler gibi.

— *Güzel kavramı nesnel değil ki!*
— Güzel ve doğru çağdaş olacak. Gerçi bu bir formül değil. Ama oldukça geçerli.

— Yani kültürel gelişimle ilgili?
— Kuşkusuz bugünün kültürü görsel medyanın, reklamın etkisinden pek çıkmıyor. Bu birkaç satırla tartışılacak bir konu değil. Güzel kavramında geleneklerin, alışkanlıkların rolü var. Ama yaratıcı bir sanat kimliği, özgünlük de önemli. Kültürel parametreler aşılabilir. Fakat 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra reklam yolu ile evrensel değerler dayatılmaya başlandı. Şimdi değerlendirmenin daha zor olduğunu görüyorum. Düşünce kargaşası akıl almaz mertebede. Arap Emirliği'nden esinlenmiş gökdelenle, yeni camilerimizin hepsi AKP ideolojisinin parçaları. "Yamalı bohça" deyimi bunu anlatmaya yetmez. Bir de ün kazanma heveslisi, kavram kargaşası yaratan yarı cahiller var.

MIT'de İslam mimarisi dersleri

— 1979'da Ecevit Hükümeti döneminde, IRCICA (İslam Tarihi Sanatı ve Kültürü Araştırmaları Merkezi) başkanı seçilmiş ve merkezin İstanbul'da kurulması çalışmalarını gerçekleştirmiştiniz. Biraz IRCICA'dan bahsedebilir misiniz?
— İslam Konferansı Merkezi Cidde'de olan, Arapların kurduğu bir politik-ekonomik örgüttür. 1979'da IRCICA kuruldu. Yıldız'ın Set Kasrı'nı, bize vermişlerdi. Onu restore ettim. Şimdi orası da Avrupa ve Amerika'nın baskısı ile yeşil kuşak hikayelerinin parçasıdır. Komünizme karşı temelde yapılan örgütlenmenin parçası. Onun bilimsel şansı sınırlıydı. İslam dünyasında birtakım adamlara isim, yer sağlayabilir ama dünya düzeyinde ciddi çalışmalar açısından önemli değil. Çünkü İslam propagandası için kurulmuş.

— IRCICA'nın İstanbul'da faaliyetleri oldu mu? Neler yaptınız?
— Bir şey yapacak kadar yaşatmadılar. Yeni kuruluyordu o zaman. Kütüphane oluşturmaya çalışıyorduk. Ara sıra toplantılar için Arabistan'a gidiyordum. Daha ortada fol yok yumurta yok. Ecevit Hükümeti değişince, yeni hükümet beni

MIT'de hocalık yaptığı dönemde Boston'da (1981).

değiştirmek için uğraşmaya başladı. O hükümetin kültür müsteşarının damadı geldi oraya. Ama o da Türkiye'de Atatürk'e muhalif birinin oğluydu. Mısır'da El Ezher'de okumuş. Kimya okumuş İngiltere'de. İngilizce ve Arapça biliyor. Zaten Arapların ne bildiğine baktıkları yok; Arapça bilmesi çok önemli. Türk olması da çok önemli. Ben onların istediği adam zaten değildim. Ecevit Hükümeti'nin adamı olarak çabucak sepetlendik. Yeni hükümet Arap Birliği'nde etkiliydi, kolaylıkla beni uzaklaştırdılar. Benim için önemli değildi, ama biraz daha Arap dünyasını öğrenmeme yaradı.

— MIT'de (Massachusetts Institute of Technology) "İslam Mimarisi Profesörü" seçilmenizi anlatır mısınız?

— 1978 yılında Washington'da iken bana Ağa Han Ödül Örgütü'nden teklif geldi. "Biz bir Ağa Han Ödülü kuruyoruz. Bu Ağa Han Ödülü Yönetim Kurulu'nda çalışır mısın" dediler. Hem Amerika'da deneyimim var, hem İslam mimarisi tarihçisiyim hem de benim tanıdığım İslam sanat tarihçileri

vardı yeni örgütlenmede. Ben de o zaman yönetim kuruluna girdim, Ağa Han'ın Yönetim Kurulu önce Amerika'da Phidelphia'daydı sonra Cenevre'ye taşındı. Dolayısıyla bu benim parasal olanaklarımı biraz rahatlattı. Çünkü yönetim kurulu toplandığı zaman, bir araya gelinirdi, yol ve ikamet dışında bir gündelik verilirdi. O paralar benim daha rahat yaşamamı sağlıyordu. Ve o sıralarda Ağa Han'ın programı kuruldu MIT ve Harvard'da. MIT'deki ilk "İslam Mimarisi Profesörü" olarak beni seçtiler. Daha 1980 darbesi olmamıştı, Türkiye karışıktı. Dolayısıyla ben o fırsatı kabul ettim. Teknik Üniversite'ye, "Bana Ağa Han profesörlüğü öneriyorlar MIT'de, oraya gideceğim" dedim, müsaade ettiler. Oranın ilk misafir profesörü ben oldum. Ve Cambridge'de (Boston) bir yıl MIT ve Harvard öğrencilerine İslam Mimarisi dersleri anlattım. Özel seminerler ile üç konferanstan oluşan bir Estetik Semineri yaptım. O yılın en önemli özelliği ise Harvard'ın ünlü kitaplığını, öğretim üyesi olarak, istediğim gibi kullanmak oldu. Harvard kitaplığı olağanüstü zengin bir hazineydi. Türkiye'ye ilişkin bölümlerin koridorlarında dolaşıp kitapları karıştırıp varlığından haberdar olmadığım kitapları görünce daha önce çölde yaşadığımı sanıyordum. Ayrıca bütün dergiler elimin altındaydı.

Roma'da, Ann Arbor'da, Dumbarton Oaks'taki bibliyografi bilgim MIT ve Harvard'da daha da arttı. Bilimadamı, kitaplıkta kitap okuyan adam demekti. Kuşkusuz bunu Verzone örneğinden bu yana biliyordum. Fakat Harvard *square* de bu konuların kitaplarını satan kitapçıların olması da sürekli bir bahar ikliminde yaşamak gibiydi. Gelirimin büyük bir bölümünü kitaba veriyordum. Gerçekten de 1962'den bu yana bütçemizin, temel gereksinmeler dışındaki bölümü, kitaplara gitti.

Birçok bilimadamının da en büyük hazinesinin de kitaplık olduğunu gözümle gördüm.

İnternet çağında bu dünyanın bilgisi kitaplık sınırını aşıyor. Fakat ben elimle dokunup karıştırdığım kitaplıkların adamı olarak kaldım.

— Sizin MIT'de hocalık yaptıktan sonra bir de Suudi Arabistan maceranız var.

— Benim MIT'deki eski öğrencilerimden bir tanesi beni Arabistan'a, bir mimarlık fakültesinin programını yapmak için 1986'da çağırdı. Ben de gittim on ay kaldım Dammam Üniversitesi'nde. Bir yüksek lisans programı hazırladım. Ders verdim. Orta Doğu ve Teknik Üniversite'den çok hoca vardı. İyi de para veriyor Araplar. Sabiha kanserdi ve paraya ihtiyacımız vardı. Para kazanmak için gittim oraya. Bir kez de, "Mekke'de İslam Mimarisi Fakültesi kuracağız, gel bunu sen kur" diye bir teklif geldi. "Öyle olmaz. Siz bir mimarlık fakültesi kurun. Yanında da bir tane İslam Enstitüsü olur, ama İslam Mimarisi Fakültesi olmaz" dedim. Nitekim kendileri binalarının yüzde 90'ını Amerikalılara, İngilizlere yabancılara yaptırıyorlar. İslam dünyasında, İslami mimari üslubunu yaratanlar Avrupalılar, Amerikalılardır. Gerçi yavaş yavaş Araplar da yetişiyor ama yetişenlerin de büyük bir çoğunluğu Avrupa'da, Amerika'da okuyor.

— Ne oldu sonra, kurulmadı mı?

— Hayır, ben gitmedim. Sonra galiba onu Turgut Cansever'e önerdiler. O da, "Bir aralık belki giderim" diye düşündü ama gitmedi sanıyorum.

— Arabistan'daki on aylık süreç nasıl geçti?

— Ders verdim, kızlara ayrı, erkeklere ayrı. Kızların okulu başkaydı. İslam Mimarisi tarihi ile Modern İslam Mimarisi'ni anlatıyordum. Orada komik şeyler oluyordu bazen.

— Nasıl?

— Erkek hocaların kız öğrencileri görmemesi gerekiyordu. Öğrenciler hocayı görebiliyor ama erkek hoca "şeytanları" göremeyecek... Görmemesi için araya cam bir pano koymuşlar. Kızlar seni seyrediyorlar ders verirken, ama sen onları görmüyorsun...

— *... Ve boşluğa ders anlatıyorsun...*
— Cama bakarak, kendini seyrederek ders anlatıyorsun.

— *Çok komik.*
— O gerçekten ilkeldi. Neyse, ben öyle bir müddet anlattım... Bir gün içerden hiç ses seda gelmiyordu. "Bu nasıl olur" diye bir iskemlenin üstüne çıkıp baktım, "Niye ses çıkarmıyorlar" diye. Hiç kimse yoktu.

— *Siz öylece boşluğa anlatıyorsunuz, iyi numara yapmışlar.*
— Bu cam panoyu icat eden de MIT'deki öğrencim, Cemil. Görünüşte aydın bir gençti. Oraya gelmiş, dekan yardımcısı olmuştu. İslam toplumunun aydın üzerindeki etkisi çok kötü. Çağdaş Müslüman, Avrupa'da, Amerika'da yetişebiliyor. Fakat Türkiye dışında İslam ülkelerinde çağdaş Müslüman yok. Soru yok çünkü. Hiçbir şeyi sorgulayamayınca ve hükümet zaten despotsa, şans yok.

— *Dolayısıyla Amerika ile orayı karşılaştırdığınız zaman, korkunç bir uçurum...*
— Ne Amerikası, her ülke ile aralarında aynı uçurum var. Müslüman düşünürlerin çözmeleri gereken bir sorun var: Kadının statüsü. Sen nüfusun yarısını peçe altında, evde tutmaya kalkarsan, okuma-yazmasına da aldırış etmezsen, onların yetiştirdiği çocuklardan hayır gelmez. Sayısal olarak şans yok. Ya kadına çağdaş bir statü vereceksin, ki Atatürk onu yapmış, ya da yaşamı cehalet kontrol edecek. Bu pratikte entelektüel kölelik demek. Oysa İslam dünyası kendini kölelikten kurtarabilir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Mimarlık Öğretimi ve YÖK

Bu kadar çok merkezi yapılanma gerekli değil, sonuç olumsuz. Rektörlere, dekanlara verilen kontrolsüz hakların demokrasi ve akılla ilgisi yok. Rektörler, dekanlar hepsi parti başkanı gibi. Seçimle olması gereken bir şey, kesinlikle atamalarla olmaz. Atama olur ama üniversite içinde. Yani eğer üniversite kendi kendini bilmezse politikacılar hiç bilmez. Ben YÖK'ü hiç incelemedim. Dediğini de yapmadım, elimden geldiğince, özellikle ders konularında. YÖK geldi geçti benim üstümden, ben de kaplumbağa gibi kendi kabuğum içinde yaşadım.

Düşünenlerin Forumu'nda Ali Gevgilili, Mübeccel Kıray, Doğan Kuban, Turgut Cansever (soldan).

— Türkiye'deki mimarlık eğitimini nasıl görüyorsunuz, yani sizin döneminizden bugüne?

— Türkiye'deki mimarlık eğitimi geç başlamış. Akademi'de amatörce başlamış, temelde *Beaux Arts* geleneği. Hocaların çoğu da öyle yetişmiş. Orada ağırlık resim ve heykeldeydi. *Beaux Arts*'da, ressamlık, sanatkarlık, çizgi ağırlık taşıyordu.

Göbeklerinden Amerika'ya bağlı fakülteler kuruldu

— Beaux Arts *öğretimini biraz daha anlatabilir misiniz?*

— *Beaux Arts*, "güzel sanatlar" demek; yani mimarlığın sanat olduğu ilkesinden hareket eden bir öğretim tavrı. Napolyon döneminde *École Polytéchnique* mezunlarına yani mühendislere daha çok ağırlık verilmeye başlamış. Sanayinin gelişmesi bunu destekliyor. Yine de mimarinin sanat olduğu fikri hiç silinmedi. Fransız Güzel Sanatlar Akademisi'nde bir "Prix de Rome" kazanmak çok büyük başarıydı. Kazanan İtalya'ya gider, orada antikiteyi inceler ve nefis çizimler yapar, yarı ressam olurdu. 19. yüzyılın bütün mimarları müthiş desen çizer. O gelenek, burada Güzel Sanatlar Akademisi'nde devam etti. Zaten bu sadece Fransa'da değil, başka ülkelerde de böyleydi. Kısaca "mimarlık sanattır" kavramından kaynaklanan bir gelenek. Teknik Üniversite'nin geleneğinde ise mühendislik vardı. Akademi'ye daima güzel resim yapanları alırlardı. Yüksek Mühendis Mektebi'ne ise matematik, fizik, kimya sınavıyla alınırdı öğrenciler. 1945'ten yani savaş bittikten sonra Türkiye'de Akademi dışında mimarlık eğitimi gelişmiştir. Ondan önce yoktu. 19. yüzyılda önemli yapı yapan mimar pek yoktur. 18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı Devleti tarafından yaptırılan birçok esere hassa mimarı olarak imza atan Balyan ailesini biliyorsunuz. Kemalettin ve Vedat Beyler yüzyıl sonunda işe başladılar.

— *Dolayısıyla geç başlamış bir eğitim.*
— Usta-çırak geleneği yüzyıllarca devam etmiş. Bizde mimarlık öğretimi, mühendislikten de geç başlamış. Bugünün Türkiye'sinin geçmişi o kadar yeni ki yüz yıllık bile değil. Elli yıl önce birkaç yüz mimar vardı, ama şimdi 35-40 bin tane.

— *Eğitimin kalitesine gelirsek...*
— Mimarlık eğitiminin kalitesi iki okulda da olabildiğince iyiydi. Öğretimin ideali de olmaz. Hoca iyiyse iyi, kötüyse kötüdür. İTÜ'den mezun olan Almanya'da mimar olarak çalışıyordu. Programlar Avrupalı idi. Yabancı hocalar vardı. Ve benim Cumhuriyet motivasyonu dediğim şey vardı. Yani Avrupa'daki düzeye erişmeye çalışılıyordu... Hatırlıyorum, 1958'de doçent olup da kürsüyü bilfiil idare etmeye başladığım zaman profesörler kurulunda sürekli, "yeni program, eğitim programı yapma" çalışmaları vardı. O eğitim programının yapılmasında çok çalıştım. Yaptığımız şey de Almanya, İngiltere, Fransa, Amerika'dan mimarlık fakültelerinin programlarını getirmek, bizim programlarla karşılaştırmak, onlara adlar bulmak... Sonra bu işe yeni başlamış genç hocalara, "Hadi, sen bu dersi anlat" demekti. Onlar da yeniden çalışıp, bunları öğrenmeye çalıştılar. Asistanları, görmek ve öğrenmek için yurtdışına gönderirdik. Herkes, sırası gelince giderdi.

— *Daha çok nereye gidiyorlardı?*
— Her yere. Daha çok Almanya'ya gidiyorlardı, bizim Alman kökenli hocalarımız olduğu için... Öğretim bir bakıma Alman kökenliydi. Orta Doğu Teknik Üniversitesi açılınca Amerika kökenli bir eğitim programı oldu. Daha da sonra Amerika dünyaya egemen olduğu için de herkes "Amerikancı" oldu. Amerikan dergisi, Amerikan kitabı, Amerikan profesörü vb. Türkiye, Amerika'nın yeni uydusu haline geldiği zaman eğitim de öyle oldu, göbeklerinden Amerika'ya bağlı fakülteler kuruldu Türkiye'de. Son zamanlarda yurtdışına okumaya gidenler, oradan gelenler, lisan bilenler çoğaldığı için de kendilerini akademisyen olmaya adayan bazı insan-

lar var, yeterli veyahut yetersiz. Onlar, Türkiye'yi belli bir akademik düzeye getirmeye çalışıyorlar. Fakat yeni özel ve kamusal üniversite furyası olayı bitpazarına çeviriyor. Buna din, tarikat, Amerika'nın sömürge yaratma etkilerini de katarsan, üniversite mi, medrese mi, misyoner okulu mu açıyorsun belli değil.

— Eksik mi sizce?
— Toplum kültürü eğitim bağlamında yetersiz. Toplum kültürü akademik standardın yükselmesini arzulayan bir kültür değil. Zaten toplum kültürü esas yüzünü gösterdiği zaman Refah Partisi ve devamı ortaya çıktı. AKP'nin yaptığı nedir? Üniversitelerle kavga etmek: "Ben bilirim." "Akademisyen bilir, ben ona sorarım, danışman olarak kullanırım" değil. Kaldı ki şimdi zaten akademisyenler, akademisyen olmaktan çıktı. Türkiye'de yükseköğretim yozlaştı, politikaya alet edildi. Kuşkusuz binlerce üniversite hocası arasında birkaç yüz yetenekli, bilinçli adam da vardır.

— Ne zaman başladı bu yozlaşma?
— Demokrat Parti ile beraber başladı ama, o sırada onların o kadar gücü yoktu. Üniversitede sayısı azdı. Dolayısıyla o zaman olmadı. 1960'tan sonra üç-dört yıl askerler işbirliği yaptılar üniversiteyle. Yozlaşma son çeyrek yüzyılda oldu. Ondan önce de yavaş yavaş artıyordu. Ama asıl üniversite yozlaşması son yirmi beş yılın eseri... Yani 1980'den sonrası. Yozlaştıran sadece YÖK yasası değildir. Politik oligarşinin kültür düzeyidir.

Köy Enstitüleri'nin kapanması kötü bir politik başlangıçtı

— 1983'te YÖK'le eğitim sistemi iyice darbe mi aldı sizce de?
— YÖK'ün amacını tam bilmiyorum, Doğramacı'nın bilimselticari motivasyonlarını pek anlamadım. Nasıl kurulduğunu filan da merak etmedim doğrusu, ama Türkiye'de yurtdışının etkisinin arttığını kanıtlayan bir sistemdir kurulan. Bir de o

zamanki askeri rejim tarafından istenen şey, merkezi kontrol. Tabii her zaman içine iyi insan da, kötü insan da girer; olabilir. Temelde, üniversite sayısının artması gerekliydi; milyonlar nerede okuyacak? Üniversitelerin sayısı politik nedenlerle aşırı arttı, ama belirli bir sayıyı geçince hoca kalitesi düştü. Paralel olarak öğretim kalitesi de. Lise daha kötü eğitim vermeye başladı. İlkokul öğretmeni de yok. Hani, "Üniversitede profesör yok ama ilkokulda, lisede var" diye bir şey de yok. Bir de hükümetler eğitime yeterince ağırlık tanımadılar. Her şeyi bozma faktörü olarak katıldılar. Örneğin okullar açıldı ama hiçbir üniversitenin doğrü düzgün kitaplığı olmadı. Bu, altyapısız kent gelişmesine benzedi. Ulaşım gibi, okuma da Allahlık. YÖK geldikten sonra, "şöyle yapacaksınız, böyle yapacaksınız" diye yazı gönderirdi, ben de bildiğimi yapardım. Kürsü başkanıydım, YÖK bizi ikiye böldü; "mimarlık ve sanat tarihi, restorasyon" diye... Zorunlu uygulamalar dışında "şöyle yapın, böyle yapın, derste şunu anlatın" gibi yaptırımlarına kimse itibar etmedi ya da ediyormuş gibi davrandı. YÖK benim o kadar gayret edip kurduğum enstitüyü yok etti. Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Enstitüsü (MTRE), kurduğum 1974'ten bu yana bayağı gelişmişti, daha önce bahsettiğim dergimiz *MTRE Bülteni* çıkmaya devam ediyordu. Bunların hepsi yok edildi. Ona hem çok üzüldük, hem de kızdık.

— 1402 sayılı yasaya dayanarak öğretim görevlileri atıldığı zaman siz tepki verdiniz mi?

— Ben bir şey yapmadım, öyle ortak şeylere katılmam. Benim nerede olduğum zaten belli. Makale yazmışımdır ama ortak imzalar filan atmamış olabilirim, yani başkasının yazdığı bir şeyin altına imza atmam, kendim yazarsam atarım! Onun için bana sormamışlar, birileri oturup bir şey yazmış. Doğru olabilir. Doğru olduğuna inanıyor da olabilirim ama gene de atmam, böyle bir tabiatım var; kendim yazmam gerek. Bir insanın genel bir politik çizgisi var. Öyle bir şeye imza atsan ne olacak, atmasan ne olacak... Ama ihtiyatla atmamış da olabilirim, çünkü o ortamlar kötüydü. "Ben de va-

Abdullah Kuran, Ahmet İsvan, Perihan Balcı, Doğan Kuban, Burhan Oğuz, İlhan Tekeli, Nail Çakırhan (soldan).

rım" diye aptalca yarışa giriyor insanlar, onları yapmam. İhtiyatlı davrandığım olmuştur, genelde çok ihtiyatlı olmadım ama. Bizim üniversitede ideolojik kamplaşma sırasında hiç ihtiyatlı olmayan bir adamdım. Ama YÖK'e karşı hiçbir şey yapmadım, hep karşıydım, o başka. Bana "yap" deselerdi yapardım ama "sen de katıl" deyince yapmadım...

— Eğitim sistemindeki farklılıklar neler oldu? Sınav sistemi ile gelen öğrencilerin kalitesi nasıldı?

— Aslında Türkiye'deki eğitim sisteminin bozulması çaresizdi; ister YÖK olsun, ister başka bir kurum, bozulmak zorundaydı. Çünkü eğitilen insan sayısı çok arttı. Yirmi küsur milyon öğrencisi olan bir ülkede ne doğru dürüst eğitim politikası oldu, ne bütçesi yeterli oldu, ne de doğru dürüst öğretmen yetiştirildi. Köy Enstitüleri'nin kapanması kötü bir politik başlangıçtı. Belki sol eğilimli insanlar daha fedakardı. Onu kontrol edebilirlerdi. Fakat sistem olağanüstü idi. Kaliteyi yetişen adamların kalitesinden anlıyoruz. Yazarlar, sanatçılar. O dönemi kötüleyenler, Cumhuriyet düşmanlarıdır. Rejimin yüzakı bir uygulamaydı. Toprak ağaları engel oldular... Demokrat Parti zaten bir doktrin partisi değil ağaların partisi

idi. İktidarın genel yapısı, istesen de istemesen de üniversitenin genel yapısını etkiliyor. Para yok, eğitime tutku yok; eğitimin önemine, bilime inanç yok. Onlar olmadıktan sonra ister YÖK kur, ister kurma, hiçbir şey değişmez. Nitekim YÖK'ün varlığı da Türkiye'nin bilimini kurtarmadı. Dolayısıyla bana kalırsa, YÖK ya da herhangi bir kurumun varlığı o ülkedeki eğitimi yok eden yahut iyileştiren asıl etken değildir. Bir şeyi tesadüfen iyi etkilemiş olabilir. YÖK başkanı yobaz olan adamların rektör olmasını engellemiş olabilir ama mekteplerin yobaz olmasını engelleyemiyorsun.

— *Sizin kafanızdaki ideal üniversite sistemi nasıl olmalı?*
— İdeal sadece bir ütopyadır. İdeal üniversite sistemi olmaz! Çünkü üniversitelerde bir şey olması için bir, iyi hoca; iki, araştırma olacak. İyi hoca bir tesadüf. Bu sistemde iyi hoca zor! Olabilir de, olmayabilir de. Hem cahil ve tutucu, hem kapitalist, hem de ekonomik olanakları çok sınırlı bir toplum. Bir de emperyalistlerin aleti olan bir sürü adam var. Çağdaşlık ideali de 50'den sonra bozuldu, Türkiye'nin kültürel yapısını eski kurtlar kemirip yozlaştırdılar. Osmanlı bağnazlığını geri getirdiler. Osmanlı zaten dünyanın en geri kalmış toplumlarından biriydi, şimdi de geri kalmışlığı sürdürüyoruz. YÖK onun içinde marjinal. Ama sistem olarak kötü; bence şu açıdan kötü. Matematik, fizik, mühendislik filan gibi yerel nedenlerle uluslararası düzeyde karakter değiştirmeyen derslerin, uluslararası bir kabul düzeyinde değerlendirilmesi doğru olabilir. Örneğin bir makale yazacaksın dünyadaki ünlü dergilerden onay alacaksın, tamam. Ama bu sosyal bilimlerde geçerli olamaz. Kuşkusuz entelektüel bir standart sorunu var. Birisi kalkıp da "Türk mescitleri" ya da "Çukurova'daki işçilerin eğilimleri" falan türünden şeyler yazarsa bu kimseyi ilgilendirmiyor. Dünya çok büyük, herkesin kendi derdi var. Amerikalı, Meksikalıların ne yaptıklarını merak ediyordur belki ama Adana işçilerinin ne yaptığını merak etmiyor. Edecek kadar vakti de yok. Dolayısıyla Türkiye'de bütün sosyal bilimciler, tarihçiler, sosyologlar, antropologlar,

edebiyatçılar Türk toplumu üzerine araştırma yaptıkları zaman onu dışarıya kabul ettirmeleri zor. Farkına bile varamazlar. Yabancı dilde yazacak da belki farkına varacaklar. O noktada müthiş bir iletişim noksanlığı var. Sosyal bilimcilere haksızlık yapılıyor. Diyelim gayet iyi bir Türkçe kitap yazdınız, Avrupa'nın bunun farkına varması için yıllar geçmesi gerek. Belki de hiçbir zaman.

— Dolayısıyla eğitim sistemi sayısal verilerle ters orantılı.
— Evet, öğretim sistemi sayıya ve cehalete mağlup olmuş durumda. Demokratik sistem cahili, iktidara çok kolay getirebiliyor. Cahil, cahili seçiyor. Cahil iktidara geldiğinde eğitim, öğretim ile ilgisi sıfır. Eğitimin çağdaş dünyadaki rolünü kavrayamıyor. Bu büyük bir politik çıkmaz. Türkiye'de şu anda cehalet egemen!

"Türkiye'de böyle ipek dokuyacak mimar yok!"

— Bunu mimarlıkta da hissediyoruz...
— Mimarlıkta da durum aynı. Ama mimarlığın global karakteri yadsınamaz. Globalleşme olgusunda doğal olarak bir ülkede üst düzeydeki bazı işletmeler dünya ile ortak olmuş durumdalar. Sabancı, Eczacıbaşı, Koç vb. yatırımlarını, Avrupa'ya kaydırıyorlar, Çin'e götürüyorlar, dış sermaye ile ortak oluyorlar. Benim gibi bir adamın iyice bilmediği birtakım mekanizmalarla dünya ile ortaklık yapıyorlar. Dünya ile ortaklık yaptıkları zaman da gökdelenini bir Amerikalıya, çarşısını bir Fransız'a yaptırıyor. Projeyi getiriyor buraya. Mimarlar dünyadan daha çok haberli. Globalizasyon her zaman mimarlıkta vardı. 19. yüzyıldan beri bizimkisi global mimari. Aynı şey devam etti, gitti. Cumhuriyet'in başında da öyleydi, şimdi de öyle. Şimdi daha da fazla. Çünkü şimdi, ekonomik olarak da çok daha sıkı bağlar var. Bizim zamanımızda milliyetçilik vardı. Şimdi onun uzantısı var: "Kartal projesini, Niye Türk mimarlarına vermedin de Zaha Hadid'e verdin" diye soruluyor. Oysa dergiler sadece Batılı ünlülerin yaptıklarıyla,

düşünceleriyle dolu. Daha da kötüsü taklit geleneği var. Bir de doğasını tam kavrayamadığım, ekonomik al gülüm, ver gülüm. Ama 35 bin tane mimarın içinde Batılılar kadar proje yapacak birkaç adam yoksa o zaman durumumuz felaket.

— Bu, "okulları kapat, mimarlık eğitimi verme" anlamına gelmez mi?

— Belediye Başkanı Kadir Topbaş, kalkıp (kendisi de mimar), "Türkiye'de böyle ipek dokuyacak mimar yok!" (Türk mimarlarının henüz ipek dokuyacak nitelikte olmadığını, başka bir deyişle bu tür projeler için yeterli olmadıklarını kastediyor) dedi. Yabancı mimarlar ipek dokuyormuş! Ben eminim ki Türkiye'de onlar kadar proje yapacak mimar var. Bu kesin. Türkiye'de yurtdışında da okumuş bir yığın mimar var. Peki mimarın ipek dokuyamıyorsa, ipekli giyen kim? Köyden yeni gelenler mi?

— Neden sizce, İstanbul Stratejik Planı'nın bir parçası olarak seçilen Kartal Kıyı Kesimi Kentsel Dönüşüm Projesi'nin (Nisan 2006) teklifinde kapıları Türk mimarlara kapadılar?

— Ben ne bileyim. Parasal nedenler olabilir. Bilemem. Birisiyle ilişki kurmuştur, o ilişki bir iş görecektir. O ilişki bağlamında kendisine tavsiye edilen şeyleri yapmıştır. Her şey olabilir. Onun nedenlerini de düşünmeye hacet yok bence. Hele bilmediğimiz, bizim hiç anlamadığımız ekonomik ilişkiler varsa, polis hafiyeliği yapamayız. Avrupa ile, dünya ile ilişkiler de karışıktır. Dış yardım da, kredi de bir sömürü aracıdır. Örneğin Dünya Bankası sana yardım edecek. Sonra UNESCO danışmanlık yapacak. UNESCO'nun kendi uzmanları vardır. UNESCO zaten parasız bir kurumdur. UNESCO, adı altında toplanan paraları, kendini ayakta tutabilmek için kendi uzmanlarına dağıtır. Yoksa bir memlekete para falan vermez. Para verilmesi için propaganda yapar. Onun gibi Dünya Bankası da ne bileyim herhalde ana kararları vermek için kendi uzmanlarını kullanıyor. Türkiye'den çok sınırlı adam kullanır. Bu dış yardımlarda çok ince hesaplanmış para düzenleri var.

— Birilerinin eli içimizde mi?
— Bu sistemler II. Dünya Savaşı'ndan sonra Amerikan hegemonyası ile başladı, Soğuk Savaş ile devam etti. AB, aslında Amerika'ya karşı bir birliktir ama daha büyük bir pazarı oluşturmak gibi dertleri var. ABD-Rusya karşıtlığı varken önemliydi. O da bunu kullanarak dünyaya ortak oldu. Şimdi açıklarını bizlere kapattırıyor.

— Dengeler değişip, karmaşıklaştı...
— Rusya gidince, önemi azaldı Amerika karşısında. Kaldı ki ondan sonra başka pazarlar çıkmaya başladı, Çin, Japonya, Hindistan... Bu büyük nüfuslu ülkeler ve üretimler, dengeleri büsbütün değiştirdi. Türkiye tam nerede kalacağını şaşırdı. "Amerikalı mı olsam, Avrupalı mı olsam, Çin ile beraber mi çalışsam?"

— Ortada kalmışlık duygusu mu?
— Ortada değiliz. Amerika'nın kuyruğuna tutunmuşuz. İslam ülkelerinin fanatizm, cehalet ve fakirlikle şimdilik sömürülenden başka bir şey olmaları zor. Dünyada fanatizm her yerde var ama bir sınırı aşamıyor, özellikle Batı dediğimiz ülkelerde. Rusya da aşamıyor, Uzakdoğu'da zaten öyle bir problem yok. Amerika'da dini kurumlar hep güçlüdür ama hiçbir kilise, "Ben iktidara geçeyim de imam-hatipliler profesör veyahut da reisicumhur olsun" diye uğraşmıyor. Yani politik iktidar peşinde değil. Alt planda yönlendirici olabiliyor Amerika'da. Türkiye'de iktidara geçmek istiyor. İktidara geçmek istediği zaman, tasarladığı dünyanın düzeni, bugünün dünyası ile uyuşmuyor. İmam, okulda da okusa papazdan geri bir öğretim sisteminden geliyor. İslam ülkelerinin şanssızlığı.

Restorasyon: anlaşılamamış bir kültür sorunu

— Restorasyonu "Türk eğitim yaşamına geçiren kişi" olarak tanımlanıyorsunuz.

— Onun nedeni, sadece zamansal öncelik. Çünkü Verzone 1951'de geldiği zaman, İTÜ Mimarlık Fakültesi Türkiye'de ilk programlı restorasyon dersini vermeye başlamıştı. Bu bir yıllık zorunlu bir dersti. Verzone'nin asistanı olduğum zaman derslerini çevirerek öğrenmeye başladım. Ondan sonra ben onu daha da geliştirdim doğal olarak. Bizden mezun olan mimarlar "restorasyon" denilen olgunun ne olduğunu önce Verzone'den, sonra benden öğrendiler. Mimarların kafalarında o fikir yavaş yavaş gelişti. 1951'de "Anıtlar Yüksek Kurulu" kuruldu ve ona paralel olarak Teknik Üniversite'de restorasyon dersi başladı.

— Çok emek vererek 1974'te kurduğunuz Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Enstitüsü'nde (MTRE) yol ayrımı yaşadınız. YÖK'ten sonra restorasyon bilim dalını, mimarlık tarihine neden yeğlediniz?

— Bu ayrılığın bir bilimsel seçimle ilişkisi yok. Restorasyon bölümünde benim yetiştirdiğim insanlar vardı. Sanat tarihi daha kozmopolit bir öğretim bölgesi denilebilir, çünkü ben oraya sanat tarihinden insanları çağırdım, Metin Sözen, Semra Ögel gibi sanat tarihçileri vardı. Restorasyon ise doğrudan mimarların uğraştığı bir alandı. Kendi yetiştirdiklerimle kurdum restorasyon anabilim dalını. Birisini seçmek zorundaydım. Ben yeteri kadar tanınmış bir mimarlık tarihçisiyim. Bütün ömrümü mimarlık tarihi ile geçirdim ve geçiriyorum. Restorasyon eğitimi de hiç olmazsa benim kontrolüm altında şekillensin istedim.

— Mimarlıkla bağlantısı daha direkt...

— Tabii kesinlikle, restorasyonun çeşitli boyutları var. Biz, mimarlıkla ilgili bir restorasyon yapıyoruz. Mimarlıkla ilgili restorasyon temelde bir mimarlık olayıdır, yani herkesin karar vereceği bir durum değildir. Sanat tarihçisi, arkeolog, "Bu yapı önemlidir. Bu proje (eğer anlıyorsa projeye bakmaktan tabii) uygun değil, şöyle olsaydı" filan gibi kendi mimarlık tarihi bilgisi alanında konuşabilir. Ama sıra proje

çizmeye geldiği zaman, mimar olmayan bir adamın proje yapması söz konusu değildir.

— *Kısaca, "Restorasyon mimarın işidir" diyorsunuz.*
— Evet, restorasyonu mimar yapar. Ama o mimarın da restorasyon denilen olgunun niteliğini öğrenmiş olması lazım. Yoksa "önüne gelen her mimar yapabilir" anlamında değil. Aynı zamanda da tarihi de bilmesi gerekli. Bir mimarın restorasyon eğitimi alması mimarlık tarihi öğrenmesi değil. Restoratörün mimarlık tarihinin gerekliliğini ve gerekli referanslara ulaşmasını bilmesi gerek. Bu da zaman içinde olur. Mezun olan kendini mimarlık tarihçisi sanırsa aldanır. Başkalarını da aldatır. Onun için fakültede kalanların tezlerini mimarlık tarihinden vermeleri gerekir. Restorasyon etkinliğinin bir başka sorunu daha var: Tarihi bir yapıya müdahale, teknik bir sorundur. Bir tasarım sorunu değil. Şehir koruma bağlamında yapının dışının kent fizyonomisini korumak için muhafaza edilmesi, yeni işlemlere tahsis edilmesi gibi karmaşık, bir bina yapmaktan daha zor bir mimarlık olayı var. Onu da her restoratör yapamayabilir. Yani restorasyondan anlayan fakat kabiliyetsiz bir mimar olabilir. O tür müdahalelerde hem yetenekli bir mimar, hem restoratör hem tarihten anlayan bir mimar olması gereklidir. Bazen işbirlikleri gerektiren bir durumdur. Mimar, "Ben de restorasyon yaparım ne var ya bunda" diyor. Restoratör de, "Ben de yetenekliyim yaparım" diye düşünebilir. Öyle bir şey yok. Gerçi diplomalar her şeyi yapmaya müsaade ettiği için kâh mimar kâh restoratör kötü restorasyonlar yapabilir. Ama bazen yetenekli mimarlar var bu işin farkında olan... Onlar pek çok restoratörden daha iyidir.

— *Örnekler var mı, aklınıza gelen?*
— Örneğin, Cafer Bozkurt'un, kendisi için restore ettiği bir evi var. Arnavutköy'de. Turgut Cansever'in restore ettiği Çengelköy'deki Sadullah Paşa Yalısı iyi bir örnek. Kuşkusuz oransal olarak az da olsa, birçok iyi konut restorasyonu var.

Ama sonradan bir kullanıcı gelip bozuyor. Çünkü belli bir amaçla kullanılması gerekirken kullanılmıyor. Türkiye'de ne yazık ki, yapı alanı en çok yasadışı alan. Halk da o kadar bilinçli olmadığı için, "Ya ben buna dokunmayayım bunun tarihi bir statüsü var" falan demiyor. Sonuç olumsuz. Çok uzun zamanda belki düzelebilir.

— Korumanın tanımı sizce nedir, hangi ölçütlerle korunur?
— Temelde basit: Korunacak yapı kuramsal olarak, sevilen, toplum katında değer kazanmış bir tarihi obje. Sevdiğin için babadan kalan bir halıyı koruyorsun, baba evini korumaya çalışıyorsun. Herkes sahip çıktığı için, Süleymaniye Camii'ni koruyoruz; çünkü bizim hepimizin ortak olarak sahiplendiği bir şey; tarihi, hikayesi, mitolojisi... Buna bağlı olgular toplumun kültürüne mal oluyor. Koruma bu bilinçle başlıyor. Fakat sonradan birtakım başka faktörler işe karışıyor. Biz insanlık serüvenine müzikle, edebiyatla, sanatla, mimari ile katılıyoruz. *Don Kişot*'u yazmış Cervantes, beş yüz sene sonra okuyoruz. Platon'u, Yunus Emre'yi okuyoruz. Yüzlerce yıl geçiyor, hâlâ ilgi duyuyoruz. Anıtlar da öyle, beğeni de. Bu süreklilikler var, kültürü tanımlayanlar da bunlar. Sürekliliklerin kurulması herhalde insanın doğasında var. Kaldı ki başka türlü toplumsal stabilite olamaz, ne toplumsal ne de kişisel. Beni bugün burada yaşatsan, yarın Hilton Oteli'ne, öbür gün bir köy evine, sonra Eskimo çadırına götürsen, böyle bir yaşam olamaz. Ben bu evde yaşamak, bahçeyi görmek istiyorum, şu manzarayı biliyorum. Bu manzara değiştiği zaman, onu da idrak edebiliyorum ama bunu ararım gene; çünkü onunla yetişmişim. Çevre ile insan arasında bir alışveriş var. Sonunda diyorsun ki insanoğlu her çağda, bugün de benim hoşuma giden bir şeyler yaratmış. Yaratıcılığı, eskiliğinden dolayı kalkmıyor. Evi güzel yapabiliyor, camiyi güzel yapıyor, iyi müzik, şiir yazıyor ben okuyorum. O sürekliliğin varlığı, benim hayatımı zenginleştiriyor. Sade bugün yaratılanlarla yetinemem, onlara da sahip çıkmak istiyorum. Koruma felsefesinin temeli bu.

— Bunu anlamak da uzun yılları aldı.

— Bizde henüz anlaşılmış değil. Hele paraya tapanların dünyasında. İnsanlar geç farkına vardılar tabii. Sanayi gelişmeden evvel, insanlar hep birbirine benzer şeyler yapıyorlardı. Teknoloji çok gelişmediği zaman, Anadolu'daki ev dört yüz, beş yüz sene aynı tipolojisini sürdürüyor. Hatta duvar tekniği milattan evvel 4 bin senesinden beri aynı. Adam hâlâ kerpiç ev yapıyor, Hititler de yapıyormuş. Yapılar çok az değiştiği için insanlar o değişimin farkında olmuyor. Ama birdenbire böyle hayatlı ahşap ev ya da kerpiç evin yanına betonarme beş katlı bir apartman geldiği zaman, hiç bilmediğin bir olguyla karşılaşıyorsun. O zaman insan, "Süreklilik olsun, kendimi emniyette hissedeyim" diyebiliyor. Bunlar korumanın arkasındaki psikolojik tavırlar. İnsanın eskiden de yaratıcı olduğuna, güzeli her zaman yarattığına inanırsan o zaman geçmişe sahiplik arzusu artar. Buna süreklilik, güvenlik, alışkanlık gibi faktörleri de eklersen, çevre koruma isteğinin temelleri ortaya çıkar. Kuşkusuz bu çok geç oldu. Çünkü sanayileşme ile birlikte sürekli gelişme, sürekli yeni isteği koruma isteğinden daha güçlü. Kaldı ki birinde para kazanma motivasyonu da var.

— Avrupa'ya göre oldukça gecikmiş bir anlayış söz konusu.

— Avrupalılar da eskiyi yıkıyorlardı. Geçen yüzyılda Avrupa da çok şeyi yok etti. Hele savaşları düşünürsen. Ama onlar bizden daha bilinçli oldukları, daha iyi tarih yazdıkları, sanatla ilgileri daha fazla olduğu için bizden daha fazla korudular. Hatta daha muhafazakar oldukları da söylenebilir. Biz ise, çok hızlı değişmek zorunda kaldığımız için koruyamadık, ama koruma fikrini aynen aldığımız için yasalarımıza getirdik, kurumlarımızı kurduk. Dolayısıyla adı var olan, fakat gerçekte var olamayan bir şey oldu bizde "koruma." Bir de nüfus faktörü var, Türkiye nüfusu 1933'te 15 milyonken, şimdi olmuş 75 milyon. O zaman, mesela beş çeşit binaya ihtiyacımız varken, bugün bin çeşit binaya ihtiyacımız var. Öyle olunca zaten "eskiyi korumak" diye bir şey söz konusu de-

ğil. İstanbul 5 bin hektarken, 300 bin hektar olmuş. Gerisi Allah'ın dağıyken şimdi kent oldu. Koruma burada zaten söz konusu değil. O zaman kent içinde sahip olduğun mala istediğini yapma açısından farklı vatandaş statüleri ortaya çıkıyor. Evine dokunabilen, dokunamayan.

Mimarinin yaşaması için kullanmak gerekli!

— Aslında Cumhuriyet'in ilk kurulduğu yıllardan beri süreli kent planları çizdirilmiş, suriçi bölgeleri için hep korunma planları yapılmış ama uygulanmamış.
— O planlarda "koruma" diye bir şey yoktur, 1930'larda yapılanlarda. Henri Prost, İstanbul için, "Burada büyük anıtlar var. Bu siluet çok güzel! Bunu bozmayalım." demiş. O sayede bazı şeyleri kurtarmışız. Biz surların yanına gökdelen yapmadık ama sekiz katlı yüksek binalar yaptık. Yıktık, yaktık, eski mahallelerde iki katlı ahşap evlerin yerine beş, sekiz katlı apartman yaptık.

— Bir de, restorasyon bağlamında karışıklık var. Restore etmek, yenilemek, tamir mi etmek ya da daha başka bir şey mi?
— Restore etmenin çeşitli sınıfları var.

— Doğrusu hangisi?
— Doğrusu, doğru yapanınki. Eğer yapı, gerçekten sanat tarihine geçecek kadar önemli ise, o zaman o zaten özel bir koruma objesi oluyor. O objenin korunması, kültür zenginliği açısından önemli. Bir de pek de tarihi kaygılarla değil de ama geçmiş bir tipolojinin, bir malzemenin sağlayacağı süreklilikler açısından korunacak yapılar var. Sırf ahşap ev olduğu, boyutları eski duruma uyduğu için koruma objesi olabilir bir ev. Sanat tarihi açısından ikincil. O zaman, tek başına kalırsa zaten yaşamıyor ama bir grubun parçası olursa on katlı apartmana göre bir koruma objesi statüsü kazanıyor.

— Temel koruma ölçütünü nasıl tanımlıyorsunuz?
— Başka bir çağın, artık yok olmuş bir teknolojinin ve üslubun ifadesi olan yapı, bir koruma statüsü kazanır. Nasıl arkeolojide tüm çanak, çömlek parçaları korunuyorsa, o kent için de eski bir yapı o anlamı taşır. Ne var ki bu bir objeyi müzeye götürmek kadar kolay bir çözüm değil, kentte bir yer işgal ediyor. Ekonomik bir değeri var o yerin. Kent de ondan bağımsız olarak gelişiyor. O zaman iki parametre oluyor: Kültürel ve ekonomik. Bir arsayı sırf, "Eski hatıra" diye, saklamak zor. Bir kategori yaratıyorsun, "Kent tarihini anlatıyor, burasını aydınlattı. Buraya zenginlik getiriyor" diyorsun. "Bunun hiç olmazsa dışını koruyalım" deyip korumaya karar veriyorsun. Sonuçta yapının içini birkaç kişi, dışını ise önünden geçen binlerce kişi algılıyor. Dolayısıyla o kente takılan rozet gibi bir şey oluyor. Tarihi sürekliliği temsil ediyor. Ona müdahaleleri sınırlıyorsun. Yıkılmasına engel oluyorsun. Tarih bilinci olmayan mal sahibi her zaman, "Bu evde yaşamak istemiyorum. Bunun penceresi, hava alıyor, ahşapta yangın tehlikesi var" diyor, haklı olarak. Dolayısıyla orada birtakım karşılıklı anlaşmalar, kültürel, yasal konsensüsler var, tabii halk anlarsa. Eğer halk, "Bana ne senin güzelliğinden! Ben arsamı istiyorum" dediği zaman, yapacak fazla bir şey kalmıyor. O zaman ona, "Peki, ben sana hadi başka yerde ev, arsa vereyim de sen şunu ver de ben bunu koruyayım" diyorsun, yani zorluyorsun yasa ile. İstimlak ediyorsun evini, koruyacağım diye. Koruyorsun ya da koruyacağım diye alıp, korumuyorsun, o ayrı bir sorun.

— Bursa'da Cumalıkızık'ta restorasyon çalışmaları başlamadan önce gittiğimiz zaman orada yaşayanlar isyan halindeydi, "Evlerimiz yıkılıyor bir çivi bile çakamıyoruz" diye...
— Korumadan korumaya fark var. Sağlam bir bina içindeki adam memnun; ama helasını, döşemesini değiştirmek istiyor, sıkılmış tahta bitinden. Orada ona, müsaade etmek zorundasın. Öyle yaşamak istemiyor adam artık. Hakkı var, kendi

evi. O zaman, daha büyük bir yasa çıkarıyorsun. Ev sahiden Türkiye'nin kültürü için önem taşıyorsa, diyorsun ki, "Burası birinci sınıf tarihi eser. Sana ben para vereyim de sen bunu tamir et, içine de şu şu yenilikleri yapabilirsin." Adam, "Hayır, ben istemiyorum" diyorsa, "Peki ben senin evini alıyorum" diyorsun. Adam, yasa böyle istiyor diye, bir fedakarlık yapıyor, kendi yerinden oluyor. Koruma, aynen koruma olduğu zaman, kolay. Eğer iyi bir teknisyensen, doğru malzeme ile yapıyorsa, görece kolay. Ama koruma değişmeyi de içeriyorsa orada restoratör yetmez, daha önce de söylediğim gibi yetenekli bir tasarımcı gerekir. Örneğin bina dört katlıyken (bütün Beyoğlu sekiz katlı), sahipleri, "Her yer sekiz kat, benim dört kat. Arsam bu kadar, ben de onlar kadar kat istiyorum" diyor. O zaman hem koruma hem büyüme... Bu karmaşık bir durum. Beyoğlu'nda Richmond Oteli buna tipik bir örnek.

— Sizin uygulamalı olarak çalıştığınız bir yığın restorasyon projesi var. Sanıyorum ilk 1953 yılında Aspendos Tiyatrosu onarımında danışmanlık yaptınız.

— Evet. Sadece iki-üç restoratör varken Türkiye'de restorasyonla ilgili bir şey yapılacaksa, Teknik Üniversite'ye müracaat ederler ve ben giderdim normal olarak. Örneğin kurula girmeden önce Fahrettin Kerim Gökay zamanında, 1956'dan itibaren İstanbul'a hücum başladı ve İstanbul'u korumak için belediyede yapılan toplantılarda Teknik Üniversite'yi ben temsil ettim. O arada örneğin Ordu Caddesi'nin açılmasına itiraz ettik. Orası için öneriler geliştirdim, 1958'den başlayarak kurula girene kadar Türkiye'de koruma söylemine hem kent boyutunda hem yapı boyutunda Kemali Bey'le beraber üniversite sözcüsü olarak katıldım. Aspendos Tiyatrosu gibi olaylar önemli şeyler değil. Arkada arkad (yanları açık, üstü kapalı, kolonlar üzerinde duran bir üst örtüden oluşan mimari eleman) vardı, orada birtakım basit tamirler yapılıyordu; kemerlerle ilişkili belki bir de rapor yazmışımdır.

— Peki, bugünkü kullanımını nasıl değerlendiriyorsunuz?
— Bütün dünya öyle kullandığı için biz de öyle kullanıyoruz. Tüm dünya eski yapıları kullanıyor. Bizde daha dikkatli olunabilir. Teknik kontrol gerekir.

— Ama sesin belirli bir yoğunluğu geçmemesi konusunda uyarılar var.
— Ben akustik olarak ne kadar zararlı olduğunu, doğrusunu isterseniz bilmiyorum. Ama ben ona çok inanmıyorum. Bence Aspendos Tiyatrosu'nda fiziksel elemanların etkisi daha fazla. Yağmur, don, güneş, rüzgar, insanlar... Dolayısıyla onların etkilerinin yanında sesin etkisi falan bence önemsiz. Kullanırken kötülük yapıyorlar. Oturma yerlerini değiştiriyorlar. Türkiye'de sadece Aspendos değil ki sayısız tiyatro var. Hepsi şu veya bu şekilde kullanılıyor. Uygunsuz kullanımlar, bilinçsiz, zevksiz müdahaleler.

— Bir yapının yaşaması için kullanmak mı gereklidir?
— Yaşaması için kullanmak gereklidir. Evet, ama o kullanmak lafı çok genel bir şey, nasıl kullanacağın önemli. Dolaşarak, gezerek de kullanabilirsin. Bunlar basit uygulamalar değil. Efes'i boş bir hangar gibi kullanamazsın. Örneğin Efesos'ta koskocaman cam bir çatı yaptılar. Altında koca bir yerleşme alanı var. Efesos'a girdiğinde birdenbire o taşların arasında tepenin üstünden aşağı doğru koca bir cam kaplama geliyor karşına. Gerçi altında dolaştığın zaman ilginç, ama sit açısından baktığın zaman bir felaket. Şimdi bu noktada, kuramsal olarak çözümlenememiş bir uygulama var. Koruduğunuz şey çok öncmli, bir Roma çağı yerleşmesi. 19. yüzyılda daha romantik koruma tavırları olduğu zaman, "Bırakalım yıkılsın zamanla, ama harabe olarak kalsın bu daha güzel, bunu tamamlamaya kalkışmayalım" diyenler vardı. Sonradan o fikir değişti. Çünkü bu yapıtlar çok büyük bir hızla tahrip olabiliyordu: "Öyle yapmayalım da bunu biraz koruyalım, biraz tamamlayalım, biraz daha iyi anlayalım, birazcık da kullanalım" şeklinde bir anlayış gelişti. Bu noktada

birdenbire işin içine müdahalenin doğası giriyor. O müdahalenin niteliği, estetik kalitesi, teknik özellikleri... Bu işin uzmanı çok fazla değil. Diplomalısı çok. Dünyanın hiçbir yerinde bu sorun çözümlenmiş değil. Tesadüfen iyi bir uzmana rastlarsın, iyi bir restorasyon olur, kötü bir uzmana rastlarsın kötü bir restorasyon olur.

— *Geçen gün Aya İrini'de bir konser vardı, oraya gittim. Atmosfer muhteşem ama, "Mekanı kullanırken gerekli özeni gösteriyor muyuz" diye düşünmeden edemiyor insan.*
— Bunların ideal çözümü yoktur. Sana iyi gelmez, öteki, "Ne varmış yani" diyebilir. Sen haklı da olsan kimse o haklılığı veya haksızlığı o zamana kadar tartışmamış olabilir. Her uygulamada karşına değişik durumlar çıkar. Her biri için farklı karar vermek gerekir. Uzmanın en akıllısını, en güçlüsünü, en yeteneklisini oraya getirsen de muhakkak başka birisi gelip onu tenkit edecektir. Çünkü evrensel kurallar falan yok. Her mimarlık olayı özgündür. Ayrı bir koşulda meydana gelmiştir her yapı. İçinde bulunduğu koruma durumu falan da birbi-

Türkiye Tarihi Evleri Koruma Vakfı kurucularından Perihan Balcı, eşi Muzaffer Bey ve Doğan Kuban.

rinden farklıdır. Kullanmak için önerilen işlevlerin de ne kadar iyi ne kadar kötü olduğu tartışılır. Ama ben Aya İrini'de bir konser dinlediğim zaman hep etkilenmişimdir, orada bir konser dinlemek daima hoşuma gitmiştir. Roma'da Karakalla hamamı harabelerinde konserler verilir yazın. Forum'da da, bazilikaların kalan apsid'lerinde verilir. Avrupa'da kiliselerin çoğunda konser verilir. Millet içeride veya dışarıda seyreder, dinler. İnsan yok olduğu gibi yaptığı şeyler de yok olacak çaresiz. Kaldı ki büyük bir çoğunluğu zaten insanlar kendileri yok ediyorlar. Bu bağlamda çok kesin "şöyledir böyledir" demek yanlış. Yanlış olmayan şey bu işlere karar verecek adamların seçiminde gösterilecek hassasiyettir.

— Taç Vakfı (Türkiye Anıt ve Çevre Koruma Vakfı), Türkiye Tarihi Evleri Koruma Vakfı gibi restorasyonla ilgili kurumlarda kurucu olmuşsunuz.

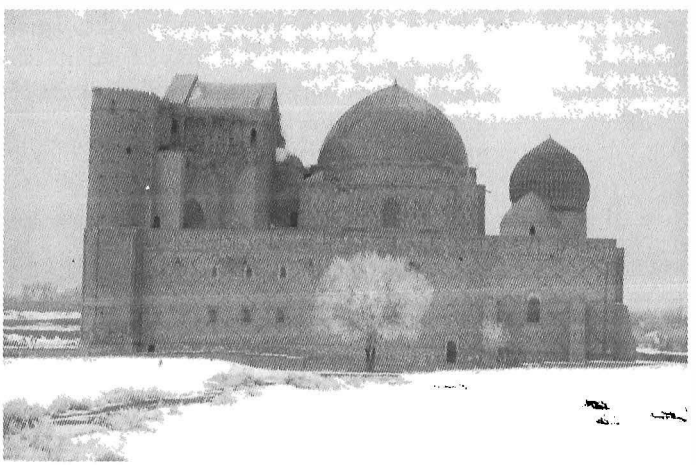
— Benim 1966'tan sonra önemli bir çalışma alanım ve Türkiye'de çok katkıda bulunmuş olmam gereken bir dönem. Türkiye'de eski eserlerle ilgili büyük boşluklar var. O sırada bizde restoratör de az, yetiştiren bir yer de yok. "Şehir Koruma Planı" bir ders konusu bile değildi, sonradan çıktı. İşte o dönemde Türkiye'de ilk kez bu işleri öğrenmiş bir adam olarak ben, 1953'ten sonra oraya buraya çağrılıp fikri alınan biri oldum. Taç Vakfı ne zaman kurulmuş?

— 1976'da.

— Ondan sonra da Türkiye Tarihi Evleri Koruma Vakfı kuruldu (1977). O sıralarda benim hazırladığım "Şehir Koruma Raporları" vardı. Kent, beni hep ilgilendirdiği için Anıtlar Yüksek Kurulu'nda bu bağlamda konuşmaya başladım. Daha önce de deyinmiştik, İller Bankası da o dönem ciddi olarak koruma raporlarıyla ilgilenmeye başlamıştı. Kentlerin imar planları hazırlanırken koruma raporlarının yapılmasını istemeye başladı. Benden önce basit çalışmalar yapılıyordu. Erzurum ve Sivas ile başladım. 1966'da İstanbul'da "Büyük İstanbul Nazım Plan Bürosu" kurulduğu zaman, Anıtlar

Yüksek Kurulu'nda da üye olan Mithat Yenen Bey, İstanbul için bir rapor yazmamı istedi. O zaman İstanbul'un her yerini gezip koruma alanlarını saptadım. Koca koca paftalarda bütün eski sokaklar. Bugün onların yerlerine yapılan gecekondu apartmanları görünce hayıflanıyorum. Ben o eski sokakların çocuğuyum. Şimdi hiçbir şeyden haberi olmayan uzmanlar çıkıyor. Sürekli değişmenin gelişme olmadığı düşüncesinin çoktan yerleştiği bir dünyada 19. yüzyıl düşüncelerini yeni gibi sunuyorlar. Bunlar havuç gibi, toprak üstünde değil toprak altına doğru büyüyen garip yaratıklar.

— *Bu raporları oluştururken, sokak sokak mı geziyordunuz?*
— Evet, sokak sokak, 15 bin hektar dolaştık. O zaman İstanbul'da pek çok semt, Boğaziçi, Üsküdar, ahşaptı, 1970'lerde İstanbul'un eski mahalleleri ahşaptı. O konuda o sırada Türkiye'de belki de olmayan bir uzmandım. Dolayısıyla birçok kurumlara öncülük etmesem bile katkıda bulundum. Doğrusu oralarda çok faydalı olduğumu söyleyemem. İdari işlere karışmadığım için, söylediklerim de fazla uygulanmamıştır.

Restorasyon danışmanlığını Doğan Kuban'ın yaptığı Kazakistan'ın Türkistan şehrindeki (eski adıyla Yesi) Ahmet Yesevi Türbesi (1993).

— Neden?
— Ben grup halinde çalışmayı pek sevmem.

Restorasyon satın alınarak giyilen bir mal değil

— Sizin yurtdışında da restorasyon proje danışmanlıklarınız var. Orta Asya'da yaptığınız iki büyük restorasyon projesi...
— Evet, yurtdışında iki büyük restorasyonda danışmanlık yaptım: Birisi, Kazakistan'daki Ahmet Yesevi Türbesi. Diğeri Türkmenistan'da Merv'de Sultan Sencer Türbesi restorasyonları.

— 1993 yılında danışmanlığını yaptığınız Kazakistan'da Hoca Ahmet Yesevi Türbesi restorasyonu önemli olmalı.
— Ahmet Yesevi, Türk'ün Müslüman olmasında önemli bir ad. Bir Vakıf İnşaat Restorasyon şirketi vardı, ben onun danışmanlığını yaptım. Birkaç yıl. Onlar Ahmet Yesevi Türbesi'ni yaptılar. Ben de danışmanı oldum.

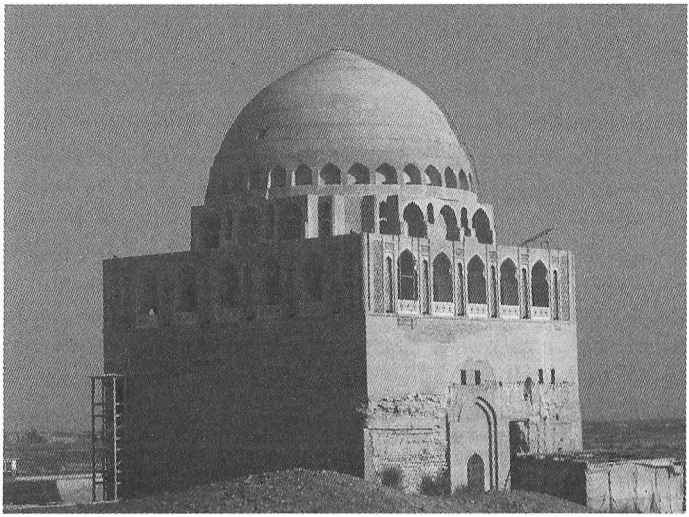
— Özel bir şirket miydi?
— Hayır, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün kendi yapamadığı restorasyonları yaptırmak için kurulmuş, idaresi hükümete bağlı bir şirketti. Onun danışmanlığını yaptım bir süre. O danışmanlık sırasında, şirket tarafından yapılan birçok işin projesini yönlendirdim. Şehzade Camii, Ertokuş Medresesi vb. fakat en önemlisi Ahmet Yesevi Türbesi'ydi. Ahmet Yesevi Türbesi, Kazakistan'da Türkistan (Yesi) kentinde, Özbekistan'ın merkezi Taşkent'e yakındır. Bu çok önemli bir yapıdır, çünkü Ahmet Yesevi, İslam'ı Türklere kabul ettiren belki de Türk İslamı'nın en büyük azizidir.

— Kaçıncı yüzyılda?
— 12. yüzyıl. İlk türbe de o yüzyıldan. Fakat sonra Timur 14. yüzyıl sonunda bugünkü görkemli kubbeli yapıyı inşa ettirmiş. Tipik bir Orta Asya mezar yapısı. Aslında mezar yapısı deyince Müslümanların hoşuna gitmemesi gerek, çünkü

Peygamber mezar sevmiyor, istemiyor. İslamiyet'te aslında mezar pek iyi bir şey değil ama Türkler işin içine girince olay değişiyor. Türkler, İranlılar ve Abbasiler dönemindeki Hıristiyan halife eşlerini de etkiliyor. Sonunda mezar çok önemli bir yapı oluyor. Timur, Hoca Ahmet Yesevi'nin eski türbesi üzerine dev bir türbe yaptırıyor. Bizim camilerin çoğundan büyük. Bu türbeler, Ortaçağ'ın büyük kubbeli yapılarıdır. Türbe bünyesinde büyük bir hanekah bölümü vardır. Türkiye Cumhuriyeti bu restorasyonu yaptırdı. Ben de İslam mimarisi uzmanı olarak o projenin hazırlanmasında sorumlu danışmandım. Orada müthiş bir kış var ve tuğla bir yapı; kubbenin dışta büyük terasları var, özellikle izolasyon sorunları zor. Ben oraya birkaç kez gittim. Rus kökenli Kazaklar sıkı bir kontrol yapıyorlardı. Büyük bir restorasyondur. Büyük bir tuğla yapının restorasyonu, dış çini kaplama sorunları, büyük ve yüksek boyutlar, suya karşı korunma gibi sorunlarla epey uğraştık.

— *Ne kadar sürdü?*
— Beş-altı yıl sürdü. Ben son dönemde bulunmadım.

— *Son halini gidip gördünüz mü?*
— Hayır, en son halini gidip görmedim. Orta Asya'da çok önemli başka bir yapının da restorasyon danışmanlığını yaptım. Yetiştirdiğim bir doktora öğrencim var, Dr. Şirin Akıncı. Onun ortak olarak çalıştığı çok eski bir restorasyon firması vardır. Onun katıldığı Merv'deki Sultan Sancar Türbesi'nin restorasyonunu yapan şirkettir. Oraya da gene Şirin ve yine öğrencilerimden Serpil Avukatoğlu ile birlikte başladık, ben danışmanlık yaptım. Proje kısmen burada hazırlandı. Kubbesi kısmen tahrip olmuş ünlü bir yapıdır. Orada bayağı cesur bir *restitüsyon* (sonradan değişikliğe uğramış, kısmen yıkılmış ya da yok olmuş öğelerin, yapıların veya yerleşmelerin ilk tasarımlarındaki ya da belirli bir tarihteki durumlarının, arşiv kayıtlarından, yapı üzerindeki izlerden, yapıya, yerleşmeye ait çizim fotoğraf gibi belgelerden yararlanılarak anlatı-

Restorasyon danışmanlığını Doğan Kuban'ın yaptığı Merv'deki Sultan Sancar Türbesi'nin restorasyon sonrası görünümü.

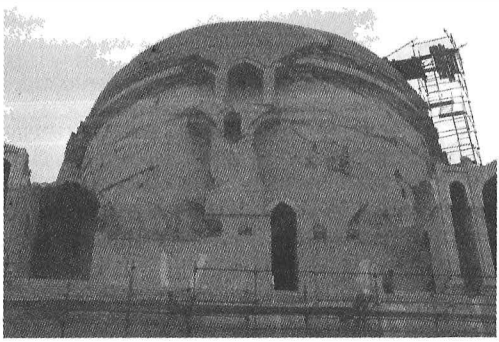
mı) projesi yaptık. Cesur dediğim, daha doğrusu arkeolojik, yapının verdiği verilere dayalı iyi bir *restitüsyon* yaptık ve böylelikle Sultan Sancar Türbesi gerçek mimari biçimini ve karakterini kazandı. Tam bir bütünleme değil. Yapının mimari biçimini anımsatacak kadar. Kuşkusuz var olan, harap olmuş ögelerin verdiği bilgilere dayanarak.

— *O hangi döneme aitti?*
— O da 12. yüzyılda başlamış, Timur döneminde büyümüş.

— *Bu tür restorasyonlarda en zor unsur nedir?*
— En zor sorun malzeme, yani tuğla sorunudur. Bunlar tuğla ve kerpiçle yapılmış binalardır. Çok kalın duvarları var. Merv'deki Sultan Sancar Türbesi'nin hatırladığım kadarıyla 5 metre kalınlığında bir duvarı var, çünkü üzerindeki kubbe 30 metre genişliğinde. Yani Selimiye Kubbesi kadar neredey-

se; dört köşe bir altyapı üzerinde tek kubbe, fakat çift cidarlı ve bezemeli, görkemli bir mimari; altı sağır, koca bir duvar, üstünde de daha güzel kemerli, revaklı bir tambur üzerinde çift cidarlı kubbe var. Üst cidarın profilini tamamlamak zordu. Böyle yapılar çok hassas inşa edilemez. Geometrileri hem karmaşıktır hem de uygulamada küçük ölçü hataları olabilir. Örneğin tambur çevresinde 32 tane kemer olması gerekirken, bazı yerler daha küçük olmuş, 33 kemer çıktı... Yine de çok muntazam yapılmış bir yapıydı. O yapılarda dışarıda, pişmiş tuğla, içeride kerpiç kullanılmıştı. Dış kubbeleri çini kaplı, İran'da olduğu gibi. Çininin rengini, desenini bilmiyorsun, hiçbir belge yok, 12. yüzyılda ne yapmışlar, ne bileceksin? Orada ikinci cidarı yaptığın zaman sırlı tuğladan, bunun üstü ne olacak, kaplama ne renk, nasıl? Merv ve Sultan Sancar Türbesi; Türkmenler için de hassas bir konudur. Ruslar tarafından yetiştirilmiş uzmanları var. Onlarla uzun uzun tartışıldı; "Şu kadarı tamamlansın, kırmızı tuğladan yapalım, bitirmeyelim, yeşil sır yapalım" gibi. Bunlar zaten restorasyonların çözülmesi olanaksız sorunlarıdır. Sonunda estetik bir seçim sorunu vardır. Fakat temel geometrik tasarım esastır.

— *O döneme yakın benzeri örnekleri yok mu?*
— Yok. Bu boyutta ve konumda bir yapının restorasyonu tahminle olmaz.

Merv'de Sultan Sancar Türbesi restorasyon sırasında.

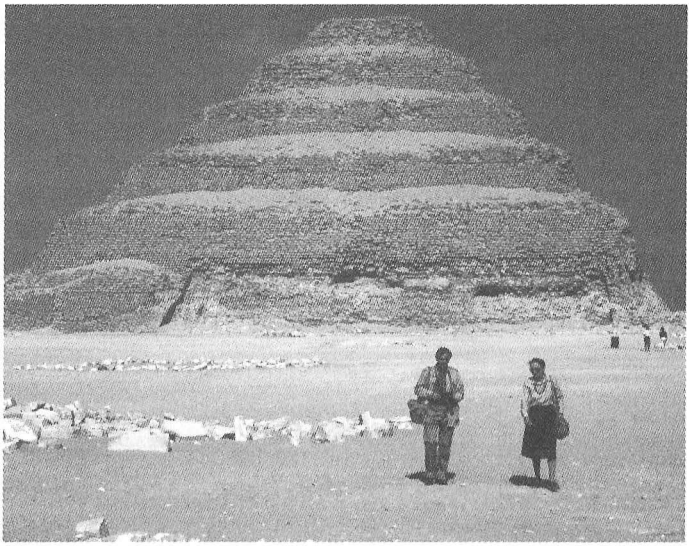
— O dönemde kullanılan çiniler nasıl?
— 12. yüzyılda yeni başlayan bir dönem, görsel kayıt diye bir şey de yok. Çini Timur dönemi olabilir, daha sonra da olabilir. Dolayısıyla yazılı belge olmadığı zaman öznel yorumlar olur. Tarihi paralellikler öğreticidir. Yine de bilgisi, yargısı ve zevki önemlidir. Doğru seçilmiş bir restoratör analiz ilkelerini, teknik koşulları bilir. Fakat yeteneksiz ve duyarsız bir mimar olabilir.

— Neye karar verildi en son?
— İkinci cidar yok olduğu için kubbe üzerinde bir veri yoktu. Karar Türkmenlerin istediği gibi tuğla kaldı. Projeler burada olduğu için, gelen Türkmen uzmanlarla soyut olarak tartıştık. Uygulamanın son aşamasını görmedim. Fakat Serpil Avukatoğlu adlı yetenekli, eski öğrencimiz olan bir restoratör uygulamanın sonunu getirdi.

— Peki, bu durumlarda karar verecek kişi sonuçta çok önemli değil mi?
— Burada nihai karar mal sahibinin yani Türkmen uzmanlarındı. Fakat nihai sorumlunun mimarlık tarihi bilen, dönemin estetik kaygılarından haberi olan, yetenekli biri olması gerek. İslam Ortaçağı ile haşır neşir olması gerek. Bir yerde pratik biter, tarihi sezgi ve felsefe işin içine girer. Teknik olarak bildiğini yaparsın. Ama sıra tamamlamaya geldiği zaman "hepsini mi tamamlasak, yeniden mi yapsak, bir parçasını yapıp bir parçasını bıraksak mı" gibi böyle birtakım sorunlar yaşanır. Hiçbir restorasyon durumu birbirine benzemez. Her yapı nasıl birbirinden farklı olursa, her yapının restorasyonu da farklı olur. Restorasyonun teknik bir yönü var, malzemeye ilişkin. Bundan 500, 600, 1.000 sene evvel kullanılan malzeme ile bugün yeniden kullanılan malzeme kimyasal olarak aynı olsa bile, o sırada kullanılan taşın ocağını bulmazsan, başka ocaktan başka cins dokulu bir taş çıkar. Aynı tuğlayı elde etmek mümkün olmaz. Harcı kimyasal olarak benzer; ama yine yüzlerce yıl yaşamamıştır.

— Aynısı olmalı mıdır gerçekten?

— "Aynısı olmalıdır" diye bir şey söz konusu değildir. Kaldı ki bu özellikle önemli yapıtlarda uluslararası anlayışa aykırıdır. Yapılan müdahale temelde belirli olmalıdır. Uyum önemlidir. Yapının özgün karakterini yok etmemelidir. O nedenle de bazen tamamlanmaz. Önemli olan, kalan her özgün ayrıntıyı korumaktır. Kimisi restorasyonu, "eskisinin aynısını yapmak" şeklinde, 19. yüzyıldaki gibi düşünebilir. Öyle düşünenler hâlâ var; kimisi "ana şekil önemlidir, malzemesi önemli değildir" diye düşünebilir; kimisi, "en ufak yapı detayı önemlidir" der. Bazen arkeologların etkisiyle, müdahale çok sınırlı olur, çünkü 1.500 sene önce yapılmış olan bir şeyi yeniden yapmaya kalkmak saçmadır. Efesos ayağa kaldırılamaz. Zaten buna kimsenin gücü yetmez. Şimdi kalktılar Çorum'da Hattuşaş'ın duvarlarını ihya ettiler, kerpiçle yeniden yapmışlar. Duvarların Alman Arkeoloji Enstitüsü Müdürü Rudolf Naumann tarafından yapılan *restitüsyon*'u önerileri vardı, onlara uygun olarak binaları yeniden yapmışlar. Şimdi, milattan önce 2.000 senesinde yapılmış ve sadece alttaki taş temeli kalmış bir kerpiç yapının tamamlanması gibi bir olay, sonsuza kadar tartışılacaktır. Öte yandan bu işten anlamayan bir adam için, özellikle politikacı ise, Çorum'da Hitit yapılarının veya surlarının ihya edilmiş olması çok önemli olabilir. Bilmeyenler de, "Vay canına ne ilginç" diyebilirler. İstanbul'da hükümet ve belediye öyle istiyor diye surların bir kısmı, ihya edildi vaktiyle, yeni yapılmış gibi oldu. Ben, "Yahu yeniden surları inşa ettik, düşmana karşı İstanbul'u mu savunacağız" diye alay etmiştim. Yine de bunlar yaygın tavırlardır. 19. yüzyılda bu işin temellerini atan çok önemli bir gotik uzmanı Viollet Le-Duc, yapıları yeniledi, tamamladı, hatta olmayan yapıları kendisi gotik üslupta ihya bile etti ama bu geçen yüzyıldaydı, şimdi kabul edilen bir tavır değil ama hâlâ yapılıyor. Avrupa'nın kendi kendini eleştirerek, "Artık böyle yapmayalım" dediği şeyleri, şimdi yapmıyoruz. Avrupalılar bu işe erken başladıkları için yapıları hâlâ bakımlı. O zamanlar şimdiki ilkeler yoktu. Saraylar, surlar sanki yeni yapılmış

Kahire'de Ağa Han Semineri sırasında Sabiha Hanım'la Mısır Piramitleri'nde.

gibi. Geçen yüzyıl yapmışlar ama Ortaçağ yapısı. Biz bugün Çorum'da yaptık. Almanlar "evet" dediği için de kimse ağzını açmadı. Şimdi İstanbul surları için kıyamet koparanlar Hattuşaş için ağızlarını açmıyorlar. Biz Türkiye için genel bir karar mekanizmasına ulaşamadık. Bunda cahil hükümetlerin rolü birinci derecede.

— *Ne yapmak lazım?*

— Bunun formülü yok. Bu bir genel kültürel tavırdır. Restorasyon satın alınarak giyilen bir mal değil. Bu, insanın kafasına, kendi genel kültürünün parçası olarak yerleşen bir tavır ve bizim restoratörler de dahil, çoğunluğun kafasına yerleşmemiş bir tavır. Restoratörler doğrusunu da söylese olmuyor, çünkü söz dinletemiyorlar, bu restorasyon sorunu kültürün en üst seviyesidir; tarihe saygı duymak, tarihten haberi olmak, tarihi bugünde yaşatmak için evvela

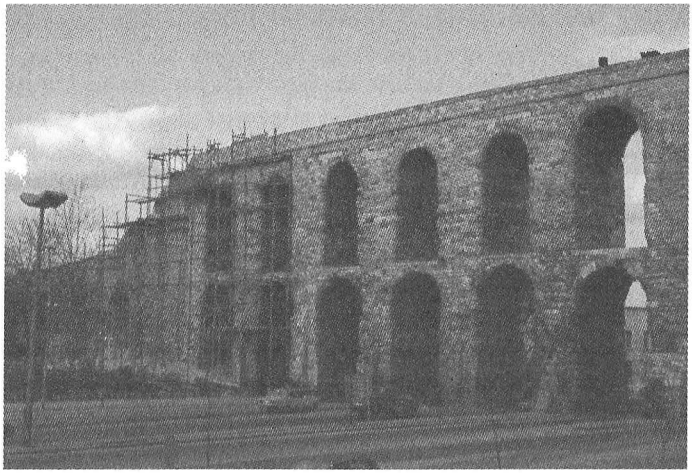
bir karara varmak, ondan sonra bu kararı yerine getirmek için işin uzmanı, estetiğe duyarlı insanlarla işbirliği yapmak, onların emeklerini karşılamak ve bunu sıradan işlerden ayırmak gerek. Kültürel tavırlar Türkiye'de yok, her şeyden yağ çıkarmaya kalkışan yağmacı müteahhitlerde hele, hiç yok.

— *Türkiye'deki restorasyon çalışmalarımıza dönersek...*
— Benim bu alanda en önemli çalışmam 1966-76 yılları arasındaki Kalenderhane Restorasyonu oldu, arkeolojik araştırmalarıyla birlikte on yıl.

1998'de Sait Halim Paşa Köşkü'nün restorasyonunda danışmanlık yaptım. 1995'te, Tansu Çiller'in başbakanlığı döneminde çıkan sır dolu yangında yalının büyük bölümü kül oldu. Daha sonra da özel bir iş olarak benim eski öğrencilerle birlikte Hasip Paşa Yalısı'nın restorasyon projesine danışmanlık yaptım, onaylandı. (Mimari açıdan 20. yüzyılın başında, "dünyanın en güzel konutu" kabul edilen Hasip Paşa Yalısı 1972'de yanmış, yangının ardından uzun yıllar restore edilmemişti.) İnşaata başlarken, sahibi öldü. Oğlu, mimar ile anlaşamadı. Garip, yasal olduğu şüpheli bir kararla başka bir mimar yaptı.

— *Bunların içinde içinize en çok sinen hangi çalışmanızdır?*
— Birçok yapının danışmanlığını yaptım, küçük veya büyük. Onların bazıları iyi oldu; Kalenderhane bilimsel, iyi ve önemli bir restorasyondur; Sait Halim Paşa bence mükemmel bir restorasyondu. İçini şimdi nasıl kullanıyorlar bilmiyorum ama...

— *Alt katı restoran, üst katlar da otel olarak kullanılıyor.*
— Ben bu konuda ikircikliyim. Her zaman bu bezeme bulunmaz. Orada 19. yüzyılın ikinci yarısındaki sayısız teknikler vardı. Ben restorasyon pratiğinden uzak kalmadım. Valens Su Kemeri'nin danışmanıydım. Şimdi Anemas ve Tekfur Sarayı restorasyonlarını yapan doktora öğrencile-

Restorasyon danışmanlığını Doğan Kuban'ın yaptığı Valens (Bozdoğan) Su Kemeri (1988).

rimden Dr. Şirin Akıncı'ya danışmanlık yapıyorum. Türkiye'nin halini unutup çay bardağında fırtına çıkaran tartışmalar oluyor.

— *Tartışma konusu ne?*
— Surların restorasyon uygulamaları üzerine. Ama bu konuda yayınlarım olduğu için bunun ayrıntılarını bu kitaba doldurmak anlamsız. Ben hep surların parklar içinde düzenlenerek arkeolojik alanlar gibi kalmasını, fazla restore edilmemesini düşündüm.

— *Neden restore edilmesini istemediniz?*
— O surların çok karmaşık estetik sorunları var. En zor karar verilecek konu. Surlar 1.500 yıllık yamalar taşıyor. Surun doğru dürüst bir tümel rölövesini yapsınlar razıyım. Röloveler olsa ve kentle ilişkileri doğru tanımlansa belki nasıl koruma yapacağımızı daha iyi biliriz.

Kötü restorasyon eleştirisi

— Esma Sultan Yalısı'nda da camdan bina yaptılar dış yüzeyi koruyarak, onu nasıl değerlendiriyorsunuz?
— Bütün bunlar olabilir, bir yapıyı yeniden kullanmaya karar verirsen, başka çare yok. Benzer bir öneri gene Anıtlar Yüksek Kurulu'ndan onaylı Tekfur Sarayı'nda da var: "Binaya hiç dokunmayalım, ama içini kullanalım." "Nasıl kullanalım? Örneğin çelik ve cam bir konstrüksiyon yapalım, duvarlara dokunmayalım" dendi. Bence yanlış değil. Dünyanın her yerinde var. Leoh Ming Pei, Louvre Sarayı'nın göbeğine, camdan piramit yaptı. Kimse ona bir şey demiyor. Herkes, "Ne güzel" diyor. Bugün Topkapı Sarayı'na benzer bir şey yapamazsın, kıyamet kopar. Ama Fransızlar kıyamet koparmadı.

— Bir de şimdi yine çok tartışılan Balat Projesi var, UNESCO*'nun desteklediği.*
— O yüzeysel bir proje: "Bakın buraların değeri var, iyidir. Siz burada oturun. Gelin size biraz para verelim de bunları restore edin" dediler. Başlangıçta Balat Projesi'ne orada oturanlar hiç katılmadılar. Çünkü bu proje, "Çatıyı tamir edelim, dışını boyayalım" şeklinde bir programdı. Binalarda abdesthane yoksa çatısını yaparsan, yüzünü de boyarsan bunu halk anlamaz. Yine de yavaş yavaş halk, yapıldıkça bunun eskisine göre daha iyi olduğunu öğrendi. Sanırım giderek daha kapsamlı bir çalışma yapılıyor. Orada ciddi insanlar var, çalışıyorlar. Her yardım önemlidir. Eğer toplumun idarecileri bunlara inanırlarsa, bütçeden para ayırırlar, halk da giderek aydınlanır.

— En büyük sıkıntı parasal mı?
— Büyük ölçüde öyle. Bir zamanlar Amsterdam'da sen evini eskisi gibi korumaya ve öyle yaşamaya razı olursan, devlet ya da belediye yüzde 80'ine kadar kredi veriyordu. Bu parayı verirsen bizde de herkes korur. Yüzde 50'sini versen belki gene yapar; ama hiç para vermeden, "Evini koru" dersen, korunmaz. Giderek yok oldu eski kent dokuları.

— Eski mahallelerde kente yeni göç edenler oturuyor.
— Çünkü ucuz. Eski evleri yakıp arsalarını otopark yapanlar da çok. Bazen o kadar güçlü ki otopark mafyaları, o mahalleye girmeye bile korkuyor belediye başkanları. Restorasyon sorunu çözümlenmiş bir sorun değil.

— Avrupalılar çözmüş görünüyorlar bu sorunu?
— Avrupa'da tarihi kalıntı bize göre çok fazla. Ama, "Dur bakalım bir inceleyelim, ne yapabiliriz" diye bilimsel bir davranışları var. Biz hemen, "İhaleye çıkaralım, restore edelim" diyoruz. Kim edecek? Türkiye'de Ortaçağ'daki yapılar için ciddi bir restorasyon yapılmadı. Yapılanlar çok kötü.

— Çırağan Sarayı'nın restorasyonuna karşı çıktınız neden?
— Karşı çıkmak değil. Kötü restorasyon eleştirisi. O saray tartışmaları yapılırken, bir sempozyum yapılmıştı. Ben demiştim ki, "Saray, saraydır; muhallebici dükkanı ya da köşk değildir. Sarayı saray yapan; zenginliği, malzemenin, işçiliğinin, bezemenin, tasarımın zenginliğidir. Dolayısıyla ya saray gibi restore edilir ya edilmez. Avrupa'da da harpten sonra, örneğin Münih Sarayı'nı yeniden restore ettiler. Birebir! Ama belki yirmi yıl çalıştılar, laboratuvarlar kurdular. Bizdeki Çırağan Sarayı için o kadar paraları yoktu, dolayısıyla Sultan Abdülaziz'in yaptırdığı gibi yaptıramıyorlar. Kötü bir malzeme, kötü bir işçilik ile zevksiz birtakım adamlara yaptırdılar. Halbuki Çırağan Sarayı restorasyonu demek, eğer öyle bir şeye cesaret ediyorsan, aynı nitelikte yapmak demek. O parayı bulmak gerek.

— Ne yapmak lazım o zaman, hiçbir şey yapmamak mı?
— Hiçbir şey yapmamak değil tabii. Bir imparatorluk sarayını hiçbir şey yapmadan bırakamazsın, en azından hava etkilerine karşı koruman lazım. Ama sarayı kullanmak için yanına para getirecek bir otel yapıldı. Tabii çok büyük bir hata. Sarayın bahçesine saraydan büyük bir bina yaparsan bu, "korumadan hiçbir şey anlamıyorsun" demektir. Çünkü sa-

ray, bahçesi ile saraydır. Şimdi bakıyorsun, Çırağan Sarayı'nın yanında bir de otel var; Çırağan Oteli. Topkapı Sarayı'nın içine de yapsınlar o zaman. Niye yapmıyorlar? Yapsınlar, düşünenler de var zaten.

— Benim aklım bir de Haliç'in tam karşısındaki Sütlüce Mezbahası'na takılıyor.

— Ben canım sıkılacak diye gitmedim. Anlattıklarına göre bir felaket. Ama görmeden konuşmayayım.

— Bir kültür merkezi yapmaya çalıştılar, şimdi bir hayalet yer olarak öylece duruyor.

— İşlev seçmek zordur. Koç, daha küçük bir şey yaptı; müze, ama o güzel yaptı. Şöyle bir sorun var Türkiye'de: Diploma ya da unvan bir kredi kartı değildir. İdare giderek daha cahil adamların eline geçtikçe, onlar da kendilerine uygun hocalar, cahil restoratörler, teknisyenler buluyorlar. Buldukları da genelde, "Sen ne istersen yapalım abi" diyenler. İçlerinde, "Bu bilimsel olarak doğru değil, tersini yapalım" diye tavsiyede bulunan olduğunu sanmıyorum. Zaten öyle olanlar seçilmiyorlar. Dünyanın her yerinde olduğu gibi bizde de diploma arkasına saklanmış bir sürü ne idüğü belirsiz uzman var. Gelişmiş kavramlar, gelişmiş öğreti, gelişmiş mimarlık tarihi ve gelişmiş patron olmadığı zaman; gelişmiş bir restorasyon da olmaz.

— Bir de burada sorun, sizin değindiğiniz gibi rant problemiden kaynaklanıyor değil mi?

— Gayet açık. Rant problemi. Türkiye'de yapı alanındaki kötülüğün başında insanların hiç çalışmadan para kazanma arzuları geliyor, en kolay iş yapabildikleri alan da inşaat alanı... İnşaata açılmayan bir yeri inşaata açtığın anda sıfırdan milyarlar, trilyonlar kazanılıyor. Öyle olunca, azgelişmiş bir toplumda, "Güzel şöyleymiş... İyi böyleymiş" gibi ölçütlerden daha önce para kazanmak isteği geliyor. Başta politikacılar olmak üzere, bu olayı kontrol edenler ve onlara yaman-

mış olan rant erbabı, Türkiye'nin kentlerinin gelişmesinin yapı ile ilgili her şeyin, ormanların, parkların icabına baktılar. Hücum ettiler çekirge gibi toprağa...

— *Antalya Yat Limanı da yine üzerinde durduğunuz konulardan biriydi.*

— Antalya Yat Limanı'nda daha iyi bir kontrol vardı ve Antalya Yat Limanı'nda kalan yapılar restore edildi. Yeni bina pek yapılmadı. Tesadüfen ona çok dokunmadılar. Başka uygulamalarla karşılaştırdığın zaman, en iyi korunmuş alanlardan biri olarak kaldı. Çelik Gülersoy da restorasyonlar yaptı. Çelik Gülersoy, meraklı ve namuslu bir adamdı. Yeni, zengin şeyler yapmaktansa, eskiyi koruyarak bir şeyler yapmaya çalıştı. Yanında çalıştırdığı restoratör, mimarlarla beraber çok iyi olmasa bile, yine de Türkiye'de en azından rant peşinde koşmayan bir restorasyonun bazı örneklerini yaptı: Yeşil Konak'ı, Soğuk Çeşme Sokağı'nı, Kariye ve çevresini yaptı, oradaki ahşap evleri restore etti. Ve bütün belediye başkanlarından çok sınırlı olanaklar ve uygar bir davranışla İstanbul'da tarihi koruma olanağı olduğunu gösterdi.

Köylü belediyelerin ilk kurbanlarından: Çelik Gülersoy

— *Sizin bir de Turing Otomobil Kurumu'nda Yönetim Kurulu Üyeliği'niz var.*

— Evet, Çelik Gülersoy'un TTOK Genel Sekreteri olduğu dönemde Yönetim Kurulu'nda üye oldum. Reşit Saffet Atabinen'in yanında yetişen Gülersoy çalışkan, yetenekli, çok okuyan ve yazan görgülü bir İstanbul efendisiydi. Onunla iyi dost olduk. Restorasyon konusunda yaptığı uygulamalar tartışma konusu olsa bile, bugün onun yaptıklarından başka İstanbul'da korunmuş bir tarihi sokak yoktur.

Ayasofya'nın arkasında Soğukçeşme Sokağı, Kariye Camii çevresi bunların başında gelir. Sultanahmet'te Yeşil Ev, Çubuklu Hıdiv Köşkü, Fenerbahçe Parkı, Yıldız Parkı'ndaki ve Emirgan Parkı'ndaki köşkler onun İstanbul'a hediyeleridir.

Çelik Gülersoy Ayasofya Müzesi Müdürü Feridun Dirimtekin'le birlikte Turing Otomobil Kulübü'nde bir toplantıda.

O dönemde Safranbolu'da Asmazlar Konağı restorasyon projesini Prof. Muzaffer Sudalı, Prof. Nezih Eldem ve ben hazırladık. Rölöve ve restorasyon projelerinde yardımcılar Kani Kuzucular ve Engin Özden idi. Uygulamayı da onların sınıf arkadaşı Mustafa Pehlivanoğlu yapmıştı.

Hâlâ Safranbolu'nun en iyi oteli olan yapı, Eldem tarafından yeniden planlanarak restitüe edilen yatak katına Çelik Bey'in müdahale etmesiyle onunla aramızda kırıklığa neden olmuştu. Fakat Gülersoy giderek yok olan bilinçli ve uygar bir aydın örneğiydi. İstanbul'a o kadar şey armağan etmiş olan Gülersoy, köylü belediyelerin ilk kurbanlarından biri oldu.

— Pierre Loti'nin etrafında yapılanları nasıl değerlendiriyorsunuz?

— Onlar güzel değil. Şöyle bir sorun var: Restoratörler, "Biz her şeyi yaparız" sanıyorlar. Restoratör kötü bir mimarsa hiçbir şey yapamaz. Hiç restoratör olmasan da, "Bu binanın aynısını yapacaksın" deseler, "Peki haklısın aynısını yapaca-

ğım" dersen, lise mezunu bile olsan, iyi bir usta bulduğun zaman orada gördüğün şeyin aynısını yapabilirsin. O da kabul edilebilir bir restorasyon olur, ama kötü bir mimarsan, "ufak tefek değişiklikler" türünden müdahaleler çok çirkin olabilir. Restorasyon sorunu, Süleymaniye Camii'nde başka, içi değişecek ahşap bir binada başka, içine hamam, lokanta konacak bir kervansarayda başkadır. Yani burada genellikle tehlikeli olan şey; mimarlık tarihi bilmeyen mimarlarla, kötü mimar olan restoratörler. Bunların yaptıkları her şey kötü olabilir. Bir de para kazanma derdi oldu mu, orada her şey biter. Her şeyi batırmak için üç tane faktör.

— Türkiye'de herhalde bu üçü de geçerli.
— Evet, iyi mimar olmayan restoratörler, tarihinden habersiz mimarlar ve para öncelikli kararlar.

— Nasıl bir denetleme sistemi kurmak lazım, doğrusu nedir, ne yapmak gerekli?
— Bilmiyorum. Türkiye'de bürokrasinin hali Bekri Mustafa'nın mahalle imamı olmasına benziyor. Türkiye tarihi miras açısından çok zengin. O mirasın tarihi yazılmamış, az biliniyor. Kentlerde yeterli envanter yapılmamış. Çok hızlı gelişme içinde "herkes uzman" oldu. Restoratörler, mimarlık tarihini iyi bilmiyorlar, mimarlar hiç bilmiyorlar. Devlet her şeye burnunu sokup ehliyetsiz adamları işlerin başına getiriyor ya da kurul üyesi yapıyor. Belediyelerin korumayla ilgisi yok. Zengin kentlerin çoğu geçmişlerini yok ettiler. Sonuçta, iyi örgüt kurulacak, iyi örgüt kurulması için "iyi örgüt kurulma yasası" çıkacak, adamların belirli bir kültüre sahip olmaları ve koruma gerektiğine inanmaları gerek. Böyle hükümetler gökten gelmiyor.

— Bu konuda sivil toplum örgütlerinin rolü olabilir mi?
— Sivil toplum örgütü de çıkmaz, nereden çıkacak? Doğrudan doğruya yasa ile kurulmuş ve sorumluluğu olan bir örgüt bu işi halledemezse, kırk yılda bir araya gelen birkaç

amatör, sorunları halledemez. İçlerinde tesadüfen bir-iki tane bilinçli, bilgili adam olabilir; ama iyi niyetli, fakat dünyadan habersiz insanlar var, bir araya geldikleri zaman bir şey çıkmıyor. Eksik çok, bir kez bilimsel tarih yazılmamış, envanter yapılmamış, devlet hiçbir zaman değer vermemiş, Avrupa'ya bakarak örgüt kurmuşsa da o örgüte gereken yardımı yapmamış, "Eski eser korunsun" demiş, ama kimseye yardım etmemiş. Hiçbir yerin doğru dürüst kadastrosu çıkarılmamış, rölövesi bitirilmemiş. Bir yapıyı birisine ihale ediyorsun ve ondan proje istiyorsun. Bunun sonucu iyi olmaz. Yani aslında bizde sözü bol içeriği boş, sayısız örnek var. Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçmek devrimle olacak şey değil. Birçok alanda daha geçemedik!

— *Bu konuşmalar genellikle umutsuzluk verici.*
— Hemen olacak bir şey değil, zaman içinde umut artabilir.

— *Nasıl çözülecek?*
— Kafanı duvara çarpmadan çözülmüyor. Kültür düzeyi yükselmedikçe, ki o da bugünden yarına düzelmiyor, sonuç iç açıcı olmaz. İster eski eser, ister bilim, ister politika...

— *Peki, o zamana kadar elimizde ne kalacak?*
— Şimdilerde daha fazla restore edilen, korunan bina var. Yasa kendine göre güçlü de, zayıf da, yozlaştırılmış da olsa, toplumun genel kültür düzeyi yükseldikçe yapılanlar da daha çok korunuyor. Örneğin bir "Boğaziçi Yasası" var. Fakat Boğaz'da her taraf delik deşik edildi, inşaatlar yapıldı. Oysa inşaat yasağı vardı. Boğaziçi'nde korunacak birtakım korular, yeşil alanlar vardı. O yeşil alanlar da, yer yer parçalandı, özellikle ormanlar çok bozuldu. Yine de Boğaz'ın iki yakasında, yarım yamalak da olsa eski korular, saray bahçeleri korundu. Beykoz, Paşabahçe tepeleri doldu; ama oraları zaten çok yeşil değildi. Yeşil alan adı altında koruların sınırları az çok duruyor. Yasa konunca bazı sonuçlar alınıyor. Her şeyin uygulanma şansı toplumun kültürü parametresiyle çarpı-

lacak. Sözde demokrasi gibi. Çok büyük bir ülke, çok mirası var. Bence bu "bir dokun bin ah dinle" konusunu bırakalım. Yarım yüzyıllık uğraşımı burada anlatamam.

Türkiye'de koruma planları askerdeki "teftiş fırçası"na benzer. Teftiş fırçası hikayesini biliyor musun?

Askerin "teftiş fırçası"

— Bilmiyorum.

— Büyük komutanlar teftişe geldikleri zaman, erlerin çantalarına birer tane diş fırçası koyarlarmış, "dişlerini fırçalıyor" görünsün diye. O çağda önemli bir uygarlık gösterisi, Mehmet'in fırçası varmış, teftiş günü, "Aç! Çıkar! Göster bakalım şu çantanı" demiş komutanı. O da açmış, temiz, muntazam, düzenli, içinde bir de diş fırçası var: "Söyle bakalım, ne işe yarar bu" demiş. "Efendim bu teftiş fırçası" demiş. İşte bizim koruma planları da "teftiş fırçası"na benzer. Benim yaptığım hiçbir koruma planı uygulanmadı. Bütün o korunacak alanların hepsi yok oldu. Ahşap İstanbul yok oldu tümüyle. Benim korunması gereken yerler dediğim yerin yüzde 100'e yakın kısmı yok artık.

— Neden, hem çalışma yaptırıyorlar hem uygulamıyorlar, anlamak mümkün değil.

— Türkiye'de bir sürü böyle şeyler yapılıyor; çünkü biz modern bir memleketiz ya! Dışarıda bakıyorlar, "Aaaa! Eski eser de korunuyormuş" diyorlar. "Hadi biz de bir tane yapalım..." Genel müdürlük, bakanlık kimilerine iş dağıtıyor. "Avrupalı koruma planı yaptırıyor. Biz de koruma planı yaptıralım." Yapacak adam önemli değil. İyi ya da kötü üniversitede iki-üç adam var. Plan yapılıyor, sonra rafa kaldırıyorlar. Çünkü güçleri dışarıda böyle bir mekanizmanın çalışmasını kontrol etmeye yetmiyor.

— Bu kadar emeğin bir şekilde yok olması nasıl bir duygu, ne hissediyorsunuz?

— Her şey heba oluyor büyük ölçüde. Türkiye'de eski kentlerin yok olması da bu genel cehaletin bir göstergesi. Cahiller için özel bir durum değil. Gelişmemiş bir toplumun üyesi olmak zor. 21. yüzyılda yaşıyoruz ama oradaki birtakım nesnel kabuller, toplum tarafından henüz anlaşılmış değil. Cahil politikacılar toplumu suya götürüp susuz getiriyorlar. Demokrasi, özgürlük, öğretim hikaye. Her şey sonunda gerçek içeriğinden uzaklaşıp, rutin bir etkinlik haline dönüşüyor. Sonunda üniversiteyi de, eğitimi de o hale getirdiler. Osmanlı'nın mirası bu: Azgelişmiş bir toplum. On yaparsa doksan bozuyor. Hakkından gelemiyor hiçbirinin ve arada bir de eski hastalıkları tekrar ediyor. Biz 1/10 performansla çalışıyoruz. Bir de belimize sarılıp geri çekenler var.

— Siz bir projeyi, çalışmayı yapıp bırakıyor, ardından yolunuza devam ediyorsunuz anlaşılan.
— Dosyayı kapatıyorum, dünya ile ilgim çok fazla, çok şeyi merak ediyorum... Çok şeyle aynı anda uğraşabilirim. Örneğin üç-dört kitap üzerinde çalışıyorum. Onlar benim için, şu anda, daha önemli eski yazdıklarımdan. Bir dönemde öyle yazmışım; yanlışsa yanlış, doğruysa doğru, düzeltirler ama ben oturup boyuna kitaplarımı mükemmelleştirmeye çalışmam, düşündüklerimi yazıya dökerim. Ben "mükemmelci" değilim. Doğrucu Davut'um ama "mükemmelci" değilim. O sırada doğru bulduğumu yazıyorum. On sene daha yaşarsam, durup "bunu düzelteyim" demem. Sonsuza kadar eski kitaplarımın kalacağını falan da düşünmüyorum. Bir dönemde düşündüklerimi söylemişim; makale de olabilir, kitap da olabilir. Ondan sonra o değişebilir, tersi de olabilir. Ben tersini söylediler diye yeniden oturup yazı mı yazacağım? Yazdım, geçti. Şimdi söyleyeceğim daha bir sürü şey var, eskilerle ne diye uğraşayım! Öyle bir âdetim yok, yani bir şeyin sonsuza kalması gibi dertlerim yok benim. Okuyorum, her şeyin değiştiğinin farkındayım. İyiye ya da kötüye. Okumak bitmiyor, o kadar çok yayın var ki! Hangi filozofu okuyayım, hangi *linguisti*, Max Weber'i mi, bugün yazanları mı okuyayım, hangi dini inceleyeyim, ne yapayım? Bununla başa mı çıkılır?

— O yüzden, "Yürüyorum yolumda" diyorsunuz.
— Evet, öğreniyorum, dünyayı inceliyorum, ondan sonra kafamı çalıştırıyorum, geçip gidiyorum; işte o kadar. Büyük gerçekler yarattığımı filan da iddia etmiyorum! Bugün gerçek bulduğumu söylüyorum ama "bu tam gerçek" gibi düşüncelerim yok! Hatta, "Kendinden sürekli emin olmak bir budalalıktır" diye düşünürüm.

— Ortak çalışmaya, takım ruhuna inanmaz mısınız?
— Şimdi yaşlandığımdan gençleri teşvik için ortak çalışmaya inanıyorum. Ama takım beni ilgilendirmiyor. Takımla asıl kendi yapacağın çabadan daha fazla çaba göstermen gerek insanları bir arada tutmak için. Sonra herkesin temposu, zekası, yeteneği farklı. Takım halinde çalışmak bana zor gelir. Sadece mimari yarışmalarda bir-iki arkadaşla uyum içinde çalıştım. Yine de yanımda çalıştırdım birçok insanı, ama kararları kendim verdiğim zaman, o zaman sorun çıkmazdı. Kendi asistanların veyahut da öğrencilerin çalışırsa genelde iyi olabilir. Ama takım halinde deyip de herkes kendisini aynı değerde hissettiği zaman, öyle olmaz. Onda şans az. Daha doğrusu bende o eğilim yok.

— "Birlikten kuvvet doğar" sözüne ne diyorsunuz?
— Ben de şimdi onu diyecektim. Benim sözünü ettiğim çalışmalar bilimsel çalışmalar. O noktada seksen tane düşünce olmaz, bilimsel ise bir tane olur. Bazı alternatifler de düşünebilirsin. Bilimde ortak bir iş zor. Benim tabiatım öyle. Şimdi biraz değiştim. Gençlerle birlikte bir şeyler yapmaya uğraşıyorum; pek çok iş yapmak istediğim için hiç olmazsa bazıları ortak olsun diyorum. Bir de yaştan kaynaklanan, hani "bir şeyler söylüyorum başkalarına da kalsın" türünden endişelerim var. Ama yine de çok fazla ortak iş yapmak fikrinde değilim, kendi işimi kendim yaparım.

ALTINCI BÖLÜM

Bir Doğan Kuban Portresi

İnsanın yarattığı her şeyle ilgiliyim ben. Gerçek aydın da bence budur. "Ben şunu bilirim, başka şeyle ilgilenmem" değil. İnsanın, toplumun yarattığı her şeye; sanata, düşünce ürünlerine karşı ilgisi olmalıdır. Hiçbir şeye karşı kapalı olamayan bir adamdır gerçek entelektüel. Dolayısıyla, "Ben müzikten anlamam, tiyatroya gitmem, tarih beni ilgilendirmez" derse, o adam tam entelektüel değildir. Entelektüel adam, dünyada yaratılmış hiçbir şeye karşı kayıtsız kalamayan adamdır. Dünyaya merakla bakar ve heyecanlanır.

Sabiha Hanım Doğan Kuban'la, Pisa'da, Arno Nehri kenarında (1955).

Aptallığa tahammül edemem

— Şimdi, "İlk ne zaman ağladınız" diye sorsam size; yetişkin olduktan sonra çok etkilendiğiniz, bir olayı anlatsanız?
— Benim annem bana "gözü yaşlı" derdi. Çünkü en ufak bir şeyden duygulanırdım, gözlerim yaşarırdı çok. Onun için "gözü yaşlı"ydı benim adım ve o gözü yaşlılık bütün ömrümce devam etmiştir az ya da çok. Tabii giderek insan katılaşıyor bazı şeyler artık gözünü yaşartmıyor ama yumuşak bir kalbim var.

— Ama şimdiye kadar anlattıklarınızdan insanın aklında nesnel, mantık ve bilimsel düzlemden ayrılmayan bir portre çizdiniz...
— Bunun gözü yaşartan yumuşak kalplilikle ilgisi yok. Duygusallık biraz kalmıştır. Okurken, hatta basit filmlerdeki duygusal sahnelerde de gözlerim yaşarır; bana dokunan bir hikaye, bir şiir... En bilinçli olarak gözlerimin yaşardığı bir olayı lisede yaşadım; Bergson'un tercümesini okuyordum lisenin son sınıfında. Mustafa Şekip Tunç çevirisi. Bergson'un *Yaratıcı Tekamül* kitabının "Hayatın Tekamülü" bölümü. Bergson şiir dolu bir filozof. Oradaki dünya imgesi, yaratılış vb. gibi şeyleri okurken çok heyecanlandım, gözlerimin yaşardığını hatırlıyorum. Genelde sinema, tiyatro, şiir, müzikten heyecanlanan biriyim. Annem de babam da öyle insanlardı. Özellikle edebiyat, tarih onları heyecanlandıran konulardı.

— "Oğlan anneye çeker" derler, siz de anneniz Vahide Hanım'ın duygusallığını aldınız herhalde...
— Ondan geçmiş; babam da öyleydi belki, çünkü adımı Doğan koymuş. Niğbolu Kalesi'nin kumandanı Doğan Bey'den,

Yıldırım'ın ünlü kumandanı. Annem de anlatırdı; Yıldırım gelmiş, gece sura yaklaşmış, "Bre Doğan, bre Doğan" diye bağırmış kumandanına geldiğini anlatmak için. Böyle hikayeler beni çok duygulandırırdı; biz hep tarih ve şiirle beslendik çocukken. Annem, babam böyle şeyleri severlerdi, sonra kardeşim doğduğu zaman da onun adını "Yıldırım" koydular. Babam, tarih okuyan, bilen bir adamdı. Askerdi, tarih severdi, hamasi hikayelerle de beslendik doğrusu. Annem Mehmet Akif'in "Çanakkale" şiirini okuduğu zaman gözleri yaşarır, ağlardı. Yemekten sonra sofrada annem Akif'ten, Tevfik Fikret'ten şiirler okurdu. Bizim öyle bir geleneğimiz vardı, heyecanlanır, yüksek sesle mısraları tekrar ederdik. O uzun yıllar ben onlardan çok etkilenmiş olmalıyım. Ve Osmanlıca sözlük bilgim de herkesden fazlaydı. Onun için Yurt Bilgisi dersinin tumturaklı diline karşın hep on numara aldım.

— *Kitaplar dışında etkilendiğiniz olaylar var mı?*
— Atatürk öldüğü zaman ağladık. "İstiklal Marşı" söylendiği zaman kalabalıkta, ben hep heyecanlanırım, gözlerim sulanır. Son yıllarda da "10. Yıl Marşı" çaldığı zaman etkileniyorum. "Dağ başını duman almış" da onlardan biri, tabii askeri marşlar, onlarca askeri marşı ıslıkla hâlâ çalarım. Biz onlarla büyüdük. Onlar benim hayatımda etkili olmuştur. Bizim çok heyecanlı coğrafya, tarih hocalarımız vardı. Osmanlı tarihini, Türk tarihini, yakın tarihi gerçekten heyecanla anlatırlardı, şiirler okurlar, hikayeler anlatırlardı. Enver Behnan Şapolyo Osmanlı tarihi yerine neredeyse destan anlatırdı. Şimdi birtakım cahiller Cumhuriyet'in Osmanlı tarihini horladığını söylediği zaman tuhafıma gider. Onların satılmış olduğunu düşünürüm. Birazcık da babamın asker olmasından kaynaklanan nedenlerden olabilir ama ben "milliyetçi duyarlıklı" bir adam olarak yetiştiğimi söyleyebilirim.

— *Peki, 1946 yılında babanız Bahattin Bey öldüğünde?*
— Babam öldüğü zaman tabii çok üzüldüm ama çok ağlamadım. Hastaydı zaten, İstanbul'a gelirken o yıl iyiydi; bi-

raz konuşmaya başlamıştı ama bir kalp krizi geçirmiş, cenazesine yetiştim. Orada o gün ağladığımı sanmıyorum, İstanbul'a geldim ağladım, sızladım... Ardından hemen gittim bir sinemaya...

— *Ne tür filmler seversiniz?*
— Özel bir seçimim yok. İyi filmleri bulursam ya da tavsiye ederlerse. Fakat kovboy filmlerini çok severim. Doğa, çayır, dağ, açık hava, süvari gibi konularından ötürü yeğlerim...

— *İç mekan filmlerini sevmiyor musunuz?*
— Filmine göre. Ama dağlar, ovalar, gök, ırmak içeriği boş filmlerle oyalanırım. Televizyonda film seyretmem, ama açtığım zaman, eğer açık hava, orman, hayvanlar görürsem durur, bakarım. Hafif komedileri de severdim, şimdi pek kalmadı. "Ağır film sevmem" diyemeyeceğim, okuduğum için onların da farkındayım, yani Fransız filminin, İtalyan filminin, Rus filminin başyapıtlarını seyrettim. Fransızlar başka, ama ben vakit geçirmek için güneş, macera, uydurma seviyorum. Kovboy dışında Amerikan filmlerini de genelde sevmiyorum. Kuşkusuz herkes gibi sevdiğim artistler var. Yenileri pek tanımıyorum.

— *Yani okuduğunuz kitapların tersine, kafa boşaltmak için herhalde...*
— Ben doğayı, ormanı, denizi çok seven bir adamım. Çocukluğumda ve sonraki yaşamımda öyle yerlerde yaşadım, fiziksel olarak karanlık şeyleri seyretmekten hoşlanmıyorum. Aydınlık ortamları severim.

— *"Yaşamı tanımlayın" dersem, ne söyleyeceksiniz?*
— Yaşamı mı? Böyle bir şey için çaba göstermedim. Yaşıyorsun ya işte kendi kendini tanımlıyorsun, ayrıca tanıma hacet yok.

— *Nereden bakıyorsunuz peki?*

— Ben kendimi, böcek, hayvan, bitki gibi hissederim. Çünkü "insan, başkadır" diye bir sabit fikrim yok. Biraz daha yetenekli böcek gibi bir şey, biraz daha uzun yaşıyor, düşünüyor; düşünüp de ne olacak? Şu ağaçlar bizden daha etkin yaratıklar; ne kışın üşüyor, ne de yazın sıcaktan kavruluyor. Orada 300 yıl yaşıyor; altına salmış kökünü, çiçek veriyor, tohumlarını dağıtıyor. Ben insanları, düşünseler bile en zavallı yaratık olarak görürüm. Hayvan ve bitkideki asalet de yok. Birbirlerinin gözünü oyan akılla dejenere olmuş yaratıklar. İçlerinde aklın hakkını veren çok yok. Bir yığın ufak kurnaz. Bitki bize göre çok ileri bir yaratık. Kısaca, "İnsanım, ne büyük bir şans, Tanrı bizi özel yarattı" gibi düşüncelere pek değer vermedim.

— *Kalp kırmama ilkeniz vardı ya, hiç kalp kırdınız mı peki?*
— Kırmam, ama belki de istemeyerek kırmışımdır. Aptallığa hiç tahammül edemem, o zaman bağırır çağırırım ama kızarak değil, birkaç dakika sürer, o sırada birisinin kalbini kırmış olabilirim, sonra farkına varırsam, onu tamir etmeye uğraşırım. İsteyerek hiç kırmadım. Kimseye kötülük etmediğimi sanıyorum. Benden hiç hoşlanmayan insanlara bile kötülük etmem. Ama eleştirilerim ağır olabilir. "Geçme namert köprüsünden ko aparsın su seni" sözünü ben, "Kırma kalbin kimsenin, ko aparsın su seni" diye değiştirdim ve bunu bir tür davranış ilkesi olarak kabul ettim.

— *Kardeşinizle ilişkiniz nasıl?*
— Biz çocukken; ben dört yaş büyük olduğum için uzun süre ona ağabeylik yaptım. Ama ağabeylik taslamadım. Sonra ayrıldık. O orta mektepteyken ben üniversiteye geldim. Onun iyi bir arkadaş grubu vardı. Aramızda yaş farkı olduğu için biz pek fazla çekişmedik. O Ankara'da büyüdü, ben İstanbul'da büyüdüm. Yazları bir araya geliyorduk, özel olarak paylaştığımız bir şey olmadı. Doğal bir kardeş ilişkisiydi. 1949'dan sonra İstanbul'a geldi, beraber oturduk. En yakın olduğumuz zaman, Aksaray'da eski bir konakta o Cerrahpaşa'da ihtisas yaparken oldu. Hep iyi geçindik.

— Anneniz Vahide Hanım'ın yanında, sizin yeni evlendiğiniz sırada...

— Evlenmeden önce, üniversiteyi bitirdiğim zaman. 1949'da karımla nişanlanmadan önce; Anadoluhisarı'nda kiraladığım yalıda. Annemle kardeşimi de İstanbul'a getirttim o zaman. Uzun yıllar, ben evlendikten sonra da beraberdik. Nişanlandıktan sonra, annem biraz rahatsızlandı, anneanneme yakın olsun diye Aksaray'a gittik. İşte o sırada Yıldırım ihtisas yapıyordu, iyi dost olduk. Ben erken evlendim; aynı evde kalıyorduk. Akşamları o Cerrahpaşa'daki fakülteden gelirdi. Ben de üniversiteden gelirdim. Eski Aksaray meydanında buluşup Bulgar işkembeciye gider, işkembe çorbası içerdik. Sonra karşıdaki turşucuda bir de turşu yiyip, sonra da eve yemeğe dönerdik.

— Bütün onların üstüne?

— İşkembe çorbası ile turşu haftada birkaç kez yerdik. Birkaç yıl birlikte olduk. Annem, ben, kardeşim, eşim daha sonra da dayım (annemin büyük abisi Ferit Bilen) emekli oldu, geldi. Onun da kimsesi yoktu. Bizle beraber oturdu. Kızım da orada doğdu. Anneannem, teyzem filan da yakındı, bütün ailenin bir araya geldiği bir dönem oldu. 1952'de oraya geldim, 1958'de ayrı bir eve çıkana kadar, demek altı yıla yakın ben, annem, kardeşim, karım, kızım, dayım hep beraber oturduk. O sıralarda büyük ailenin mutluluğunu yaşıyorduk. Birbirlerine saygılı, iyi davranışlı insanlar arasında kolay mutlu olurum.

— Keyifli bir dönem olmuş.

— Keyifli bir dönemdi. Annemin rahatsızlığı vardı; çok ağır değildi. Kardeşimle de yakın olduğumuz mutlu bir gençlik dönemidir.

— Kardeşiniz Yıldırım Bey ihtisasını ne üzerine yaptı?

— O Cerrahpaşa'da operatör oldu. Sonra evlendi Almanya'ya gitti, on yedi yıl kaldı. Alman tabiyetine de girmek iste-

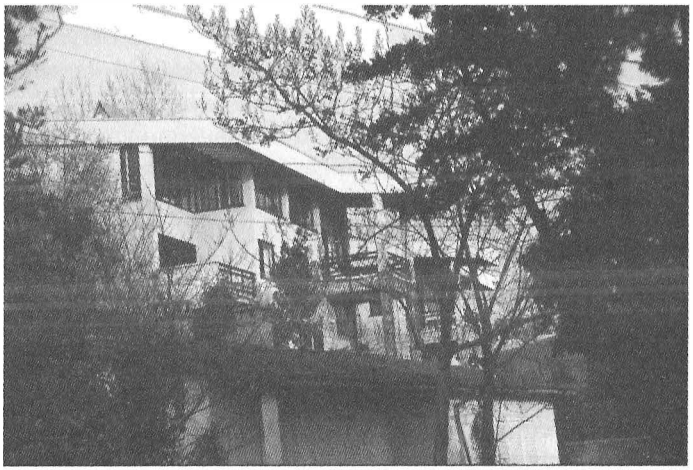
medi, doktorluktan da bıktı geri geldi. Ondan sonra da pek öyle ciddi bir şey yapmadı, bıraktı; boşverdi. O güzel saz çalar, kitap okur.

— *Peki, şimdi ilişkiniz nasıl?*
— Çok iyi.

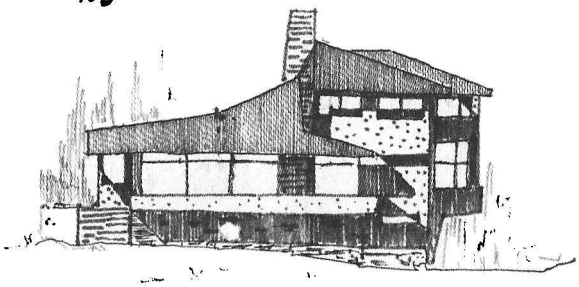
— *Kaç yıldır böyle beraber yan yana oturuyorsunuz?*
— Onlar Almanya'dayken bu iki evi (Anadoluhisarı'ndaki kendi eviyle ayna simetrisi olan ev) yaptım. Biri ona, biri bana.

Anadoluhisarı'ndaki evimiz

— *Anadoluhisarı'nın sırtlarındaki muhteşem Boğaz manzaralı bu evin yapılış hikayesini biraz anlatır mısınız?*
— Bu evin yapılış hikayesi şöyle: Bizim evimiz yoktu, paramız da yoktu zaten, nereden olacak? Dolayısıyla biz şöyle böyle yaşayan bir aileydik. Sadece yurtdışına gittiğim, burs aldığım zaman biraz daha rahat yaşamış olabilirim. Hiçbir zaman pa-

Doğan Kuban'ın kendi tasarlayıp yaptığı Anadoluhisarı'ndaki evi.

Anadoluhisarı'ndaki evinin bir etüdü.

ramız olmadı. 1962'de Amerika'ya gittim, doçent olduktan sonra. İşte o sırada burada param birikti, orada burs aldığım için. İlk ekonomik yükselme aşaması odur. Gelince Anadoluhisarı'nda yine bir ahşap yalı tuttum kale içinde.

— *Ne kadardı yalı kiraları o zaman?*
— 500 liraydı galiba. Bu evin yakınındaki yere piknik yapmaya gelirdik çocuklarla, o zaman; çocuklar küçüktü, şu yamaçta II. Dünya Savaşı'nda hava bataryaları için yapılmış bir çukur vardı; "Harman Yeri" denir oraya. Oturur piknik yapardık, çok güzeldi manzarası, çünkü tam Boğaz'ı seyredersin iki taraftan. Bu civarlarda gezerdik, buradaki arsalar Abdülhamid'in imamınınmış.

— *Hünkar imamı...*
— Evet, Abdülhamid'in imamının kızlarının parselleri vardı burada. O zaman biz burada bir arsa alma hayaline düştük. Gene param yoktu, kardeşim Almanya'daydı, onun parası vardı. Arsanın sahibi, Sabiha'nın arkadaşıydı. Burasını metresi 30 liradan (aşağı yukarı bir buçuk dönüm) yarısı peşin,

yarısı taksitle satmaya razı oldu. Kardeşim Yıldırım, peşin kısmını verdi, taksidini de ben. Beşiktaş'taki Işık Mimarlık Okulu'nda bir-iki yıl süre ile yaptığım öğretimden kazandığım paralarla ödedim. Bu evin projesini 1969'dan evvel yaptım. Kalenderhane Camii Restorasyonu 1966'da başladı. Amerikalılar biraz para verdiler o zaman. Bir yandan araştırıyoruz bir yandan restorasyonu idare ediyoruz. Elimde 3-5 kuruş birikti, ben de burada inşaata başladım, o zaman borç da almıştım. Hep ondan bundan borç alarak bu evi yapmaya başladım. Kalfalığını yaptım, tabii başında durdum; taş ve çimento bile taşıdım burada... Eşek de aldık bir tane, çünkü burası dimdik bir yokuş ve eşek bile çıkamıyordu...

— *O zaman hiçbir şey yok tabii değil mi etrafta?*
— Evet, Bu yanda çok kötü bir apartman vardı; sonradan onu Prof. Celal Şengör aldı da ben onu tadil ettim, ev oldu.

— *Ne kadar sürdü inşaat?*
— Çok sürdü, 1969-70'te başladık, 1973'te eve girdim ama, girdiğim zaman da sadece binanın kabası vardı, yani merdiveni bile yarım yamalaktı. Aşağıda küçük bir oda vardı, kışın orada bir soba yakar, otururduk. Başka bir yeri ısıtamazdık. Ondan sonra mutfak böyle değildi, başka bir mutfak vardı. Hep dışardan kazandıkça; orada hocalık yap, bir tane kitap yaz, buradan 5 kuruş, oradan 15 kuruş derken...

— *Kardeşinizin evi de aynı değil mi sizinkiyle?*
— İkisi de aynı, ayna simetrisi. Bu evi ben çok uzun zamanda bitirdim; her şey sonradan yapıldı. Benim o sırada müteahhitlik eden öğrencilerim, bazı malzemeleri satın almamızda yardım ettiler. Mesela şu döşeme: Edirne'de çalışan bir öğrencim vardı, müteahhit kendisi; artmıştı yaptığı apartmanlardan, bana o malzemeyi getirdi, ucuza. Bir öğrencim vardı; elinde tuğla kalmıştı bana ucuza satmıştı.

— *İmece usulüyle ortaya çıktı.*

Anadoluhisarı'ndaki evlerinin bahçesinde kardeşi Yıldırım Kuban, eşi Leyla Kuban ile Sabiha-Doğan Kuban birlikte.

— Bu ev tam imece usulüyle oldu, ben de bayağı çalıştım. Ama sonradan çok değişti, yıllarca yapıldı. Hatta bu evi bütün ömrümce inşa ettim, diyebilirim. Ama planı, cephesi değişmedi.

— Sürekli bir değişim var...

— Hayır tamamlama. Eskiden bahçeyi de ekerdim. Benim hobilerimden biri bahçedir, sebze yetiştirirdim, bütün her tarafı ekerdim. En çok fasulye sonra domates, kabak, salatalık, tatlı kabağı, yani çıkabilen ne varsa burada kendim eker sulardım. Yıllarca burada bütün bu bahçede sebze yetiştirdim.

— Peki, buraya geldiğinizde anneniz Vahide Hanım sağ mıydı?

— Sağdı. Kardeşim, bir apartman almıştı Beşiktaş'ta Vişnezade'de, annem orada yaşıyordu. Ben de iki yıl Beşiktaş'ta yaşadım. 1958-60'ta geldim Anadoluhisarı'na. Kayınbiraderim Ahmet'e yaptığım bir apartman var aşağıda, orada oturdum bir-iki yıl, sonra Amerika'ya gittik.

— Siz çok para işiyle uğraşmazmışsınız. Daha çok eşiniz mi ilgilenirdi para konularıyla?
— Para yoktu ki neyle uğraşasın! Para getirme bana aitti ama para karıma teslim edilirdi...

— Siz harçlık mı alırdınız?
— Öyle sayılır. Benim hiçbir zaman param olmadı. 1975'ten sonra elim biraz genişledi.

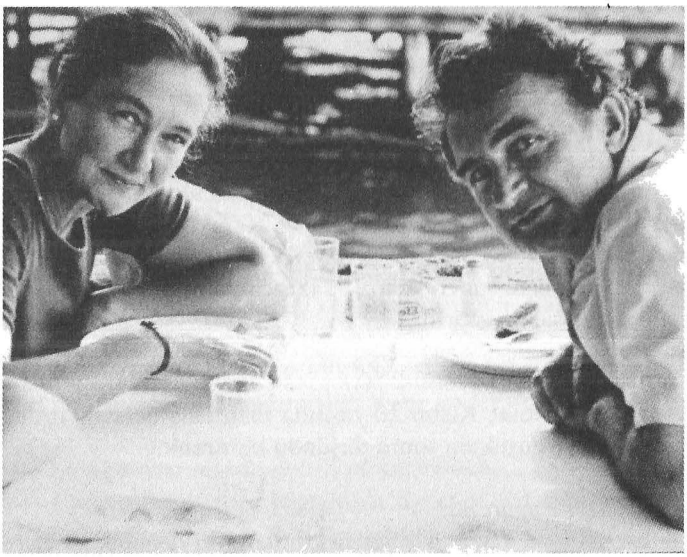
— Olsaydı neler değişirdi hayatımızda?
— Hiç, çünkü daha emeklemeye başlamadan ne yapacağımı biliyordum. Bu yaşamı evlenmeden önce planladım, param olsaydı daha çok kitap alırdım belki... Başka yapacağım bir şey yok.

Sabiha, kadınlarla ilişkimin çerçevesini oluşturdu

— Biraz da eşiniz Sabiha Hanım'dan bahsetsek, evlendikten sonra eşinizle ilişkinizden, eşinizin nasıl bir insan olduğundan...
— Ben çok şanslı bir adamım, çünkü tesadüfen buldum onu. Farkına da varmadım aslında, o da kendini teşhir eden bir tip değildi. Mütevazı bir ailesi vardı, Amerikan Koleji'nde beş altı yıl okumuş, İngilizce bilirdi ve okurdu. Zaten ben de İngilizce bilip okuduğunun farkına vardığım için etkilendim. Ama çok güzel bir kızdı. Güzel ve çok kibar. İnsancıl ve fedakardı. Hiçbir özel arzu göstermeyen, "şunu isterim, bunu istemiyorum" da demeyen, evde ne varsa her şeye razı olan, çocukları için her şeyini feda edebilecek bir insandı. Büyük bir sevgimiz de vardı, biz hiçbir şeyden dertlenmedik; az var çok var, gidemedik gelemedik, çocuklarımızı köylüler gibi sırtımızda taşıdık, umursamadık. Bizim ne evimiz, ne paramız, ne elbisemiz, ne arabamız, hiçbir şeyimiz yoktu. Her şeye uzun yıllar içinde sahip olduk. Her şeye razı olan, en önemlisi de dünyayı öğrenmek isteyen bir kadındı. Ben sanat tarihçisi olduğum için nereye bakarsam, ne yaparsam o da onu

öğrenmek için gayret eder, okurdu. Mütemadiyen tarih ve sanat tarihi okurdu. İngilizce bilmesi yararlı oldu, Amerika'ya gidip geldiğimiz için de giderek bilgisini artırdı. Kızımız, 1 yaşına geldiği zaman, onu annesine, ablasına bıraktı benimle İtalya'ya geldi, yabancı ülke deneyimi oldu. Ben onu hiç bırakmadım, onu yalnız bıraktığım pek olmadı, nereye gidersek beraber gittik. Çoluk çocuk hep birlikte dolaştık dünyada. Daha sonra da hastalandığı zaman bir gün bile ayrılmadık. Çok fedakar, olağanüstü iyi bir kadındı, herkese hoş davranırdı, benden daha sosyal bir tipti o. Beni de ehlileştirmiştir biraz. Bir de çok güzel, sevimli bir kadındı, uluslararası toplantılarda, gecelerde çok etkileyiciydi. İnsanlar üzerinde; karakteri, neşesi, hoşgörüsüyle iz bırakırdı... Dolayısı ile benim kadınlarla ilişkilerim onun çizdiği çerçevelerde oldu.

— *Zaten çok çapkın bir insan olmamışsınız hiçbir zaman.*
— Hayır, çapkın bir adam olmadım.

Sabiha ve Doğan Kuban bir yemekte (1972).

— Üniversitede öğrenciler hep hocalarına hayrandır ya, öyle bir ilişki...
— Öyle şeyler olmadı, karımı kıracak bir şey yapmadım. Benim kadınlara karşı özel ilişkilerim devede kulak bile sayılmaz. Güzelliğe çok duyarlıyım ama lafla idare ederim. Kısaca biz çok mutlu bir evlilik yaşadık.

— Hiç tartışmalarımız falan olmaz mıydı?
— Olurdu, olmaz mı? Ama ciddi bir tartışma olmadı. Ben kızınca çabuk patlayıp, bağırıp çağıran bir adamdım, ama ağır laf söyleyemem. Hakaret boyutuna hiçbir zaman varmaz. Bir günü geçen bir kırgınlık bile olmadı aramızda. Biz birbirimize âşıktık. Hele yaşlandıkça birbirimize daha da sıkı bağlandık. Ölene kadar öyleydi.

— Çocuklarınızla anne olarak ilişkisi...
— Sabiha'nın çocuklarla ilişkisi olağanüstü güzel ve özveriliydi. Çok fedakar bir kadındı, çocukları için her şeyi yapardı; oğlunu piyano dersine götürürdü kentin öbür ucuna...

— Beşiktaş'ta otururken değil mi?
— Beşiktaş'ta otururken kolaydı, çünkü o zaman Sabahattin Eyüboğlu'nun karısı Magdi Rufer, bize yakın oturuyordu Maçka'da, kızım Mine'ye bedava ders veriyordu. Asıl sorun oğlum Baha'yı, Anadoluhisarı'ndan Küçükyalı'ya piyano dersine götürmesiydi. Otobüse biner, Kadıköy'e iner, oradan dolmuşa biner, Küçükyalı'ya gider... Bir saat ders için Küçükyalı'ya kadar gider, gelirdi. Yaz sıcaklarında oğlunu sekiz yıl derse götürüp getirdi...

— Devam ettiler mi, sonra piyanoya çocuklarınız?
— Yok, bıraktılar. Kızım 20 yaşında filan hâlâ ders alıyordu. Üniversiteye girdikten sonra düşündü bir aralık...

— Konservatuvarı mı?
— Evet, sonra, "Ben öyle yetenekli filan biri değilim, konservatuvara girip ne olacak? Olsa olsa piyano hocası olurum,

önemli değil" dedi, boşverdi; sonra matematikçi, sonra da ekonomist oldu. Oğlum Baha zaten hiç sevmedi, yani sekiz yıl çaldı ama, "Bunu 15 yaşında bırakacağım" dedi, 15 yaşında da bıraktı, sonra gitar öğrendi filan ama müzisyen olmadılar.

— Siz mi istiyordunuz?
— Biz istiyorduk, "Eğitim müziksiz olmaz" diyorduk. Sabiha çok meraklıydı müziğe.

— Sizin müzikle aranız nasıl, klasik müzik sevdiğinizi duymuştum?
— Her müziğe karşı ilgim var ama tabii daha çok klasik müzik. Sabiha benden daha meraklıydı. O hiçbir konseri kaçırmaz, ben gitmesem bile o giderdi. "Müziksiz çocuk yetişmez" diye düşünüyorduk. Dolayısıyla bayağı emek ve para da sarf ettik; "Müzisyen olmaları şart değil, müzik öğrenmeleri şart" dedik. Müziği Sabiha özellikle istiyordu, kendisi yapamamış; içinde kalan şeyleri çocuklarında giderdi. Sanata da meraklıydı. Örneğin bir şehirde gezerken, ben yorulup görmek istemezsem, o muhakkak, "Orada bir şey daha var, gidip görelim, şu müzeyi daha görmedik bakalım" derdi, görmedik yer bırakmazdı. Bir seferinde Avrupa'da bir işim vardı. Bizim Bizantinist bir arkadaşımız vardı Paris'te. Sabiha on gün onun evinde kaldı. Ben de yokum. Sabahtan akşama kadar dolaşıp durmuş, "her yeri göreceğim" diye. Gerçek bir sanatseverdi. Roma'ya geldiğinde, benim tuttuğum ev, şehir merkezine oldukça uzaktı, Vatikan civarında, Via le delle Milizie'de oturuyorduk. Ertesi sabah, "Colosseum'u göreceğim" dedi. Sabah çıktık, gece geldik! Roma'nın merkezinde dokuz-on saat, ayaklarımıza karasular inene kadar dolaştık!

— Bu heyecanı size de destek olmuş olmalı.
— Evet, o benim her yaptığımla ilgilendi, kitaplarımla da... İtici güçtü, ama zaten ben de yorulmadan çalışan bir adamdım. Tencere yuvarlanmış kapağını bulmuş.

— *"Başarılı bir erkeğin arkasında bir kadın vardır" derler...*
— Evet, başka bir kadın da aynı şeyi yapar mıydı, onu bilmiyorum ama Sabiha öyleydi. O olmasa da ben aynı şeyleri yapacaktım, ona şüphe yok, yani kim olsaydı; fakat başka türlü bir kadınla evlilik böyle yürür müydü, bilmiyorum.

— *Ayrılır mıydınız?*
— Herhalde. Nitekim ilk nişanlımdan da ayrıldım. Sabiha kocasına yardım eden, destekleyen, onun sosyal hayatında etkili olan bir kadındı. Daha başından "düşeş" atmışım.

İnsan ölümü nasıl bekler

— *Özel günleriniz var mıydı; evlilik yıldönümü filan kutlar mıydınız?*
— O âdetler sonradan çıktı. Bizim özel olarak evlilik yıldönümünü kutlamamız geç yaşlarda başladı. Evlenme yıldönümünü bir kere Paris'te kutlamıştık, şampanya içmiştik. Son dönemlerde onu çok gezdirirdim, hatta kendi başına da gezdi, örneğin bir ameliyatından önce Karayipler'e gitmişti. Fakat Ağa Han'la çalışırken dünyanın her yerine o da geldi. Dört kez de ameliyat oldu Houston'da, kızım Mine orada yaşadığı için.

— *Kaç yıl sürdü hastalığı?*
— Çok uzun, on altı yıl.

— *Kanser miydi?*
— Kanser, beyin kanseri, ama hiç acı çekmedi, kemoterapi filan olmadı. Yapsalardı daha mı iyi olurdu, bilmiyorum.

— *Kendi mi istemedi?*
— Yok, yapmadılar, ne radyoterapi ne de kemoterapi. Dünyanın en ünlü kanser hastanelerinden birinde tedavi oldu, yani gidip geldi mütemadiyen on beş yıl boyunca. Şimdi Erdal İnönü'nün gittiği Houston'daki MD Anderson Hastanesi'ne.

Kızım da orada okuduğu için, bize o tavsiye etmişti. Hastaneye gidip, *check up* yaptırırdık. Eğer doktor, "Bir şey yok" dediyse, hemen çıkar eğlenir, gezmeye gider, kendimize ziyafet çekerdik. Ameliyat olduğunda da (beyin ameliyatı olup hemen çıkıyorsun, üç-dört gün sürüyor) yine gezmeye giderdik, sanki hiçbir şey olmamış gibi! On altı yıl boyunca dünyada çok dolaştık, gezdik, tozduk. Zaten yılda bir-iki kez *check up* için Amerika'ya giderdik. Bu mutluluğumuzu engellemedi.

— *Son zamanlarda durumu kötü oldu mu?*
— En son geri dönülmez bir aşamaya geldi, "Onun tek tedavisi gene Amerika'da" dediler. Gene gittik, orada üç ay hastanede yattı. Ben de yattım onunla birlikte. Kızım Mine, Dallas'tan hafta sonları gelirdi. Son tedaviye başladıktan bir hafta sonra bilincini hemen hemen kaybetti... Amerika'dan buraya getirdim. Döndüğümüzde evin salonunda ona bir yatak yaptık. İki tane kadın tuttuk; bir tanesi hemşire. Altı ay sürdü, giderek zorlaşan bir hayattı.

— *O sırada oğlunuz Baha da mı yurtdışındaydı?*
— Oğlum 1999'da İstanbul'daydı. Kızım Mine Dallas'da yaşıyordu. Acılı bir dönemdi. Ben çalışmaya devam ediyordum, ama içeride ölüm bekleyen sevgili karım vardı. Bir ara biraz daha iyileşir gibi oldu, bilinç yerine geldi. Bir sabah kalktım ona şiir okudum, onun sonraki dizelerini hatırladı. İyileşiyor zannettik ama öyle bir şey olmadı!

— *Bir şey yapamıyor olma duygusu zor olmalı?*
— Hiçbir şey yapamayacağını bilerek ölümü beklemek zor. Ölümü nasıl bekler insan? Anlatılamaz herhalde! İyi dayanıyordum ama...

— *Yanında mıydınız, öldüğünde?*
— Evet, sade ben değil; kardeşimYıldırım ve birkaç tanıdık doktorla birlikte hepimiz burada onun ölümünü seyrettik! O dehşet verici bir olaydı, ama seyrettik, kaçmadık... Sonra in-

80. yaş gününde Prof. Dr. Canan Erzen'le beraber (8 Nisan 2006).

san ölünce çirkinleşmiyor, daha da güzel oluyor, çünkü bütün o gerilimler birdenbire bitiyor. Sabiha daha güzel oldu, ama ağlamadık, herhalde yeteri kadar ağlamıştım, o nedenle doğrusu ağlamadık.

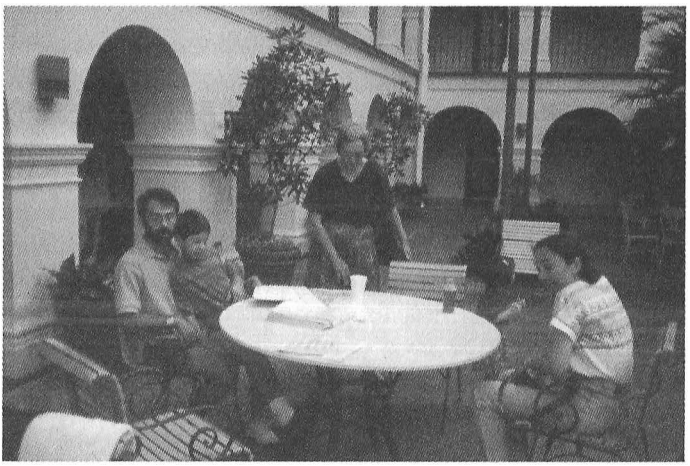
— *Sonra ağladınız mı?*
— Sonradan ağlamışımdır, evet, tabii... Hatırlayınca, yine ağlarsın...

— *Hatırlar mısınız peki hâlâ, sık sık?*
— Karımı mı? Tabii! Hatta ben Canan'a (Canan Erzen, şimdiki eşi) ara sıra, "Sabiha" diyorum. O da hiç sesini çıkarmıyor! Rüyalarımda da bir şekilde eve dönme referansı gerektiren durumlar olursa, o rüyamda gözüken temelde annemle, Sabiha'dır, eski hatıralar. Beyinde onlar daha hakim herhalde. Yarım yüzyıllık bir ağırlık. Onun yerine yenisi pek kolay geçmiyor.

— Çocuklarınızdan kısaca söz eder misiniz?

— Oğlum Manchester Üniversitesi'nde Metallurji (Material Sciences) okudu. Bir burs kazanarak Kanada'da Vancower'de lisansüstü yaptı. Yine bir burs kazanarak Baton Rouge'de çelik köprü korozyonu üzerine bir doktora yaptı. Sonra gelip Şişe Cam'da önce laboratuvarda, sonra araştırmada sonra da teknoloji transferi danışmanı olarak çalıştı. Şimdi de emekli oldu. Serbest danışmanlık yapıyor, eşi Arzu avukat.

Kızım Amerikan Koleji'ni bitirdi. Boğaziçi Üniversitesi'nde Matematik lisansı ve lisansüstü eğitimi yaptı. Amerika'da Rice Üniversitesi'ne doktora için gitti. Matematikle başlayıp ekonomi ile bitirdi. Önce ekonomi hocalığı yaptı. Sonra Dallas'da Federal Reserve Bank'a girdi. Bugün aynı bankanın Dallas şubesinde Genel Müdür Yardımcısı. Kocası İTÜ mezunu Makine Mühendisi. O da doktorasını Rice'da yaptı. Sonra hocalık yaptı. Şimdi Forth Worth'da ünlü bir uçak şirketinde uzman. İki çocukları var. Biri üniversiteyi bitiriyor, diğeri lisede.

Huston, Galveston'da (soldan) damat Adnan Yücel, torun Emre, Sabiha Hanım ve kızı Mine (1987).

Avukat gelini Arzu, oğlu Baha, Doğan-Sabiha Kuban ve yeğenleri Zeynep Kuban.

— Şimdiki eşiniz Prof. Dr. Canan Erzen'le nasıl tanıştınız?

— Canan, doktorasını benimle yapan Prof. Dr. Jale Erzen'in kız kardeşidir. Radyoloji uzmanı olarak uzun yıllar büyük bir özveriyle Sabiha'nın hastalığını izledi. Sabiha öldükten sonra iki yalnız insan olarak dost olduk. İnsan bütün canlılar gibi sevgi ve ihtimama muhtaçtır. Eğer şansınız varsa evlilik bu ortamı yaratır. Sabiha benim çalışma ve mutluluk ortamımı yaratan bilge bir melekti. Onun kaybı (1999) ile 73 yaşında yarım yüzyıllık *devr-i saadet* sona erdi. Fakat ben yine şanslıydım. Çevremde bir sevgi ve ihtimam kuşağı yaratan ve yavaş yavaş tekleyen sağlığımı kontrol eden dost bir eş daha buldum. Bir yandan çalışma şevkimi ayakta tutan (çünkü kendisi de disiplinli ve çalışkan bir akademisyendir), öte yandan sağlığımı bir monitör gibi izleyen duyarlı bir insan. Bu özellikler ancak kadınlarda oluyor.

Düşüncemi tatmin etmek temel ilkemdir

— Sizi şöyle tarif ediyorlar: "Yaşamı ve dünyayı anlamak ister. Anlamakla kalmaz, içine karışmak ister aynı zamanda."
— Nerede okudunuz bunları? Dışarıya karşı kapalı bir adam değilim, ama çok da katılan bir adam da değilim. Cemiyetlere girmekten, toplantılara, partilere gitmekten pek hoşlanmam. Çok ahbabım da yok. Ama olan bitenle ilgileniyorum. Bir de temelde mutlu bir adamım. Kendi kendimi, düşüncemi doyurmak için çok gayret eden bir adamım. Bezgin bir adam olmadım hiç.

— Kötümser de değilsiniz...
— Yok, hiç! Kötü zamanlarda insanın içine bazen sıkıntı çöker, ama karamsar olmadım. Benim hayata karşı hiçbir karamsarlığım yok. Bu yaşımda bile mütemadiyen olumlu düşünürüm. Bir şeyler üretmek, bir şeyleri düzeltmekle uğraşan bir adamım. Her zaman öyleydi. Ben hiçbir durumdan şikayetçi olmadım. Var olan her durumu kabul edip, ona göre yaşamaya çalıştım. Onun için üniversitede de bir sorunum olmadı. Küçüklüğümden beri kendime güvenerek büyüdüm. Pek hasta filan da olmadığım için herkes gibi spor yapan, gezen, tozan, her şey ile eğlenen biriydim. Çok da okuyup yazdığım için kötümserlik yanıma uğramadı.

— Hiç mi karamsar hissetmediniz kendinizi, dipte, umutsuz, yorgun?
— Büyük sıkıntı geçirdiğimi hatırlamıyorum. Sıkıntılı günler çok olmuştur, ama sıkıldığımı anımsamıyorum. Ben en büyük sıkıntıyı karım çok ağır hastalandığı zaman geçirdim. Onun dışında büyük bir sıkıntı hiç geçirmedim. Babam hastalandı, hastaydı zaten. O bile bir sıkıntı değildi. Öldüğünü işittim, çağırdılar, gittim cenazesine. Çabuk atlattım, ben öyle şeyleri doğal kabul ederim. Tuhaf bir psikolojim var benim. Psikolojik immün sistemim dünyaya karşı oldukça güçlü.

— Akla ağırlık veren tabiatınız her şeyin akışını olduğu gibi kabul ediyor anlaşılan...
— Tarih okuyunca, insanların başından geçenleri öğrenince, ölüm-kalımlar, savaşlar... O zaman, "bir durumun öteki durumdan daha kötü" olmadığını görüyorsunuz. Senin için bir durum, ötekinden daha kötü olabilir, ama insanlık için öyle bir şey yok. Tesadüf o! Ben tesadüfe çok inanıyorum...

— Peki, çok oldu mu böyle tesadüfler hayatınızda sizi yönlendirecek?
— Olmuştur, ama tesadüften sonra her şeye ben karar verdim. Ama örneğin Sabiha ile evlilik, bir tesadüfi komşuluktan.

— Prof. Emin Onat'ın müdahalesi sizin hayatınızı belirlemiş.
— O tesadüf beni mimar yaptı ama ben mimardan çok tarihçi oldum. Kaldı ki Yüksek Mühendis Mektebi'ne gitmeye kendim karar verdim.

— Ama mimarlık okudunuz...
— Evet, ben mimar oldum. Çok da tasarım yaptım. Ama ağırlıklı yön başka oldu. Mimarlık, giydiğim giysilerden biri. Dünyaya yukarıdan da bakabilirim. Yani genel ilişkiler kurarak bakabilirim. İnsanlara göre değil, dünyaya göre yorumlarım her şeyi onu vurgulamak gerek. Evet, "yücelmek", "övünmek" anlamında değil. Kuşbakışı bakmak anlamında.

— Bu bir tür bulunduğunuz ortamdan soyutlanmak anlamına da gelir mi?
— Bu aynı zamanda ilgi alanının geniş olması demek. İnsanın ilgi alanları geniş olursa o zaman az şeyle yetinemezsin. Birçok şey ancak belli bir mesafeden ortak algılanabilir. Tek bir konu yalnız başına hayatımı dolduramaz. Ne tarih, ne mimari, ne edebiyat, ne şu ne bu... Zamanımı sadece bir şeye tahsis edip orada duramıyorum. İlgim beni dolaştırır durur.

— Hayata hep gerçekçi mi baktınız?
— Öyle olmaya çalışırım. Belki o yüzden ben pek âşık filan da olmadım, belki kısa süreler olmuşumdur. Sabiha ile ilişkim başka. O *primer (basit)* bir yaşam olgusu. Âşık olsam bile kendimi oradan kurtarırım, yani dünyanın geçici bir şey olduğunu, tesadüflerle oluştuğunu, onu aşmam gerektiğini, herhangi bir şeyin beni esir almaması gerektiğini düşünürüm. Doktriner de değilim, politik ideolojim yok. Bazı konularda köktenci olabilirim. Öğrenmekten öteye hiçbir tutkum yok. Anlamak ve öğrenmek dışında. Ne dernekçi, ne particiyim; ne şiir, ne müzik tutkunu oldum; ama pek çok şeyi severim, daha çok öğrenmeye çalışırım. Ama hiçbir şeye ölesiye, vazgeçemeyecek kadar tutkulu olmadım.

— Bu bir özgürlük mü?
— Ne insanların, ne kuruluşların, ne ideolojilerin, ne de herhangi bir olgunun benim özgür irademi etkilemesine izin vermedim. Onun için özgür bir adam olduğumu söyleyebilirim.

— Hiç hatalarınız olmadı mı? Yani geçmişi, düşündüğünüz zaman pişmanlıklarınız, keşkeleriniz ya da yapmasaydımlarınız yok mu?
— Kim bilir, ne çok hata yapmışımdır. Ama hiç pişmanlık duymadım.

— Bugün de aynı kararları verir miydiniz?
— Hayır hayır, hiç öyle düşünmedim! Bugün tamamen ters bir karar da verebilirim. Ben, *probabilite*'ye (olabilirliğe) inanıyorum, tesadüflere. O gün oydu, bugün bu. Aynı da olabilir. İlkeli olmak bağnaz olmak değil. Ama kendi içinde tutarlı olmak önemli. Hatta bazı psikopatların dönek olmaları sürekli safsata yapmaları da tutarlı olabilir.

— Mevcut koşullara göre mi davranıyorsunuz?
— Ben ona yabancı terminoloji ile *circonstanciel* diyorum. Bir menfaat elde etmek için, karar verme anlamına değil. Ko-

şullara göre her şeyi yeniden düşünürüm. Değişmeye ve her şeyi yeni durumuna göre değerlendirmeye çalışırım. Bu, ilkelere ya da insanlara sadakatsizlik diye düşünülmemeli. Biraz evvel de değindim, insanların kalbini kırmamak gibi bir ilke var bende. İnsanların gönlünü kırmamak, çok önemli. İnsanlara, "Hayır" demek, hoşuma gitmez. Eğer diyebiliyorsam, "Evet" derim, "Hayır" diyemem.

— Biraz çelişkili gibi geldi bana...
— Gelebilir. Her durumu yeniden düşünmek gerekir. Bilimde koşullar değişince yeni hipotez yapmak gibi. "Hayır" zor dediğim için, "Yahu, ben kadın olsam, hayat kadını olurdum" derim. Bu aynı zamanda bir ilke. Bu esen rüzgarın yönünde gitmek değil. Çoğu kez, tersine giderim. Her şeyi anlamaya çalışırım. Katı olan, dayatan her şeye direnirim. Belki koşullara göre düşünmek yerine, ilkelerime göre her durumu yeniden değerlendirmek anlamına geliyor bu. Duruma göre düşünmek gerektiğine inanan bir adam olduğum için çok kavgacı biri de değilim. Kavga etmiyorum dünyayla. Gerçi gerektiği zaman kavga edileceğine inanırım. Korkak da değilim.

— Bunun sınırları nerede başlıyor, nerede bitiyor?
— Bilmiyorum, dünya işleri o kadar açık ve kesin değil.

Tartışmanın konusu kişilik değil düşüncedir

— Sizi tanımlarken, "Kırar döker ama zor anlarda omuz başınızdadır" diyorlar...
— Ben "kıran döken bir adam" değilim. Herkes benimle olan ilişkisinde başından geçen herhangi bir olayı, kendince en önemli olayı değerlendirerek, benim hakkımda bir şeyler söyler. Hakkıdır.

— "Kırar döker" derken, herhalde orada düşünce anlamında, değil mi?
— Beğenmediğim düşünceleri, daha doğrusu dayanıksız dü-

şünceleri, kırıp dökebilirim. Herhalde benim en kırar döker olduğum durum, düşündüğümü patavatsızca söylememdir. Tartışmada çok fazla, nazik olmayan bir adam olmuş olabilirim. Bir şeye karşı çıktığım zaman onu, bazen de belki abartarak (fakat kötü sözlerle hakaret düzeyine vardırmadan), belki alay ederek saldırgan olabilirim. Tabii bu onu söyleyen adama karşı bir düşmanlık anlamına gelmez. Konuşmanın konusu ile konuşanın kişiliği arasında hiçbir zaman direkt ilişki kurmadım. Söylenenler söyleyenden önemlidir. İnsanı da düşüncesi ile tanımladığımıza göre, o sırada sevmediğimiz bir adam yanlış bir şey söylüyor olabilir, fakat sevsem de ona karşı çıkabilirim. Genelde ben insanlara düşüncelerinden dolayı kırılmadım, yanlış söylenebileceğini düşünerek dünyaya baktım.

— *Ama bunun yanı sıra zor anlarda omuz başında olmakla biliniyorsunuz.*
— Doğru olabilir. Sevdiğim bir adam yanlış bir şey söylerse, onun üstüne varırım... Ama sıkışık bir zamanda olursa, ona karşı sevgimin gereklerini yerine getiririm.

— *Yerleşmiş mantıkları alaycı ve bazen kırıcı bir mantıkla sorguluyormuşsunuz öyle mi?*
— Kalıcı düşünmeye inanmam. Doktrinlere de açıklayıcı olduğu kadar inanırım. Ama bir doktrin yol gösterici olabilir. İnsanları yeni yollar seçmeye sevk edebilir. Dolayısıyla en yenisinden en eskisine kadar her doktrin, en azından üzerinde düşünmeyi gerektiren bir şeydir. Ama aptal bir yönlendirme de olabilir. Dünya tarihindeki sayısız gelişmeler bugün bana aptalca geliyor olabilir ama bulundukları koşullarda ne anlama geldiklerini irdelerim.

— *Sorgulayan yanınız hep önde mi gelir?*
— Sorgularım, evet, tarihçi olmanın bir özelliği de bu. Bir sözün eskiden söylenmesinin başka bir anlamı vardı, şimdi yinelenmesinin başka bir anlamı vardır yahut hiç anlamı

yoktur, yani hepsi başka başka algılanır. Herhangi bir ideolojik tavır, ancak söylendiği koşullarda anlaşılabilir. Bugün aynı şeyin yinelenmesi, anlaşılamaz. 19. yüzyılda Marx'ı anlarsınız, 20. yüzyılda Marksçıları. Marx'ın o zaman söyledikleri bugün tutarlı olmayabilir. Din, bilgi, her şey yeni yorum ister. Ama insanlar her çağda doğru gözlemler yapmışlardır. Bugünün insanı, mesela bin yıl öncekinden daha akıllı değil ama daha bilgili. İnananlar bağnaz olmayınca onlara anlayışla bakarım.

İnsan rasyonel olabilen varlıktır

— Din konusunda ne düşünüyorsunuz?
— Ben dindar bir adam değilim. Ancak dinler gerçek ve köklü olgulardır. İnsanoğlunun büyük bir çoğunluğu bugüne kadar dine inanmaya devam ediyor. 18 yaşındaki futbolcu top oynamaya çıkarken haç işareti yapıyor, kimisi, "Bismillah" diyor... Bunlar var olan gerçekler, yani sen ister beğen, ister "doğru değil" de, hiç fark etmez. Dolayısıyla din bir gerçektir ama insanların hepsi için bir gerçek değildir. Kaldı ki o kadar çok çeşitli inanç var ki. "Ben Hıristiyan'ım" diyen Müslüman'a küfrediyor, "Müslüman'ım" diyen Hıristiyan'a küfrediyor. Yahudi Müslüman'a, Müslüman Yahudi'ye. Kanımca çağımızın en zavallı gösterisi budur.

— Savaşıyorlar da...
— Evet, birbiriyle kavga ediyorlar. Budizm, kavganın saçma olduğuna inanır. Bunların hepsinin tarihi gerçekler olduğunu ve insandaki birtakım tutkulara karşılık verdiklerini de kabul etmek gerek. Dolayısıyla dinle kavga etmeye hacet yok, çünkü o kadar geniş, o kadar yaygın, o kadar çeşitli ki... Din, dindir; vardır ve insanoğlu da inanıyor. İnsan rasyonel bir varlık değildir ama rasyonel olabilen bir varlıktır. Dolayısıyla dindar da olabilir, olmayabilir de...

— Sizin ilişkiniz nasıl?

— Benim hiç aram olmadı. Babamın pek dindar olduğunu görmedim şahsen. Bizim evde öyle bir ortam yoktu ama anneanne evinde vardı. Bizim anne tarafı 16. yüzyıldan beri molla yetiştirmiş, dindar bir ailedir. Şeyhülislama kadar giden din adamları var. Annem de, özellikle babam öldükten sonra başını filan hiç örtmedi, ama beş vakit namaz kılmaya devam etti. Sabiha da dindar değildi, ama inançlıydı. Bizim ailede dine karşı bir dışlama yoktur ama bir içleme de yoktur. Beni, "İlle de namaz kılacaksın, *Kuran* okuyacaksın" diye, annem de dahil hiç kimse zorlamadı.

— *Hiç namaz kıldınız mı?*
— Namaz kıldım tabii... Oruç da çok tuttum. Çocukken hele! Bütün aile tuttuğu için. Kadınlar, teyzeler, anneanneler tutardı, ben de onlarla beraber tutardım. Gerçi bizde oruca sınır vardı...

— *"Çocuklar bir başında, bir ortasında, bir sonunda tutar..."*
— "Ortasında" yoktu bizde, "Bir başında, bir sonunda" derlerdi! Onun için annem bize küçükken oruç tuttururdu ama bu orta mektebi geçmedi, ilkokulda kaldı. Kadınlar teravih namazına giderlerdi. Cerrahpaşa'da anneannemin yanında otururken, ben de onlarla giderdim. O, özel bir merasim gibiydi, güzeldi geceleri teravih namazına gitmek. Cerrahpaşa Camii'ne giderdim. Babamın dindarlığını hiç görmedim. Dindar bir adam olduğunu sanmıyorum. Ama babamın güzel tespihleri vardı, onları çekerdi, ama çekerken bir şey okumazdı. Bende de öyle bir âdet vardı; babam öldükten sonra onun tespihlerini aldım, dinle falan hiç ilgim olmadığı halde tespih çekerdim. Şimdi sokakta tespih çeken adamları gördükçe, onları anlıyorum, yani onlar için o bir başka eğlence türü, böyle çekirdek yer gibi oynar dururlar tespihle. O aileden kalan bir alışkanlıktır.

— *Bugünkü dinsel vurguyu nasıl görüyorsunuz?*
— Bugün dini bakışın toplum içerisinde ağırlığı var. Toplumda var olan bir şeye dayanıyor ve herhangi bir ideolojiden

daha güçlü. Ama din ideolojisi üzerine bir devlet kurarsan kendisi ile birlikte bağnazlığı, cehaleti ve yabancı sömürüyü getirir. Eğitime, çağdaş dünyaya katılmaya, bilime, sanata ters düşen, Ortaçağ'da kalmış bir düşüncedir. Topluma belki egemen olamaz. Ama cehaletle birlikte olduğu için zorlar, Türkiye'yi sömürüye açar. Bugün olduğu gibi bir yanda turist davet edeceksin, bir yandan kadınlarını örtmeye kalkacaksın; bunlar saçmadır. Dinle bilim yan yana olabilir. Birbirlerine karışmazlarsa. Ama bilimsel düşünce, dini yorumu kabul edemez. Bu "dinin varlığını kabul edemez" anlamında değil, dinin dünyaya getirdiği yorumu kabul edemez, yoksa dinin varlığını kabul etmek, etmemek diye bir şey yok. Çünkü çok yaygın, dünyanın her yerinde var. Toplumun, insanın irrasyonel eğilimlerine tekabül eden bir şey olacak; o da din işte. Başka bir deyişle inancın varlığını saptamak da bilimsel bir gözlemdir.

— Nasıl görüyorsunuz Türkiye'nin geleceğini bu durumda?
— Türkiye'nin geleceğini bilmiyorum ama geri kaldığı ve kalacağı kesin. Bence İslam dünyasının başındaki tehlike budur: Bilime sırtını çevirmek, bilimsel teknolojiye de sırtını çevirmek gibi bir şey, bu da kısaca sömürge olmak demek.

— Din yorumu sorunu, daralmış ceket gibi. Bunu her alanda gözlemek olası. Pıtrak gibi biten cami yapılarından bile belli değil mi?
— Geçmişte mahalle mescidi gerçekten namaz kılan, gerçekten inanan insanların camisiydi. Kaldı ki İslam'da alçakgönüllülük çok önemlidir. Gösterişli yapıya karşı Peygamber'in açık sünnetine, özellikle Sünni gelenekte biraz uyulmuş. Alçakgönüllülük olgun Müslüman'da olan bir özelliktir. Bizim eski mescitlerimiz işlevsel, mütevazı yapılardır. Şimdiki camiler çirkin, ölçüsüz. Mescit minarelerini Selimiye minaresi gibi yapıyorlar. Bir felaket, bu geleneğin deforme olup yozlaşmasıdır. Her alanda. Türk tarihinde imamın devlet başkanı olması örneği var mı? Selçuklular, Karahan-

lılar, Gaznelilerde var mı? Bunların hepsi kumandanlar! İmamdan devlet başkanı olur mu? Şimdi ona savaşıyorlar. Şimdi imamlar politikacı oldu.

Yalanın varlığını unutup aldanmak

— Bütün bu radikal düşüncelere karşın sizin kolay öfkelenmeyen naif bir yapınız var.

— Ben kötülük yapmayı pek düşünmem. Dolayısıyla kötü adamların düşünce tarzlarını anlayamam, yani bilerek yalan söyleyen adamları anlayamıyorum; öyle adamların olacağına bile inanamadığım, karşımdakinin daima doğru, namuslu olduğunu düşünerek işe başladığım için aldatabilirler başlangıçta en azından. Naiflik bu. Karşımda namussuz birisi varsa baştan aldanırım. Bana güzel laflar, doğru laflar söyleyip kafasında bazı şeyleri saklıyorsa, yalanın varlığını unutup aldanabilirim. Beni, yalanla aldatabilirler kolaylıkla.

— Başınıza böyle olaylar geldi mi?

Doğan-Sabiha Kuban, torunları Emre ve Elif'le Assos'ta (1994).

— Pek çok değil. O tür adamlarla pek ilişki kurmadım. Ama aldandığım durumlar oldu, yani hiç ummadığım insanlar garip davranışlarda bulundular. Ben de şaşırdım kaldım, inanmadım bir zaman...

— *Ama size kötülüğü dokunan olaylar...*
— Bana kötülüğü dokunmadı çok fazla, kötülük etmeye çalışanlar oldu...

— *Sizin için, "Özgün fikir üretir, sunar ve derinliğine sıkı bir biçimde savunur. Düşüncelerinin izlenmesini başkalarına bırakır, zamanla da unutur" diyorlar...*
— Ne çok şey söylemişler. "Öğretmez" demek istiyorlar belki de! Ben düşüncelerimi savunurum, doğrudur; düşüncelerimin iyi gelişmesine çalışırım, oldukça rasyonel bir adam olduğumu sanıyorum ama empoze etmem, o yüzden "bırakır" demeleri de, eğitmek için gerekli çabayı göstermediğim anlamına geliyor, olabilir. Öyle şikayetleri anımsıyorum. Bu yaradılışımdan geliyor. Gerçek öğretimin insanın kendisinde başlayıp bittiğine inanıyorum. Ama bana soru soranları tatmin etmeye çalışırım. Ama birisi bana sormazsa, ben ona "gel ağzına mama vereyim" gibi sürekli bir öğretmen pozisyonunda olmadım. Ben isteyene, istediği zaman açığım, veririm; her şeyimi açarım ama istemeyene de bir şey vermem.

— *Çocuklarınıza karşı da öyle mi oldunuz?*
— Yok. Çocuklarımızı terbiye etmek için epey uğraştık. Onlara öğrenmeleri için dünya kadar kitaplar aldık, kendimiz ders verdik. Bence öğrenme iki taraflı olursa anlamlı olur, mesela eğer birisi ilgi duyar ve sorarsa, ben her şeyi vermeye hazırım...

— *Kolay dost olabilen bir yapınız yok ama değil mi?*
— Yok, hayır, sosyal tarafım çok gelişmemiş.

— *Mesafeniz var.*
— Evet, mesafe koyarım.

— Çok yakın olan insanlarla bile bir mesafeniz var değil mi?
— Var, var.

— Bu durum neden kaynaklanıyor, bir çeşit savunma mekanizması gibi mi?
— Bilmem soğuk bir adam değilim. Soğukluktan kaynaklanmıyor. Benim düşünce tarafım ağır basıyor. İnsanlar ilişkilerinde duygu ile düşünce arasında belirli bir denge arıyorlar. Bazılarının duygusal tavırları daha fazla, onlar daha sosyal davranış bekliyorlar. Ben hep akıl temelinde yaşayan bir adam olduğum için duygularım kendime kalıyor, ilişkilerimde az rol oynuyor. O zaman da herkesin beklediği sıcaklık olmuyor. Bu açıdan Sabiha eşsiz bir kadındı, çünkü herkesin sevgilisiydi. Ben öyle değildim. Ben fazla sevgi gösterileri yapamam, âşık olsam bile yapamam.

— Ama bunu hissediyorsunuz, değil mi? Böyle bir duygu var ama gösteremiyorsunuz...
— Gösteremem. Biz öyle eğitilmedik. Annem duyguların gösterilmesini sevmezdi, ondan geçmiş.

Yaşadığının farkına vardıkça ölüm yok

— Kardeşiniz Yıldırım Bey de öyle midir?
— O da öyledir. Belki benden biraz daha iyidir. Annem, "Duyguların açıkça ifade edilmesinin yakışık almayacağını" söylerdi, "sırnaşık" derdi. "Ay canım, şekerim, ciğerim" gibi lafları kesinlikle söyleyemem.

— Eşiniz Sabiha Hanım'la da mı ilişkileriniz öyleydi?
— Eşimle de hiçbir zaman "sevgilim, canım, ciğerim" tarzında olmadı, öyle bir üslubum yok, insanlara karşı tavrımda öyle bir şey yok. Belki gözlerimle, belki felsefi laflarla, okşayarak filan gösteririm ama lafla yapamam. "Aaa ne kadar güzel olmuş, bayıldım yemeğinize" diyemem.

— Ama bunlar da yaşamın hoş ayrıntıları değil midir?
— Herhalde öyledir.

— İngiltere'de çiçekli bir elbise giymiş yolda gidiyordum, hiç tanımadığım bir kadın durdurdu. "Aaa elbiseniz ne güzel, size çok yakışmış" dedi. Çok şaşırdım ama bunlar hoş ayrıntılar. Biz güzel şeyler söylemeyi bilmiyoruz ama eleştirmekten geri duymuyoruz.

— Geçen gün arkadaşım Coşkun Karadeniz anlatıyordu; Londra Havaalanı'nda elbiseli bir memur, ayakkabılarına, "Ya ayakkabını nerden aldın, amma güzel" demiş. Ben mesela özel olarak sana iltifat etmek istersem belki bir şey söylerim ama normal olarak, "Ayakkabın ne güzel, elbisen çok yakışmış, bugün çok güzelsin, yemeğinizden çok mutlu oldum, bu akşam gözlerin ne güzel..." gibi herkesin açıkça, kolay kolay söyleyebildiği lafları, pek söyleyemem. Beni belki insanlara karşı tutuk yapan bu tavırdır....

— Soğuk tutan!..

— Kimseyi methedemem.

— İçinizden gelir mi böyle bir şey?

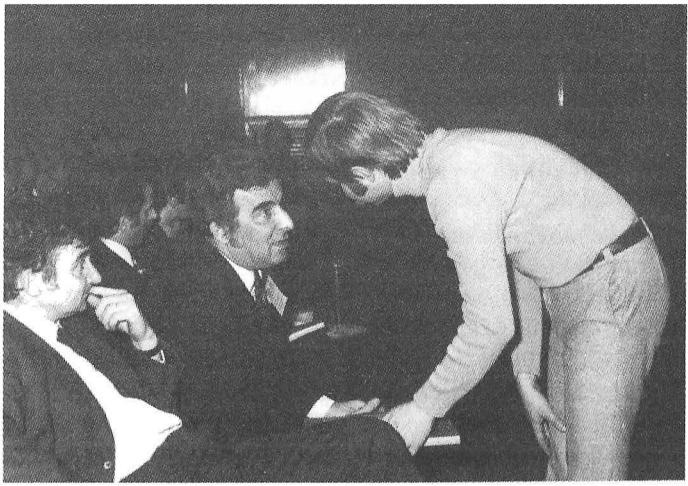
— Gelir, gelir ama ben bir teşekkürü bile zor eden bir insanım, birisi bana teşekkür edince de ben pek sıkılırım. Eğer birisine bir şey hediye ediyorsam, o da bana bir şey hediye ediyorsa, ediyordur; sevdiği için veya gerektiği için ama bunun için "yamansın, ne iyisin" gibi böyle laflar benden çıkmaz. Söz rüşveti veremem. Belki yaşlanınca biraz değiştim.

— "Kimse beklemesin" diyorsunuz.

— Zaten beklemedi, onun için de bir şeyler söylemişlerdir. Hiç tavizci olamadım. Ama insan ilişkilerinde gerekli olabilir. Tartışırken de örneğin, gençken doğrudan, "Bu böyle olmaz" diye başlamışımdır konuşmaya.

— Yumuşak geçişler yok yani.

— "Sizi çok iyi anlıyorum ama bu böyle değil" gibi numaraları ben yapamazdım. Şimdi de pek yapamıyorum. Mesela, "Size saygı duyuyorum" diyemem ben! Çünkü saygı duymu-

Doğan Kuban ve Vedat Dalokay, İTÜ'de bir toplantı sırasında.

yorum, yalan söyleyemem. Benim en büyük özelliğim yalan söyleyememek, yalan söyleyemediğim için de ya söylemem yahut da dan dun!

— *Çok dostunuz var mı, bu anlamda?*
— Yok, beni seven insanlar var, dost olduğum yahut bana saygı gösterenler. Ama çok dostum yok. Hiçbir zaman çok arkadaşım olmadı, ben de zaten aramadım, arkadaş canlısı olmadım.

— *Bunun eksikliğini de hissetmiyorsunuz, öyle mi?*
— Evet, hissetmedim. Şimdi yaşlandım. Beni seven eski öğrencilerim, dostluk kurduğum insanlar var, ama benim kendi sınıfımdan böyle canciğer kuzu sarması olmadım kimseyle! En yakın Attila Arpat ve Vedat Dalokay'dı. Ama sevdiğim, yakın olduğum arkadaşlarım da var.

— *Ölüm konusunda ne düşünüyorsunuz?*

— Bence ölüm giden için yok, kalan için var. İnsan da herhangi bir şey gibi yok olur. Maddi olarak dönüşüme uğrar. Yaşarken yoktur; yaşadığının farkına vardıkça ölüm yok, öldüğün anda da "yaşamak" diye bir şey yok; dolayısıyla "ölüm" diye bir şey yok. Ölüm; kalanlar için var. Kişisel ölüm yok, kişinin toplumsal ölümü var. Bu antik bir öğreti.

— Nasıl doğduğunuzdan öncesini bilmiyorsanız, o dönemi de bilmiyorsunuz gibi mi?
— Ölümün, insan hayatında çok önemli bir şey olduğu söyleniyor. Ama bir düşün; bir insanın annesi, babası, çocuğu, karısı ölüyor, bir hafta sonra yaşamaya devam ediyoruz. Herkes hayata kendi başına başlıyor, kendi başına da bitiriyor. Ölüm benim için hiç önemli değil, korku verici bir şey de değil. Ölmek istemez insan, o başka bir şey ama ölüm var diye dertlenmem! Bunun zamanı da önemli değil. Evet, orada bitiyor hayat...

Ben ölüme gülerek gideceğimi düşünürüm. Bu gülüşün bir sürü mesajı olacak. Sevdiklerime bir mutluluk selamı, gönlünü kırdıklarımdan bir özür dileme, yarım akıllı kendini beğenmişlerle alay ve kitaplarımın yazarlarına son bir dostluk bakışı. Tabii bu "son" lafı hep acıklıdır ve de anlaşılmaz.

— Sizin için "daima titizdir" diyorlar.
— Sorumluluğu yerine getirmek gibi bir durum varsa, onu yerine getirmek "titizlik" bence. Onu yerine getirmek için ciddi çaba sarf ederim, o manada titizim.

— Kendinize özgü giyim ve zarafetiniz de ilk göze çarpan detaylardan...
— Onu bilemem. "Zarafet!" Kaba bir adam değilim, güzelden biraz anlıyorum.

— Giyim konusunda nasılsınız peki?
— Renk uyumuna dikkat ederim, ütülü olmasına da... Giymeden önce ne giyeceğime karar verip öyle giyerim, gelişigüzel davranmam. Eski şeyleri giymeyi severim.

— *"Aydın" konusunda ne düşünüyorsunuz?*
— "Aydın"ın kendine karşı kesinlikle dürüst, yalan söylemeyen, entelektüel, gerçekten namuslu bir adam olması gerekir. Öyle olmayan adama "aydın" demek biraz zor; kaypak, satın alınabilinen. Belki de yumuşakça. İlkeli olmadan aydın olunabilir mi bilmiyorum. Ne kadar zeki ve bilgili de olsa, insanlara karşı, içinde yaşadığı topluma karşı sorumluluk hissetmeyen adam kanımca aydın değil. İnandığı bir şeyin tersini de söyleyebilen bir adama aydın demek zor ama zeki ve bilgili bir adamın toplumda özel bir konumu var. Aydını namusla tanımlamak doğru değil. Namussuz bir aydın olabilir. Fakat ben namuslu bir aydını tercih ediyorum, çünkü namussuz bir adamda kötülük yapma potansiyeli var. Zeki ve bilgili olunca bu potansiyel büyüyor. Kötülük potansiyeli.

— *Ama insanın zaafları da var.*
— Evet, zaafları var. Açgözlülüğü, hırsı var. Bunlar en akıllı adamı akıldışı işler yapmaya sevk eder. Buna aydın demeli mi? O zaman ona "aydın" demek doğru değil, başka bir isim takmalı.

— *Aydın ve entelektüel eşanlamlı mı?*
— Aydın kelimesi zaten entelektüel karşılığı olarak kullanılıyor. Galiba biz okumuş, çağdaşlaşmış, belki de ideolojik olarak Atatürk Cumhuriyeti'nin laik çizgisinde birisini kastediyoruz. Entelektüel "*entellekt*"ten geliyor. Aydın "aydınlanmışlık"tan, aydınlanmış; bilgilenmişlikten geliyor. Sufi de bir aydın, o da aydınlanmış, bilgilenmiş, değil mi? Entelektüel, "*intellect*"in yani düşüncenin egemen olduğu bir tavırla dünyaya bakan bir insan demek. Bunun dinle bir ilgisi yok. Dindar bir entelektüel olabilir. Bana öyle geliyor ki biz aydını neredeyse laik bir insan olarak algılıyoruz. Hatta bu aydının entelektüel olması bile gerekmiyor.

— *Bu çelişkili bir durum mu?*
— İnsan yaşamına ilişkin karmaşık sorunlara çelişki temelinde bakmakta zorlanıyorum. Hegel bir düşünce canbazı ama,

hiç sevmedim. Ben onu biraz şarlatan olarak kabul ediyorum. Gösteriş için iyi oynayan bir adama "iyi düşünüyor" denilebilir ama bir aydın olduğunu söylemeye dilim varmıyor. Aynı şekilde Hegel'e, Tanrı'nın varlığını ispata kalktığı, şu veya bu şekilde tanımladığı ya da Prusya Devleti'ni övdüğü zaman aydın demek içimden gelmiyor. Nedense bana entelektüel namus önemli görünüyor. Akıl egemenliğinden sapmayan, taviz vermeyen bir ilkeli düşünce sahipliği... Bu bir ahlaki ilke değil mi? Soyut olarak tanımlamakta zorlanıyorum. Bu tanıma girmeyen sayısız, adı bilinmeyen düşünür var, kolay bir tanımı yok. Sağcı da, solcu da aydın var. Birbirlerini hor görebilirler. Tavırlar ideolojik olursa, doğrular da değişir. Kaldı ki en sevmediğin bir adam, sana doğru bir laf söyleyebilir. Sokaktaki cahil bir adam bile bazen doğru gözlemler yapar. O açıdan entelektüel ya da aydın tanımı, oldukça karmaşık ve zor bir uğraş. İçinde her şeyi içermesi gereken, fakat her şeyi içeremeyen bir tanım.

— Bir köye gitmiştim, orada oturan insanlarla konuşuyordum. Yaşlı bir kadın, "Ben göremiyorum, gözlerimde kataraket var, gölge olarak görüyorum dünyayı" deyip sonra da, "dünya bir ışıkmış" diye ekledi. Belki okuma-yazması olmayan bir kadın, "Dünya bir ışıkmış" diye bir cümle kurdu.

— "Dünya bir ışıkmış" çok önemli bir gerçek; doğuyorsun aydınlık oluyor, ölüyorsun karanlık oluyor, kapanıyor. O aydınlıkta dünyaya geliyorsun, karanlık olsa hiçbir şeyi göremezsin. Yaşamın güzelliği her dakika bir gerçeğe rastlamak. Bütün bu gerçek tanıkları binlerce yıl düşünce üretmişler. Asıl aydın belki de bütün bu düşünce mirasını özümleyen ve bağnaz olmayan biri. Özellikle doğayla karşılaştıklarında tepkileri olasılıkla birbirine yakın oluyor. Bir tür hayranlık. Kent hayatına geçtiği, okuduğu zaman doğal tepkilerinin yerine şartlanmış tepkiler, ideolojiler geçiyor. Bu kez çerçeveler içinde dünyayı görmeye başlıyor. Onlar olmadığı zaman Hintli, Çinli ustaların yahut da Kızılderilinin yahut da İnka'nın davranışları, aslında doğanın yoru-

mundan kaynaklanıyor; birbirine benziyor ama bir ideolojinin kurguladığı kökenden gelenler daha başka. Bilgilerin ışığında görüyorsun farkları, bilim giderek onları yine birbirine yaklaştırıyor. Dünya çok büyük, insanın beynine göre. Ne kadar yaman olsan, ne kadar çok okusan, bildiğin bilgi çok sınırlı. Bir gün dünyanın damından bir Tibetli çıkıyor, "Vay canına amma derin söylemiş" diyorsun. Oysa belki yüz bin kere söylenmiş bir söz o. Söylenenleri de her zaman aynı duyarlıkla dinlemiyorsun. Goethe'nin ölürken söylediği, "Licht, mehr Licht" (Işık, biraz daha ışık), yaşamın amacı için güzel bir simgedir. Ama Goethe onu fiziksel bir aydınlık amacıyla söylemiş.

— Biraz da özel ilgi alanlarınıza, hobilerinize gelsek?
— Kitap. Baş işim okumak, sonra yazmak. Kitaplarım evimi işgal etmişler.

— Ne kadar kitabınız var, tahminen?
— 10 bin ya da üstünde. Fakir bir adam için övünülecek bir şey.

— Siz varınızı yoğunuzu kitaba yatırmışsınız. Bir bibliofil misiniz?
— Kitapları severim. Ama değerli kitap eski kitap hastası değilim. Ben öğrenme hastasıyım. Kitapların çokluğu öğrenmek zorunda olduğum ya da sevdiğim konulara ilişkin. Bu da oldukça geniş.

— Hangi konular?
— Önce uzman, yarı uzman olduğum konular; sonra onların yakın ve uzak çevreleri. Anadolu tarihi ve sanatı (Antik-Bizans); Selçuklu, Osmanlı sanatı ve mimarisi; İslam tarihi ve sanatı; Türk-İslam-Selçuk ve Osmanlı tarihleri; Bizans tarihi, Roma tarihi, Avrupa tarihi; felsefe; Avrupa sanatı; estetik, sanat eleştirisi; dünya edebiyatı, Türk edebiyatı; Çin, Hint kültürü ve sanatı; Taoizm, Budizm; sosyal bilimler; bilim ve tek-

noloji tarihi; dil, Osmanlı-Türk dil bilgisi, geniş bir sözlük koleksiyonu; tarih ve sanata ilişkin dergiler; sanat ve modern mimarlık tarihi ve eleştiri; biyografiler; şehircilik; bilim ve teknoloji tarihi; matematik; doğa bilimleri, genel kitaplar.

Konu bakımından geniş içerikli ve bilgi için hem temel referansları hem spesifik yapıtları içeren bu kitaplık (Türk-İslam) özellikle Osmanlı ağırlıklıdır.

Benim, yaşlandıktan sonra kitaplığıma tutkum arttı. Ömrümün gittikçe artan kitaplarımı okumaya yetmeyeceğini biliyorum. Bir gecede, gecenin değişik saatlerinde beş-on kitabı raflardan çıkarıp kafamı kurcalayan şeyleri okurum, kitap tutkunluğum normal sınırları aştı. Bir ölçüde kitaplarımla yaşıyorum. Bir günde Çin'den Amerika'ya, MÖ 2000'den MS 2007'ye gidip geliyorum.

— *Özellikle son dönemlerin konuları neler?*
— Bilim tarihi, felsefe, çağdaş kent.

— *En sevdiğiniz konular?*
— Biyografi, felsefe, bilim ve teknoloji tarihi.

— *En çok uğraştığınız konular*
— Türkiye'nin geleceği, çağdaş Türk kenti.

— *Başucu kitabınız?*
— Vaktiyle Taoizm'di. Lao Tzu'nun tam bir şiirle çevirisini yapalı çok oluyor, şimdi zaman zaman değişen konular var.

— *Sizin için mutluluk kitaplardan ayrı olabilir mi?*
— Artık olamaz. Ölüme dek evlendim kitaplarımla.

Kitap almakla ilgili bir tavsiyem var: İki türlü kitap alınır. Birincisi didaktik ve bilgi kaynağı olacak kitap; ikincisi yaratıcı, zeki ve kristal düşünceli yazarların kitapları. Bu ikinci her zaman taze kalır. Bu Lucretius olur, Lao Tzu da olur, Erasmus olur. Bernard Shaw, Bergson ya da Bertrand Russell olur. Gomrbrich ya da Christopher Alexander olur.

Gözlemleri her zaman ilginç, önermeleri aydınlatıcı, hatta kıvanç verici, pesimist oldukları zaman bile umut kırıcı olmayan ve her zaman anlaşılabilir olanlar.

— *Masanızın üstünde botanikle ilgili bir kitap gördüm, notlar almışsınız...*

— Geçenlerde Edinburgh'ta çok nefis bir botanik bahçesi gördük, küçük ama dünyanın ikinci zengin bahçesi diyorlardı. İki bin ağaç var içinde, çok güzel. O gün oradan işte o botanik kitabını aldım, *Bahçecinin Botanik Kitabı* diye bir şey, dün akşam onu okumaya başladım. Bahçecilikle ilgilenirim. En az ilgilendiğim astronomi. Astronomi bana çok uzak, çok büyük, dünya bu kadar yakınımdayken, o kadar uzağı kavrayamadığım için sınırsız boyutları düşünmek zor geliyor. Fakat eskiden topladığım popüler astronomi kitaplarım da var. İlgilenmediğim şey az. Mitolojiyi dine yeğlerim ama İslam'a ait kitap koleksiyonum oldukça zengin. Tarih, dil ve edebiyat, bahçe, çiçekle hep ilgilendim.

Anadoluhisarı'ndaki evin önünde Kuban ailesi: (Arka sıra soldan) Sabiha Hanım'ın ablası Asiye Hanım, çocukları Mine ve Baha. (Ön sıra soldan) Doğan Kuban'ın annesi Vahide Hanım, Sabiha ve Doğan Kuban (1977).

— Çiçeklerin içinde en çok hangisini seversiniz?
— Benim öyle bir seçimim yok, örneğin şakayık açtığı zaman şaheser olur ama on gün sonra yok olur. Gül çok güzel bir bitki, devamlı açar; bir gül bahçem var; hem kokar, hem de bin bir çeşit renk sunar ama onun yanında çiçeksiz olan bitkilerden kurulmuş bahçeler de var, onlar da güzel. Dünyada ilginin genişliği, sınırlanamaz. İnsanların yaptığı küçük objelerden cam, ahşap, dokuma, hasır bunlara bayılırım. İnsanların el marifetleri büyüleyicidir.

— Taş da seviyorsunuz.
— Severim, deniz kabuğu severim. Çakılları, kabukları toplar, nerede bulursam getiririm, İskoçya'dan da topladım. Orada med cezir çok oluyor. Cezir çekilmiş, kumsalın üzerinde bir sürü kabuk kalmış, bizimkilere benziyor. Çakıl toplarım. Deniz kenarında dal toplarım. Dağda kayalar arasında yürümesini severim. Küçükten beri kayalar, sular, çamurlar arasında gezmeyi severim. Satranç severdim eskiden, şimdi artık çok vakit aldığı için, oynamıyorum. Tavla severim, tavla aynı zamanda obje olarak hoş. Süslü püslü tavlalar alıp kendi kendime oynarım. Sabiha'nın hastalığı ve ölümünden bu yana şiir yazarım, çeviririm.

Şiirden çok düzyazı adamıyım

— Evet, kendiniz için yazdığınız şiirler var, yayınlatmadığınız. Biraz şiirden söz eder misiniz?
— Çocukluğumdan bu yana şiir okuyup, ezberledim. Tek tük şiir de yazdım gençken ama daha çok düzyazı yazan bir adamım, şair değilim. Duygudan çok düşünceye yatkın olduğum için yazı yazdım. Ama romantik yazılar yazmışımdır, şiirsel içeriği olan. Şiirle uğraşmak, karım hastalandıktan sonra oldu. Duygusal olarak daha hassas olduğum bir dönem. O zaman günlük tutmaya da başladım, daha önce günlük tutmazdım. Ondan sonra her gün, yıllarca günlük yazdım. O günlüğün içinde her şey vardı. Ama benim günlük yaşamdan değil,

düşüncelerimden söz ediyor. O arada bazı duygusal şeyler yazdığım zaman onların biçim olarak şiirle daha iyi ifade edileceği kanısı oluştu bende. O düzyazıları şiire döktüm, şiir haline getirdim; daha iyi anlatıyor duyguları.

— *Daha özetleyici galiba...*
— Özetliyor, fakat daha çok vurguluyor, o arada daha kesin bir şey oluyor. O zamandan bu yana on yıl geçti. Yüzlerce şiir yazdım, bir kısmı didaktiktir herhalde, bir kısmı belki şiir olmuştur, onu bilmiyorum. Son zamanlarda aşk şiirine de heveslendim, "yazayım bakayım nasıl oluyor" diye.

— *Hevesle mi oluyor, içinizden gelen bir duygu mu yoksa "öyle yapayım nasıl olacak" gibi mi?*
— Hayır, aşk şiiri de insan yaşamının önemli bir parçası, ben âşık oldum belki ama şiir filan yazmadım, düzyazı yazdım o zamanda. Zaten söylediğim gibi ben öyle sevgisini ifade etmeye yatkın bir adam da değilim. Şimdi yaşlanınca bu sefer "ifade ne kadar zengin, yaygın olabilir" gibi denemeler de yapıyorum, dolayısıyla aşk şiiri de deniyorum. Bazı şiirlerim güzel, entelektüel içeriği daha fazla. Daha çok doğal gözlemlerim. Şiir başka bir dil. Düzyazıdan çok farklı. Şiir kendine özgü bir ifade, orada biçim, bir şeyi daha iyi ifade etmeye yarıyor gerçekten, eğer şiir düşünceyi anlatmaya kalkışırsa, belki o kadar etkili olmaz, ama biçime dayalı duyguyu (düşünce bazlı bile olsa), o düşünceyi, ritimlerle, musikiyle yazmaya kalktığın zaman, eğer yeteneğin varsa, gerçek anlamda şiir olabilir. Tabii şiir olup olmadığını da birilerinin sana söylemesi lazım, çünkü, "Ben şiir yazıyorum" demekle olmuyor. Ama evinde oturup kendin için yazarsan, onu sana kimse söylemez! Ben çok da şiir çevirisi yapıyorum. İfadenin boyutlarının nereye varabileceğini, dilden dile nasıl transfer olabileceğini, ritmin, kafiyenin, etkilerini deniyorum. Kendi iç ritmi olduğu zaman kafiye gerekmiyor. Herhalde istesem de yapamam. Fakat şiirin içinde ritim olayı ağırlık olarak var. Şiir müzikle ilgili bir şey, öyle başlamış zaten. Eski şiirlerin hepsi bir müzik ritmine uyu-

yor, ona göre yazılmış. Ben de öyle düşünüyorum; müzikten kaynaklanan konuşma yahut söyleme tarzı o. Onun için düzyazıya benzememesi gerek. Ama iç ritim nasıl bir şey? Formülü var mı, yok mu? Spontan bir duyarlık sonucu mu? Sonunda modern sanat kuraldışılığı teşvik ettiği için, kural yokmuş gibi gözüküyor. Aslında kuralsızlık iyi mi, kötü mü onu da bilemiyorum. Soyut sanatı öğrenmeye, anlamaya çok çalıştım. Fakat bir şeyin eksik olduğu kanısındaydım her zaman; olmayınca olmuyor. Hiçbir zaman çok tutmadım. Hoşuma giden resimler çok, yine de figüratif, daha doyurucu.

— *Düzyazı adamıyım diyorsunuz ama şiir de yazdığınızı söylüyorsunuz. Bize yazdığınız şiirlerden birkaç örnek verebilir misiniz?*
— Şiir yazarım, çeviririm. Kitaplığımda, çalışma masamın karşısında bir şiir köşesi var; oldukça geniş bir şiir kitaplığım var. Bazen çok uzun şiirler yazarım. İstanbul'la ilgili bir tanesi *Mimarlık Dergisi*'nde çıkmıştı. Yazdığım şiirlerden birisi şöyle:

Eski şamdan
Sindirmiş ışığına
Geçmiş hikayeleri
Bir terörün pençesinde
Kitap raflarında
Uzanıp giden
Müzikle karışık
Çılgın gözler
Ve masanın çevresinde
Karanın üzerine ak
Bağdaş kurmuş
Anılar
Gözler arar
Bir sonsuz boşlukta
Kaybolan hayalini
Yanıtsız

— Biraz önce söylediniz, bize bir-iki tane de çevirdiğiniz şiirlerden örnek verir misiniz?
— Japonların Hai-Ku adı verilen bir şiir türü var. O türde Başo adlı ünlü şairden çevirdiğim iki tanesi şöyle:

Kış güneşi
Atın sırtında
Donmuş gölgem

Kyoto'da bile
Kuku'nun ötüşünü duyunca
Kyoto'yu özlüyorum

Benden de bir Hai-Ku şiiri:

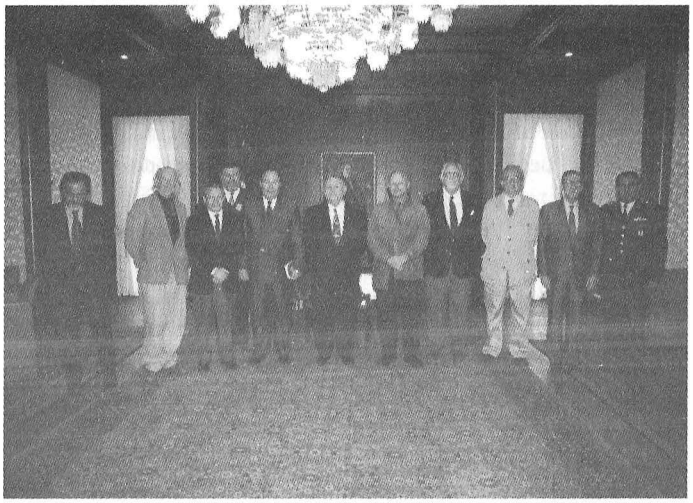
Sana anlatacağım
Onca şey var
Ama sen yoksun

— Sizin resimle ilginiz ne zaman başladı? Bienallerde danışmanlık da yaptınız...
— Sanat tarihi ile uğraşmaya başladığım zaman. Askerdeyken, hatta daha evvelden başladı, üniversitede. Ben resim yapabilen biri değilim ama sanat tarihiyle her zaman ilgilenmiştim. Sonra da meslek oldu.

Sanata bilimsel ve eleştirel yaklaşmak

— Resim konusuna biraz evvel de değindik. İsterseniz bienalle ilişkinizden bahsedelim biraz daha. 1986-88 yıllarında Asya-Avrupa Sanat Bienali'nde "uluslararası jüri üyeliği" yaptınız. Bir de 1987-89'da İstanbul Uluslararası Sanat Bienali'nde düzenleme ve danışma kurulu üyeliği yaptınız.
— Ben sanat tarihçisi olduğum için söylediğim gibi her şeye olan ilgim, plastik sanatlara da hayli hayli var. Çok gezdim, çok müze gördüm, çok sanat tarihi kitabı okudum, sadece

mimarlık değil, resim, heykel gibi şeyleri de öğrenmek için epey çaba sarf ettim ve gördüm de. Sanatın birbirlerinden tamamen ayrılamayacak ortak bir insan tavrını yansıttığını düşündüğüm için resim ve heykele ilgi duydum. Ben *oto-didak* bir adamım. Birçok şeyi kendim öğrendim. Resim bilgim giderek arttı, ne zaman başladığını tam hatırlamıyorum. Fakat üniversite öğrencisiyken vardı. Bir gün Nuri İyem'in bir sergisine gittim. Düşündüklerimi ilk nişanlıma anlattım. O da ressam olan amcasına anlatmış. "O da demek resimden anlıyor" demiş. Önce *Köken* dergisinde, sonra Jale Erzen'in çıkardığı *Boyut* dergisinde resimle ilgili makaleler yazdım. O arada beni jürilere filan çağırmaya başladılar. Ağzım laf yaptığı için jüri başkanı bile oldum! Sanata bilimsel, eleştirel olarak yaklaşmanın düşünsel boyutlarını öğrendim, öğrenmek için çaba sarf ettim. 80'li yıllarda o etkinliklere katıldım. Birçok jürinin raporlarını falan da yazdım. Bu tür yazılar içinde en iyilerinden bir tanesi Adnan Çoker'in Galeri Nev'deki ser-

Gelibolu Milli Park Yarışması jüri üyeleri dönemin cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'le birlikte.

gisinde yayınlanan bir kitaba yazdığım giriştir. Herhangi bir şeye baktığım zaman onu dünyanın herhangi bir dönemine, herhangi bir düşüncesine, herhangi bir biçimine bağlayabiliyorum. İstanbul'daki camiden söz ederken Buda'yla da ilişki kurulabilir. Bunu entelektüel bir özellik olarak görüyorum.

— İlgi alanınızın bu kadar geniş olması sizin bir yandan da sürekli çalışmanızı ve okumanızı gerektiriyor, sürekli öğrenim...

— İnsanın ürettiği her şeyle ilgiliyim ben ve gerçek aydın da bence odur. "Ben şunu bilirim, başka şey bilmem" değil. İnsanın, toplumun yarattığı her şeye; sanata, düşünce ürünlerine karşı ilgisi olmalıdır, merak etmelidir. Merak yokluğu, Osmanlı'da geri kalmanın temelidir. Bir adam, "Ben müzikten anlamam, tiyatroya gitmem, yok efendim tarih beni ilgilendirmez" derse, o adam entelektüel değildir. Entelektüel adam, dünyada yaratılmış her şeye karşı kayıtsız kalamayandır. Aklın sınırlarını merak eden adamdır. Örneğin ben şu kabakları topladım (sehpanın üzerinde duran değişik renk ve biçimdeki kabakları gösteriyor). Sen hiç böyle ilginç biçimli süs kabağı gördün mü? Bizim bahçedeki kabakların arasından tesadüfen böyle acayip bir kabak çıktı. İnsanoğlu bunlara duyarsız kalamaz, "Valla beni ilgilendirmez" diyememeli. Evrenle az ilgileniyorum, çok büyük boyutlu olduğu için. Yoksa merak etmediğim hiçbir şey yok; insan, doğa, düşünce... Öyle olmasa bir adam 80 yaşında botanik okur mu veya oturup matematik problemi çözer mi?

— Kendinizi bu anlamda "entelektüel" olarak tanımlıyor musunuz?

— Kuşkusuz. Birkaç dilde sürekli kitap okuyorum. Dünyada her konu ile ilgileniyorum, ister psikoloji, ister sanat, ister edebiyat, ister tiyatro, ister fizik, ister kimya, ister din olsun; hepsi benim ilgi alanım. Ben coğrafyaya inanırım; beni şehir de, mimarlık da, ahşap kaplama da, taş da ilgilendirir. "Bazı şeyi bilir, bazı şeyle ilgilenmez" diye bir şey yok; belki diğe-

riyle daha az ilgilenir. Bazısını daha iyi anlar, bazısını daha az anlar ama ilgilenir, çünkü uygarlık akıl ürünü. Kendisi gibi birisi onu bir gün üretmiş. Herhalde ilgilendiğim yaratıcı aklın sınırları.

— *Anlamaya çalışmak ölene kadar sürecek bir doğal uğraş.*
— Bence dünyayı tüm boyutlarıyla anlamaya çalışmayan bir adam entelektüel değildir. Ben de inadına her şeyi, nerede olursa olsun, anlamaya çalışırım. Şimdi birkaç kere okuduğum halde İranlılarla Yunanlılar arasındaki savaşın tarihini bir daha okuyorum. Gönlüm çiçekten çiçeğe uçan kelebek gibi. Bugün Roma tarihi sonra Yahudilerin diasporası, öbür gün Budizm, döner dururum.

— *İlgi ve bilgi birbirlerini tetikliyor, herhalde...*
— Merak bitmez... Her dakika yeniden öğrenirsin çok da unutursun. Entelektüelin bir özelliği de bence, her dakika yeniden öğrenmeye hazır olmasıdır. "Aman canım ne olacak" diye bir şey yok.

— *Bir gününüzü anlatın dersem, nasıl anlatırsınız?*
— Okuyup yazarım.

Dünya, erken kalkanlarındır

— *Kaçta başlarsınız hayata, erken mi kalkarsınız?*
— Erken kalkarım. Erken kalkmayı bir tür ahlak sorunu olarak gene Avrupalılardan öğrendim. *Protestan Etiği*'ni okurken... Aklımda kalan söz şudur: "Dünya erken kalkanlarındır." Ben ona inanırım. Babam da uykuya karşıydı hep, "Artık uyuyalım" diyene, "Öldükten sonra çok uyuyacaksın" derdi! Onun için ben çok uyuyamam, erken kalkan bir adamım ama bazen de gece kalkıp çalışıyorum, dolayısıyla erken kalkmadığım oluyor. Sabaha karşı çalışıyorum; 05:00'ten 07:00'ye kadar yahut 03:00'ten 05:00'e kadar, o zaman sabah uyuyorum. Bugün 09:15'te kalktım ama dün gece saat

04:30'dan 06:15'e kadar çalıştım. Disipline inanırım; insanın en entelektüeli disiplinli olanıdır, fiziksel disiplini de olmalı. Dolayısıyla ben hiçbir zaman hiçbir şeyi fazla yapmadım. İçkiyi sevmedim, az içerim. Herkes gibi içerim ama az içerim. Sigara içmedim. Bir marifet demiyorum. Ben öyleyim.

— *Hiç sigara içmediniz mi?*
— Hayır. Herkesin yaptığı şeyi yapmam. Sürü içgüdüsü yok bende. Hiç kimseyi model olarak almadım. İnsanlarla, ortak işler de pek yapmadım; dernek, partiye girmek gibi. Herkesin imza attığı şeye ben imza atmam. Grup halinde hiçbir şey yapmam. Hiç kimse benim liderim olmadı. Hayran olduğum insan olmuştur ama peşinden gitmek içimden gelmez. İnsanlarla ortak işler yapmaktan hoşlanırım, o başka; onları teşvik etmek, beraber bir şeye başlamak, beraber program yapmak falan hoşuma gidiyor ama yeterince zaman ayıramıyorum, yani çıkıp da her toplantıya gitmek, kendimi övmek veya kendimi "satmak" hoşuma gitmiyor.

— *Bu anlamda hiçbir zaman, hiçbir şeyden "emekli" olmadınız.*
— Evet, hiçbir şeyden kendimi emekli etmedim.

— *Emeklilikten sonra derslere devam ettiniz mi?*
— 1993'te emekli oldum ama hiç fark etmedi, tam hangi tarihte ayrıldım bilmiyorum ama sekiz-on sene kadar lisansüstü derslerimi vermeye devam ettim. 8 Nisan 1993'te, emekli oldum resmen ama... Emekli olmuşum, emekli olmamışım benim için önemli değil. Emeklilik biçimsel bir şeydi. Yaşamımda hiçbir şeyi değiştirmedi. Eşim Sabiha 1999'da öldü. Ondan sonra dersleri kestim. Ve kendimi kitap yazmaya verdim.

— *Emekli olurken size bir armağan kitap hazırladılar,* Prof. Doğan Kuban'a Armağan, *değil mi?*
— Evet.

— İTÜ geleneği midir?
— İTÜ geleneği değil, her mektepte olur. Herkes kendi hocasına, hocalarının bazılarına bir kitap çıkarır. Benim gibi yazıp çizen tiplere daha çok yaparlar. Benimki de öyle, benim adıma bir armağan ama aradan birkaç sene geçtikten sonra çıkar o zaten. Herkes onun hakkında birkaç söz yazar, malum şeyler. Bunu, çocuklar yaptılar. Eren Kitabevi bastı. Çoğunlukla duygusal veyahut ilişkilerin doğasına bağlı birtakım sözler var hakkımda. Ama ilerde beni hatırlayanlar, yazdığım kitaplarda ne yazıp söylediğime bakarak hatırlayacaklar.

— Peki, yaşamınızı dönemlendirirsek, gerçi siz mutluluğu diğer insanlar gibi değerlendirmiyorsunuz, beyinsel mutluluktan yanasınız ama dönemlere ayırırsak yaşamınızın "en keyifli dönemi" hangisi?
— Benim keyifli dönemlerim, Amerika'da hocalık ettiğim dönemler, karımla beraber olduğum. Bir kere yalnız başıma Minnesota'da hocalık ettim bir kış boyunca, yalnız olunca o kadar iyi değildi. Yine orada okuyup yazarak geçirdim günlerimi de. En güzel günlerim, Dumbarton Oaks'ta geçti: Üç sene. Bir de İtalya çok iyiydi. Doçentliğimi hazırlarken, o zaman gerçek bir çalışma, gerçek bir araştırma dönemi yaşadım ve çok rahattım; gençlik de var tabii. O müthiş bir dönemdi (1954-55). Karımla İtalya'da dolaştım. Ravenna'da Bizans seminerlerine katıldım. İtalyan Kültür Genel Müdürlüğü'nün verdiği bursla İtalya'da dolaştım. Venedik'te San Marco Meydanı'nda Palazzo Ex-Reale'de bile kaldım. Ama cebimde sandviç parasından başka bir şey yoktu. İtalya'dan Paris'e ve Londra'ya gidip bir süre Paris'te yaşadım. Bütün bu olanakları tarihi şehirleri ve müzeleri gezmek için kullandım. Amerika'da çok çalıştım. Anlattığım gibi Washington'da, bütün Dumbarton Oaks kitaplığının içinde fare gibi dolaştım yıllarca. 1963-64'te Washington'da çok güzel evimiz vardı. Mükemmel bir yıldı, çok mutluyduk, paramız da yeterliydi. Ondan sonra Boğaz'da bir yalı tuttuk, orada hayatımızın en güzel zamanlarını geçirdik; Boğaziçi'nde, denizin

üzerinde bir yalı. Kış, soğuk filan biz kulak asmazdık. Orada otururken bu evi de yaptırdım. O dönemler mesut dönemlerdi. Karım daha hastalanmamıştı. Karım hastalandıktan sonra işler biraz daha değişti.

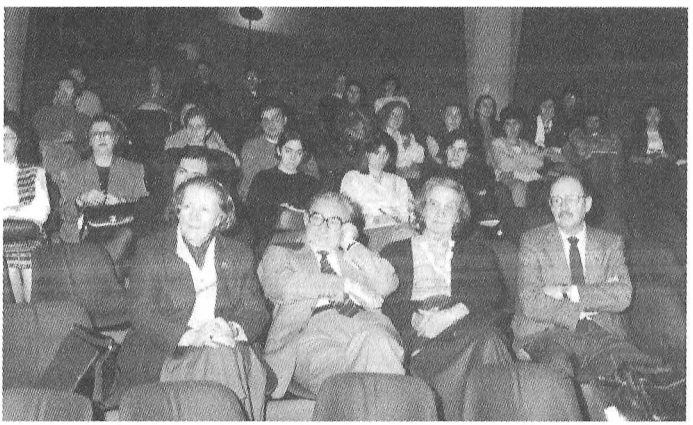
— *Daha sıkıntılı zamanlar başladı...*
— Üzüntülü bir döneme girdik. Sabiha'nın gözü alındı. Her sene Amerika'ya taşınmaya başladık; ama bu bizim mutluluğumuzu pek fazla değiştirmedi galiba. Sadece endişemiz arttı. O seneler zarfında kazandığım paraları harcadık. İlginç bir senemi Arabistan'da geçirdim, sıcaktan biraz şikayetim oldu. Karım da başlangıçta birkaç ay geldi, sonra gitti. İlk torunum Emre doğdu, o sene, 1986 yılında. Orada yalnız olduğum için çok yazı yazdım, çok kitap okudum. Biraz Arapça öğrendim.

Bilimsel tavır ve bilinç, bilgiden önce gelir

— *Kaç dil biliyorsunuz, toplam?*
— Ben "çok dil biliyorum" diyemem. İki-üç dili çok iyi kullanıyorum; Fransızca, İngilizce ve İtalyancayı en iyi şekilde kullanırım. Ne kadar ciddi metinler olursa olsun onları okurum ve iyi anlarım. İngilizce, Fransızca yazarım. Almanca, İspanyolca metinleri de okurum, fakat onları iyi bildiğim için değil. Daha evvel Almancaya biraz çalıştığım, çocukluğumu Almanya'da geçirdiğim için. Farsça ders aldım ama Farsça pek anlamıyorum. Farsça ile Arapçayı "biliyorum" demem söz konusu değil ama bir sene Farsça ders aldım. Rusça dersi de aldım. Lisan öğrenmeye hep merakım var. Kitaplıkta belki on-on beş lisanın grameri, lügati falan vardır ama asıl kullandığım üç tane lisan var; İngilizce, Fransızca, İtalyanca. Yani ben, devlet okullarında okumuş, Türkiye'nin yetiştirdiği bir adam olarak, yabancı dilleri kullanabildiğimden ötürü kıvanç duyarım.

— *Cumhuriyet kuşağını iyi temsil ediyorsunuz.*

— Evet Cumhuriyet'in yetiştirdiği bir adamım. Bundan gurur duyarım. Anadolu'nun her yerinde de okudum. Hepsi de iyi okullardı; bütün hocalarıma borçluyum. Kaliteleri tartışılabilir. Bizim üniversitenin hocaları da hiçbir zaman akademisyen değillerdi, mimardılar. Üniversitede olduğunuz zaman birdenbire akademisyen olunmuyor ama bizi akademisyen olarak yetiştirmek için çok çaba gösterdiler, çok iyi davrandılar. Teknik Üniversite'yi başlangıçta gerçekten kendileri akademisyen olmasa bile akademinin ne olduğunu bilen, yabancı ülkelerde okumuş, yabancı dil bilen, çağdaş insanlar kurdular. Bu çok önemlidir. Türkiye'de benim gibi bir sürü adam yetişti; bir kısmı Avrupa'ya gitti, bir kısmı burada yetişti. Cumhuriyet gerçekten önemli kuşaklar yetiştirdi. Sonra yavaş yavaş Amerika'nın etkisi, II. Dünya Savaşı sonrasındaki bozulmalarla Türkiye değişti, örneğin bizim zamanımızdaki Teknik Üniversite ile şimdiki arasında çok büyük bir fark var; bizim çok ciddi hocalarımız vardı. Şimdi akademisyenler var. Kuşkusuz bir bölümü çalışkan ve iyidir. Eski kuşaktan daha iyi bilimadamıdır. Ama daha entelektüel değildir. Bunu genellememeli. Bilimsel tavır ve bilinç, bilgiden önce gelir.

Prof. Semra Ögel, Doğan-Sabiha Kuban ve Prof. Abdullah Kuran İTÜ'de bir konferansta.

— Üniversite ile ilişkinizi nasıl kestiniz?
— Karım da öldükten sonra okuldan sıkıldım; öğrenci kalitesi giderek düştü, motivasyonum azaldı. Her sene aynı şeyleri anlatmak ve onun karşısında da pek yanıt görememek, bütün bir yıl zarfında sekiz-on tane öğrenciden bir tek soru bile çıkmamasından sıkıldım.

— Sonra?
— Ondan sonra kitap yazmayı yoğunlaştırdım. Ara sıra danışmanlık yaptım. Genellikle restorasyonla ilgili. Biraz önce anlattığım surlar, Valens Su Kemeri, Sait Halim Paşa Yalısı, Orta Asya'da Yesevi ve Sancar Türbeleri...

— Şu anda üzerinde çalıştığınız kitaplar neler?
— Üzerinde çalıştığım birkaç kitap var. Biri kırsal kültür üzerine. Uzun yıllar kırsal kültür üzerine konferanslar verdim. Kırsal kültür dediğim bugünkü Türk kültürü, başka bir deyişle Osmanlı'nın etkisinden, tarımsal kültürün baskısından kurtulamamış, politikaya egemen, yarı tarımsal, yarı sanayileşememiş, kentleşememiş bir toplumun kültürü. O kültürün içinde bazı yetenekli adamların olması önemli değil. Kırsal kültür üzerine bir kitabımın bölümleri yazılı makale ve konuşmalardan kaynaklanan. İkinci kitap'ta, "bu kadar güzel bir yerde yaşadığımız, bu kadar potansiyelimiz olduğu halde, devrim de yaptık, nasıl oluyor da bu kadar geri ve fakir kalıyoruz"u araştırmak için kırsal kültürü de yazarken düşündüğüm Osmanlı kültürünün içeriği sorunu var. Onu da kendi içinde konuşmanın, İslam'la karşılaştırmanın bir anlamı yok; Avrupa'yla karşılaştırmak önemli. Özellikle bilim tarihi bağlamında söylüyorum. Onun için kitaplardan birisinde Avrupa ve Osmanlı kültürü karşılaştırmasını yapıyorum. En çok çalıştığım konu o. Avrupa tarihini çok okudum birkaç yıldır. Roma'dan başlayarak; sanat, düşünce, bilim alanında "Avrupalı" denen adamla "Osmanlı" denen adamın nerede farklılaştığını inceliyorum. Üçüncü kitap birkaç sene önce heveslendiğim Venedik/İstanbul karşılaştırması yapmak. Vene-

dik/İstanbul üzerine de okuyorum. Hangi boyutlarda ve nasıl tartışacağımı daha tam bildiğimi söyleyemem. Tarihi çevre korumanın kentsel boyutu da dosyalarda bekliyor.

— *Neden Venedik/İstanbul?*
— Venedik çok ilginç eşsiz bir kent. Bir kez sürekli olarak Türk/Osmanlı ile kapışan bir devlet. Osmanlı koca bir imparatorluk, Venedik bir şehir cumhuriyeti. Aralarında çok büyük boyutsal farklılık olmasına rağmen Venedik gelip Çanakkale Boğazı'nı kapatmış ama Osmanlı hiçbir zaman Adriyatik'i kapatamamış! Mütemadiyen Akdeniz egemenliği için çarpışmış. Sonra Venedik mimari olarak çok güzel, olağanüstü bir şehir. Çok severim. İstanbul'u da çok severim, yani mimari ve şehircilik olarak da karşılaştıracağım ama toplumların başka özelliklerini de düşünerek toplumsal fiziksel, kültürel, sanatsal karşılaştırmasını da yapmayı düşündüm. Şehir yerinde duruyor. Evde dolu Venedik kitabı var. Venedik'e de birkaç kere gittim geldim zaten, hatta her yıl Venedik'e gidip bir hafta oturmayı da düşündüm, daha da düşünüyorum. İstanbul'u iyi biliyorum, Venedik'i o kadar iyi bilmiyorum; o karşılaştırmayı bir kitaba dönüştürmek istiyorum. Bütün ömrümce karşılaştırmalı çalışma yaptığım için bende kitap programı çok. Örneğin Habsburg/Osmanlı karşılaştırması yapmak, ondan sonra benim doçentlik tezim olan barok üzerine doğrudan doğruya estetik bir yorum yapmak.

— *Düzenli olarak* Cumhuriyet *gazetesinin* Bilim Teknoloji *ekinde yazıyorsunuz.*
— Evet, *Bilim Teknoloji*'de, bir süre kentsel makaleler yayınladım Deniz İncedayı'yla beraber. Şimdi kendim kentle, kültürle ilgili yazılar yazıyorum. Şiirlerimin yayınından tut da hiç yoksa on-on beş kitabın programı var evde. Onun için Canan (Erzen) diyor ki, "Artık uzun uzun yazma. Şöyle 200-300 sayfalık kitaplar, dipnotsuz filan yaz!" Belki de doğru; Routine'i bırakıp ne düşünüyorsan yazıp geçmek güzel bir şey olmalı. Gazeteci gibi. Yapabilir miyim bilmiyorum. Aslın-

İTÜ'de düzenlenen emeklilik töreni sırasında dönemin Kültür Bakanı Fikri Sağlar, Cengiz Bektaş ve Nezih Eldem ile birlikte (1994).

da kitap yazmak, insanın kendi ilgi duyduğu, yani bildiği alanda düşüncelerinin sentezini yazmasından ibarettir. Onun çok doğru olması, tamamlanması gibi bir şeyler anlamlı olmayabilir. Çünkü hiçbir şey tamamlanamaz. Ben bugün böyle söylerim, yarın başkası gelip değiştirebilir, başka türlü düşünebilir, başka türlü ilişkiler kurabilir. Ben Osmanlılar hakkında bir kitap mı yazmak istiyorum? O sırada ne biliyorsam, ne düşünüyorsam onu yazacağım. Bildiğim kadar doğru olacak. Ben gibi bir adam, "Böyle öğrenmiş, böyle düşünmüş" diyecekler. Birisi gelsin onu değiştirsin, başka bir tane yazsın, bu beni ilgilendirmiyor. Ben *perfectionist* (mükemmeliyetçi) falan değilim, "mükemmel"e inanmam. İnsanın bir şeyi mükemmel yapması için kendisinin mükemmel olması lazım. Mükemmel bir insan olamaz, mükemmel bir ürün de olamaz! Büyük yapıt yaratma tesadüftür. Benim mükemmel olduğum bir anda, ben mükemmel bir şiir yazabilirim ama başka bir zamanda yazamam. Bir kitap benim en büyük entelektüel çabamın ifadesi olabilir ama mükemmelliğimin ifa-

desi olamaz. Mükemmel diye bir şey yok dünyada. Ben bugün söylediğim her şeyin otuz yıl sonra beş para etmeyebileceğini biliyorum. Öte yandan da 2.500 yıl önce yazan adamı da bugün hâlâ okuyorum. Konu üzerindeki bilginin niteliği hep değişir. Her şey geçicidir. Fakat insan ilgisi her şeyi yaşatabilir.

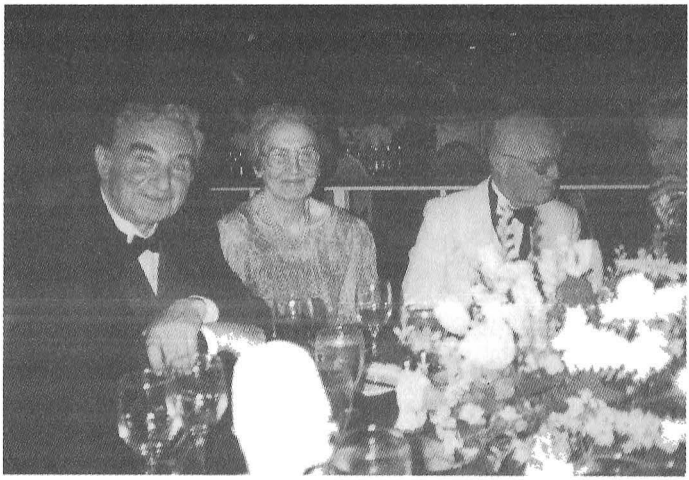
— *Prof. Nezih Eldem* Prof. Doğan Kuban'a Armağan *kitabında şöyle diyor: "Mimarlık tarihinin ansiklopedilerden sanat tarihi ve arkeoloji yayınlarındaki parantezlerden çıkarılıp bilimsel üslup reçetelerinin yüzeyselliğinden kurtarılması ve tarihin zamanca ve mekanca bugünü de kapsayan sürekliliği ve gerçek çok boyutluluğu içinde ele alınabilmesi açısından mimarlık tarihinde ilk ve önemli bir profesyonel usta olduğunu söylemeliyiz."*

— Ben, erken çıkan bir adam olduğumu söyleyebilirim. Türkiye'de yeni yeni bu konulara benim gibi yaklaşan insanlar var. Ben kendi alanımda onların başında geliyorum. 1950'de bu işe profesyonel olarak başlayan kimse yoktu. Bir de dünyada hem çok dolaştım, hem de birkaç lisan bildiğim için literatürü iyi izledim. Örnek bir mimarlık tarihçisi, bir bilimadamıyla işe başladım. Mimarlık tarihine, tarih ve estetik olay olarak yaklaştım her zaman. Yaptıklarımdan, yazdıklarımdan gördüğünüz gibi her şeyi uluslararası bağlamda ve ölçütlerde değerlendirmeye çalıştım. Şovenizm karşısında bir adamım ve hiçbir kültürün kendi içinde bağımsız olmadığına inandığım için, karşılaştırma yapılmazsa doğru dürüst tarih yazılmayacağına da inanırım. O yüzden hem felsefi açılımların sunduğu görüş açısı, hem de çok çeşitli alanlarda, modern çağ dahil ders vermekten kaynaklanan, bu alanda her şeyi anlamak, öğrenmek isteyen ve zorunda olduğunu düşünen biriyim. Dünyada çok dolaşmam, dil bilmem, sanata daha geniş boyutlarda bakmamı sağladı. Bunların ışığında Nezih'in tanımlamaya çalıştığı adama yaklaştım.

YEDİNCİ BÖLÜM

Mimarlık, Kent ve İstanbul

Kültürler, birbirleriyle etkileşim içerisinde olabilirler. O ayrı bir konu. Her toplumda uygar insanların ürettiği, insanın irrasyonel yapısını aşabilen, insan ve yaşama saygıyı birinci plana getiren, ölmek ve öldürmek gibi şeyleri dışlayan bir düşünce, bir davranış düzeyi ve yaratıcı üretim olabilir. Bu kişisel de olabilir grup ürünü de olabilir. Uygarlık sadece o düzeydedir. Ve ortaktır.

"American Institute of Architects Honorary Fellow" şerefine verilen yemekte, Doğan-Sabiha Kuban ve Prof. Norman Johnston (1994).

— Size tanınmış mimarlardan Louis Kahn'a ilişkin sorular sormak istiyorum. Örneğin Louis Kahn'ı Mimar Babam *filmiyle yakından tanıma fırsatı bulduk. Siz onu nasıl yorumluyorsunuz?*

— Mimarisi büyük ana formlar, basit malzemeler yahut tek malzemeyle çözümler, sıradan olmayan kompozisyonlar... Tasarımları özgün, Dacca yapıları çok görkemli. Yaratıcılığı birçok mimarın yanına yaklaşamayacağı düzeyde. Sade ama geometriyi felsefi bir derinlikte kullanıyor. Onun tam tersi kutupta bir Antonio Gaudi var. Ona yakınmış gibi gözüken ama onun gibi olmayan bir mimar Mies Van Der Rohe'dir. Kompozisyon zenginliği açısından onu geçen Le Corbusier'dir. Aalto da yaratıcı bir mimar, fakat Vernacular'a daha yakın. Kahn'ın yapısı felsefidir. Gerçekten soyut ve Amerikan deyimiyle *cool* bir tasarım. Başka parkurlarda koşan Calatrava, Tadeo Ando gibi mimarlar var. Ama kanımca Kahn tek.

Mimarlığın felsefesi

— Meclis binasındaki çekimlerde Kahn'ın oğlu bir milletvekiliyle konuşuyor. Milletvekili soruyor, "Ne kadar zaman ayıracaksın bu binayı anlatmaya" diye. Oğlu da yanıtlıyor: "On dakika ayıracağım." Adam dönüp diyor ki, "Sen on dakikada buranın ışığını anlatamazsın."

— Sadece ışıkla değil. O büyük açıklıklarda, mekan kompozisyonlarında ona özgü tavır var. Onun basit geometrik biçimlerden ulaştığı mekansal kompoziyonlar herhalde dünyayı Eflatun gibi algıladığı hissi veriyor. Sinan'ın entelektüeli ve bugünden olanı. Bence en büyük eseri meclis binası. Kahn deyince akla evvela o olağanüstü ve bir o kadar da basit geometrik düzenler geliyor. Bazı mimarlarla birlikte bazı yapılar

bütünleşir. Le Corbusier deyince birçok yapısını hatırlıyorum ama Ronchamp ve Chandigar, Marsilya'da Unite D'Habitation, Oskar Niemeyen deyince "Brezilya." Bunlar onları simgeleyen büyük yaratılar. Arkalarında felsefe var. Örneğin Gaudi, "Bina doğa gibi olmalı, ağaç gibi yeşillenmeli, çiçeklenmeli, dalga gibi, kaya gibi olmalı" der. Gerçekten sözüne uygun bir mimari yaratmış. Düşüncesini gerçekleştirmiş. Ama örneğin Gehry'de böyle bir felsefe göremiyorum.

— Filmde milletvekili diyor ki, "Senin baban sadece buraya bu meclis binasını yapmadı, buraya bir anlamda demokrasi kavramını da getirdi." Mimarlığın bir de böyle kavramsal bir yanı olduğunu düşünüyor musunuz?

— Mimarların tümünü düşünürsem demokrasiyi getirmek getirmemek konusunda pek faydalı olduklarını sanmıyorum. Çoğu mimar bir meslek adamı olarak iş yapmaya bakar. Yaptıkları tasarımın felsefi temeli üzerinde söz edip dünyayı değiştireceğine inanan mimarlar bir sürü laf etmişlerdir ama öyle bir etkileri olduğunu sanmıyorum. Kahn, "Burada insanlar toplanırsa herhalde demokrasiyi daha iyi anlarlar yahut da demokrasiyi daha iyi temsil ederler" şeklinde düşünmüş olabilir. Ama ben Kahn'ın o binayı yapmasının buna neden olduğunu pek sanmıyorum. Kaldı ki Türkiye'de demokrasi Dubai gökdeleni yapıldı diye ilerlemez. Bir de gökdelen daha çok bir gün görmemişlik gösterisi.

— Türkiye'deki mimarlar arasında, diğerlerinden farklılaşan kimler var?

— Belki bazı karşılaştırmalar bağlamında bir-iki söz söyleyebilirim. Yaptıklarıyla anlatabileceğimiz mimar olabilir. "Düşüncesiyle, uygulamayı bütünleştiren bir mimar var mı" dersen ben Sedad Hakkı Eldem'i hatırlıyorum. Onunla on yedi yıl beraber yan yana oturduğumuz için Anıtlar Yüksek Kurulu'nda... Elinde kalem, bütün ömrünce cephe eskizi yaptığını hatırlıyorum. O, Osmanlı mimarisinin kültürel karakterinin, çağdaş mimariyi (1930'larda tanımlan-

mış mimariyi) yansıtabilecek şekilde yeniden yorumlanacağı kanısındaydı. Atatürk Kitaplığı aslında bir lokanta projesiydi. Fakat Sedad Hakkı ne işe yaradığına bakmaz, temel formlar yaratmakla uğraşırdı. Bazen eskiyi aynen taklit de ederdi. Maçka Kahvehanesi gibi. Fakat o, sözüyle yaptıkları arasında ilişki kurmaya çalışanların başında gelir. O bakımdan sanatında tutarlı bir mimardır. Yapı yapma güdüsü çok kuvvetliydi. Başka ilkeleri pek dinlemezdi. Örneğin Kurul'da olduğu ve Kurul istemediği halde Çırağan Sarayı'nın yanında bir otel projesi yapmıştı. Tabii sonrakiler gibi yapmadı, daha alçak ve geriye çekilmiş bir otel önerisi geliştirmişti. Sarayla boy ölçüşmüyordu. Fakat onun yolu açmasından sonra ötekiler oraya saraydan daha kocaman bir otel yaptılar. Tutarlı bir adamdı, düşüncesi, kuramsal görüşleri, yaptıkları arasında yakın bir ilişki var. Onun dışında ideolojik bir mimari yapanlar bence onu izlemişlerdir. Fakat Eldem en yeteneklisiydi. Bazı mimarlar bir tek yapılarıyla yeteneklerini kanıtlarlar. Turgut Cansever, yetenekli bir mimardır. Bence onun en güzel yapısı Türk Tarih Kurumu'dur. Türkiye'deki en güzel binalardan biri. Türkiye'de gelişmiş bir mimari, kuramsal bir yaklaşım olduğunu sanmıyorum. Gençler daha çok, iş yapma, para kazanma üzerine duyarlı; bilinçsiz ve bilgisiz taklitler de çok. Yetenekli gençler var aralarında. Kahn gibi bir adam çıkmıyor, ama Kahn gibi bir adam dünyada da pek çıkmıyor.

— Bu Türkiye'nin genel sorunu, diğer alanlarına da bakarsanız aynı şeyler yaşanıyor, sinemasında, müziğinde, edebiyatında...

— Evet, toplum öyle bir şey istemiyor ki çıksın. Yani Türkiye'de yaratıcılar az, çünkü toplum kültürü ilkel. Kültürü gelişmeyen bir toplumun büyük mimari ya da sanat yaratması diye bir şey olmaz. Büyük roman da yazılamaz, büyük mimari de olmaz.

— Orhan Pamuk, Nobel Ödülü aldı...

— Pamuk, zor okunan, Türkçeyi pek iyi kullanamayan, fakat yaratıcı bir yazar. Çağdaş dünya insanının eğilimlerine yanıt veriyor. Nobel Ödülü ise artık politize olmuş, ünü verdiği paradan kaynaklanan bir kurum. Ama Türk kültürü için yine de önemli bir aşamadır.

— Yetenekli insan var, çoğu da yurtdışında. "Burada yaşayacak ya da üretecek bir ortam bulamıyorlar" diyorsunuz.
— Toplum henüz istemiyor. Zenginlerimiz, idarecilerimiz "En yetenekli adam kimse, ondan iş isteyelim" demiyorlar. Ben, "Mimarlık tarihi ışığında kimler iyi bina yapıyor, kimler yetenekli, şöyle bir mimar çağıralım" diyen bir bakan pek hatırlamıyorum. Sadece yarışmalar benzer bir ortam yaratmış olabilir. Kritiğin nesnel boyutları gelişmediği ve yapılmadığı için bilginin politikacıya veyahut patrona ulaşması diye bir şey pek olmuyor. Birisi bir ev yaptıracağı zaman, Türkiye'de bu işi gerçekte kimin en iyi yapacağını bilmiyor zaten. 35-40 bin mimarın içinde kendisiyle kişisel ilişkileri iyi olana yaptırıyor. Tesadüfen iyiye rasgelebilir. Türkiye'de kimse birbirini eleştirmiyor. Eleştiri demek bizde "kötü laf söylemek" demek. Birisini yerin dibine vurursan o eleştiri oluyor. Tesadüfen içerisinde iyi şeyler de olabilir, ama böyle fıkır fıkır kaynayan, birbirinden etkilenen bir ortam yok. Aptalca politize olmuş bir ortam var, entelektüel içeriği çok az. Dergilerde yazı yazan birkaç profesör var, bunları kaç kişi okuyor, ne kadar okuyor, okuduğu zaman nasıl etkileniyor bilmiyorum. Tabii o profesörlerin yazdıkları konusunda da kuşku duyulabilir.

— Sizin Mimarlar Odası'yla da çok bağlantınız yok değil mi?
— Çok değil. Ben herhangi bir örgütle ortak iş yapan bir adam olamadım. Örgütsel çalışmalara katılmam. Dernek, kulüp, parti... O da yaşlandıktan sonra, gençlerle biraz daha fazla ilişkim olsun da onlar benden sonra, benden kalan bazı düşünceleri geliştirsinler, konuşsunlar falan diye düşündüğüm oluyor. Fakat onların vakitleri yok. Bir de benim şimdi vardığım düzeyde "entelektüel eğilimleri daha sınırlı" diye düşü-

nüyorum. Sonuçta bu yaşta yalnız kalmak zorundasın. Öyle anlaşılıyor.

Kültür üzerine gözlemler

— Sizinle bir araya gelip bir şeyler yapmak biraz cesaret ve özgüven gerektiriyor. Çünkü yazdıklarınızı okuyup biraz tanıdıkça onun denizinde boğuluyorsunuz. Biraz itiraf gibi olacak ama her geldiğimde az çok o duyguyu yaşıyorum.

— Bunun başka bir avantajı var. Çünkü ben öğretici olduğuma inanıyorum. Birisi benimle altı ay düzenli olarak çalışsa, belki kendimi övmek gibi olacak ama, "Dünyası farklılaşır, dünyaya başka türlü bakmaya başlayabilir" diye düşünüyorum.

— Ama o ilk adımı atmak çok zor olmalı...

— Konuştukça olacak bir şey bu. Ben hep Sokrates'e özenirim; etrafına insanları toplar, her şeyi konuşurmuş onlarla. Ben de konuşmaya yatkın bir adamım. Etrafımda gençler olsa benden bir şey öğrenmek isteseler, öğrenmek istemeseler bile belli konuları tartışmak, deşmek, derinleştirmek için gelseler, konuşsalar bundan büyük zevk duyarım, ama öyle bir ortam yok. Ben de pek çekici olamadım herhalde. Kendi öğrencilerimin, yetiştirdiğim insanların gelip de "şöyle bir konu var, ne yapalım" falan dediklerini işitmedim. O zaman benim de, "Demek ki eksiklerim var, görevimi yerine getiremedim" diye düşündüğüm oluyor. Kendimi yazmaya veriyorum.

— Bilimsel ortam yok, üniversite eğitimi tartışılır, okumayan bir gençlik...

— Türkiye'de bilimsel ortam gerçekten yok. Ya da çok sınırlı, kişisel. Tek tek adamların çok başarılı olması hiç önemli değil. Felsefe, kavramsal gelişme, eleştiri, gözlem yok. Bir yığın üniversite var, bir tane dünya-çapında bir dergi yayınlanmıyor Türkiye'de. Hatta herhangi bilimsel kitabın editörlüğünü yapacak adam bile bulmak zor.

Göçer kültürün dinamizmi

— Behruz Çinici sizin için, "Ata diyarı Elbruz Dağları'ndan, buzullarından Azak'a ulaşan Kuban Irmağı ve ünlü deltasıdır" diyor ve ekliyor: "Eski bozkırları akaçlayan, çevreyi yeşerten bir ırmağa benzetirim onu."

— Biraz romantik. Behruz coşkulu bir adamdır... Benim bu tanımlara uyup uymadığımı bilmiyorum. Fakat size anlattığım nedenlerle, tarihe çok boyutlu olarak yaklaştım. Ben tarihçileri de kendime göre eleştirip tarihi kendime göre yorumlarım. Benim için coğrafya esastır, tarih coğrafyadır. Dünyada iki büyük toplum grubu var: Yerleşmiş toplum, göçer toplum. Göçer toplumların en önemli temsilcisi bence Türklerdir. Dünya literatüründe en büyük temsilcisi Cengiz; Cengiz'in ordusunun yarısı zaten Türk. Ama Türklerinki iki bin yıllık bir göçer tarihidir. Yani bütün Orta Asya'nın göçerleri onlar. Cengiz egemen bir sülale. Timur, Babür, Osmanlılar, Oğuzlar, Selçuklar, Tatarlar var. Bunların hepsi Türkçe konuşan toplumlar. Ondan evvel Hunlar, Hazarlar, Kumanlar, Peçenekler, Bulgarlar var. Bunlar hep Türk göçerleri. Çeşitli Bulgarlar var. Hepsi karışmış, bozulmuş, değişmişler, din değiştirmişler. Göçerin yerleşikle *simbiyozu* (yaşam ortaklığı) dünya tarihinin en dinamik olgusu. Ben en çok ondan bahsederim. *Simbiyosis*'in varlığı göçer yaşamında coğrafyayla tarihin buluşması demek. Çünkü birisi gidiyor, birisi duruyor, birbirleriyle ilişkiler kuruyorlar, sızıyorlar. O, ona geçiyor, diğeri ona geçiyor. Bir *osmosis*. Türk egemen oluyor, fakat ötekinin yarattığı şeyleri kullanıyor. Onu değiştiriyor, adapte ediyor vesaire. Kanımca dünya tarihinde en büyük olay o *simbiyosis*'tir. Göçerle yerleşik arasındaki *simbiyosis*. Sonunda yerleşiğin egemenliği kültür açısından söz konusudur. Fakat göçerin getirdiği dinamizm, tarihi anlamak için çok önemli ve bu değişim. Öyle bir senede, on senede falan olmuyor. Yüzyıllar sürüyor. Bize hâlâ "göçer" diyorlar.

— Göçer miyiz hâlâ?

— Biz göçer değiliz. Çünkü Türkiye'de göçer olmayanlarla karıştık. Belki de onların egemen olduğu bir şekilde etkilenmişiz, ama göçer mantalitesi egemen sınıfların mantalitesi olduğu için toplum yaşamını baştan etkiliyor. Benim kuramsal yaklaşımımda da vurguladığım olgulardan birisi göçer toplumun almak zorunda olan bir toplum olmasıdır. Çünkü göçerin ekonomik yaşamı toplayıcılığa, hayvancılığa falan dayanıyor. Yaşamı çok sınırlı olgulardan oluşuyor. Yerleşmiş toplum ise Carlo Cipolla'ya göre onun yirmi de biri kadar bir alanda daha iyi bir yaşam sürebiliyor.

— Yani göçer toplum gittiği yerden etkileniyor.

— Göçer almak zorunda, nereye giderse alıyor. Budizm'i alıyor, Çin'e gidiyor Çinli oluyor. Slavlarla karşılaşıp Bulgar, Slav oluyor, dinini değiştiriyor. Yahudi, Müslüman, Şii, Sünni, Hıristiyan oluyor. Göçer, derleyen bir toplum. Bina yapmasını yerleşmişten öğrenmek zorunda. Kendi yazısı var gerçi, ama kültürün bütün boyutlarını, ekip biçmeyi, seramiği yerleşikten öğreniyor. Göçer mantalitesinde en önemli şey almak. Orhun Anıtları'nı yaptırmak için Çin'den adam getiriyorlar. Onlar da Çinli anıtı gibi orayı yapıyorlar. Göktürkler kendilerine mezar yahut konut diktirecekse, Çinli ustayı getiriyor. Timur, mezar yaptıracağı zaman İranlı ustaya yaptırıyor. Oradan öğreniyorlar, sonra Türklerle karışıyorlar zaten; Türkleşiyorlar. O zaman düşün ve ürün kozmopolit oluyor. Sultan Süleyman, cami yaptırırken, "Bu Yahudi'dir, öteki Rum'dur" diye aklına getirmiyor. Sevgili karısı da Rus. Göçer için en doğal ilişki bu; göçer ya da göçer egemenliğindeki toplumlardaki alma benimseme, özümseme, taklit mekanizmaları. Sonunda o toplum da göçer kalmıyor. Anadolu'daki Rum yahut Ermeni, Müslüman olup Türkçe konuşmaya başladığı zaman göçer değil. Ama alma mekanizması evrensel boyutta çalışmış.

— Bu bir anlamda hazırcılığı da getirmiyor mu, yani kendisinin üretmesi değil de var olanı alıp kopya etmesi gibi?

— Eskiden teknolojinin çok gelişmediği dönemlerde bu durum çok büyük farklılaşmalar meydana getirmiyordu. Herkes birbirinden bir şey alır. Kendisine yararlı gördüğü her şeyi her toplum ötekinden alır, almamak diye bir şey yok. 19. yüzyılda çıkan milliyetçilik akımları gibi "ben yaptım, sen yaptın..." Böyle bir şey eskiden söz konusu olmamış. Sultan Süleyman, camisini yaptırırken taşçılar için, "Efendim Rum olmaz Türk olsun" dememiş, forsaları çalıştırırken esirlerin hiçbiri Türk değildi. Yahudiler, cam yapıyorlarsa cam yapıyorlar, Müslümanlar yazı yazıyorlar, Müslümanların içinde, "Sen Arap mısın, Kürt müsün, İranlı mısın, Türk müsün" diye kimseye sorulmadığı gibi Hıristiyanlar içinde de, "sen Yunanlı mısın, Ermeni misin" diye bir ayrım olmamış, sultana hizmet açısından. Dolayısıyla Süleymaniye Camii'nin inşaat defterlerine baktığın zaman çalışanların yarısı Türkse yarısı Hıristiyan. Sadrazam Sokullu kim? 18 yaşına kadar kilise korosunda şarkı söyleyen bir adam. Mimar Sinan kim? Rum devşirme. Buna aldırış etmemiş sultan, bunu niye düşünsün? "Kim bu işi en iyi yapıyorsa o gelsin" diye düşünüyor. Hangi milletten olursa olsun onu hiç ilgilendirmiyor. O zaten dünyanın egemeni, dünya yüzünde Tanrı'nın gölgesi. Avrupa'nın sonradan ortaya çıkardığı milliyetçilik akımları yokken insanlar bir arada çalışıyorlarmış. "Dünya malı da bizimdir, dünya bilgisi de" diye herkes ne bulursa alıyormuş. Fatih, İtalyanların keşfettiği büyük topları kullanmış. Macarlar Ortaçağ'da Kuzeydoğu İtalya'nın korkulu rüyası. Fatih de Macar Urban'ı getirmiş, topları dökmüş, bu sayede İstanbul'u da almışız. Yani dağdan gemi indirdiğimiz için değil, toplarla surları yıktığımız için almışız.

— İstanbul'un fethi mi, matbaanın bulunması mı, Ortaçağ'ın bitip Yeniçağ'ın başlangıcı?

— Ortaçağ'ın bitip Yeniçağ'ın başlaması bir hikayedir. Öyle bir şey yok. Ortaçağ süreci bugün de devam ediyor. Avrupa'da papalık nedir? İlk çağdan beri devam eden bir şey. Bunun gücü hiçbir zaman azalmış mı? Seküler güç karşısına da-

yanamamış, devreden çıkmış ama gücü azalmamış ki. Aynı şekilde bizde de Atatürkçülük, laiklik çıkmış ama toplumun büyük bir kısmının dindarlığına hiçbir şey olmamış. Milattan sonra 6. ve 7. yüzyıllarda başlayan şeyler bunlar. Dolayısıyla öyle, "Bir çağ bitti, bir çağ başladı" diye sınırlar yok.

Türk sanatı-Türkiye sanatı

— Demin sözünü ettiğimiz göçer toplumla ilgili "Türk sanatı ve Türkiye sanatı" diye bir tanımlamanız var sizin.
— O ayrım kanımca önemli. Şimdi Türkiye sanatında eğer coğrafyayı esas alırsan Osmanlı'dan evvel Selçuklu var, Selçuklu'dan evvel Bizanslı, Ermeni var. Ta Asurlara, Hititlere daha geriye Çatalhöyük'e kadar uzanan bir sanat kültürünün katları var Türkiye'de. Onların da bizden başka sahibi yok. Çatalhöyük'e kim sahip olacak, Avrupalı mı? Öyle bir şey yok. Aynı şekilde Hitit... Hitit, Hint-Avrupalı bile olsa. O biziz. Dolayısıyla bizden başka mirasçısı yok. Kimse çıkıp da, "Biz Hint-Avrupalıyız onun için Hitit biziz" falan diyemez. Dolayısıyla Türkiye'nin bir kültürel gelişme kronolojisi var. Fakat göçen Türkler 11. yüzyılda geldiler. Ondan önce milattan evvel 7. binden öncesinden itibaren Türkiye'de katlar ve onların birikimleri var ve o birikimler de genetik olarak yukarı doğru aktarılıyor. MÖ. 5. bindeki yapı teknikleri Anadolu'da hâlâ var. O bakımdan Türkiye başka, Türk başka bir varlıktır. Çünkü Türk Çin'de de var, Orta Asya'da, Hindistan'da, bütün bozkırda, Mısır'da da var.

— Türk tarihiyle, Türkiye tarihini birbirine karıştırıyoruz, diyorsunuz.
— Karıştırıyoruz. Bunları 1970'te yazdım. Birbirine eşit kavramlar değil bunlar. Fransa tarihi Fransızların tarihidir, İngiltere tarihi İngilizlerin tarihidir, ama Türk tarihi Türkiye'nin tarihi değildir. Türkiye'nin tarihi de Türk tarihi değildir. Ben buna çok büyük zenginlik ifadesi olarak bakıyorum. Bu aynı zamanda göçer tarihinin özgünlüğüdür. Dolayısıyla Türk ta-

rihi bu boyutlarıyla yazılsa başka türlü olur, "İran da Türk'tür o da Türk'tür" filan böyle asılsız genellemelerle değil.. Çünkü tanınan toplumların kültürü Türk diye göçerle yerleşmiş toplumların birbirleriyle karışıp değişik kültür ortamları oluşturmasıyla oluşmuş. Nitekim Hindistan'da, Çin'de kaybolduğu zaman başka, Arapların içinde yok olduğu zaman başka, Türkiye'ye geldiği zaman bambaşka... Ortadoğu'daki toplumlar özümsenip Türk dilli olduğu zaman başka. Bunu anlamadan doğru dürüst tarih yazılamaz, yazılamamıştır da zaten. Çünkü 19. yüzyıldan arta kalmış milliyetçilik kaygılarıyla, Türkiye Cumhuriyeti kurulduğu zaman ulusal devletin paralel tarihinde Türklüğe verilen ağırlık nedeniyle bunlar mitolojik ve simgesel içeriklerinden arındırılıp nesnel bir yoruma tam dönüşemedi. Aslında böyle bir tarih Türkleri küçültmüyor. Göçerlerin içinde Avrupa, Avrasya göçerinin içinde en egemen göçer Türk'tür. Bugün hâlâ Moğolca bir yerde konuşulmuyor, ama Türkçe her yerde konuşuluyor. Demek ki en yaygını ve sayısal olarak en fazla olanı Türk dilli olanlarmış. "İşte o biziz, biz oyuz" demeye hacet yok. Biz tarihin dinamik faktörüyüz. Yerleşmiş olan başka bir faktör. Bunlar birbirine de karışmışlar. İnsanlar işi basite indirgeyip, "O Türk'tür, bu değildir" demeyi yeğliyorlar.

— Daha milliyetçi yaklaşımla ele alıyorlar, işin kolayına kaçarak belki de...

— Milliyetçilik çağdaş dünyada sadece faşizmin, nazizmin uygulamaları nedeniyle kötüleşmeye başlayan bir kavram. Ama olgu olarak yerinde duruyor, kavram olarak modası geçmiş. Türklerin milliyetçi olmaya gereksinimi var. Çünkü ulus bütününü tanımlayacak başka çerçeve yok. Bu bilinç pek yerleşmiş değil. Osmanlı milliyetçi olamazdı. Bir toplumun kimliğinin en önemli göstergesi dildir. Bu, milliyetçilik için en doğal çerçevedir. Türkçe bence dünyanın en güzel dillerinden bir tanesi. Türkçenin tanımladığı toplum genelde az eğitilmiş. Bizde bilinçlenmemiş bir milliyetçilikle geleneksel dindarlar karşıtlaşıyor. Bunu azdıranlar da var. Toplumun

içindeki adamın Çerkez ya da Laz olmasından önce konuştuğu dil önemli. Çünkü dil düşünceyi de yapılandıran bir şey. Bence Türkçe konuşanların tarihi dünyanın en özgün tarihlerinden biri. Orta Asya'nın bir ucundan başlayıp Orta Avrupa'ya uzanmış, Türklerin göçer tarihi de Avrupa tarihinin en dinamik faktörü. Bugün milliyetçi olmayan bir toplum yok. Avrupalı, Amerikalı kuşkusuz bizden daha bağnaz bir milliyetçi. Türkler, 20. yüzyıla kadar Avrupa tarihinde etkili olmuşlar. Bunu hep yerleşikle karışıp *sinkretik* (bağdaştırmacı) kültür alanları yaratarak yapmışlar. Osmanlı, ulaşılan en büyük ve sürekli Türk dilli sentez.

Osmanlı alıcı bir kültür

— Bununla bağlantılı olarak, kral mezarının yanında güneşlenen bir Ege köylüsünün geçmişle sanal iletişiminden söz ediyorsunuz.

— Şimdi Didyma'daki bir adamın ne olduğu belirsiz. Hitit'den genetik izler taşıyor mu? Yani Rum'dan mı dönme; dönme Rum, Yunanlı mı, Lidyalı mı, Frikyalı mı, Karyalı mı, Adalar'dan mı gelmiş, sipahi mi, ilk Türkmen mi yoksa hepsi mi? Her dakika o büyülü tapınak gölgesinde yaşıyor. Duyarlığın gelişmesinde bu çevresel varlığın etkili olmaması insanlığın yapısına aykırı. Ondan etkilendiği kesin. Belki onun taşlarından alıp kendine ev yapmıştır. Orada heykelleri seyrediyor, kabartmalar görüyor, onların varlığından etkilenmesi doğal. Ama bu etkilenmenin doğası nedir? O koca sütun başlıklarına bakıp, "Neler yapıyorlarmış eski insanlar" dediği zaman etkilenmiştir. Tarihi varlığın, çevremizdeki varlığını iyice irdelemeden ne tarih yazabiliriz ne de bugünü anlayabiliriz.

— Osmanlı kültürü "alıcı" diyorsunuz, bu ne tür bir kültür bakışı sizce?

— Osmanlı kültürü, zengin bir kültür; ama entelektüel içeriği oldukça sınırlı. Sanatı var, mimarisi var, kendine özgü çevre yaratmış, örgütlü. Fakat alıcı bir kültür, yaratıcılığı sanatıyla

sınırlı. Her alanda ithal, taklit. Felsefe yok. Din Arap'tan, edebiyat İran'dan sonra Avrupa'dan. Bilim, Ortaçağ İslamı'nın üzerine bir şey koymamış. Folklor, diyelim ki bir Yunus Emre olmasa dünya edebiyatında yeri yok Osmanlı'nın. Ortaçağ'dan sonra, düşünce ve bilim dili olmayan Arapça, bilimsel yazına egemen Türkçe yerine halkın hiç sahip çıkmadığı Farsça-Arapça-Türkçe karışımı bir Osmanlıca. İslam tarihinde yeri olan bir Osmanlı teolojisi bile yok. Şerhten başka bir şey üretmemiş Osmanlı. Ortaçağ'a asılıp kalmış. Bu söylemime kızarlar ama ansiklopedilere açıp bakmak kanıtlamak için yeterli.

— *Farkında değil miyiz bu durumun?*
— Farkında olan çok, ama egemen değil. Türkiye'de entelektüel tavır değişmiyor. Din bir noktada özgün düşünceyi engellemiş. *Kuran*'da her şey yazılı, düşünmeye gereksinim yok. Ortaçağ'dan beri böyle, felsefe hiç gelişmemiş. Felsefenin gelişmesi ile kavramsal düşüncenin gelişmesi paralel. Bu da dünyaya merakla bakmak ve sorgulamak demek. Sorgu yoksa bilim de yok.

— *Bir yazınızda diyorsunuz ki: "Osmanlı kültürü bardağı, dolabı, yapıyı, köprüyü yapar. Güzel de yapar, fakat onu kendisinden bağımsız bir obje olarak düşünmez."*
— Dışımızdaki dünyayı öğrenmek için bir merak gelişmediğini söylemek istiyorum. Nesnellik yok. "Bilimsel düşünce onun için gelişmedi" diyorum. Örneğin Evliya Çelebi dolaşıyor, daha önce de söylediğim gibi keskin bir gözlemci olmasına karşın nesnel değildir.

— *Kendi tarihimizi de yabancılardan mı öğreniyoruz?*
— Bugün değil. Fakat eskiden nesnellik gerçekten içler acısı. Sinan elli sene mimarlık yapmış, peki Sinan hakkında ne biliyordu Osmanlı toplumu, "Devşirmeydim. Bilmem falanca köyde akrabalarım vardı"nın dışında? "Peki, sen nasıl birisin, boyun kısa mı, uzun mu, akıllı mı, zeki misin?" Evet,

"Çok büyük adamdı. Dünyanın en büyük matematikçisiydi, geometricisiydi" diyorlar, ama övmek için. Mimarlık dışında geometri olarak ne demiş, yazmış. Ortada bir şey yok.

— *Sizce nasıl yetişmiş öyle bir ortamda?*
— Usta-çırak, normalde okulu yok bu işin. Şimdi bile öyle yetişen insan çok. Anadolu'da hep öyle yetişiyorlardı. Ustadan göre göre. Benim zamanımda bile ustanın yanında yetişiyordu, işçiler. Günün birinde ustası, "Haydi sen şurasını yap" diyor, öğreniyor o da. Sinan'ın zamanında Hassa Mimarları Ocağı var. Orada kuşkusuz iyi yetişmiş, yetenekli insanlar var. Ama kuramı, yok. Mimarlığın kuramı, Ortaçağ'da değil, ta Roma devrinden, hatta Yunan'dan beri Batı'da var. Yani Batı'nın sahip çıktığı entelektüel gelenek, bizde yok.

Uygarlık nedir, kültür nedir?

— *Kültürü nasıl tanımlıyorsunuz?*
— Birçok düşünürün veyahut uzmanın düşüncesine paralel olarak... Tanımlar çoğunlukla sosyolog ve antropologlardan, filozoflardan, tarihçilerden bugün geliyor. Ben kültürü genel olarak "insanın yaşamak için ürettiği her şey" olarak düşünüyorum. Bunun içinde düşünce de, maddiyat da, kullanılan araçlar da, davranışlar da, sanat da, felsefe de var; her şey temelde kültür. Genellikle tarihçi olarak bizim karşımıza çıkan şey, kültürler çok üst üste geldiği için *civilisation* (uygarlık) sözcüğünün değişik şekillerde algılanması, kabul edilmesi veyahut da tanımlanmasıdır. Resim bir uygarlık ürünüdür ama aynı zamanda bir kültür ürünüdür. Resim her zaman büyük şaheserler demek de değil, iyi boyamak ve süslemek vesaire gibi. Uygarlığın insanlığın gelişme çizgisinde ulaşılması tümel olarak söz konusu olmayan bir ideal amaç olduğunu kabul ediyorum. Bence uygarlık, kültürün en üst düzeyindeki etkinliklerden oluşan bir olgudur. Düşünme, bilim, sanat alanında, gerçekten güzeli, doğruyu, iyiyi aradığı ve onu yansıttığı zaman davranışlarla yaşama geçen şeydir o. Adam öldürmek

için en çok üretim yapan bir toplumda uygarlığın öğesi olan sanat ve felsefe de yaratılabilir. Ne var ki uygarlık bütün dünya kültürleri için ortak olan bir şey olmalıdır. Tiyatro, roman, şiir, bilim, felsefe uygarlıktır, ama atom bombası uygarlık değildir.

— Ünlü şeflerimizden Gürer Aykal'la bir röportaj yapmıştım. Bana, "İsrail ve Lübnan devlet başkanlarına Mozart dinletseniz, eminim savaşmazlar" demişti.

— Yok, gene savaşırlardı, zaten dinliyorlardır da. Kaldı ki Hitler de dinliyordu. İşin ilginç tarafı, insanın sadece rasyonel bir yaratık olmaması. İnsan diğer yaratıklara göre gerçekten farklı. Müthiş bir yaratma, algılama yeteneği var. Gerçi doğa, insandan daha yaratıcı. Canlıların çeşitliliği, renkler, dokular insandan çok ötede. Fakat biz bu uçsuz bucaksız zenginliği fark ediyoruz. Böylece bu yaratıcılığa ortak oluyoruz. Yaratma sanki en özel halini insanda bulmuş. Gerçi bu yaratıcılık her zaman rasyonelin emrinde değil; insan öldürmek için de yaratıcı olabiliyor. Atom üzerinde çalışmak, atomun yapısını öğrenmek, bundaki gücü kullanmak, heyecan verici şeyler. Ama atom bombası yapıp da 100 bin kişiyi öldürmek, sadece delilik. Atom bombası atmakla adam doğramak arasında hiç fark yok. Sadece birincisindeki soyutlama insanın kanını donduruyor. Amerikan toplumu bu yüzden tarih karşısında hep lekeli kalacak. Naziler gibi. Uygarlık; şiddet, öldürme içermeyen, yaşama saygı duyan ve temelde güzeli, iyiyi, doğruyu yaratmak için çabalayan insan beyninin, kültürün üst düzeyinde yarattığı şeylerden ibaret.

— Uygarlık kültürü kapsar mı oluyor?

— Hayır kapsamıyor. Kültür süt ise uygarlık kaymağı. Onun için uygarlık ortak, çünkü bir İranlı gibi düşünsen, Mısırlı gibi düşünsen, Amerikalı gibi düşünsen de iyi, doğru ve güzel ortak. Şiir yazan bir insan, hayatını müziğe vakfetmiş bir adam, güzel şekiller çizen, çevreyi güzelleştirmeye uğraşan, roman yazan bir adam, dünyanın her köşesinde paylaşılan

yargılar ortak bir uygarlık tanımlıyor. Lao Tzu ve Mevlana ortak bir uygarlık tanımlar. Ama nazizm, atom bombası hatta bir insan grubunu başkasına egemen kılan teknoloji bir uygarlık tanımlamaz. Bence hiçbir tür zorbalık, uygarlık tanımlamaz. Türkiye'de de uygar adamlar var, Amerika'da da. Amerikan uygarlığı, Türkiye'deki uygarlıktan, Çin'deki uygarlıktan da farklı değil. İnsanlar, birbirleriyle dünyanın her yerinde anlaşabilirler, ama yerel kültür, günlük yaşam düzeyinde şiddet, kavga, hıyanet, insanların, hayvanların, doğanın yok olmasına acımadan yapılan her müdahale kültürün parçasıdır. Çünkü kültür adam öldürmek için ok üretiyor, birinin kafasına vurmak için sopa üretiyor, yemek için bıçak icat ediyor, o bıçağı bazen insan kesmek için de kullanıyor. Bunlar hep kültürün parçaları ama uygarlığın değil. Uygarlıkta, şiddeti dışarı atacaksın, öldürmeyi, silahı yok edeceksin, anlatabiliyor muyum? Öldürme ilkesini, yok edeceksin; oraya varılamadı. Belki de varılmaz.

— Uygarlık diye bir şey yok o zaman dünyada, yani uygarlık noktasına ulaşmış bir yer?

— Bir coğrafi bölge değil. Uygarlık her tarlayı sulayan düşünsel bir bulut. Fakat insanlar, bilgide, sanatta buluşuyorlar. Herkes adam öldürmek için, Bush gibi ordularını Irak'a göndermiyor, onu protesto ediyor. Adam öldürmeye, idama karşı çıkıyor, bir tarafta insanlar süslerine milyarlar harcarken bu tarafta insanların açlıktan ölmelerine karşı çıkıyor; bunlar uygarlık. Avrupalı veya Batılı bu ikisini sözüm ona kombine etmiş, yani bir yandan gerektiği zaman sistematik olarak ulusları yok etmeyi göze alıyor; Amerikalıların Vietnam'da yaptıkları gibi. Öte yandan da şeker, buğday gönderiyor. "Doğulu, Batılı uygarlık" diye bir şey yok; insanın uygarlığı var. Uygar bir insan her kültürde yetişmiş. "Hıristiyan uygarlığı" diye bir şey yok; "insanların tümel uygarlığı" diye bir şey var: Hıristiyanlar da, Yahudiler de, Müslümanlar da, Çinliler de, Hintliler de, Buda da... Her kişi ve toplum uygarca da davranabilir, hayvanca da. İnsanın hayvani jestleri kül-

türlerin bileşenleri ona dahildir. O üst uygarlık düzeyinde insanlar eşittir. Tek eşitlik de orada.

— *O zaman kişilerin uygarlığından söz ediyoruz.*
— Kişi uygar oluyor, toplum uygar olmuyor.

Çelişki, aklın yarattığı bir düşünme kuralıdır

— *Kültüre geçersek, egemen güçler kendi kültürünü de yayıyor.*
— Tabii. İnsan, algılayan ve etkileyen bir varlık; kendisinde olandan daha iyisini gördüğü zaman yahut da daha doğru bir düzenle karşılaştığı zaman etkileniyor. Etkilenmese insan olmaz. Ama iyiden, doğrudan olduğu kadar yanlıştan da etkilenir. Silah satarken de, seni sömürürken de etkili; güzel sanatla etkili, McDonald's'la da. Egemenlik bir güç simgesi, şimdiye kadar gücü olan dünyaya egemen olmuş, bu açık; Osmanlı'sı, Timur'u, Cengiz Han'ı, neyse zamanına göre Çinlisi, Hintlisi, Sultan Süleyman'ı, Fatih'i yahut Sezar'ı, o. Gücü gücü yetene zorbalık yapmış, ama bu tarih uygarlık tarihi değil. Evet, egemenlik bir güç sorunu her zaman, eskiden de aşiretin şefi en güçlü olan; bütün erkekleri dövüyor, kadınlardan istediğinin ırzına geçiyor, o en güçlü, en kabiliyetlisi! Onu yok eden yeni kabile reisi oluyor. Hayvanlarda da aynı; genç erkek aslan, yaşlı aslanı sürünün dışına kovalıyor.

— *İnsan ürettiği ile uygarlığı (öldürme amacı dışında) davranışlarıyla da kültürü tanımlıyor. Başka bir deyişle, "Kişiliğiyle, ürettiklerini ayrı değerlendirmek lazım" denebilir mi?*
— Hiçbir insanı dışlamayan, her insana yararlı olabilecek bir düşünce, davranış ürünü ortak bir uygarlık tanımlar. Fakat bölüşülmeyen, egemenlik aracı olarak kullanılan düşünce ya da maddi ürün bir kültür ürünüdür.

— *Peki bir büyük sanat eseri üreten bir uygarlık jesti yapıyor. Fakat adam da öldürebilir.*

— Galiba uygar üretimin "kişiliği yansıtmak" ile doğrudan ilişkisi yok! Yani yansıtabilir de yansıtmayabilir de. Kişi on gün uygarca davranabilir, yarın bir töre cinayeti yapabilir.

— Bu çelişkili bir durum değil mi?

— Belki garip gelecek ama ben çelişki kavramına inanmam. Bu aklın yarattığı bir düşünme kuralıdır. Dünyayı anlatma kalıbıdır. Yaşamdaki bir gerçeğe tekabül etmez. Var olan her şey, vardır. Gölge, güneş çelişkisi yok. Şimdi gölgede olan biraz sonra güneşe çıkar. Niye çelişsin ki? Yan yana duruyor. Cansız doğa ile canlı doğa yan yana yaşıyorlar. Bak, şu arkadaki kabaklar ne kadar güzel. Hepsi birbirinden farklı; aynı süs kabağından on farklı renkte ve biçimde var; yan yana duruyorlar, çelişik niye olsunlar. Bu bir ressamın eseri olsa, baksam, "Yahu burada bembeyaz, yassı bir şey, öbür tarafta kıpkırmızı bir *elipsoid* (elipsin kendi ekseni dolayında döndürülmesiyle meydana gelen cisim), nereden çıktı şimdi bu sarı, böyle karmaşıklık olur mu, kendi içinde tutarlılık yok, çelişik davranışlar" desem, bunun ne anlamı var? İnsan zaten farklı davranışları kendi doğasında taşır. Ben bugün herkese sakin, güler yüzlü davranıyorum, yarın bir kızıyorum, etrafı birbirine katıyorum, öyle değil mi? Bugün çok neşeliyim, bir dakika sonra ağlamaya başlıyorum filan. Ne var bunda? Göbekli bir adam, perhiz yapıyor, zayıflıyor; çelişik bir durum mu bu? Ak kara da çelişik değil. Biz çelişik dersek oluyor. Yani birlikte pekiyi uyuyorlar. Beşiktaş forması gibi farklılık, değişiklik, kontrast. Ama çelişki değil.

— "Farklılıklara çelişki olarak bakma" mı diyorsunuz?

— Bir olgu, bir nesne, bir durum. Neyse odur. Siyahsa siyah, beyazsa beyaz, kırmızıysa kırmızı. Eğriyse eğri, doğruysa doğru. Çelişki akıl için gerekli. Bir değerlendirme aracı olarak işe yarayabilir. Belli bir düşünce kendi içinde tutarlı olmadığı zaman bir sonuca ulaşamaz, ulaşması için kendi içinde tutarlı olması gerek. Dolayısıyla ben, sana, "Bak, en güzel şeyler eğrilerden oluşur" dersem, onun ken-

di içinde bir mantığı var, ona inanıyorsam, "Hep eğriler en güzel şeylerdir" diyorsam, ondan sonra arkasından beş dakika sonra dört köşe bir kutu gösterip, "Ne şahane kutu" desem, "Hadi be sen de, söylediğinle gösterdiğin arasında hiç ilişki yoktur" dersin. Buna "çelişki" diyoruz ama hayatta eğri ile 90 derece yan yana durur. Hatta biz bazen özellikle yan yana koyarız. Yin-Yang, bir yaşam ilkesi olarak insana karşıtlığı çağrıştırır. Ama birbirlerinin koynundadır, biri gidip öteki gelmez.

— Her şeyi olduğu gibi kabul edelim, çelişki demeyelim" diyorsunuz.

— Çelişki kavramı bir karşı koyma olgusudur. Ama dünyada gece gündüz birbirlerini izler. Yaz kışı, yağmur güneşi, savaş barışı, ölüm yaşamı; ben çelişkiyi kabul etmem. Ama dünyada kendini çevrendeki herhangi bir şey gibi düşünürsen, karşıtlık yerine daha çok harmoniyi düşünebilirsin.

Kent kültürü ve kimliği

— Birkaç yıl önce delege olduğum için Mimarlar Odası'nın Genel Kurul toplantısına gitmiştim Ankara'ya, o sırada şöyle bir tartışma yaşanıyordu: "Mimarları arsa mimarı haline getirmeye çalışıyorlar. Bir arsayı verip, 'Oraya sen bir bina yap,' onun çevresi, peyzaj uzmanları tarafından yapılsın ama sen karışma!" Yani mimarları şehircilik ve çevreden uzaklaştıran bir yaklaşım yaygınlaşıyor.

— Yarım yüzyıl önce ortaya çıktı. Simdi çevre diye savunulacak bir şey kalmadı. Yeniden düzenlemek gerek. Biz kent planı ve çevre değerlendirmesinden uzak tek yapı dönemini yaşıyoruz. Çevreye uyum, biçimsel bir uyum olma şansını yitirdi. Boyutsal, renksel, bir uyum belki. Tarihi çevre dersen, o sadece anıtlarda kaldı. Kentler tek tük dişi kalmış ve ağzına çakıl taşı doldurulmuş ihtiyarlara benziyor. Şimdi İstanbul'u düşünsene! İstanbul'da eskiyi tanımlayacak (camiler dışında), diyelim ki 5 bin hektarlık bir alan varsayalım. Çünkü bütün

suriçi 1.440 hektar, Boğaz'ın kıyılarını falan alsak ve 5 bin desek, 300 bin hektarlık yeni İstanbul'da devede kulak, ama yine de etkili olabilir. Fakat çevre-şehircilik-mimari uyum peşinde bir belediye yok. Bir politik irade yok. Uzman kadrolar, işbirliği yok. Her gökdelen, her yapı kararı kafamıza balyoz gibi iniyor. İnsanlar her şeye alıştılar. Bugünkü yarı kentliler hiçbir şeyin farkında değiller. Tepkisizlik, deneyimsizlik ve cehaletin sonucu. Burada çevreyle ilgili meslekler. Alan kapma kavgası veriliyor.

— *Buna neden olan nedir?*

— Cahil insanda adaptasyon gücü çok fazla. Sorgusuz, sualsiz bir boyun eğme olan bitene donuk gözlerle, "Bu herhalde böyle imiş" deyip işine bakıyor. Bir de uyumcu, sömürü yandaşları var. Bunlar çöpü masa, koltuk altına itenler.

Anadoluhisarı'nda Yıldırım Kalesi ile deniz arasında Fatih'in yaptırdığı peçe duvarları önüne Toplarönü denir. 1949'dan başlayarak Doğan Kuban'ın hayatı Rumelihisarı'nın karşısında, Göksu Deresi ile Boğaz'ın birleştiği bu iki sokaklı mahallede şekillendi. 1964-72 arasında Hisar'ın solundaki yüksek yalıda oturdu. Dere üzerindeki iki yüksek ev arasındaki küçük ev, eşi Sabiha Hanım'ın eviydi.

— Benim ömrüm içinde her şey değişti. Ona da alışıldı.
— Değişme zorunludur. Sorun kaygısızlık ve uyumsuzluktur. Yoksa İstanbul yüzde 95 yeni bir kenttir. Bu değişiklikleri insan sanıldığı gibi yadsımıyor. Yavaş yavaş ısıtılarak haşlanan kurbağa gibi. Ben hemen her zaman doğal çevreye yakın yaşadım. Bir yıl Cambridge'de apartmanda yaşadım. İki yıl da Anadoluhisarı'nda kayınbiraderim Ahmet Yavaşoğlu için yaptığım bir apartmanda yaşadım. Onun dışında hep bahçeli ev. Ama herkesin öyle bir şansı yok. Adam köyünden, bahçesinden, tarlasından kalkıp, gelip de bir apartmanın bir katına yerleştiği anda yapacağı hiçbir şey yok, oraya uymak zorunda. Bu değişmelerin kuşkusuz olumlu boyutları da vardır. Bunlar o değişmeye uğrayan adamı bizim sandığımızdan farklı bir konuma getiriyor.

Apartman temel bir çevre fenomeni

— Apartman olgusu nasıl değerlendiriyorsunuz?
— Apartman bütün yüzyıl boyunca Avrupa'nın egemen yapı tipolojisi. Sosyal düşüncelere de uygun, insanları bir araya topluyor, komünal bir yaşam. Apartman Avrupa'da 19. yüzyılda da var. Theophile Gautier İstanbul'a geldiği zaman, "Fransa'daki apartmanların kötülerini burada yapıyorlar" der. Onlar, Beyoğlu'ndaki ilk apartmanlar. Biz Ankara'ya gittiğimiz zaman, 1937-38'de tek katlı bir evde oturuyorduk Yenişehir'de. Şimdi onun yerinde bir apartman var tabii. Bütün Yüksel Caddesi hep tek katlı, iki katlı evlerden meydana geliyordu. Şimdi hepsi apartman. Ben o değişimi yaşadım. Evvela Sıhhiye'de üç katlı, dört katlı apartmanlar varken, sonra altı-sekiz katlı oldu. Kızılay'da gökdelen yapılmaya başladı, boyutlar yükseldi, yükseldi... İstanbul'da da Aksaray'ın, Cerrahpaşa'nın ahşap evlerinde yaşadım. Şimdi bir tane bile yok. Yan yana küçük parsellerin üzerinde beş, sekiz katlı apartmanlar var. Bir tek ahşap ev kalmamış.

— Yani ekonomik düzenin payı da var...

— Her şeyde ekonominin rolü var. Tipoloji Avrupa kökenli. İşçi ailesi, zaten büyük evde oturamaz şehirde, o kadar paraları yok. Küçük bir yere sıkışmak zorundalar. Ya şehir dışına gidip gecekondu yapacak ya da şehir içinde apartmana sığınacak. Apartmanın tarihi de çok sığ, İstanbul dışında, bir buçuk yüzyıl. Aslına bakarsan Roma Devri'nde de beş katlı konutlar var. Avrupa her zaman yüksek binanın içinde sıkışmış, surların içinde. Bağımsız, küçük kent-devletleri bağımsız oldukları için Ortaçağ'dan itibaren yemek tası gibi sur içinde yükselmiş Avrupa şehirleri. Oysa bizim kentler genelde sur dışında gelişmiş. Ama benim bildiğim İstanbul, Galata dışında bahçeli, yeşil bir kentti. Hep iki katlı. Hatta Galata bile 14. yüzyılda bahçeli. Osmanlı sarayları iki, üç katlı, yani az katlı. Hiçbir zaman büyüklük derdinde de olmamışlar, yani insan ölçüsünde olmuşlar bir bakıma. O bakımdan gerçekten güzel bir gelenekti. Avrupa öyle değil, Avrupa bizden değişik bir ortam yaratmış.

Kültürel kimliğini koruyarak çağdaşlaşan kent

— Eski evlerin bulunduğu sokaklarda gezerken uyum kolay, ama plazalarda üzerinize egemen olan bir gücün varlığını hissediyorsunuz sanki...

— İnsanlar tam idrak edemedikleri ve meydana gelmesini kolaylıkla tasarlayamadıkları bir şey karşısında, kendilerini ezik hissederler. Anlamakta zorluk çektiği teknikler, büyük boyutlar. Ama iki katlı, tek katlı bir evi üst üste koyup çatısını yapar, içine girer oturursun. En cahil adam bile nasıl olduğunu anlıyor. Sekiz katlı apartman ya da gökdelen öyle değil. Onu anlamak, algılamak daha zor. Empati kurman da zor. Eziyor duygusu, kuramadığın ilişkiden kaynaklanıyor. Küçük bir kedi yavrusu görünce hoşlanırsın, ama bir kurt köpeği gördüğün zaman ona yaklaşamazsın; tabiat da öyledir, şehirler de... Birdenbire senin kolay algılamanı zorlaştıran engeller onlar, görsel, boyutsal, psikolojik engeller, anlamadığın mekanizmalar gördüğün zaman irkiliyorsun, bir tür yabancılaşma. Mekanizmasını idrak edemediğin, yeni oluşumun dışında kalmak.

— Bir yazınızda, "Kültürel kimliğini koruyarak, çağdaşlaşan kent" diye, korunmuş kentin tanımını yapıyorsunuz.
— "Kültürel kimliğini koruma" sözü, eskiden kalma bir kavram. Ben onun da şimdi pek geçerli olduğundan emin değilim; çünkü artık o kültürel kimlik nedir, kimin kimliği, ne kimliği, benim kimliğim mi, senin kimliğin mi, köyden yeni gelmiş adamın kimliği mi, kimin kültürü, neyin kültürü, ne kültürü? Öyle bir şey yok. Kültürel kimlik bir tek yerde kaldı: Dil. Ben seninle konuşurken anlaşıyorum, başka yolların dillerini öğrenmeye çalışıyoruz.

— Yani o zaman söylediğiniz geçerliliğini kaybetti mi?
— Birçok yerde kaybetti ya da kılık değiştirdi.

— Bir de sorunun böyle bir yanı var değil mi? Kavramlar değişiyor, dönüşüyor, yok oluyor, anlamını kaybediyor?
— Kaybediyor, yani en azından yoğun etkililiğini kaybediyor. Dilden dolayı kaybetmiyor; çünkü ben anlaşıyorum seninle. Anlatmaya çalıştığım şeyleri senin anladığını biliyorum, sen de benim söylediklerimi anlıyorsun; ama onu aştığın anda iletişim sıkıntısı başlıyor... Böyle üstyapıda, ortak olarak eskiden bildiğin, anladığın şeyler kültürel kimlik oluyor. Ama ben Nietzsche gibi düşünmeye kalkarsam, Amerikan futbolu öğrenirsem, sen de bunları bilmiyorsan o zaman birdenbire benim kültürümle senin kültürün arasında bir farklılaşma oluşuyor. O zaman anlaşmak zorlaşıyor. Bölüşebildiğin şeylerde, kültürel kimlik var. Bu da basit bir ilişki değil. Toplumun homojen bir kimliği yok. Sen şimdi Hakkari'de oturan, okuma-yazma bilmeyen kadınla, hangi kültürel kimlikte buluşacaksın? Onu tanısan ne olacak, tanımasan ne olacak? Olmuyor, anlaşamıyorsun bir kere. Anlaşacak dil olduğu zaman da dilin katları var. Bir adam bin sözcük biliyor, diğeri on bin sözcük. O zaman olmuyor. On bin kelimenin üzerine başka diller de bilirse, ilişki daha da sınırlı. Biri on topla oynuyor, diğeri bir topla. Anlaşma yok!

— Çağdaşlık, değişiklik korkulan bir olgu. Bu, önüne geçilmez değişmenin insan ve toplumla ilişkilerini kontrol eden mekanizmaya "kültür" diyorsunuz.

— Doğru, kültür sürekli genişleyen bir şey. Bilgiler arttıkça, bilimsel ve sanatsal etkilerin alanı büyüdükçe insanın algıladığı şeyler artıyor gibi gözükse de, görece azalıyor. İnsanların çoğunun, yaşamlarını yönlendiren pek çok şeyden haberleri yok. Toplumun değişik katlarında algılananların niceliksel ve niteliksel farkları var. Toplum katlarının garip bilgi hörgüçleri var. Hiç tiyatroya gitmiyor adam, sinema seyretmiyor, gazete okumuyor, hiçbir resim sergisinden haberi yok, ne bileyim şimdi ben yabancı bir dergiye bakıyorum, birisi de gazetenin resimlerine bakıyor. İlişki kurarsak da oluyor, kurmazsak da. Her gün piyasaya bin bir bilgi dökülüyor. Bu taşan bilgi selinde boğulunabilinir. İletişim insanları birleştirdiği kadar da bölüyor. Toplum zaten seni çalışma hayatından dolayı, mütemadiyen sınıflara ayırıyor, bölüyor, bölüştürüyor. Arada kesişen noktalarda anlaşıyor gibi oluyorsun. Bereket dil var: "Nasılsın hemşerim?" "İyiyim" diyor. "Hava güzel" diyorsun. "Hava sıcak" diyor. Bu basit şeylerle birleşiyoruz. Günlük yaşamın basit olguları birleştirici. Ayırıcı ise sonsuz. Çevre, algılayabildiğin bir şey. Fakat ona ilişkin bilgi altyapısı çok büyük. Bilgi altyapısı çok büyük, mimara da, politikacıya da erişemiyorsun. Politikacı "popülist" diyorsun. Neden? Çünkü adam, ne kadar çok adama hitap ederse, o kadar çok oy alacak. Çok adama hitap edebilmek için ortak paydayı bulması lazım, o da birkaç kavram. Adamlar sadece orada buluşabiliyorlar.

— Din, bayrak, millet şeklinde...

— Evet, birkaç tane daha var; yağma, rüşvet, yalan gibi.

Bizim köylümüz daha köylü

— "Kente kentli sahip çıkar" diyorsunuz.

— Bu, bilginin sağladığı bilinçlilik demek. Bir şeyin farkında olmak, sanılandan zor Türkiye'de. Çok büyük hızla köylü-

kentli sayısı arttığı için kentlileşme bugün tam değil... Bütün dünyada olan şey, bizde de oldu ama bizde daha zor oldu; çünkü Fransız köylüsü Paris'e geliyorsa diyelim (ki o daha erken dönemde başladı ve bitti) adam okuma-yazma daha çok biliyordu; ama bizimki hâlâ bilmiyor.

— *Bizim köylümüz daha fazla köylü mü?*
— Bizimki daha köylü. Öyle de denilebilir. Tıpkı bizim matbaayı üç yüz yıl sonra açmamızdan dolayı doğru dürüst bir bilgi birikimi sağlayamamamız gibi. Aynı şekilde o okuma-yazma bilmeyen köylünün şehre gelmesi doğal olarak zorluklar yarattı. Gecekondu hikayesi, 1950'lerden sonra başladı.

— *Latin Amerika'da da gecekondular var, Bangladeş'te de var; ama orada herkes alt alta, üst üste; bizdeki gecekondular bağımsız ev.*
— Evet, bizimki sosyal açıdan daha tanımlı. Bizim aile yapısı oradaki gibi değil. Kadını kapalı bir yere koymak gerek. Tabii olabildiği kadar.

— *Din faktörü etkili...*
— Bir ölçüde öyle. Türkiye'nin yaşadığı o süreci Avrupa ile karşılaştırmak çok önemli ama bizim sosyologlar onu tam yapamadılar. Belki kuramsal düşünce veya eleştiri kısırlığından kaynaklanıyor. Biz sadece kendimizle ilgileniyoruz. Dünya ile ilişki ise kopya çekmek için tarihimizi de kendimizi aynada seyrederek yazıyoruz. Viyana önüne iki kez gittik. Niye geri döndüğümüzü tam anladık mı? Bu bir pehlivan güreşi miydi? Onun bilimi, bizim bilimimiz, onun teknolojisi, bizim edebiyatımız, onun edebiyatı, bizim kentimiz, mimarimiz, onların kentleri, mimarlıkları; bunları hiç sormamışız. Kendimizi bile neredeyse onlardan öğreneceğiz. Seferde alıp verdiğimiz kale adları ile kafası giden komutanları tarih diye yazıyoruz. Kuşkusuz bugün tarih yazanımız böyle değil. Ama kültür boyutu ihmal ediliyor. Bu soyutlama ne yazık ki devam ediyor. Ortaçağ labirentinden çıkamamış kafalar, dünya-

dan haberi olmadan Türkiye'yi idare ettiklerini sanıyorlar. Hep, "Biz otomobili at arabası gibi kullanıyoruz" diyorum. Bu karşımıza garip, hatta tehlikeli gelecekler çıkarıyor. Ilımlı İslamcı, II. Cumhuriyetçi şeriatçı demokrat karışık kafalı insanlar yetiştirdik.

— *Bu kaostan nasıl çıkılacak?*
— O belli değil. Belki sömürge süresinden geçerek.

— *Ne gerekiyor ya da ne olması gerekiyor? Bu süreç nasıl tanımlanacak?*
— Kısa vadede çıkılmayacak herhalde. Çünkü insanların bugünden yarına değişmeleri diye bir şey söz konusu değil. Bir mucize olacak da birdenbire "köylüler şehirli olacak" diye bir şey yok. "Eğitim" diyoruz; ama "eğitim" denilen şeyi kim tanımlıyor? Eğer, "İmam-Hatip Okulları Türkiye için en önemli eğitimdir" diye düşünen biri, bakan da olup Türkiye eğitimini tanımlar ve yönlendirirse, kaçıncı yüzyıla geri döneceğiz? Belki her şey düzelmek zorunda. Bu bir ideoloji değil. Çağdaş dünyanın gerçeği. Bunu ideolojik kavga konusu sananlar, garip amaçlara hizmet ediyorlar. Dünyada din devleti, İslam'dan başka bir yerde kaldı mı? Peki, İslam ülkelerinde demokrasi var mı? Bu aptal tartışmayı yapan bir ülke nasıl kalkınacak? Amerika vinci ile mi, Türkiye'yi kabul etmeyen AB yardımı ile mi? İş zor!

— *Nasıl bir gelecek?*
— Dünya konjonktürlerine bağlı. Bu süreç uzun. İnsan rasyonel bir mahluk değil. Zaten çokbilmişler, rasyonel düşünce karşıtı kuramları da kullanıyorlar. Feyerabend'in *Akla Veda* gibi kitapları oldukça moda. Hiçbir zaman düşünmemiş olanlar bu destekçileri çok seviyorlar. O iş biraz karışık doğrusunu istersen. Kimisi çıkıp, "Düşünce de, bilim de neymiş" deyip sonra, "Şu halimize bak" filan gibi sözler ediyor. "Şu halimize bak," ne demek? Bundan yüz yıl önce bir grip mikrobu geldiği zaman, milyonları götürüyordu: Güya bilime

karşı çıkıyor. Bir yandan da Amerikan silahlarına kına yakıyorlar. Şu İstanbul'da bile, 15 milyona yakın adam yaşıyor, su getiriyorsun, elektrik veriyorsun, oradan oraya taşıyorsun... Geçmişte İstanbul gibi 500 binlik kenti beslemekte zorluk çekmişiz. Bütün Anadolu 8 milyonken fakir, aç kalıyor. Biz İstanbul'un içine 15 milyonu koymuşuz, onları besliyoruz. Bu bilim ve teknolojiyle olmamışsa din ve imanla mı olmuş? Anadolu nüfusu Roma çağından Osmanlı sonuna kadar 8 milyon civarında. Medreseliler bile 75 milyonu beslemek için bilime muhtaç, ama bunu soyut olarak reddeden aklıevveller var.

Kadın ve kent kültürü

— "Kadınlar üretim sürecine dahil olmazsa toplum kentli statüsüne giremez" diyorsunuz bir yazınızda. Kadın ve kent kültürü, kadın ve uygarlık konusunda ne düşünüyorsunuz?

— Ben kadının statüsünü uygarlığın temel olgusu olarak görüyorum. Erkekle eş olursa demokrasiden söz edilebilir. "Kent kültürü" deyince önce hangi kent kültürü onu netleştirmek lazım. Bundan yüz yıl önceki kent kültürü mü yoksa bugünkü kent kültürü mü? Bunlar hep farklı şeyler! Geçmişte kadın, eve hapsedilmiştir ya da mahalleye diyelim. Mahalle, sokak, çeşme, hamam kadının tek özgürlük alanı. Eskiden mahalle arasında daha çok kadınlar olurdu. O toplumun erkeği sabah çeker gider, akşama döner. Konut bölgesinde sokak kadına aitti. Tabii sokakta oyalanmaz. Çeşmeye, hamama giderken kullanır, eskiden pazara bile gitmezmiş. Benim çocukluğumda, gençliğimde İstanbul'da bile kırsal toplumun bütün özellikleri vardı. Buna bir de okumamışlığı ekle. Türkiye'de kadın bunu aştı ama daha süreç tam olmadı. Okuma-yazma bilmeyen, evden çıkması kontrol altında olan bir kadının kentli olması çok anlamlı değil. Kadın okumaya başladıktan sonra kentli oldu. Osmanlı'daki "kentte kadın"la, Cumhuriyet'ten sonraki "kentte kadın" aynı şeyler değil.

— Değişik kültürlü mü?

— Kuşkusuz dinci davranış ya da dini davranışların izleri sandığından fazla. Gericinin yanında olan toplumun cehaletidir. Bu sömürü güçleri ve ticaret oligarşisini de destekler ve İslam dünyası için karakteristiktir. Köyden büyük göç alındığı için, durum tam açık değil. Ama çok sayıda insan kadın-erkek sokağa döküldü. Sonra okullarda önce kız erkek ayrı, sonra beraber okudular. Üniversitelerde milyonlarca kadın okudu. Kadın, avukat, doktor, profesör oldu. Hatta bazı yerlerde erkekten de fazla sayısı. Eğer İslam ülkeleriyle karşılaştırırsan, Türkiye'de kadının eriştiği bugünkü statü, ki tamamen Atatürk Cumhuriyeti'ne borçlu olduğumuz bir şey, olağanüstüdür. Kadına karşı despotluk, zorbalık, başını, vücudunu saklamak, okutmamak çok eski bir gelenek. Bu giderek kırılıyor. Türbanlı öğrenci bile, okula gönderilmeyen kızdan iyidir. Bir yerde ailesine karşı çıkacak. Fakat sürüp giden bu eğilimler ülkeyi geri bırakan nedenlerin başlıcalarından. Buna karşın bugün bizim mimarlık fakültesinde erkekten çok kadın var! Son yıllarda, lisansüstü dersleri verirken; bir tane erkek sekiz-dokuz tane kız vardı sınıfta. Tıp fakültelerine gittiğiniz zaman yarı yarıya, belki daha fazla kadın var. Hemşireler kadın; ne bileyim hukukta, öğretmenler içinde sayısız kadın var. Bunlar kentin bütün görünüşünü, davranışını değiştiriyorlar. Sokakta özgür kadını gördüğün zaman "kent yaşamı değişiyor" demektir. Hatta kara çarşafı giymeyen, türban takan bile ilerici. Gerçi türban temelde, kentlileşememiş köylü üniformasıdır.

— Erkeklerin toplantısına bir kadın girdiği an bile her şey değişmiyor mu?

— Her zaman değil. Ortamda bir kadının bulunmasının, konuşmanın boyutunu değiştirdiği, herkesin kendine çekidüzen verdiği gibi gözlemlerin doğru olduğu halleri biliyorum. Gerçi bunlar da çok çabuk değişiyor, vaktiyle daha önemliydi. Şimdi alışıldı. Bu değişiklikler nasıl oldu, sosyologlardan incelemelerini beklediğimiz ilginç bir tarihi süreç. Eski toplum-

da kent hayatında kadının olmaması neyi değiştirdi? Kent yapısında konutun şekillenmesinde etkili olduğunu biliyoruz. Sokakta biri türbanlı, biri başı açık el ele iki genç kadının nasıl bir düşünsel davranışsal kompozisyon olduğunu anlamak için çok şey verirdim.

Geleneksel ev kadınındır; erkek misafir gibi girer çıkar

— Eski kentler için söylediğiniz bir şey var. "Mahalle, o mahalleyi oluşturan kadının yaşamının dikte ettiği yönlerde belirlenmiştir" diyorsunuz.

— Yani kadının varlığının yönlendirdiği demek istiyorum. Aslında her şeyi erkek dikte ediyor. Ama o da ailesinin, yani karısının toplumsal yaşamdaki konumuna göre karar verdiği için, sonucu kadının statüsü saptamış oluyor. Hayatlı ev tipolojisinin gelişmesinde kadının sosyal yaşamı saptayıcı olmuş. Bunları konuştuk. "Hayat" avlu, tarımsal bir yaşam; kışlığını hazırlayacak kadın; o açık, yarı açık mekanlarda serbestçe çamaşırını asacak, dışa kapalı çalışacak. Fakat ev tasarımı bahçeye, avluya ve doğal koşullara açık. Kadının "mikrokozmos" dediğim dünyası. "Ev kadınındır, erkek oraya misafir gibi girer, çıkar" demiştim. Aile yaşamının asıl strüktürünü (taşıyıcı bölüm) kadın kuruyor. Erkek, giriyor çıkıyor, emrediyor, ama yaşam, çocukları yetiştirme, evin yaşamı, kadına bağlı.

— "Türk kentlerinin esas yapısı, kadının sosyal statüsünü tanımladığı bir tür feminizmi sergiler aslında" diyorsunuz.

— Eski kentlerden söz ederken. Ev, konut ve mahalle ona ait olunca... Türk kentinin öyle kadın-erkek hep beraber bir araya geldikleri bir meydan yok! Sokak, sokakların etrafında mahalle, bir mahalle mescidi, bir hamam belki, bir çeşme. Gerisi büyük merkezler, çarşı, birkaç cami çevresindeki yaşam. Kadın oraya zaten gitmez, camiye bile ramazanda teravih namazında gider.

Kadın üzerinde baskı o düzeyde ki, daha başından erkeğin, kadına "hamama bile gitmemek" koşulu olabiliyordu.

Hamamla çeşme, kadının dış dünyaya çıktığı iki yer. Hamama gidiyor bütün kadınlarla ortak, hamama kadar da gidip geliyor. Kapalı da olsa kendisi etrafı görüyor. Çarşıya da pek gitmiyor. Hürrem Sultan bir "avrat pazarı" kurmuş vaktiyle Haseki Camii ve çevresinde. Avrat satılan değil, avratların gittiği pazar. Bizim çocukluğumuzda alışverişe gidiyorlardı, ama evin önünden her satıcı geçerdi. Tabii 1930'larda falan gördüklerim 18. yüzyılla karşılaştırılamaz. Mesire yerlerine gidiyorlardı. 18. ve 19. yüzyıllarda da mesire yaşamına ait bir sürü bilgi ve görsel malzeme var. Benim çocukluğumda bile ailenin kadınları Langa Bostanları'na gider, özellikle de marul yerdi. Bostanlara sadece kadınlar giderdi, erkekler yoktu. Bahçeler, Langa Bostanları, Vatan Caddesi'nin olduğu Bayrampaşa Deresi'nin çevresi, Küçüksu Çayırı gibi mesire yerlerine kadınlar da giderlerdi. 1930'lar çok farklı da olsa, görüntüler kadının toplumsal geleneksel statüsünü yeterince açıklardı. Anadolu kentleri daha da karakteristikti. Kadına zavallı demeye dilim varmıyor. Ama her karar erkeğin elinde. Kadının okumuşluğu da yok,

— İstanbul bir erkek kenti miydi?

— Bütün İslam ülkeleri gibi. Fakat kozmopolit olduğu için bazı özellikleri var. Levantenler, Yahudiler, Rumlar, Ermeniler var. Müslüman Türklerden farklı. Batılılar İstanbul'a geldikleri zaman değişik buldukları hep Müslüman olmayan kadınlar. Türk kadın yok ortalıkta. Tabii Avrupalılar Anadolu'da gezdikleri zaman genellikle Hıristiyanların evinde kalıyorlar, yani bir Avrupalı gezginin Türk evine girmesi diye bir şey söz konusu değil. Kadını görmüyor ve kadın hakkında bir fikir sahibi olamıyor! Lady Mary Montagu bir istisna. Türk kadınını gören yok, hakkında yazı yazan da yok. Resim de yok, kadın var ama fazla görünmüyor. Resimlenenler Hıristiyanlar.

— Bugünün İstanbul'u bir "erkek kent" midir hâlâ?

— Değil! Etraf kadından geçilmiyor, o devir geçti.

— Kimlik olarak tanımlarsak!
— Kimlik olarak da erkek kenti değil. Dükkanlarda satıcıların çoğu kadın, sekreterler, memureler, hocalar kadın. "Kadın kenti, erkek kenti" diye bir şey yok. Bence geleneğine karşın "kadın kenti" bile denilebilir İstanbul'a! Kuşkusuz çeşitli sınıflar var! Anadolu'dan gelip de eski aile geleneğini sürdüren aileler, bir de bizim gibi aileler var. Bizim gibi ailelerde kadınla erkeğin statüsü aynı. Babamla annemin evinde de öyleydi, yani evde babamın egemenliği diye bir şey yoktu ama anneannemin evinde erkek egemendi o başka! Teyzem anlatırdı, büyükbabam bağırdığı zaman herkes siner, başka odalara kaçarmış.

— "Kadın, erkeklerin ürettiği kültürün sosyal hammaddesidir" diyorsunuz.
— Arka plandadır. Hammadde betimlemesi kullanılabilir. Yani yaşamın hammaddesi gibi. Tanımı da ikinci planda hep. Osmanlı'nın son dönemlerinde kadın okulla tanıştı. Fakat asıl değişim kadının iş hayatına girmesiyle oldu. Bugünse bizde başka ülkelerden daha fazla meslek sahibi kadın var. İsviçre'den daha çok kadın avukat ve doktor var.

— Osmanlı İmparatorluğu'na baktığınızda da arka planda kadınlar saltanatı yok muydu?
— Sarayda var. Komplo yapıyorlar, kendi çocuklarını iktidara getirmek için. Harem, karışık ilişkiler içinde bir kurum. Kim kimi öldürtmüş, kim kime işkence yapmış, kim kimi desteklemiş, kim tayinleri saptamış? Herhalde bu iç tarihin daha yazılması gerek.

— Sizin bakışınızda da kadın konusunda bir duyarlılık var.
— Ne gibi?

— Geçen günkü konuşmamızda orta mesafe koşucusu sporcumuz Süreyya Ayhan'ın performansını simgesel bir eşik olarak belirttiniz.

— İslam dünyasının geri kalmasının temel nedenlerinden birini kadının hapis hayatı yaşaması ve okumamasında bulduğum için. Kadının statüsü benim için köktenci, temel bir gericilik simgesi. İslam dünyasını ikinci derece bir toplum olmaktan kurtaracak tek şey kadının özgürlüğüdür. Bazen "gösteriş" olsun diye birisini bakan yapıyorlar. Bir sürü niteliksiz adam, bakan oluyor da, çok daha iyi yetişmiş bir kadın mebus bile olsa bakan olamıyor. Mecliste kadın nüfusun temsili devede kulak. Gerici köşe yazarları, ABD ve AB'nin sömürgeci yazarlarına göre bu demokrasi imiş! Dünyada utanma kalmadı! Toplum kadın konusunda hâlâ önyargılı. Temelde kadına karşı köylünün davranışı var. Onu aşmadan zaten Türkiye'nin adam olmasına olanak yok. Kaldı ki bizim şu sırada öteki İslam dünyasından en büyük farkımız yine de kadının görece özgürlüğü ve çok sayıda profesyonel kadın nüfusa sahip oluşumuz. Türbanlı kadın bile çarşaflıdan birkaç gömlek yukarıda.

Bir kent olarak İstanbul

— Sizin özel ilgi alanlarınızdan biri de İstanbul kenti ve tarihi. İstanbul'un tarihiyle ilgili İstanbul, Bir Kent Tarihi (1996), Kent ve Mimarlık Üzerine İstanbul Yazıları (1998) *gibi kitapların yanı sıra* İstanbul, Yapı, Tarih ve Toplum, Cumhuriyet Bilim Teknoloji *gibi dergilerde yayınlanan çok sayıda makaleniz var. Sizin için ne ifade ediyor bu kent?*

— Benim şehrim bu, İstanbulluyum. Annem babam da İstanbullu, dolayısıyla biz İstanbulluyuz. Çocukluğumu hem İstanbul'da geçirdim hem Anadolu'da. Üniversitede tekrar İstanbul'a geldim. İstanbul'un bütün köşelerini biliyorum. Kaldı ki İstanbul'un tarihçiliğini de, tarihini de, koruma raporlarını da yazdım. Bütün ömrüm İstanbul. "Osmanlı tarihi" demek "İstanbul tarihi" demek, bence. Çünkü bütün yoğunluğu, bütün üretimi, bütün akli gücü, stratejik kurgusu hepsi burada toplanmış. İstanbul'la karşılaştırılabilecek bir kent yok bizim tarihimizde. Önce Bursa'ymış, sonra birazcık Edir-

Anadoluhisarı'nda evinin arkasındaki tepeden Boğaz'ın Rumeli yakası (1971).

ne olmuş, İstanbul'un fethinden sonra da İstanbul olmuş. Selçuk çağında, tıpkı Ortaçağ Avrupası gibi, birçok merkez karşımıza çıkar. Sivas, Kayseri, Konya, Diyarbakır, Erzurum, Amasya. Osmanlı çağı hep tek merkezli olmuş. Tek sultan. Toprak sahibi asiller yok. Tek başkent.

— Tek merkez İstanbul'un kent olarak nasıl bir konumu var?

— Bir Osmanlı-İslam kültürü merkezi. İslam kültürü bir "kent kültürüdür." Köyde üretilmiş bir İslam kültürü yok! İslam uygarlığı, bir kent uygarlığıdır. İstanbul en büyük İslam kentlerinden biriydi. Fakat bu İslam kenti, bizim bugün, "Kent nasıl olmalı" diye düşündüğümüz zaman ona karşılık gelen tanıma benzemez; başka bir kent. Avrupa'nın fiziksel kurgusu burada yok. Görkemli saraylı, büyük ölçekli konutlu, meydanlı bir Osmanlı kenti yok.

— Siz hep "meydan" olmadığını vurguladınız. Büyük meydanlar niye yok?

— "Meydan" fikri yok! Toplum Avrupa'da Romalıdan itibaren hadi Yunan uzakta kaldı diyelim, ama Romalıdan itibaren kendi kendini idare eden örgütler kurmaya başlamış. Ortaçağ'da kesinlikle komün yaratılmış. Derebeylere karşı şehir hayatı oluşmuş. Bu şehir hayatı insanı da yaratmış. Burjuva denilen adamı yavaş yavaş yetiştirmiş ve eğitimi örgütlemişler. Avrupa'yı Avrupa yapan kent yaşamı bizden farklıdır. Bizde bağımsız bir kent olgusu ve idaresi yok. Buna bağlı bir burjuvazi de yok. Karşısında bir aristokrasi de yok. Sultan ve kulları sistemi, Avrupa ile karşılaştırılamaz. İslam kenti, İstanbul başka bir kurgu. Bu da İslam kültürünün merkezi. Çünkü yüksek kültür, idare edenler için üretiliyor. Sultan ve çevresi için. Ne kadar güzel kitap, şiir yazılmışsa, ne kadar güzel bina yapılmışsa, ne kadar güzel sanat üretilmişse, bunların tümü o sultan ve çevresi için yapılmış. Buna Avrupa ile bir derece farkı da denebilir. Ama sultan için tek merkez. Amasya'yla İstanbul arasındaki fark iki yüzyıl. Onun için Sivas'ta Osmanlı Dönemi'ne nazaran Selçuklu Dönemi'nden daha önemli yapılar var, İtalya'da dolaştığın zaman öyle değil. Nereye gitsen belediyesi, büyük sarayları, bahçeleri var. Üstelik onlar sur içinde gelişmişler. Birbirleriyle kavga eden bir sürü devlet. Her kent başka bahçe. Oysa bizde sur dışına yayılmış önemli politik merkezler. Gelecek tehlike yok. Bir tane sultan var, hepsi onun. İnsanlar dahil sultanın mülkü olan bir ülke. Dolayısıyla tek tek vakıf kurucusu dışında eyalet merkezleri İstanbul'la boy ölçüşecek kültür merkezleri değil. Avrupa'da sosyal sınıflar farklı, güç odakları yaygın, bunlara tekabül eden bir kent ve mimarlık var. Notre Dame Kilisesi'ni uzun nefesli bir çaba sonucu yaratan toplum bizde yok. Paris'in katedralindeki emek yoğunluğu, zenginlik bizim büyük camilerin toplamına eşit. Türkiye'de halkın tek örgütlendiği yer tıpkı bugünkü gibi tarikat (ehl-i hiref için loncalar). 14. ve 15. yüzyıllarda bir tür tarikat gibi örgütlenen Ahiler çok güçlü. İdareyi adeta sultanla paylaşıyorlar. Fakat bu sonradan yerini loncalara terk etmiş.

Gücü azalmış. Tarikat daha geniş, basit, medreseye göre enformel, spontan. Dini kültürel bir halk örgütlenmesi. Okumayazma bilmeyen bir toplumun kendi öz kültürü, dini inançları içinde örgütlendiği tek kurum.) Bu halk büyük kentlerde bazı kentli özelliklerine sahip olsa da, Avrupa toplumu ile benzerliği yok. Tabii buna özellikle 19. yüzyılın Müslüman olmayan kesimlerini katmamak gerek. Bizim kentlerimiz Avrupa'ya benzemiyor. Bizde anıtlar sultanın, vezirin vakfı. Halkın gevşek bir kompozisyonu var. Kent, kasaba ve köy kültür açısından benzer karakterde.

— *İstanbul'un kozmopolit yapısının bir etkisi var mı?*
— İstanbul kozmopolit. Tabii İstanbul başka bir tarihi olgu. İnsanlarıyla, eğitimiyle, Avrupa ile etkileşimiyle İstanbul farklı. 18. yüzyıldan öteye büyük kültürel değişmelere sahne oluyor. İmparatorluğun yücelme devri başka, Avrupalılar ne derse onları yaptığı dönem başka! 18. yüzyıldan başlayarak, hocasından ara sıra dayak yiyen çömezlere benziyoruz. Tıbbı da ordu getirmiş, eczacılığı, haritacılığı, mühendisliği ve bilimleri de. Matematik, ordunun okullarında gelişmiş! Ressamlık bile Türkiye'de askerle başlamış. Ordunun özel statüsü bundan kaynaklanıyor, Avrupa'yla karşılaştırılamaz. Bizimki imparatorluğu ayakta tutmak üzere örgütlenmiş bir ilginç sistem, batıran da o olmuş. Bugün de hâlâ Cumhuriyet'i kurtarmanın onun ödevi olduğunu düşünüyoruz. Toplumun kendisi cehalette dirençli. Fakat örgütlü değil. Örgütlenmeyi Batı'da *commune* (belediye) ve kilise sağlamış. Bizde bunlar yok. Sultana bağlı bir *agglomera* (insan kalabalığı, yığın) var, sadece ordu ve medrese baş kaldıracak güçte.

— *Ama halk bir yığın!*
— Öyle denebilir. Dini, ekonomik motivasyon var, gerisi boş. Bunlar da kesin değil. En önemli olgu bir kırbaç gibi kullanılan ordu ve askeriyenin yabancılığı.

— *İstanbul'un pagan, Hıristiyan Roma geçmişi de var.*

— İstanbul bizim için büyük bir şans. Ben buranın yerlisi olmaktan ve burada yaşamış olmaktan dolayı çok mutluyum, yani mutlu olmam gerektiğini düşünüyorum ve mutlu da yaşadım doğrusunu istersen. Türkiye'deki bütün aptalca sosyal, politik gelişmelere rağmen! Bu şehrin güzelliğinin içinde yaşadım çocukluğumdan beri, değişmesini gözümle gördüm ve bütün köylü yığılmasına ve cehaletine rağmen de güzel kaldığını gördüm. Bence dünyada bundan daha güzel bir kent yok! Bu kent, güzelliğini topografyasından alıyor tabii. Dünyada bu kadar güzel topografyası olan bir kent hatırlamıyorum. Hele coğrafi konumunu da düşününce benzersiz oluyor. Asya ve Avrupa arasında simgesel bir yerleşme.

— *İstanbul'u çirkinleştiremedik!*

— İki İstanbul var. Topografya İstanbul'u, eski tarihinin anılarını saklayan İstanbul. 1970 sonrası İstanbul'u. Sonuncusu adı İstanbul olan çirkin bir Anadolu şehridir. Fakat bütün kabiliyetsizliğimize, yağmacılığımıza rağmen bu topografyanın hâlâ sürükleyici bir egemenliği var. Hâlâ İstanbul'u güzel yapıyor. Bir de burada korkunç bir tarihi yoğunlaşma var. Bu kadar eski ve bugüne kadar gelmiş ve devleşerek yaşamaya devam eden bir kent. MÖ 7. yüzyılda Yunan kolonisi olarak başlamış bir şehir. Sonra Septimius Severus'un şehri olarak var. Arkasından Konstantin doğrudan doğruya Roma İmparatorluğu'nun merkezini, yani Roma'yı İstanbul'a taşımış, burası Doğu Roma İmparatorluk merkezi olmuş. Neden? Çünkü imparatorluğun en zengin ülkeleri Anadolu ve Mısır... Roma'nın ağırlığı giderek Doğu'ya kaymış. Diocletianus kendi başkentini Spalato'ya (Split) taşımış, sarayını yaptırmış. Hatta burada Nikomedia'yı (İzmit) da merkez yapmayı düşünmüş. Sonunda Konstantin, Bizantion'da karar kılmış ve burası Konstantin devrinde olağanüstü bir Roma kenti olmuş. Bugüne Çemberlitaş'taki sütundan başka bir şey kalmaması acı bir gerçek. Geçenlerde şehrin ilk limanının, (700 metre genişliğinde koca bir limanın) içinden metro geçirdik. O da başka türlü bir duyarsızlık sorunu.

— Korunmaya alınmadı mı?

— Ne yapıldığı belli değil. Ama metro geçişi gerçek. Orada o limanın olduğu biliniyordu. İş cahillerin elinde olunca, bir şeye güvenmek kabil değil! Geçmişin başına her zaman bir bela gelebilir. Her neyse İstanbul önce pagan, arkasından da Hıristiyan oluyor. Burası sürekli Roma'yla yarışma halinde, başlangıçta burası egemen. Roma İmparatorluğu'nun merkezi ve dünyada bu statüde başka bir yer yok. Bizans o dönemde dünyanın en büyük Hıristiyan ülkesi! Onun merkezi Konstantinapolis. Bu sonradan Osmanlı İmparatorluğu'nun yani İslam'ın merkezi oluyor. Pagan, Hıristiyan ve Müslüman kültürlerinin merkezi bir dünya şehri. Osmanlı Bizans'tan daha da büyük bir alanı kapsayan imparatorluk kurmuş. İstanbul'un statüsüne bir politik coğrafyanın devamı (MÖ 7. yüzyıldan 21. yüzyıla) olarak bakılabilir. 2.700 yıllık bir yerleşme alanı. Üç büyük imparatorluk başkenti. Dünyada bu statüde bir yer yok! Dünyanın en büyük Yahudi şehri, Ortaçağ'dan sonra... İmparatorluğun koskoca bir Ortodoks nüfusu var. Ermenilere de bir şey yapmamışız, onların da patriği var, yani bu da dünyada olacak bir şey değil! Roma'da bir Müslüman müftü söz konusu olabilir miydi? Ya da 16. yüzyıl İspanya'sında.

— Ama ikinci sınıf insanlar.

— Kuşkusuz Yahudiler ve Hıristiyanların toplumda özel ve daha düşük bir statüleri var. Belki ikinci derece insan muamelesi yapıyor, ama yaşatıyor, tapınağını kabul ediyor! Kanımca Avrupa'dan daha hoşgörülü bir toplumsal ortam.

— Her zaman bir mozaik!

— Tabii. Eğer son yüzyıl daha bilinçli olsaydık İstanbul, Roma kadar önemli bir Roma dönemi mirası olurdu. Buna Bizans ve Osmanlı'yı da ekleyince şimdikinden yüz kat zengin, emsalsiz bir tarih hazinesi olurdu. Bilgisizlik, bilinçsizlik ve yağmaya kurban gitti. Kentin planlaması içinde surları da değerlendiremedik. Bizans Sarayı kalıntılarını koruyabilirdik.

Ayasofya ve Bizans kiliseleri bin yıllık bir kültür çağının mirası. Türklere çeşitli tarihi ve ideolojik nedenlerle söz söylenmesi doğal. Fakat üç imparatorluk mirasını har vurup harman savurmak affedilemez bir barbarlıktır. Örneğin kazılan Roma limanı ne eşsiz bir arkeolojik veri. Hiçbir yerde de bu kadar çeşitli kültür verilerini bir arada bulmak kolay değil. Onun ötesinde de her şeye rağmen Sultanahmet'in yanında dolaştığın, Yeni Cami'nin, Süleymaniye'nin içine girdiğin zaman duyduğun büyüklük hissi, İstanbul'a özgü bir histir. İstanbul'u hayal ettiğimiz gibi, hatta benim 1970'te raporuma yansıttığım şekilde koruyabilseydik, ortamın zenginliğini sözle anlatamazdık. Nüfusu bir milyonu hiçbir zaman bulamamış bir kent, elli yılda 15 milyona çıkınca pek çok özelliğini yitirdi. Bu doğal bir gelişme ama toprak yağması ile birlikte olunca olumsuz bir tablo oluşturdu. Kentli olmayan, kendi tarihinden habersiz bir toplum da bunu kolayca kabullendi. Her şeye rağmen İstanbul eğer bilinçli insanların eline geçerse hâlâ eşsiz bir potansiyel taşıyor

— Dediğiniz gibi korunabilseydi İstanbul belki dünya kültür başkenti olabilirdi!

— İstanbul dünya kültür başkenti olamaz. Çünkü bizim kültürümüz bugünkü dünya kültürünü temsil etmiyor. Bizim kültürümüzü temsil ediyor. Her kültür burada oluşmuş ama biz sahip çıkmamışız. Bizde hâlâ Bizantinist yok! Antik devir lisanlarını, Ermeniceyi bilen Türk tarihçisi yok. Türkler kendileri dışında başka kültürlere, "Bizim tarihi mirasımız" diye sahip çıkmamışlar. Çıkamamışlar. Farkına varmadan benimsedikleri hatta özümsedikleri pek çok şey var tabii.

— Sizin sentez dediğiniz şey nedir?

— O çok uzun süreçler sonunda kendiliğinden, işlevsel nedenlerle yaşamla bütünleşen pratikler. Mimari de onların arasında. Osmanlı gibi Türkler de kendilerini doğrudan ilgilendirenden başka hiçbir şeyle ilgilenmiyorlar. Örneğin bir Ermeni'nin Osmanlı hakkında yazdığı Ermenice kitabı biliyor-

sun da bir Türk'ün Ermeni hakkında yazdığı bir kitap söz konusu değil! Türk tarihi yazan Bulgarlar, Yunanlılar, Macarlar, Sırplar, Ruslar var fakat bunların hiçbirinin tarihinin uzmanı olan Türk yok. Dillerinin uzmanı da yok. Türkler kendi ülkelerinin dışında, Cumhuriyet dönemi de dahil hiçbir şeyin uzmanı olmamışlar. Akıl almaz bilinçsiz bir toplum o açıdan, dolayısıyla bilgisiz! Gerçekten akıl almaz. Nasıl böyle olduğunu da anlayamıyorum. Ama İstanbul'a gelirsek, topografyası, anıtlarıyla yaşıyor. Geçen gün Sirkeci'ye yürüdüm. Abdülhamit'in türbesi, öbür tarafta Kemalettin Bey'in şimdi otel yapılan binası. Banka binaları, Yeni Cami, Turhan Sultan Türbesi, çeşitli çeşmeler... Dar yollar üzerinde 19, 20. yüzyıl başında yapılmış idare binaları, Hidayet Camii ve bütün bunlar hâlâ o kadar zengin ki, her 50 metrede bir şey var, evler yok olmuş olsa bile!

— *Her köşede tarih olan bir kent.*

— Kapalıçarşı çevresinin o koca hanlarını düşün! Oraları bir mezbelelik ama temizlense, restore edilse dünyada eşi olmayan bir mimari gösteri olur. İstanbul'un hâlâ büyük potansiyeli var. Eğer gerçekten bilinçli ve bilgili hükümetlerin belediye başkanlarının eline geçse ve dirayetli danışmanlarla, uzmanlarla çalışsalar İstanbul dünyanın en görkemli şehirlerinden biri olabilir. Bütün yeni yalap şap uygulamalara karşın.

— *Söz hanlara gelmişken İstanbul kültür yapısında hanların yerinden bahsedebilir miyiz?*

— İstanbul imparatorluk merkezi. Bütün imparatorluk ticaretinin merkezi. Zaten alışverişin yarısını sultan ve çevresi yapıyor. Buraya her ulustan her gün binlerce adam ticaret yapmaya geliyor. Orta Asya'dan, Çin'den, Hint'ten gelen her şey burada var. Avrupalılar gelip de bu bizim Kapalıçarşı'da dolaştıkları zaman, satın alabildikleri şeyler şaşkınlık verecek kadar çeşitlidir. Çin vazoları, minyatür kitapları, giysiler, tabii dünyanın en güzel silah koleksiyonları, koşu takımları, halılar, dokumalar; dünyanın en zengin yeri! Hans Christian

Andersen 19. yüzyılda, Kapalıçarşı'ya gelip satılan şeyleri gördüğü zaman "Paris'tekiler bitpazarı gibi gözüküyor" diyor. Bu açıdan uluslararası bir merkez. Onun için, "İstanbul Avrupa kültür merkezi" denince bu yeni içeriğiyle daha önemli bir şey olmuyor. Zaten Avrupa'dan öte başka bir kültür dünyasının merkeziydi. Kanımca bir 16. ve 18. yüzyıl Avrupa kenti, İstanbul kadar çeşitliliğe sahip değildi.

Kent, imgelerde yaşar ve imgeler, gerçek kadar gerçektir

— Kenti bir ölçüde tanımlayan külliye grupları hakkında ne düşünüyorsunuz?
— Külliye, Osmanlı mimarisinin diğer ülkelere göre daha fazla geliştirdiği bir tasarım. İstanbul'da Fatih'le başlıyor! Ondan evvel külliye tasarımı oldukça serbest bir düzenleme. Kentsel tasarım bağlamında Fatih Külliyesi çok önemli bir adım. Büyük bir meydan olarak tasarlanmış, onun etrafına dizilmiş yapılar. Merkezinde cami önemli. İsfahan'da, Semerkant'ta birkaç kentsel kompozisyon var. Fakat gerçek bir sosyal merkez olarak Fatih kadar kapsamlı olanı yok. Bütün işlevleri içeren bir sosyal merkez.

— Bir yaşamsal etkinlik odağı.
— Bir yaşam düzeninin oluşmasını teşvik eden... Buna paralel bir ikincisi Kanuni'nin yaptırdığı Şehzade Camii. Sonra Süleymaniye, Üsküdar'da Eski Valide. Nuruosmaniye de güzel ama küçük.

— Bu külliyeler bir kent planlama boyutu taşımıyor mu?
— Taşıyorlar fakat daha çok işlevsel ve sosyal içerikleriyle önemli yapılar. Tasarım olarak kendi içlerine dönük kompozisyonlar. Avrupa'nın fiziksel ve mekansal kent üniteleri bizde yok. Meydan fikri de oluşmamış. Sadece işlevsel odaklar var. Bir deniz düşün içine bir kaya at. Mevcut dokuyu tahrip eden bir Süleymaniye olsun, diyelim. Ondan sonra etrafına gelen sular gene dolar, o kaya da ortalarında

kalır. Boşluklar konutlarla dolar. Bizde külliye öyle bir şey. İstanbul'un kaburgasını oluşturan kent aksları Bizans'tan. Bir tanesi Yedikule'ye giden. Bir tanesi de Edirnekapı'ya giden! Edirnekapı bizim kara kapımız aslında! Edirne'den, Balkanlar'dan gelenler için kara gümrüğü oradaydı. Bu akslar üzerinde mimari odaklar var. Onun etrafında da örümcek ağı gibi sokaklar var. Birkaç büyük külliye bu akslar dışında ya da teğet. Yol hep daracık. Çünkü insan ve yük hayvanı için. Aslında olağanüstü bir siluete karşın kent içinde mimarinin tanımladığı dış mekan yok. Kendi içine dönük birimler.

— *İstanbul'un tarihini görsel ve betimleme olarak yabancılardan öğreniyoruz. Bir yazınızda Pierre Gilles'den alıntı yapmışsınız: "Her ne kadar başka kentlerin de yönetsel dönemleri varsa ve zamanla yıpranmışlarsa da bunlardan yalnızca Konstantinopolis bir tür ölümsüzlüğü hak etmiştir ve insanlar buraya yerleşmek ya da yeniden inşa etmek üzere var oldukları sürece bir kent olarak yaşamaya devam edecektir."*
— Gilles öyle demiş, çok güzel olduğu için. Kent topografyası olağanüstü; hem ayırıyor, hem birleştiriyor. Çok kolay Asya'dan Avrupa'ya geçmek.

— *Bu Pierre Gilles nasıl bir adam?*
— Bir hümanist. Türkçeye çevrilen yapıtlarını oku. "Antik dönemden ne kaldı" diye bakmaya gelmiş, onları aramış, o arada İstanbul'u da anlatmış.

— *Çok fazla veri yok elimizde. Siz de, "Kent, imgelerde yaşar ve imgeler gerçek kadar gerçektir" diyorsunuz.*
— İstanbul, Osmanlı ve dolayısıyla Türk kültürünün merkezi olduğu için burada her şeyin etrafında bir mitoloji gelişmesi doğal. Hikayeler gelişir. Genellikle bunlar yapılara ilişkin değildir! Bizim toplumun yapılarla ilişkisi yazıya çok yansımamış. Yapılar hakkında bize en çok bilgi veren Evliya Çelebi.

— Bir Evliya Çelebi ile sınırlı mı?
— Kanımca yapılar hakkındaki değerlendirmeleri Evliya Çelebi'nin dışında bulmak zor.

— Niye böyle?
— Merak ve gözlem, bilimsel düşünceyle birlikte gelişiyor. İnsanın dış dünyayla karşılıksız bir ilişkisi gerek ve bu Osmanlı'da yok. Çevreye bakmadığı için bilim gelişmemiş. Ortaçağ'dan ne kaldıysa o kadar. O da zaten Helenistik devirden arta kalanlar. Onlar Arapçaya çevrilmiş. Ortaçağ İslamı'nda önemli bir bilimsel etkinlik var. Avrupa'ya da öncü olmuş. Fakat Osmanlı'da ip kopmuş. İstanbul'da fiziksel çevreye ilişkin söylemde gerçek ve efsane birbirine girmiş!

Biz Bizans'ı da hiç incelememişiz. O, tabu. Bizim yerimize yabancılar araştırmış.

— Sizin sözünü ettikleriniz içinde Paspates, Janin gibi adları anımsıyorum.
— Eski Yunanca kaynakları okuyan Rumlar ve Avrupalılar özellikle İstanbul arkeolojisini aydınlatmaya çalıştılar. Kuşkusuz yazılı kaynakların arkeoloji ile desteklenmesi gerek. O da hem İstanbul'da, hem Anadolu'da sınırlı.

— Kent planı çalışmaları 1930'lu yıllarda başlamış İstanbul'da.
— Bizde İstanbul planlaması Prost'la başlar! Ondan önce çağrılan birkaç kent plancısı var. Alfred Agache, Hermann Elgoetz. Ama onlardan kalan fazla bir şey yok. Geleceği etkileyen Fransız Henri Prost olmuş. Cezayir şehrini de planlayan bir Fransız. İstanbul için bir plan yapmış, o sayede İstanbul'un siluetini kurtarmışız. Çünkü 40 kotu üzerinde "3 kattan fazla kat olmayacak" diye bir kural koymuş. Böylece kent siluetinde kubbe egemenliğini korumuşuz. Gökdelenin sur içine girmemesine bir bahtiyarlık olarak bakmalı. Prost'a çok şey borçluyuz.

— Ama dediğinize göre onun da çok büyük hataları olmuş değil mi?
— O zaman kentin ne kadar büyüyeceğini tahmin edemezdi, 1930'larda dünya II. Dünya Savaşı'na hazırlanırken adam ne düşünsün? Nereden bilecek 15 milyon adamın İstanbul'a akacağını 1950'den sonra? Hiç kimse böyle bir patlamayı düşünemezdi. Haliç'e sanayi yerleşince "Altın Boynuz" yok olmuş.

— İstanbul'da geleceği doğru öngören bir planlama yapılmadı mı?
— Her plan bir gelecek porjesidir. Fakat ön kestirmeler doğru olursa. Planlar yapıldı ama her plan, politik nedenlerle ya uygulanmadı ya da değiştirildi. Eğer doğru hatırlıyorsam, sadece Boğaziçi'nde 134 tane küçük mücavir plan vardı. Türkiye'de politikacının rayından çıkarmadığı bir planlama etkinliği olmadı.

— Bu arada sizin hazırladığınız bir koruma planı da yok oldu galiba...
— Bir koruma planı önerisi var 1970'te hazırladığım; Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nda da onaylanmıştı. O planlar ya kaybolmuş ya da kaldırmışlar ortadan. Raporu duruyor sadece. O zaman keşke bir kopyasını saklasaydım. O zaman korunması önerilen ahşap dokulu İstanbul'dan bugüne pek bir şey kalmadı.

— Şimdi bir "İstanbul müze-kent" sloganı var ve bununla ilgili Süleymaniye çevresinde çalışma yapılıyor...
— "Müze-kent" lafı, İstanbul için çok önemsiz turistik bir slogan. İstanbul'un her yapısı müze. Ayasofya'sı kendi başına bir müze. Küçük 10 binlik bir kente "müze-kent" dersin, çünkü korursun her yapısını müze gibi! "Safranbolu müze-kent" olabilir ama "Paris müze-kent" desen ne olacak? Komik bir şey! Londra, "müze-kent" olur mu?

— Bu "müze-kent projesi" için diyorsunuz ki, "Bir taraftan yıllarca yok edildi hiçbir şey kalmadı. Dolayısıyla bu kampanyanın da iyi niyetli olduğundan şüphe duyuyor insan!"

— Bunca yılın deneyiminden sonra Türkiye'de kuşku duymamak olanaksız. Fakat sorun kötü niyet değil, cahillik. Dünyanın en büyük kentlerinden birine "müze-kent" demek bence onu küçültmek demektir. "Müze gibi kent" diyorsan, değil. Üç imparatorluk merkezine, "müze-kent" desen ne olur, marka desen ne olur? Kaldı ki bir yanıyla da müze olamayacak kadar çirkin, Bağcılar'ı mı göstereceksin kent olarak? Beyoğlu, Galata, Balat dışında Suriçi'nin, Üsküdar'ın, Kadıköy'ün ahşap dokusunu yok etmiş. İçinde sadece etleri ayıklanmış kaburga gibi camiler, duruyor.

Otomobilli Osmanlılar için büyük boy maket

— Süleymaniye'nin etrafının yeniden yapılandırılması konusunda bayağı ağır bir yazı yazmışsınız! Başka yazarların da katıldığı bir broşürde yayınlandı...

— Çok yazdım. Şimdi orada uydurma bir Osmanlı kenti yaratmaya kalktılar. Koruma, uydurma bir şey yaratmak değildir! Kaldı ki bir konutu geleneksel üslupta yapmak başka, uydurma mahalle yapmak başka. Otomobilli Osmanlılar için büyük boy maket. Düşünmesi bile mantık dışı. Ravenna'ya, Vicenza'ya Verona'ya, Floransa'ya gittiğin zaman yeniden yapılanmış Rönesans yapıları mı görüyorsun? Yok. Ortaçağ'dan beri korunmuş yapılar görüyorsun. Biz hepsini yok etmişiz. Şimdi bir apartmanı yıkıp yerine bir Osmanlı konağı yapacakmışız! Orada kim yaşayacak, o parayı kim verecek? Osmanlı konağı denilen şey, dört metrelik yolun üzerinde duruyordu. Konağa arabasıyla gelen adam, ne yapacak o yolda, nasıl ulaşacak? Demek ki sokak dokusunu da yok edeceksin! Gerçekten bunlar ipsiz sapsız düşünceler, ben bunu her vesile ile yazıyorum. Bunca yıllık evrensel koruma pratiği yanında Türkiye'de böyle şeylerin dile getirilmesi insanın içini karartıyor. Dünyadan bu denli habersiz olanlar tarihi İstanbul'u kurtaracaklarmış.

— Süleymaniye'de olması, yapılması gereken nedir?
— Rölövesi olan ve arsaları duran evlerin yeniden yapılması kabul edilebilir. Eskimiş yenilerde yenileme ve cephe düzeltme; doku ve oranlarla çelişmeyen yeni yapılar. Fakat bence umut yok. Çünkü ahşap evli doku neredeyse kalmadı. 1975'ten önce yapılan rölövelerle bugünü karşılaştır. Sadece bir "Ah!" çekebilirsin.

— Bir keresinde, "İstanbul'u boyayalım başka çare yok" demiştiniz...
— Bu yarı şaka bir öneri. Çirkini gizlemek için. Ben onu "şaka" diye de söylemedim aslında. Çünkü başka türlü o kadar çirkin yapıyı düzeltemeyiz ama renkle yani bir türlü peyzaj çalışmasıyla nispeten kapatabiliriz. Görece ucuz bir giydirme önerisi. Bir çözüm değil tabii. Bazı yerleri boyadılar. Boyanmış binalar beyaz veya gri binadan daha iyi.

— Birçok ülkede yapılarda belirli renk kullanma zorunluluğu var değil mi?
— Var, Roma'da, Venedik'te vardır, örneğin. Fakat orada koruma oranı çok yüksek.

— İstanbul'da öyle bir uygulama olamaz mı?
— İstanbul'da anlamsız. Hangi evi koruduk da rengini düşüneceksin. Aslında ahşap yapı restorasyonundan sonra renk sorunu da önemli. Ama Türkiye'de lüks bir düşünce. Eski mahallelerdeki ahşap yapılardan fazla bir şey kalmadı. Benim zamanımda da onların çoğu boyalı değildi. Zengin ahşap yapılar Kadıköy'de, Bostancı'da, Adalar'da vardı onlar boyalıydı ama, İstanbul'da hep kararmış tahta kaplama. Üsküdar simsiyahtı. Eskimiş tahtaydı, kimse boyamazdı. Boğaziçi, hep siyahtı. Birkaç tane köşk-yalı dışında. Eski İstanbul'u koruyamadık.

— İstanbul'daki kent mobilyaları üzerine ne düşünüyorsunuz?

— Uzun zaman mobilya falan yoktu, çoğu çirkindi. Şimdilerde çok daha gelişti. "Otobüs durakları" diyelim, bundan otuz sene evvelinde yapılanlardan çok daha iyi. Çünkü teknoloji ilerliyor, dışarıda görüyorlar, daha iyi malzeme kullanıyorlar.

— Ama her bölgede ayrı bir hava esiyor, yani ortak bir şehir kimliği yok.
— Bu kadar büyük kentte ortak biçimler, homojen standartlar olamaz. Ortak bir kimlik olması da gerekmiyor. Dünya da sürekli değişir. Dışarıda genellikle mimari yapılaşmayı kontrol eden daha üst bir estetik kültürü var, bizde bu yetersiz, bizde kaptı kaçtı daha çok; müteahhit daha kötü, tasarımcılar daha az deneyimli, kontrol daha az olduğu için, sonuçta ona göre yine de olumlu bir gelişmeden söz edebiliriz. Dünya ile ozmoz bazen işe yarar.

— "İstanbul'da mimar olarak yaşıyor olmak, aynı zamanda da çok eziyet verici bir durum. Verilen en büyük ceza gibi, çünkü sürekli etrafınızdaki kötü gelişmeleri algılıyorsunuz..." diye yazmışsınız, öyle mi hissediyorsunuz gerçekten?
— Evet. İstanbul'da. Yok edilemeyecek kadar yoğun bir tarihi varlık var. Tarih doygunu bir kent. Yaşamak burada hâlâ güzel. Ama hoyrat, duyarsız bir toplum. Ulaşım ve açıkça yapılan yağma. İstanbul'da Türkiye'nin gene de en iyi binaları tek tük yapılıyor! Fakat nüfusun patlamasına paralel örgütlenme, planlama, yapı denetimi çok yetersiz. Toplum kültürü bunu gerçekleştirecek güçte değil.

— Göç durdurulamayacağı sürece de sanıyorum bunu yapmak zor olacak.
— Başaramadık toplumsal örgütlenmeyi. Kırsal kültür yetersiz. O büyük bir baskı. Öte yandan vurgun ve yağmacılığın çekiciliği fazla. Kamu toprağını alıp üstüne bir kat veriyorsun, bir kat daha bir kat daha bir kat daha on sekiz kat verdiğin zaman ihya oluyor herkes. Partilerin tümü, belediyeler

sadece bununla uğraşıyor. İnsanlar topraktan altın çıktığını gördükleri zaman da mevcut yasaları, planları delmeye uğraşıyorlar. Bu herkesin günlük gözlemi. Kentli, belediyeleri bu manipülasyonu yönlendiren kurumlar olarak görmeye alıştı.

Ben üniversiteyi 1949'da bitirdiğim zaman, bir milyon nüfusu olmayan İstanbul'da oturuyordum. Çok yıllar sonra, 1965'te bu evin arsasını aldığım zaman evin arkasındaki tepelerin (Anadoluhisarı'nda, bugünkü adıyla "Servili Yol-Bağlar Çıkmazı" denilen bölgenin arka tepeleri) metrekaresi iki buçuk liraydı. Yağmalandı yavaş yavaş. Bu gelişmeyi 1970'lere kadar güçlü olarak hissetmedik. 1970'ten sonra giderek ağırlaştı. Sonra da yağmanın önüne geçemediler. Çünkü Türkiye örgütlü ve akıllı bir toplum değil. Hele demokrasi ile beraber (ki bu sahte bir demokrasidir, çünkü demokrasi olması için özgürlük gerek, özgürlük kısıtlandığı zaman; hele düşünce, söz söyleme, bilimsel özgürlük, araştırma sınırlı olduğu zaman orada bir özgürlük yoktur) önüne geçilmez bir hal aldı. Bizdeki demokrasi oyunu ile kent toprağı yağması atbaşı birlikte gider. Karmaşık bir süreçtir.

— Medya, basın, iletişim organları da yaşanan bu çarpıklıkları ortaya koyma konusunda da galiba hep yetersiz kaldı?

— Evet. Buna karşı çıkmak gerek. İslam dünyasında 1,3 milyar insan yaşıyor. Bunların çoğunun yaşamı, içinde yaşadıkları çirkin, pis ortam insana acı veriyor. Mimarlar çirkinliklerden şikayet ediyorlar ama kitaplarını, dergilerini açtığımız zaman içinde bu olumsuzluklardan şikayet çok sınırlı. Bir fakirin yaşam ortamını değiştirmek için dişe dokunur bir çaba yok. Bugünün mimarlarının çoğunluğu parayı verene düdük çalan bir menfaat düşkünü gibi görünüyor. Bunları yazıp, söyleyip duruyorum. Bu söylem bencil bir kapitalist zengin söylemidir. İnsanların yüzde 90'ını hiç ilgilendirmiyor. Bence mimarların söylemi kendi çalıp kendinin dinlediği soyut bir söylem. Sadece bir entelektüel gösteri.

— Neler hissediyorsunuz, bu bozulma karşısında?

— Benim için zor! Bütün ömrümce "doğru, iyi nasıl olur, planlama nasıl olur, mimarlık estetiği, kentsel mekan, insanın kendi çevresini düzenlemesi" gibi konulardan söz ederken her şeyin hiçbir düzenlemeye, yasaya, kurala uymadan sadece para kazanmak için yapıldığını ve estetik endişenin de bazen sıfıra indiğini gördüğüm zaman tabii rahatsız oluyorum. Ama şaşılacak bir şey değil. Çaresiz bir bozulma. Fakat her şey kötü demek de doğru değil. Hatta yıllar içinde iyileşen bir tasarım standardından söz edilebilir.

— *Sevdiğiniz kentte ufak bir ışık, koca bir karanlık...*
— Topografyanın verdiği olanaklar ve tarihle İstanbul hâlâ potansiyel bir elmas. Bunu belki yabani ot gibi bir yapılaşma sarıyor. Belki başka türlü olamazdı. Cahil toplumun kaderi gibi. Kaçınılmaz bir determinizm. Ama bu çirkinlik, kuralsızlık karşısında irkilip, acı duymamak da olanaksız. Fakat sorun toplumun yapısından kaynaklanıyor. Her zaman kurumsal yetersizlik değil. Çöp gibi. Bizimki henüz bir çöp toplumu. Her tarafı kaygısızca kirletenlere ben "çöp kafalı" diyorum.

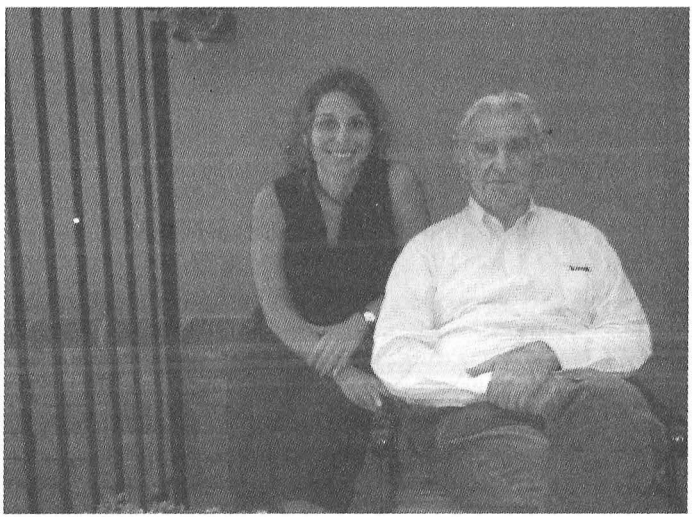
— *Mimariden nasıl söz edilecek?*
— Yeni gelişme alanlarının tarihi İstanbul'la ilgisi yok. Öyle bir duyarlılık gelişmemiş. Güçlü bir sömürü mekanizması çalışıyor, Türkiye'nin neresine gidersen git! İstanbul ya da Çemişgezek fark etmiyor. Gerçi eski şehir de çok harap ve fakirdi. "Fakir Üsküdar" der ya Yahya Kemal! Her yer fakirdi eskiden. Boğaziçi de fakirdi. Dolayısıyla güzel olabileceğini düşünmek sıradan bir adam için zordu. Restore edilecek, yollar düzelecek... Çağdaş dünyanın istediği konfor koşullarına uyacak. Bunlar çok üst düzeyde kültür ve ekonomi sorunlarıydı. Biz onları gerçekleştirene kadar yok ettik, bitirdik. Anıtları ayakta tutuyoruz ama konutları tükettik.

— *Tevfik Fikret demiş ya, "İstanbul bin kocadan arta kalan bir bakire..."*

— Bugün de öyle! Hâlâ şu Boğaziçi çok güzel. Birazcık yeşil kalmış, eski sultan koruları... Ama insanın içini açacak bir güzel bina görmek çok zor.

— Hocam, böylece bu uzun söyleşinin sonuna geldik. Size çok teşekkür ederim. İyi ki tanıdım sizi diye düşünüyorum. Son olarak söyleyeceğiniz bir şey var mı?

— Ben genelde şanslı bir adamım. Önce Türk, İslam ve dünya tarihinin önemli bir dönüşüm çağında yaşadım. Liseden başlayarak kafama koyduğum programı mutlu ve oldukça sağlıklı koşullar içinde gerçekleştirdim. Mutlu bir aile yaşamım oldu. Mutluluğumda parasız olmamın büyük rolü olduğuna inanırım. Kanaat ederek, çalışarak bugünlere geldim. Hastalık ve ölümler bunu değiştirmedi. Çünkü yaşamın zaten onlarla tamamlandığını kabul ediyorum. Düşüncelerimi kağıtlara döktüm. Hâlâ da döküyorum. Kitaplarımla ve kitaplarla mutlu oluyorum.

Yaklaşık bir yıl süren söyleşinin ardından, Doğan Kuban ve Müjgan Yıldırım (Anadoluhisarı, Ekim 2007).

Türkiye'nin 1950'den sonra olağanüstü bir hızla devleştiğini ve toplum kültürünün bu büyüyen beden için çok dar bir giysi olduğunu fark ettim. Türkiye bugün bütün görkemli coğrafyası, nüfusu ve tarihine karşın yamalı elbiseli bir fakire benziyor. Çağın gerisinde yaşıyor. Cehaletin egemen olduğu bir ekonomik ve düşünsel sömürge adayı. Ama, dünya konjonktürünün ve toplumun gençliği ve dinamizminin bu ortaçağ atmosferini bir gün dağıtacağına inanıyorum. Biz 1923'te bir aydınlık gördük. Bizi bugüne kadar getirdi. Bir aydınlık daha olması gerek. Din ve cehaletin egemenliğinde demokrasi görülmemiştir. Ama artık, bir şey hayal etmiyor, sadece bekliyorum.

Sana bir şey söyleyeyim, sufice bir şey: Dünyada insanlar var; gönüller var. Bu gönüller kalabalıkta bazı insanlarda ışıldar. Dünyayı aydınlatan onlardır. İnsan ne kadar bilgili ve akıllı olsa da kinden uzak, alçakgönüllü, sevgi dolu bir gönlü olmazsa, huzursuzluk tohumudur. Kişisel mutluluk aklı tatmin etmekse toplumsal mutluluk, ışıldayan gönüllerin varlığıdır.

YAŞAMÖYKÜSÜ

8 Nisan 1926
Fransız Harp Akademisi'nde eğitim gören Yüzbaşı Bahattin Bey (Kuban) ile Vahide Hanım'ın (Çelebioğlu) ilk çocuğu olarak Paris'te doğdu.

1931-32
Babasının ataşemiliter olarak bulunduğu Berlin'de bir yıl *kindergarten*'e (anaokulu) devam etti.

1932-37
İstanbul Davutpaşa'da ilkokula başladı. İkinci sınıfı Beşiktaş'ta, üçüncü sınıfı Elazığ'da, dördüncü ve beşinci sınıfları Eğridir'de, altıncı sınıfı Denizli'de okudu.

1937
Aile Ankara'ya taşındı.

1938
Gazi Lisesi'ne girdi.

1943
Yüksek Mühendis Mektebi'ne girdi ve Ankara'daki ailesinden ayrılarak İstanbul'a geldi (bir yıl bu okulda, okulun yeni örgütlenmesinden sonra beş yıl İTÜ'de okudu).

1949
İstanbul Teknik Üniversitesi'nden "Yüksek Mühendis Mimar" olarak mezun oldu.

1951-52
Önce Tekel Genel Müdürlüğü'nün inşaat bölümünde sonra da Ankara'da yedeksubaylığı sırasında Genelkurmay İnşaat Dairesi'nde çalıştı.

1952

İTÜ Mimarlık Fakültesi dekanı Orhan Safa'nın bürosunda mimar olarak çalışmaya başladı.

Sabiha Hanım (Yavaşoğlu) ile 15 Aralık'ta sade bir nikah töreni ile evlendi. Aynı gün İTÜ Mimarlık Fakültesi Mimarlık Tarihi kürsüsüne asistan olarak girdi.

1953

Prof. Paolo Verzone'nin "İstanbul'daki Barok Yapılar" üzerine istediği çalışmayı hazırlayarak asistanlığa kabul edildi.

Aspendos Tiyatrosu onarımında danışmanlık yaptı.

Ankara Ulus İşhanı ve Meydan Düzenlemesi Yarışması'na Attila Arpat'la birlikte katıldı ve üçüncülük ödülü kazandı.

1953-54

Kapodokya ve Pisidia'daki Antik ve Hıristiyan anıtlarının araştırılmasında Prof. Paolo Verzone'nin asistanlığını yaptı.

1954

Sabiha-Doğan Kuban'ın ilk çocukları Mine İstanbul'da dünyaya geldi.

Paolo Verzone'nin danışmanlığında "Osmanlı Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme" adlı çalışmasıyla yeterlilik tezini tamamladı.

1954-55

İTÜ Mimarlık Fakültesi tarafından İtalya'ya gönderildi. İtalyan hükümetinden aldığı bursla araştırma olanağını artıran Kuban, burada "Osmanlı Dini Mimarisi'nde İç Mekan Teşekkülü-Rönesans'la Bir Mukayese" adlı doçentlik tezini hazırladı.

1955

Adana Sosyal Sigortalar Hastanesi Yarışması'na Ayhan Tayman'la birlikte katıldı, mansiyon aldı.

1957

Ankara Kocatepe Camii Yarışması'na Erdoğan Yalkın'la birlikte katıldı. İlk aşamada ikinci mansiyon, ikinci aşamada birinci mansiyon ödülü aldı.

1958

Sabiha-Doğan Kuban'ın ikinci çocuğu Baha İstanbul'da dünyaya geldi.

Kurt Bittel, Mazhar Şevket İpşiroğlu, Arif Müfit Mansel, H. Kemali Söylemezoğlu, Paolo Verzone'nin bulunduğu jüri üyelerinin kararıyla "Osmanlı Dini Mimarisi'nde İç Mekan Teşekkülü-Rönesans'la Bir Mukayese" adlı tez çalışmasıyla doçent oldu.

1960

Ege Üniversitesi Hastanesi Ulusal Proje Yarışması'nda jüri üyesiydi.

Diyarbakır Üniversitesi Kampusu Ulusal Proje Yarışması'nda jüri üyesiydi.

1960-61

Mimarlık ve Sanat Dergisi'nde Yayın Kurulu üyeliği ve yazarlık yaptı.

1962-63

Fulbright bursu ile ABD'deki Michigan Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü'ne konuk öğretim görevlisi olarak gitti, ders ve seminerler verdi.

1963-64

Harvard Üniversitesi'nden burs alarak gittiği Washington'da Dumbarton Oaks Bizans Araştırmaları Merkezi'nde bir yıl süreyle, Anadolu'daki "Hıristiyan Yapıları Katoloğu"nu hazırladı.

1964

Venedik'te Uluslararası Restorasyon Teknisyenleri Konferansı'na katıldı.

Oleg Grabar yönetimindeki Qasr al Hair al Sharqi (Suriye) kazısının ilk mevsiminde kazı mimarı olarak görev aldı.

1965

Amerika'da araştırmalarını tamamladığı *Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları* adlı kitabıyla profesörlük unvanını aldı.

ICOMOS'un (Uluslararası Anıtlar ve Sitler Konseyi) Türkiye'deki kuruluş çalışmalarına başladı.

1966-76

Prof. C. Lee Striker ile birlikte, Dumbarton Oaks Bizans Araştırmaları Enstitüsü tarafından finanse edilen İstanbul Kalenderhane Camii kazısı ve restorasyonuna eşbaşkan oldu.

1967-70

TMMOB tarafından çıkarılan *Mimarlık Dergisi*'nin yayın kurulu üyeliğini yaptı.

1967

Michigan Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü'nde İslam ve Türk Sanatı üzerine ders ve seminerler verdi.

1967-70

İTÜ tarafından kuruluşuna destek olunan, Karadeniz Teknik Üniversitesi'nde mimarlık tarihi dersleri verdi. Bu sırada *Mimarlık Kavramları* adlı kitabını yazdı.

1968-69

Keban Barajı bölgesinde köy mimarisi araştırmalarına katıldı.

1968-70
İTÜ Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Tarihi Bölümü'nün yayınladığı *Anadolu Sanatı Araştırmaları* dergisinin yayın yönetmenliğini yaptı.

1968-78
ICOMOS'un Paris, Amsterdam, Budapeşte, Moskova'daki Uluslararası konferanslarında Türkiye Ulusal Komitesi Temsilcisi oldu.

1968-1983
Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu Üyeliği'nde bulundu. (1981-83 arası başkan yardımcısı oldu.)

1970
ABD Minnesota Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü ve Yakındoğu Merkezi'nde İslam Sanatı dersleri verdi.

1970-73
İTÜ'nün finans ettiği Edirne Anıtları Monografik Çalışma ve Alan Araştırmaları-Selimiye rölövesini hazırladı.

1971-1977
İTÜ Senatosu Üyesi oldu.

1973-75
Türkiye Turing Otomobil Kurulu (TTOK) Yönetim Kurulu üyesi oldu.

1974-77
İTÜ Mimarlık Fakültesi dekanlığı görevini üstlendi.

1974-83
İTÜ Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Enstitüsü'nü (MTRE) kurdu ve başkanlığını yürüttü.

1974-81
İTÜ Mimarlık Fakültesi Şehircilik Enstitüsü Yönetim Kurulu Üyesi oldu.

1975-81
Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Enstitüsü'nün yayınladığı *MTRE Bülteni*'nin yayın kurulu üyeliğini sürdürdü.

1975-76
UNESCO Türkiye Ulusal Komisyonu, Plastik Sanatlar Komitesi üyesi oldu.

1976
Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı (TAÇ Vakfı) kurucu üyesi oldu.

1977-79
Harvard Üniversitesi Fellow'u olarak Dumbarton Oaks Bizans Araştırmaları Enstitüsü'nde Kalenderhane monografisinin mimari bölümleri üzerine çalıştı.

1977
Prof. Nezih Eldem ve Prof. Muzaffer Sudalı ile birlikte Safranbolu Asmazlar Konağı Restorasyon Projesi'ni hazırladı.
Türkiye Tarihi Evleri Koruma Vakfı'nın kurucu üyesi oldu.

1978-83
Ağa Han Mimarlik Ödülü Yürütme Komitesi üyesi olarak çalıştı.

1978-79
Gaziantep Kenti Koruma İmar Planı'nı, İTÜ, MTRE üyelerinden bazılarıyla birlikte hazırladı.
Kültür Bakanlığı Yüksek Kültür Kurulu Üyesi oldu.

1979-80

İslam Tarih ve Araştırma Merkezi'nin (IRCICA) kurucu müdürü oldu.

İstanbul Yıldız Sarayı Seyir Köşkü restorasyonunu gerçekleştirdi.

Safranbolu Kenti Koruma İmar Planı'nı, İsmet Okyay'la birlikte hazırladı.

1980-81

MIT'de (Massachussetts Institute of Technology) konuk öğretim görevlisi olarak, İslam Mimarisi Profesörü oldu.

1981-84

"Building Construction Under Seismic Conditions in the Balkan Region" konulu UNEP-UNIDO toplantılarında Türk Grubu Başkanlığını yaptı.

1984

Kıbrıs Lefkoşe Kenti Koruma İmar Planını, İTÜ Mimarlık Fakültesi Restorasyon Anabilim Dalı'ndan bir grup mimarla birlikte hazırladı.

1984-88

Harvard Üniversitesi'nin yayınladığı *Muqarnas* dergisinde danışma kurulu üyeliği yaptı.

1985

Bağdat Büyük Cami Uluslararası Proje Yarışması'nda jüri üyeliği yaptı.

1986-87

Suudi Arabistan Dammam Kral Faysal Üniversitesi Mimarlık Fakültesi'nde "Çağdaş İslam Mimarisi" üzerine dersler verdi. Lisansüstü programını hazırladı.

1986-88
Kültür Bakanlığı'nın düzenlediği Asya-Avrupa Sanat Bienali'nde Türkiye Grubu Başkanlığı'nı yaptı.

1986-92
İstanbul Tahtakale Hamamı Restorasyonu ve Yeniden İşlevlendirme Projesi danışmanı oldu.

1987-89
İstanbul Uluslararası Sanat Bienali Düzenleme ve Danışma Kurulu üyeliği yaptı.

1988-92
İstanbul Bozdoğan Su kemeri ve Kent Surlarının Edirnekapı ve Ahırkapı Bölgeleri Restorasyonu Projesi'nin danışmanlığı yaptı.

1989
Abudabi Ulucami Yarışması'na Cafer Bozkurt'la birlikte katıldı, üçüncülük ödülü aldı.

1990
TMMOB Mimarlar Odası'nın "Mesleğe Katkı Ödülü"nü aldı.
Kültür Bakanlığı'nın "Kültürel Mirasın Korunması Hizmet Ödülü"nü aldı.
Alman Arkeoloji Enstitüsü muhabir üyesi oldu.

1990-94
Mimar Sinan Üniversitesi Şehircilik Lisansüstü Bölümü'nde öğretim üyeliği yaptı.

1991
Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı'nın kurucu üyesi oldu.

1992-95
Prof. Semavi Eyice ile birlikte *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*'nin yayın kurulu başkanlığını yaptı.

1993
Eczacıbaşı Çağdaş Sanatlar Danışma Heyeti Üyesi oldu, Hoca Ahmet Yesevi Türbesi Restorasyonu danışmanlığını yaptı.
Bilim Tarih dergisi yayın kurulu üyeliği yaptı.

1993-95
III Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Başkanı oldu.

1994
American Institute of Architects'in yabancı şeref üyeliğine seçildi.
TÜBİTAK'ın Hizmet Ödülü'nü aldı.

1997
Sinan'ın Sanatı ve Selimiye adlı kitabı ile Aydın Doğan Ödülü'nü aldı.

1999
Uzun süredir Amerika'da tedavi gören eşi Sabiha Kuban'ı kaybetti.

2000-2004
İzmir Büyükşehir Belediye Başkanı Ahmet Piriştina'nın danışmanlığını yaptı.

2004
TÜBA (Türkiye Bilimler Akademisi) Şeref Üyesi oldu.

KATILDIĞI KONFERANS, SEMİNER VE SEMPOZYUMLAR

Prof. Doğan Kuban, konuk öğretim üyeliklerinin yanı sıra 1963 yılından başlayarak; California Üniversitesi Yakındoğu Merkezi, Berkeley Üniversitesi Mimarlık Bölümü, Georgia Teknoloji Enstitüsü Mimarlık Bölümü, Clemson College Mimarlık Bölümü, Utrecht Üniversitesi Mimarlık Bölümü, Santa Barbara Sanat Müzesi, Washington Üniversitesi Şehir Planlama Bölümü ve Yakındoğu Merkezi, Rhode Island Sanat Okulu, Isfahan Üniversitesi, Karaçi Şiraz Üniversitesi, Pencap Üniversitesi, Indiana Üniversitesi Ural-Altay Çalışmaları Bölümü, California Üniversitesi Mimarlık Bölümü, Pennsylvania Üniversitesi Üniversite Müzesi ve Sanat Tarihi Bölümü, Danimarka Kraliyet Güzel Sanatlar Akademisi, Sudan Khartum Üniversitesi, Laval Üniversitesi, Winnipeg Manitoba Üniversitesi, Chicago Üniversitesi Ortadoğu Çalışmaları Merkezi, Riyad Üniversitesi Mimarlık Bölümü, Kahire Amerikan Üniversitesi, Rabat Üniversitesi, Fas Meknes Belediyesi, Tahran Petrol Üniversitesi Mimarlık Bölümü, Lousiana Üniversitesi Mimarlık Bölümü, Lahor Ulusal Sanat Akademisi, Roma Uluslararası Koruma Merkezi (ICCROM), Harvard Üniversitesi Massachusetts Teknoloji Enstitüsü, Mimarlık ve Planlama Okulu gibi pek çok bilim kurumunda konferans vermiş, seminer ve sempozyumlara katılmıştır.

DOĞAN KUBAN'IN KİTAPLARI*

1. *Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme*, İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1954 (Yeterlik Tezi).
2. *Osmanlı Dini Mimarisi'nde İç Mekan Teşekkülü-Rönesansla Bir Mukayese,* İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1958 (Doçentlik Tezi).
3. *Bir Batı Anadolu Gezisi*, İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1961.
4. *Anadolu-Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları,* İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1965 (Profesörlük Tezi).
5. *Türkiye Sanatı Tarihi*, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1970; 7. Baskı 1996.
6. *Mimarlık Kavramları*, Çevre Yayınları, İstanbul, 1973; 4. Baskı 1998, 6. Baskı 2002 *(YEM).*
7. *Muslim Religious Architecture*, Part I, Leiden, 1974; Par II, Leiden, 1985 (Iconography of Religions, XXII, 2, 3) *(BRILL).*
8. *Sanat Tarihimizin Sorunları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1975; Genişletilerek *Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler*, Arkeoloji ve Sanat, İstanbul, 1982; 2. Baskı, 1995.
9. *Turkish Culture And Arts*, BBA, İstanbul 1986.
10. *Batıya Göçün Sanatsal Evreleri. Anadolu'dan Önce Türklerin Sanat Ortaklıkları*, Cem Yayınları, İstanbul, 1993.
11. *İzmir ve Ege'den Mimari İzlenimler*, D. Goffman'la birlikte. Çizimler: Kaya Dinçer, Çimentaş, İzmir, 1994, İngiliz çevirisi: *Visions from a Vanishing Past: Archiectural Drawings from Izmir and Western Anatolia*, Çimentaş, İzmir, 1994.
12. *The Turkish Hayat House*, Eren Yayınları, İstanbul, 1995; Türkçe çevirisi: *Türk Hayatlı Evi*, İstanbul, 1995.
13. *Istanbul, An Urban History. Byzantion, Constantinopolis*, Tarih Vakfı, İstanbul, 1996; Türkçe çevirisi: *İstanbul, Bir*

Kent Tarihi. Bizantion, Konstantinopolis, Tarih Vakfı, İstanbul, 1996; İkinci Türkçe Baskısı, İstanbul, 2000.

14. *Sinan'ın Sanatı ve Selimiye,* Tarih Vakfı, İstanbul, 1997; 2. Baskı 1998; İngilizce çevirisi: *Sinan's Art and Selimiye,* Tarih Vakfı, İstanbul, 1997 (Aydın Doğan Vakfı Sosyal Bilimler 1997 Ödülü).
15. *Kalenderhane in Istanbul. The Building,* Mainz, 1997 (with C.L. Striker) *(Verlag Philip Von Zaben Gmbh, Mainz).*
16. *Kent ve Mimarlık Üzerine İstanbul Yazıları,* YEM, İstanbul , 1998.
17. *Sinan, An Architectural Genius* (Photographs A. Ertuğ), Bern, 1999 *(Ertuğ, Borusan).*
18. *Tarihi Çevre Korumanın Mimarlık Boyutu, Kuram ve Uygulama,* YEM, İstanbul, 2000.
19. *Wooden Palaces of the Ottomans,* YEM, İstanbul, 2001.
20. *Türkiye'de Kentsel Koruma, Kent Tarihleri ve Koruma Yöntemleri,* Tarih Vakfı, İstanbul, 2001.
21. *The Miracle of Divriği - An Essay on the Art of Islamic Ornamentation In Seljuk Times,* YKY, İstanbul, Eylül 2001, Türkçe çevirisi: *Divriği Mucizesi - Selçuklular Çağında İslam Bezeme Sanatı Üzerine Bir Deneme,* YKY, İstanbul, Eylül 2001.
22. *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı,* YKY, İstanbul, 2002.
23. *Kırsal Kültürün Nesnellik Boyutları,* TÜBA, Ankara, 2003.
24. *Çağlar Boyunca Türkiye Sanatının Anahatları,* YKY-Sanat Dizisi, İstanbul, 2004.
25. *Osmanlı Mimarisi,* YEM, İstanbul, 2007.

Prof. Doğan Kuban'a bibliyografyası ve yaşamöyküsü hazırlanırken, *Prof. Doğan Kuban'a Armağan* (Eren Yayınları, 1996) adlı kitapta yer alan Y. Doç. Dr. Yegan Kahya ve Y. Doç. Dr. Gülsün Tanyeli'nin çalışmalarından yararlanılmıştır.

DOĞAN KUBAN'IN MAKALELERİ

1. "Fetihten Sonra Türk Sanatına Bir Bakış", *Bizim Muhit*, 1953, s. 5-6.
2. "L'Influence de l'Art Europeen sur l'Architecture Ottomane au XVIIIeme Siecle", *Palladio*, III-IV, 1955, s.149-57.
3. "Bizde Rejyonalizm Üzerine", *Mimarlık ve Sanat*, 1, 1961, s. 14-17.
4. "Türk Şehir Yapısı Üzerine", *Mimarlık ve Sanat*, 1, 1961, s. 37-41, s. 17-20; 2, 1961, s. 59-63.
5. "Atik Valide Külliyesi", *Mimarlık ve Sanat*, 1, 1961, s. 17-20; 2, 1961, s. 59-63.
6. "Tarihi Çevrenin Korunması ve Değerlendirilmesi", *Mimarlık ve Sanat*, 3, 1961, s. 103-105.
7. "Beşiktaş'ta Sinan Paşa Camii", *Mimarlık ve Sanat*, 3, 1961, s. 112-115.
8. "Emin Onat ve Cumhuriyet Devri Mimarisi", *Mimarlık ve Sanat*, 5, 1961, s. 142-52.
9. "Benzerlikler ve Farklar", *Mimarlık ve Sanat*, 6, 1962, s. 211-13.
10. "Restorasyon Kriterleri ve Carta del Restauro", *Vakıflar Dergisi*, V, 1962, s. 149-52.
11. "İstanbul'da Tarihi Çevrenin Önemli Bir Kısmı Ortadan Kalkıyor", *Mimarlık*, 1965/10, s. 20-21.
12. "Erzurum Kentinin Tarihsel Yapısı ve Görünüşünün Korunması ile ilgili Rapor", *Erzurum Analitik Etüdleri, İller Bankası Neşriyatı*, Ankara, 1965, s. 22-32.
13. "İstanbul Kalenderhane Camii'nde Yapılan Araştırma ve Kazı Hakkında Kısa Not", *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı*, 13-14, 1966, s. 287-88 (C. Lee Striker ile birlikte).
14. "Türkiye'de Malzeme Koşullarına Bağlı Geleneksel Konut Mimarisi Üzerine Bazı Gözlemler", *Mimarlık*, 36, 1966, s. 15-20.
15. "20. Yüzyılın İkinci Yarısında 16. Yüzyıl Stilinde Cami Yapmayı Düşünenlere", *Mimarlık*, 48, 1967, s.7.

16. "Mimar Sinan ve Türk Mimarisinin Klasik Çağı", *Mimarlık*, 49, 1967, Özel Sinan Sayısı, s. 13-34.
17. "Sinan İçin", *Mimarlık*, 42, 1967, s. 13-14.
18. "Work at Kalenderhane Cami in İstanbul; First Preliminary Report", *Dumbarton Oaks Papers*, 21, 1968, s. 267-71 (C. Lee Striker ile birlikte).
19. "İslam Sanatı'nın Yorumlanması Üzerine", *Anadolu Sanatı Araştırmaları*, I, İstanbul, 1968, s. 28-47.
20. "On The Interpretation of Islamic Art", *Anadolu Sanat Araştırmaları*, I, İstanbul, 1968, s. 28-47.
21. "Anadolu Türk Şehri, Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine Bazı Gözlemler", *Vakıf Dergisi*, 7, 1968, s. 53-73.
22. "Gelecek Açısından Günümüz Mimari ve Şehircilik Uygulamalarının Eleştirisi", *Mimarlık*, 1968/7, s. 13-20.
23. "Celal Esat Erseven ve Türk Sanat Tarihi", *Mimarlık*, 1969/9, s. 18-20.
24. "Cihat Burak ya da Kişisel Yaşantının Sihri", *Mimarlık*, 1969/12, s. 52.
25. "Mimarlık Eğitiminin Amaçları ve Öğretim Programları ile İlgili Sorunlar", *Mimarlık*, 1969/9, s. 23-25.
26. "İstanbul'un Tarihi Yapısı", *Mimarlık*, 1970/5, s. 26-48.
27. "Claude Cahen's 'Pre Ottoman Turkey' and some Observations on Turkish City, Turkish Art and Architecture in Anatolia", *Anadolu Sanatı Araştırmaları II*, İstanbul, 1970, s. 19-30.
28. "Modern Restorasyon İlkeleri Üzerine Yorumlar", *Vakıflar Dergisi*, 8, 1970, s. 341-356.
29. "Sinan'ın Sanatı", *Türkiyemiz*, 3, İstanbul, 1971, s. 2-13.
30. "İstanbul'un Tarihi Yapısının Genel Özellikleri", *İTÜ Mimarlık Fakültesi, Şehircilik Enstitüsü Dergisi*, 1971/1, s. 18-40.
31. "Atatürkçülük Üzerine Yorumlar ve Çağdaş Uygarlığa Katılma Sorunu", *Atatürk Konferansları*, IV, 1970, Ankara 1973, s. 169-192.

32. "Türkiye'de ve Özellikle İstanbul'da Ahşap Konut Mimarisi ve Korunması ile İlgili Sorunlar", *Mimarlık*, 1973/6, s. 15-16.
33. "Anıt Kavramı Üzerine Düşünceler", *Mimarlık*, 1973/7, s. 5-6.
34. "Edirne Eski ve Yeni", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, 39/318, 1973, s. 2-7.
35. "Sanatta Ulusal İçerik Üzerine", *Türk Dili (50. Yıl Özel Sayısı)*, 266, 1973, s. 90-94.
36. "Kuramsız Eleştirisiz Sanat", *Köken*, 1974/1, s. 17-19.
37. "Özgün Bir Sanat Kurumu Üzerine Düşünceler 1", *Köken*, 1974/2, s. 3-4.
38. "Özgün Bir Sanat Kurumu Üzerine Düşünceler II: Gözlemci ve İçerik", *Köken*, 1974/3, s. 1-4.
39. "Niteliksiz Gözlemci Üzerine", *Köken*, 1974/4, s. 1-4.
40. "Kimin İçin Sanat", *Köken*, 1974/5, s. 2-5.
41. "Halkın Duyarlığı ve Halka Dönük Sanat", *Köken*, 1974/6, s. 1-4.
42. "İçerik ve Batılı Olmak Üzerine Yineleme", *Köken*, 1974/7, s. 2-4.
43. "Dinamik Halk Kültürü ve Sanatçı", *Köken*, 1974/8, s. 1-3.
44. "Sanatçının Özgürlüğü", *Köken*, 1974/9, s.2-4.
45. "Tanımında Birleşemediğimiz Ulusal Kültür Üzerine", *Türk Dili*, 1975, s. 97-101.
46. "Kültürel Gelişmeler ve Tarihi Çevrenin Korunması", *Mimarlık*, 1975/5, s. 21-23.
47. "Edirne'de Bazı İkinci Murat Çağı Hamamları Mukarnas Bezemeleri Üzerine Notlar", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı Armağanı*, Ankara, 1975, s. 447-459.
48. "Türkiye'de Restorasyon ve Sit Koruma Faaliyetlerinin Örgütlenmesi Üzerine Öneriler", *MTRE Bülteni*, 4, 1975, s. 2-6.
49. "Çevre Koruma-Sorular, Cevaplar", *MTRE Bülteni*, 3, 1975, s. 1-3.
50. "Tarihsel Çevrenin Biçimlenişi ve Çağdaş Yaşam Biçimi İçinde Değerlendirilmesi Üzerine Bir Söyleşi", *Mimarlık*, 1976/1, s. 32-37.

51. "Les Problemes Essentiels de la Protection du Patrimoine Historique", İstanbul, *Ses Valeurs, ses Problemes, TTOK Yayını*, İstanbul, 1976, s. 16-18.
52. "Boğaziçi'nde İnsan Aktivitelerinin Tarihsel Perspektifi ve Bugünkü Durumu", *Peyzaj Mimarlığı*, İstanbul, 1976/2 (Özel Sayı), s. 39-41.
53. "Canlının Estetiği", *Tıp Fakültesi Mecmuası*, 40, İstanbul, 1977, s. 408-415.
54. "Selimiye'nin Çağdaşlığı", *Çevre*, 3, İstanbul, 1979, s. 80-83.
55. "Çağdaş Kültür, Çağdaş Çevre, ve Tarihsel Mimari Kalıt Sorunu", *Ulusal Kültür*, Kültür Bakanlığı Yayını, 1979/4, s. 157-165.
56. "Architecture of the Ottomon Period", *The Art and Architecture of Turkey* (Ed. E. Akurgal), Oxford, 1980, s. 137-170.
57. "Çağdaş Cami Tasarımının Kültürel Boyutları", *Çevre*, 8, 1980, s. 16-19.
58. "Fiziksel Çevredeki Dengesizliklerin Tarihsel ve Sosyal Nedenleri", *Milliyet Sanat Dergisi*, 1981/37, s. 2-5.
59. "A New Architecture Rooted in Tradition", *The Unesco Courier*, August-September 1981, s. 68-77.
60. "Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler", *Arkeoloji ve Sanat Yayını*, İstanbul, 1982.
61. "Divriği Ulucami ve Şifahanesi ve Restorasyon Uygulamaları Üzerine Gözlemler", *Röleve ve Restorasyon Dergisi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını 4, Ankara, 1982, s. 23-26.
62. "Emin Onat ve Cumhuriyet Dönemi Mimarisi", *Boyut*, 1982/8, Ankara, 1982, s. 29-31.
63. "Boğaziçi Kurtulur mu?", *Çevre Koruma*, Ekim 1982, s. 7.
64. "Sedad Hakkı Eldem", *Milliyet Sanat Dergisi*, İstanbul, 1982.
65. "Sanat Yaşamımızda Kuramsal Düşünce Gerekliliği", *Boyut*, 1983/13, Ankara, 1983, s. 4-5.

66. "Gözlemcide Biten Mesaj", *Boyut*, 1983/14, Ankara, 1983, s. 4-5.
67. "Kimin İçin Sanat?", *Boyut*, 1983/15, Ankara1983, s. 14-15.
68. "Kuramsal Yaklaşımda Geleceğin Dinamik Yorumu", *Boyut*, 1983/18, Ankara, s. 32-33.
69. "Halk Kültürü ve Sanatçının Özgürlüğü", *Boyut*, 1983/17, Ankara, 1983, s. 24-25.
70. "Architecture and Ideology: The Atatürk Years", *Diemensions*, Winter 1983, Ankara, s. 3-6.
71. "Mimari ve Kent Düzenleme Alanında Sedat Simavi Ödülü'nün İkinci Yılı", *Milliyet Sanat Dergisi*, 86, İstanbul, 1983.
72. "Mimarlık Ödülü Tabanlıoğlu'nun Yeni Terminal Binası'ndaki Başarılı Uygulamasına Verildi", *Milliyet Sanat Dergisi*, İstanbul, Eylül 1983, s. 2-3, 31.
73. "Hazırlanmış Eleştiri", *Mimarlık*, 194, 1983, s. 14-17.
74. "Çağdaş Koruma, Tasarım ve Planlama İlişkilerine Kuramsal Bir Yaklaşım", *Mimarlık*, 201, Ankara, 1984, s. 3-5.
75. "Tarihi Koruma Ne Demek?", *Nokta*, 18-24 Haziran 1984, s. 22.
76. "Mimarlık Eğitimi Üzerine Sormaca", *Mimarlık*, 1985/8, s. 28-29.
77. "Boğaziçi, Tarihi Sit Alanları, Yasalar ve Kavramlar", *Milliyet Sanat Dergisi*, İstanbul, Mart 1985, s. 32-34, 48.
78. "Mezar Taşları Heykel mi?", *Gösteri*, Mayıs 1986, s. 88.
79. "İstanbul'un İmarı ve İkilemler", *Milliyet Sanat Dergisi*, İstanbul, Temmuz, 1986, s. 3-6.
80. "The Style of Sinan's Domed Structures", *Muqarnas, An Annual on Islamic Art and Architecture*, 4, Leiden, 1987, s. 72-97.
81. "Sinan ve Sanatı", *YTONG 25 Yıl*, İstanbul, 1988, s. 35-68.
82. "İstanbul'un Batılılaşması ya da Batılılığı", *Tarih ve Toplum*, X/59, 1988, s. 28-33.

83. "Anıtsal Restorasyon Sorunları", *Yapı*, 104, 1988, s. 26-29.
84. "Yangın Yeri Planlamaları mı? Kent Düzenleme Yarışmaları Üzerine Gözlemler", *Yapı*, 1988, s. 31-33.
85. "Sinan ve Çağdaş Türk Kültürü", *Gösteri*, Mart 1988.
86. "Sinan Çağında İstanbul", *Yapı*, Ekim 1988, s. 31.
87. "Boğaziçi Ne Olacak?", *Yapı*, Temmuz 1989, s. 40-41.
88. "Mimarlığa ve Çevreye Duyarlı Olmak", *Yaratıcı Toplum Yolunda Çağdaş Eğitim*, İstanbul, 1990, s. 137-48.
89. "Tarlabaşı Yarışması ve Tarlabaşı'nın Geleceği", *Yapı*, 105, İstanbul, 1990, s. 44-46.
90. "Otel Turizmi ve Hierapolis'in (Pamukkale) Tahribi Üzerine Kısa Gözlemler", *Yapı*, 106, İstanbul, 1990, s. 44-46.
91. "Abu Dabi İçin Bir Cami Önerisi", *Yapı*, 104, İstanbul, 1990, s. 62-68.
92. "Semerkant Yarışması Üzerine", *Arredamento Dekorasyon*, 1991/10, s. 123-124.
93. "Robert Venturi: Ana Cadde İçin Hemen Hemen Uygun", *Arredamento Dekorasyon*, 1991/5, s. 91-93.
94. "Mehmet Konuralp'in Yapıları Üzerine Gözlemler", *Arredamento Dekorasyon*, 1991/11, s. 85-86.
95. "Bir Ödün Vermez Modernist: Nezih Eldem", *Arredamento Dekorasyon*, 1991/6, s. 97-99.
96. "Behruz Çinici Üzerine Görüşler", *Arredamento Dekorasyon*, 1991/4 s. 82.
97. "Vanlı Üzerine", *Arredamento Dekorasyon*, 1992/1, s. 80-82.
98. "Sedat Çetintaş: Motivasyon ve Tutku", *Arredamento Dekorasyon*, 1992/5, s. 106.
99. "İstanbul'un Romalı ve Bizans Kimliği", *İstanbul*, 1, 1992, s. 54-57.
100. "İstanbul Kültürü'nün Belirsizliği", *İstanbul*, 3, 1992, s. 16-23.
101. "Kentleşmenin Kültürel Sınırları", *İstanbul*, 3, 1992, s. 40-43.
102. "Koloni Şehrinden İmparatorluk Başkentine", *İstanbul*, 4, 1993, s. 18-21.

103. "Ve Kent Devleti Yuttu!", *İstanbul*, 5, 1993, s. 18-21.
104. "Turizm Yapmak İçin Yağmalamak Şart Değil", *İstanbul*, 6, 1993, s. 24-27.
105. "Çevreyi Korumak Zorundayız", *Yapı*, 157, İstanbul, Aralık 1994, s. 50.
106. "Kent Toprağı Yağması ve Koruma Ölçütlerinin Yozlaşması", *Yapı*, 150, İstanbul, Mayıs 1994, s. 25-31.
107. "From Byzantium to Istanbul, The Growth of a City", İstanbul, *'96 Selections', Tarih Vakfı*, Spring 1996, s. 10-42.
108. "Comments to the Seminar", *Shelter, The Access to Hope, The Aga Khan Award for Architecture Round-table discussion Habitat II*, June 6, 1996, İstanbul, s. 66-75.
109. "Eğitimde Rasyonel'in Sınırı Yoktur", *İTÜ Vakıf Dergisi*, Temmuz 1997, Sayı 23, s. 51-54.
110. "Atatürk'ü Düşünmek, Atütürk İçin Düşünmek. İki Eser: Katafalk ve Anıtkabir, İki Mimar: Bruno Taut ve Emin Onat", *Milli Reasürans T.A.Ş*, Kasım 1997, s. 6-7.
111. "Tüketim Ekonomisinin Mimari Söylemcileri ya da Beykoz Konklarında 1/30 Bay Eisenman", s. 116-117, Mr. Eisenman or 1/30 Hiroshima Man, *Yapı*, Sayı 200, 1998, YEM, s. 118-119.
112. "Tarih Bahçesi İstanbul", *Tarih Vakfı*, İstanbul, Temmuz 1998, Sayı 26, s. 84-86.
113. "Bir Müze İçin Düş Kurmak", *Sanat Dünyamız*, 1998, YKY, s. 113-121.
114. "Depremsel Barbarlık", *Tarih Vakfı*, İstanbul, 1999, Sayı 31 (Özel Sayı), s. 27-35.
115. "Borders No, Interfase Yes: Cities in Continuity", s. 173-187, "Sınır Çizgilerine Hayır", Arayüze Evet: Süreklilik İçinde Kentler", *Cogito*, Sayı 85, 2000, YKY, s.188-202.
116. "Küreselleşme ve Mimarlık", *Arredamento Mimarlık*, 2000/10, Boyut Yayın Grubu, s. 78-80.
117. "Büyük Bir Şantiye Olarak Berlin", *Arredamento Mimarlık*, 2001/12, Boyut Yayın Grubu, s. 84-94.
118. "İstanbul ve Kentleşme", *Türkiye Mühendislik Rehberi*, 2001/3, s. 30-34.

119. "Artık Başka Bir Boğaziçi Düşlesek", İstanbul, Ekim 2001, *Tarih Vakfı*, Sayı 39, s. 55-56.
120. "İstanbul Var İstanbul'dan İçeri İstanbul Var İstanbul'dan Dışarı", İstanbul, Nisan 2001, *Tarih Vakfı*, Sayı 37, s. 84-87.
121. "Mimarlık Felsefe İlişkisine Eleştirel Bakışlar", *Mimarlık ve Felsefe*, YEM 77, Ocak 2002, s. 180-183.
122. "1950'den Bu Yana Gündem Değişmedi", *Toplumsal Tarih Dergisi*, Ekim 2002, Sayı 106, s. 2-3.
123. "İzmir'in Tarihi Kimliğini Koruma Bağlamında Düşünceler", *Egemimarlık*, 2002/3, Sayı 43, s. 6-8.
124. "İstanbul'a ve İstanbulluya Ulaşmak", *Tarih Vakfı*, İstanbul, Temmuz 2002, Sayı 42, s. 47-49.
125. "Bağdaş Müzesi Bağlamında Bir Uygarlık Tanımına Doğru", *Toplumsal Tarih*, Mayıs 2003, Tarih Vakfı, Sayı 113, s. 2-3.
126. "İstanbul'un Arkeolojisi", *Tarih Vakfı*, İstanbul, Temmuz 2003, Sayı 46, s. 55-57.
127. "İstanbul'un Gülersoy'u", *Akşam-lık*, 29 Ağustos 2003, YKY, Sayı 69, s. 3.
128. "Sinan's Art as the Symbol of Imprial Power", *Die Stadt Als Grossbaustelle*, 2003, s. 142-147.
129. "Mimari Tasarım'da Etik-Estetik Karşıtlığı Var mı?", *Etik-Estetik, Yapı*, YEM - 98, Ocak 2004, s. 216-219.
130. "Two Architectures, 100 Works 50 Architects", *İstanbul Smd*, June 2005, YEM, s. 6-7.
131. "En Kötü Tarih Yorumu, İdeolojik Amaçlarla Tahrif Edilendir.", s. 6-10; "Uluslararası Ölçütlerle Müdahale Parametreleri", s. 21-25; "Türkiye'de Tarihsel Çevre Koruma Tarihine Kısa Bir Bakış" (Nur Akın ile birlikte), s. 28-32; "Uygulama İlkeleri", s. 36-40; "Müze Kent, İstanbul Müze-Kent Projesi Bağlamında Gözlemler", *Yapı*, Mart 2006, YEM.
132. "İstanbul Elden Gider mi?", *Atlas Dergisi*, Mayıs 2006, Sayı. 158, s. 32-34.
133. "Mimarlık ve Nostalji", *Arredamento Mimarlık*, 2006/3, Boyut Yayın Grubu, s. 54-55.

134. "Dünya Sanat Kültüründe Osmanlı Mimarisi İmgesi", s. 1-9; "On the International Image of Ottoman Architecture", *Sanat Tarihi Defterleri 10*, İstanbul 2006, Ege Yayınları, s. 10-11.
135. "Gentrification / Soylulaştırma", *Mimar.ist*, 2006/3, TMMOB Mimarla Odası İstanbul Büyükkent Şubesi, s. 57-60.
136. "İstanbul Kültürünün Toplumsal Altyapısı Üzerine Gözlemler", *Türk Kültürü ve Kimliği*, İstanbul 2006, İstanbul Kültür Üniversitesi Yayını, s. 126-135.
137. "Divriği Ulucamii Türkiye İçin Bir Uygarlık Simgesidir. Restorasyon adı altında sıradan bir müdahale riskine kurban edilmemelidir", *Tarih Cenneti Divriği*, Şubat-Mart 2007, Sayı 5, s. 20-25.
138. "İstanbul Sur Restorasyonları Üzerine", *Yapı*, Ocak 2007, YEM, Sayı 302, s. 96-99.
139. "Eski İstanbulları Hayal Etmek, İstanbul'un Ruhu", *İ.B.B*, 2007, s. 52-65.
140. "Architecture Of The Otoman Period ", in Akurgal, E (ed.) *The Art and Architecture of Turkey*, Oxford University Pres, 1980, pp. 137-169.
141. "Sinan" maddesi, *Macmillan Encyclopedia of Architects*, vol. 4, New York, 1982, pp. 62-73
142. "Eldem, Sedad Hakkı" maddesi, *MacMillan Encyclopedia of Architects*, vol. 2, New York, 1982, pp. 20-21.
143. "Conservation of the Historic Environment For Cultural Survival", Holod, Renata and Rastorfer, D. (eds.). *Architecture and Community Building in The Islamic World Today*, The Aga Khan Award for Architecture, published by Aperture, New York, 1983, pp.32-37.
144. "The Central Arab Lands", in M. Frishman, Khan, Hasan-uddin (eds.), *The Mosque, History, Architectural Development and Regional Diversity*, Thames and Hudson, 1994, pp 77-99.
145. "Mimari Tasarım", *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı*, 2 cilt, Ali Uzay Perver, Kenan Bilici (ed.), Ankara, 2000, s. 83-109.

146. "Surname Minyatürleri", A. Ertug (ed.), *Sultan Ahmed'in Düğün Kitabı*, Bern, 2000, s. 13-17.
147. "The Miniatures of Surname-i Vehbi", Ertug, A. (ed.), *Illustrated Account of Sultan Ahmet III. Festival of 1720*, Bern, 2000, s. 15-21.
148. "The Urban Development of İstanbul" Batur, A, (ed), *Architectural Guide to İstanbul, Historic Peninsula*, Istanbul, 2006, pp. 32-48.

– Yayın Kurulu Üyeliği yaptığı *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993-95'teki makaleleri (madde, cilt, sayfa):

Ahırkapı I:101
Akritas I:160
Akropolis I:160
Aksaray I:161
Altımermer I:216
Amastrianon Forumu I:234
Anemodulion I.271
Argironion I: 300
Arkadianai I:305
Atatürk Havalimanı I:388
Atenais-Eudokia I:398
Augusta I:422
Augusteion I:422
Aydınlatma (Bizans Dönemi) I:475
Azaryan Yalısı I: 502 (Çetin Anlağan)
Barbaros Anıtı II:52
Barok Mimari II:61
Bazilikalar II:112
Beyazıt II:180
Bizantion II:258
Damat İbrahim Paşa Külliyesi II:547
Eldem Sedad Hakkı III:151
Eufemia (Ayia) Kilisesi III:226

Ev Mimarisi III:227
Fatih III:261
Gravürler III:417
Haseki Külliyesi IV:4
Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi IV:43
Hippodrom IV:75 (Yegan Kahya)
Kalenderhane Camii IV:396
Kentin Gelişmesi IV:527
Konaklar V:50
Küçüksu Çeşmesi V:161
Külliyeler V:165
Laleli V:187
Mahelleler (Osmanlı Dönemi) V:242
Mahmud Paşa Külliyesi V:268
Menderes ve İstanbul V:389
Mese V:404
Metropoliten İstanbul V:415
Meydanlar V:432
Mihrimah Sultan Külliyesi, Edirnekapı V:454
Mihrimah Sultan Külliyesi, Üsküdar V:456
Nişancı Mehmed paşa Camii, VI:85
Notitia Urbis Constantinopollitanae VI:94
Nuruosmaniye Külliyesi VI:100
Osmanlı Dönemi Mimarisi: VI:168
Patria Konstantinopoleos VI:231
Polieuktos (Ayios) Kilisesi VI:276
Recai Mehmed Efendi Sıbyan Mektebi ve Sebili VI:311
Rokoko Mimarisi VI:339
Rüstem Paşa Camii VI:371
Saraylar VI:462
Sepetçiler Kasrı VI:527
Sinan (Mimar) VI:563
Sinan Paşa Külliyesi VII:2
Sit Alanları VII:14
Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi VII:32
Sultan Selim Külliyesi VII:62

Süleymaniye Külliyesi VII:96
Şehzade Külliyesi VII:152
Tahtakale Hamamı VII:192
Tetrapilon VII:259
Topkapı Sarayı VII:280
Yalı Köşkü VII:416
Yalılar VII:417
Yeni Cami Külliyesi VII:464
Zal Mahmud Paşa Külliyesi VII:542

Prof. Doğan Kuban, ayrıca düzenli olarak her hafta *Cumhuriyet Bilim Teknoloji* ekine makale yazmaktadır.

28 Çelebi Mehmet Efendi 96

XV. Louis 131

Abbas Hilmi Paşa 4
Abdullah Cevdet 235
Acıdoğu, Ratip Aşir 21
Afet Hanım (bkz. İnan, Afet)
Agache, Alfred 395
Ağa Han 133, 243-45
Ağaoğlu, Adalet 40
Ağaoğlu, Halim 40, 70
Ağaoğlu, Mehmet 162
Ahmet Şah 193
Ahmet Yesevi 279
Akıncı, Şirin 280, 287
Akif (bkz. Ersoy, Mehmet Akif)
Akkoza, Feridun 84, 140
Aksel, Ergün 123
Aksoy, Erdem 203
Akurgal, Ekrem 140, 229
Alexander, Christopher 336
Aloş (bkz. Germaner, Ali Teoman)
Alpaslan 193
Alsaç, Orhan 134, 138, 140
Altan, Çetin 159
Ando, Tadeo 355
Aran, Berge 186, 190
Arel, Ayda 149
Aristo 248
Arkan, Seyfi 98, 101
Arkun, Muhammad 250
Arpat, Attila 35–36, 331
Aru, Kemal Ahmet 68, 73, 79
Asiye Hanım (Baldızı) 337
Asker Saime (bkz. Saime Hanım)
Aşlanapa, Oktay 172
Atabinen, Reşit Saffet 291
Atatürk 1, 21, 27, 33, 38, 43, 46, 59, 62, 74, 84, 90, 91, 92, 156–57, 159, 205, 230–32, 235, 236, 244, 250, 256, 302, 333, 381
Avukatoğlu, Serpil 280, 283
Aybar, Mehmet Ali 158
Aydağ, Fahri 86
Ayhan, Süreyya 384
Aykal, Gürer 368
Aziz Francesco 185

Babür 56, 64, 360
Bach 130
Baha (bkz. Kuban, Baha)
Bahattin Bey (Babası) 3, 4, 7-15, 17-19, 21-23, 25, 28-33, 35-38, 42-43, 46-49, 57, 64-67, 109-10, 115, 118, 153, 301-02, 319, 325, 344, 384-85
Balcı, Muzaffer 276
Balcı, Perihan 263, 276

Balmumcu, Şevki 98, 101
Başbakan Butto 97
Başo 341
Batur, Afife 149
Batur, Selçuk 149, 182
Bayar, Celal 34, 149, 154
Baytin, Tulu 231
Beethoven 66
Behram Şah 193
Bektaş, Cengiz 351
Belge, Burhan 158
Belting, Hans 242
Bergson (bkz. Bergson, Henri)
Bergson, Henri 301, 336
Berk, Celile 99
Bıçakçı, Orhan 186, 190
Bilal (bkz. Sezgin, Bilal)
Bilal Efendi 4–7
Bilen, Ferit (dayısı) 6, 117–18, 305,
Biler, Remin 140
Bonatz, Paul 33, 73, 95, 99
Boran, Behice 158
Bozkurt, Cafer 81, 83, 182, 251, 269

Calatrava 355
Canan (bkz. Erzen, Canan)
Cansever, Turgut 83, 255, 257, 269, 357
Catherine (bkz. Smith, Catherine)
Celalettin Harzemşah 194-5
Celile Hanım (bkz. Berk, Celile)
Cemil (öğrencisi) 256
Cengiz Han 56, 64, 360, 370
Cervantes 270
Choisy 131
Churchill 92
Cipolla, Carlo 361
Correa, Charles 244

Çakırhan, Nail 263
Çakmak, Fevzi 9, 46
Çamlı, Cahit 5
Çamlı, Rukiye 5, 21
Çataklı, Osman 140
Çeçener, Besim 140
Çelebioğlu, Raşit 6, 7
Çelebioğlu, Sarim 6
Çelebioğlu, Vecih 6, 27, 117, 154
Çelik Bey (bkz. Gülersoy, Çelik)
Çerkez Ethem 3
Çiller, Tansu 286
Çinici, Behruz 360
Çoker, Adnan 342
Çuhadaroğlu, Fikret 140

D'Aronco 95
Dalokay, Vedat 65, 97, 251, 331
Demirel (bkz. Demirel, Süleyman)
Demirel, Süleyman 70, 227, 342
Diez, Ernst 219
Dinç, Halim 48
Dinç, Raif 48
Dink, Hrant 204

Dirimtekin, Feridun 292
Doç. Celal Bey 70
Doğramacı (bkz. Doğramacı, İhsan)
Doğramacı, İhsan 261
Duran, Faik Sabri 29-30
Dursunoğlu, Cevat 47, 156

Eczacıbaşı 265
Edip Bey (babasının arkadaşı) 36
Egli, Ernst 95
Eldem, Nezih 68, 79, 234, 238, 292, 351-2
Eldem, Sedad Hakkı 84, 98, 100-01, 138, 356-57
Elgoetz, Hermann 395
Elif (torunu) 327
Elmas, Erdoğan 149
Elsaesser, Martin 95
Emin Bey (bkz. Onat, Emin)
Emre (bkz. Yücel, Emre)
Engels 231
Engin (bkz. Özden, Engin)
Enver Paşa 16
Erasmus 336
Erdal (bkz. İnönü Erdal)
Erhat, Azra 152
Erkilet, Hüseyin Hüsnü 158
Ersoy, Mehmet Akif 38
Erzen, Canan (ikinci eşi) 206, 316, 318, 350
Erzen, Jale 318, 342
Evliya Çelebi 240, 366, 394, 395
Eyice, Semavi 126, 140, 413
Eyüboğlu, Sabahattin 73, 120, 121, 152, 312

Fathy, Hassan 244
Fatih (bkz. Fatih Sultan Mehmet)
Fatih Sultan Mehmet 57, 182, 362
Ferit Bey (bkz. Bilen, Ferit)
Fevzi Efendi (annesinin dayısı) 6, 13
Fevzi Paşa (bkz. Çakmak, Fevzi)
Feyerabend (bkz. Feyerabend, Paul)
Feyerabend, Paul 379
Fıratlı, Nezih 182, 185
Fuat Bey (büyük Amcası) 4, 5, 67
Fuat Kaptan (bkz. Fuat Bey)
Fuzuli 223

Galen 248
Garo (öğrencisi) 148
Gaudi (bkz. Gaudi, Antonio)
Gaudi, Antonio 355-56
Gautier, Theophile 374
Gazi Mustafa Kemal (bkz. Atatürk)
Gedik, Namık 154-55
Gehry 356
Gephard, David 162
Germaner, Ali Teoman 193
Gerö, Gyözö 180
Gevgilili, Ali 257
Gilles, Pierre 394

Goethe 335
Gombrich 336
Gökalp (Bkz. Gökalp, Ziya)
Gökalp, Ziya 58
Gökay, Fahrettin Kerim 151, 274
Gökdoğan, Mukbil 61, 73
Grabar, André 163
Grabar, Oleg 163–166, 171, 174
Gülersoy, Çelik 291, 292
Günyol, Vedat 152
Gürcay, Hikmet 140
Gürocak, Yücel 186
Gürsel, Cemal 159
Güvenç, Bozkurt 70

Hadid, Zaha 246, 265
Hadiye 28
Hans Christian Andersen 392–93
Hawkins, Ernst 185
Hegel 333–34
Hilmi Ziya Bey (bkz. Ülken, Hilmi Ziya)
Hipokrates 248
Hitler 18, 368
Holzmeister (bkz. Holzmeister, Clemens)
Holzmeister, Clemens 73, 79, 95
Hugo, Victor 222
Hürmüz Hanım (anneannesi) 4–7, 11, 13, 19–20, 27, 67, 305, 325
Hürrem Sultan 383
Hürremşah 192-5
Hüseyin Hüsnü Efendi 5–6, 21
Hz. İsa 183–4
Hz. Meryem 183–4

II. Osman 57
II. Selim 214, 216, 219
III. Murat 215

İbn-i Sina 248
İbrahim Bey (hocası) 40
İhsan Paşa 7, 8
İnan, Afet 38, 229
İnanır, Kadir 179
İncedayı, Deniz 350
İnönü, Erdal 33, 35, 40, 50, 70, 314
İnönü, İsmet 21, 33, 84, 91
İnönü, Ömer 33
İsa (bkz. Hz. İsa)
İsmet Paşa (bkz. İnönü, İsmet)
İsvan, Ahmet 263

Johnston, Norman 162, 353

Kahn, Louis 355
Kajdan, Aleksandr Petroviç 242
Kani (bkz. Kuzucular, Kani)
Kanuni (bkz. Kanuni Sultan Süleyman)
Kanuni Sultan Süleyman 58, 125, 214, 216, 222
Karabekir (bkz. Karabekir, Kâzım)

Karabekir, Kâzım 9, 46, 47
Karadeniz, Çoşkun 330
Karadeniz, Harun 234
Karanis 242
Kemal Ahmet (bkz. Aru, Kemal Ahmet)
Kemalettin Bey 95, 100, 259, 392
Kemali Bey (bkz. Söylemezoğlu, Kemali)
Kezer, Aydın 140
Khosro (Hüsrev) 99
Kılıç Ali Paşa 125
Kılıçbay, Mehmet Ali 37, 165
Kıray, Mübeccel 257
Kızıl Fahri (bkz. (Aydağ, Fahri)
Kitzinger 169, 184
Kocainan, Ziya 73
Konstantin 389
Konuk, Erdoğan 34
Korsakov, Nikolay Rimski 66
Kösemihaloğlu, Nurettin Şazi 34, 40, 52
Kuban, Baha (oğlu) 150-51, 153, 167-68, 228, 237, 240, 313, 315, 318, 337,
Kuban, Leyla 309
Kuban, Sabiha (Çerkez Ethem'in Kızı) 3
Kuban, Sabiha (ilk eşi) 3, 51, 107, 113-14, 117, 120, 129, 143, 150, 161, 166, 170, 177, 187, 228, 241-42, 247, 255, 285, 299, 309-11, 313-18, 320-1, 325, 327, 329, 337, 345, 348, 353, 373
Kuban, Yıldırım 1, 18, 19, 21, 27, 54, 66, 112, 115, 163, 302, 304, 305, 306, 308, 309, 315, 329
Kuban, Zeynep 318
Kuğu, Feyyaz 149
Kuran, Abdullah 263, 348
Kuran, Sait 73
Kuzucular, Kani 136, 186-9, 217, 292

Lady Mary Montagu 383
Lao Tzu 336, 369
Le Corbusier 203, 356
Lenin 231
Lethaby 131
Li-po 56
Lucretius 336

Macar Urban 362
Madra, Ömer 13
Madra, Sezai 13-14
Magdi (bkz. Rufer, Magdi)
Mahmut Paşa 58
Makiya, Mohammed 245
Mango, Cyril 169, 184, 242
Mansel, Arif Müfit 185
Mao 230
Marx 231, 324
Memike Hanım 140
Menderes (bkz. Menderes, Adnan)
Menderes, Adnan 51, 143, 149, 150, 227

Mengücek 193
Meryem (bkz. Hz. Meryem)
Mevlana 369
Michelangelo 220
Mimar Sinan 125, 193, 209, 211–16, 218, 220–24, 355, 362, 366–67
Mine (bkz. Yücel, Mine)
Mme. Pompidou 243
Mongeri, Giulio 95
Mozart 368
Mrs. Bliss 166, 168, 188
Muhtar Bey (hocası) 40
Musa (bkz. Samasti, Musa)
Mussolini 125
Mustafa Efendi (dedesi) 5-7, 11, 20
Mustafa Reşit Paşa 93
Muzaffer Bey (bkz. Balcı, Muzaffer)
Münir Bey (amcası) 5, 8

Napolyon 259
Nasr, Hüseyin 243
Naumann, Rudolf 284
Nâzım (bkz. Nâzım Hikmet)
Nâzım Hikmet 90
Nesin, Aziz 233
Nezih (bkz. Eldem, Nezih)
Niemeyen, Oskar 356
Nietzsche 376
Nurullah (bkz. Sezgin, Nurullah)

Oelsner (hocası) 73
Oğuz, Burhan 263
Oleg (bkz. Grabar, Oleg)
Onat, Emin 67–70, 73, 79, 81, 98–101, 119, 320
Oral, Zeynep 190
Oran, Sabri 68

Ögel, Semra 268, 348
Ömer Hayyam 236
Öz, Tahsin 134
Özal, Turgut 51, 227,
Özden, Engin 189, 217, 292

Pamuk, Orhan 357–58
Papa 130
Pehlivanoğlu, Mustafa 292
Pei 288
Peker, Recep 35
Platon 270
Porter, William 244
Prost, Henri 272, 395
Pugin 131

Rahip Simeon 183–84
Raif Hoca (bkz. Dinç, Raif)
Raşit Amca (bkz. Çelebioğlu, Raşit)
Rifat, Haydar 86
Rufer, Magdi 152, 312
Rukiye Hanım (bkz. Çamlı, Rukiye)
Rum Mehmet Paşa 58
Rum Usta Simeon 96
Russell, Bertrand 336
Rüstem Paşa 222

Sabiha (bkz. Kuban, Sabiha)

Sadun (Çelebioğlu) 7
Safa, Orhan 68, 73, 79, 107, 118–20
Saffet Hanım (annesinin teyzesi) 4, 6
Safiye Teyze 11-12
Sağlar, Fikri 351
Sai (bkz. Sai Efendi)
Sai Efendi 213
Said-i Nursi 149, 154
Saime Hanım 5
Samasti, Musa 232
Sanpaolesi, Piero 177
Sarı, Abdullah 118
Saydam, Erdoğan 35
Saydam, Refik 35
Scherchen, Hermann 66
Sedad Hakkı (bkz. Eldem, Sedad Hakkı)
Sedad Hakkı Bey (bkz. Eldem, Sedad Hakkı)
Selahattin Bey 47
Septimius Severus 389
Sezai Bey (bkz. Madra, Sezai)
Sezar 370
Sezgin, Bilal 6, 13
Sezgin, Nurullah 6, 13
Shaw, Bernard 336
Ševčhenko, Ihor 242
Simony (hocası) 69
Sinan (bkz. Mimar Sinan)
Sir Hugh Casson 245
Smith (bkz. Smith, Myron B.)
Smith, Catherine 170
Smith, Myron B. 169
Sokullu 222, 362
Söylemezoğlu, Kemali 73, 79, 84, 134, 140, 145, 151, 274
Sözen, Metin 268
Stalin 231
Striker, Lee 183, 187
Sudalı, Fahri 36
Sudalı, Muzaffer 36, 69–70, 234, 292
Sultan Abdülaziz 22, 289
Sultan Abdülhamit 251
Sultan I. Mahmut 96–7
Sultan Selim (bkz. II. Selim)
Süher, Hande 240
Süleyman Bey (Hocası) 40, 52

Şah İsmail 64
Şapolyo, Enver Behnan 40, 302
Şazi, Nurettin (bkz. Kösemihaloğlu, Nurettin Şazi)
Şengör, Celal 30, 205, 308

Tahir, Kemal 233
Tandoğan, Rıfat 140
Taut, Bruno 95
Tayla, Hüsrev 97, 140
Tayman, Ayhan 80
Tekeli, İlhan 263
Tevfik Fikret 38
Timur 222, 279–81, 283, 360–61
Tokay, Enver 100
Tomsu, Leman 100
Topbaş, Kadir 266
Toydemir, Ayyüz 186

Toydemir, Nihat 149
Tulu (bkz. Baytin, Tulu)
Tunç, Mustafa Şekip 37, 301
Türkeş, Alparslan 159

Umsan, Mükerrem 120
Underwood, Paul 169, 181, 242

Ülken, Hilmi Ziya 65, 73

Vahide Hanım (annesi) 1, 4–7, 9, 11–18, 21, 25–27, 29, 31, 36, 38, 41, 48, 51, 64, 67, 107, 109, 112–13, 115, 118, 120, 151, 162, 301–02, 305, 309, 316, 325, 329, 337, 384–85
Valori 95
Van Der Rohe, Mies 355
Van Nice 242
Vedat Bey 100, 259
Verzone (bkz. Verzone, Paolo)
Verzone, Paolo 78, 119, 121–22, 124, 131, 133, 145, 171, 173, 188, 254, 268
Viollet Le-Duc, Eugène Emmanuel 284
Vryonis, Speras 242

Weber, Max 296

Yahya Kemal 27
Yalçın Bey 140
Yalkın, Erdoğan 80, 97–98
Yavaşoğlu, Ahmet 374
Yenen, Mithat 136, 140, 278
Yıldırım (bkz. Kuban, Yıldırım)
Yıldırım Bayezid 211, 302
Yıldız 6
Yunus Emre 270, 366
Yusuf (bkz. Gerö, Gyözö)
Yüce, Kayhan 140
Yücel, Adnan (damadı) 317
Yücel, Emre (torunu) 317, 327, 347,
Yücel, Hasan Âli 34, 39, 61, 74,
Yücel, Mine (Kızı) 52, 129, 150, 152, 167–68, 177, 228, 240, 314–15, 317, 337
Yümni İdris Efendi 3, 4, 8

Zal Mahmut Paşa 215
Ziya-Ül-Hak 243
Zühre 15, 19, 21, 27, 117, 118

NEHİR
SÖYLEŞİ
— 29 —

Mutluluğu yürek ferahlığı olarak değil, aklın tatmini olarak gören, aklına uymayan tutum, davranış ve sözlere karşı lafını esirgemeyen bir akıl adamı.

Yüzlerce yıllık karanlıktan sonra dünyamızı aydınlatanların; resim ve heykel yaparken tıpla, anatomiyle ilgilenen, köprüler tasarlayan, yazan, çizen, düşünen Rönesans adamlarının bu çağdaki ve bu topraklardaki bir tezahürü. "İnsan, toplumun yarattığı her şeye; sanata, düşünce ürünlerine ilgili olmalıdır. Dünyaya merakla bakmalı ve heyecanlanmalıdır" diyerek mimarlıktan tarihe, felsefeden edebiyata birçok alana ilgi, merak ve heyecan duyan, kendini belli bir konuyla sınırlamayıp farklı dallarda eserler veren bir bilgi adamı.

Ama aynı zamanda bahçesinde domates yetiştiren, kendisine tanınan zengin olanakları reddederek memleketinde yaşamayı seçen ve toplumsal mutluluğu sevgide arayan bir gönül adamı: "Dünyada insanlar var, gönüller var. Bu gönüller, kalabalıkta bazı insanlarda ışıldar. Dünyayı aydınlatan onlardır. İnsan ne kadar bilgili ve akıllı olsa da kinden uzak, alçakgönüllü, sevgi dolu bir gönlü olmazsa, huzursuzluk tohumudur. Kişisel mutluluk aklın tatminiyse, toplumsal mutluluk, ışıldayan gönüllerin varlığıdır."

SKB 0866552 VGY

9 789944 881999

KDV dahil fiyatı
20 YTL

Kapak fotoğrafı: Barkan Tigin